

DOMONKOSI ÁGNES

**A MEGSZÓLÍTÁS
GYAKORLATAI**

Gondolat-Jel 9.

Sorozatszerkesztők:
KOC SIS ZSUZSANNA, KRIZSAI FRUzsINA

DOMONKOSI ÁGNES

A MEGSZÓLÍTÁS GYAKORLATAI

Tegezés, magázás, szólítás a társas viszonyok alakításában

Szépirodalmi Figyelő Alapítvány
Budapest, 2024

A kötet kiadása a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadási pályázatának támogatásával jött létre.

Szakmai lektorok

Tolcsvai Nagy Gábor, Vecsernyés Ildikó

A borító a Freepic, a Macrovector, a rawpixel.com
és Yurlick grafikáinak felhasználásával készült.

© Domonkosi Ágnes, 2024

© Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, 2024

TARTALOM

Előszó.....	7
Bevezetés	11
1. Alapfogalmak és szempontok a megszólításkutatásban.....	15
2. Anyag és módszer a megszólítások kutatásában	27

SZEMPONTOK A MEGSZÓLÍTÁSI GYAKORLATOK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

3. A kapcsolattartás nyelvi gyakorlatai: a megszólítások és a köszönések	37
4. A nemtegezés változatainak szociokulturális értéke	59
5. Szimmetria és aszimmetria a megszólítási gyakorlatokban	73
6. Megszólítások és nemi szerepek.....	81
7. A megszólításokhoz kötődőmetadis kurzusok változatai.....	95
8. Metaforikus és metonimikus motivációk a magyar megszólításokban.....	107
9. A nézőpont szerepe az attitűddeixis műveletében.....	119
10. Személynév és megszólítás.....	135
11. Intézménynevek és intézményre utaló köznevek a megszólítási gyakorlatokban	145
12. A megszólítás mint humorforrás.....	159

A MEGSZÓLÍTÁS GYAKORLATAI: HELYZETEK, SZOKÁSOK, ÉRTELMEZÉSEK

13. A gyógyító-beteg viszonylat megszólítási változatai egy mozgásszervi rehabilitációs osztály gyakorlatközösségében	177
---	-----

14. Az egészségügy megszólítási változatai az internetes metadiskurzusok tükrében.....	195
15. Metadiskurzusok a terápiás gyakorlat megszólításairól	205
16. Megszólítási gyakorlatok a rádiózás nyelvhasználatában.....	227
17. Megszólítások a közösségi oldalak társalgásaiban.....	243
18. Társas viszonyok és megszólítások az MLSZ online közgyűlésén	263
19. Az attitűddeixis műveletei egy sportolói díjátadó ünnepségen	285
20. Tegezés, magázás, megszólítás a <i>Csernobil</i> című minisorozat magyar szövegváltozataiban.....	297
21. Megszólítási gyakorlatok és stratégiák az oktató-hallgató viszonyban	313
22. A megszólítás szerepei a digitális távoktatásban gyakorlatában.....	325
23. A megszólítások helye és szerepe az oktatás metadiskurzusaiban.....	337
24. Az attitűddeixis szocializációs mintái az óvodai bábjátékban	349
25. A megszólítás kérdései a nyelvi tanácsadói gyakorlatban	363
Összegzés	377
Irodalom.....	381
Források.....	409
Mellékletek.....	415

ELŐSZÓ

A beszédpartner megszólításának kérdései szoros kapcsolatban állnak a társas viszonyok alakulásával, ezért számos különböző helyzetben válnak reflexió tárgyává is. Milyen megszólítások szokásosak a hivatalos levélben? Hogyan lehet szólítani a szomszédba költöző fiatal párt? Miért meghatározó az internetes társalgásokban a tegeződés? Udvarias vagy modoros forma a tetszikelés? Olyan, sokakat foglalkoztató gyakorlati kérdések, amelyek a hétköznapi vitáktól kezdve, az előíró, tanácsadó célzatú illetanokon át a tudományos kutatásokig érdeklődésre tartanak számot.

A magyar megszólítási gyakorlatok kutatásával éppen 25 éve, a Debreceni Egyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának doktori ösztöndíjasaként kezdtem el foglalkozni. A *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban* címmel monográfiaként is megjelent (Domonkosi 2002) doktori disszertációm áttekintést nyújtott a társadalmilag tipizálható viszonylatokhoz, szituációkhoz rendelhető megszólítási, tegezési és magázási változatokról. Kérdőívre és interjúra épülő vizsgálatok alapján igazolta, hogy a magyar megszólítások használata és a szokásrend változásai nem írhatók le a tegezés-nemtegezés kettősségével, a beszédpartnernek viszonyukat nyelvileg több, különböző társas jelölő értékű, elkülönülő megszólítási mód révén alakítják. Ez a munka és a rákövetkező évek kisebb kutatásai feltárták az egyes formák korosztályi megoszlását, és az ez alapján feltételezhető változási tendenciákra is rámutattak (Domonkosi 2002, 2007, 2010, 2012, 2016; Domonkosi–Kuna 2015, 2016).

A most megjelenő kötet az újabb, elsődlegesen a 2017 és 2020 közötti időszakra *A társas deixis szerepe a személyközi viszonyok alakításában* című témára elnyert Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült vizsgálódásaim eredményeit tartal-

mazza. A munka több szempontból is továbblépést jelent a korábbi kutatásaimhoz viszonyítva: elméleti szinten a variabilitás dinamizmusként való értelmezése révén; módszertani szempontból a valós diskurzusok megszólításainak működését leíró elemzések, illetve a metadiskurzusok kvalitatív tartalomelemzésének köszönhetően; emellett pedig az eltelt idő miatt az új, változásokat mutató tendenciák felvázolásának lehetőségéből adódóan is.

A tegezés és nemtegezés változatai, a megszólítások a kötetben a nyelvi kapcsolattartásnak társas közeget teremtő lehetőségekként jelennek meg, azaz olyan tényezőkként, amelyek kölcsönös, többretű összefüggést mutatnak a közösség nyelvi tevékenységében érvényesülő szerepekkel és értékekkel. Munkám a megszólítási gyakorlatoknak azokat az aspektusait igyekszik hangsúlyossá tenni, amelyek a magyar beszélők közösségeiben érvényesülő interakciós összetettség és a nyelvi kapcsolattartási kultúra, stílus közötti összefüggésekre mutatnak rá.

A kötet funkcionális kognitív nyelvészeti keretben tárgyalja a megszólítás elméleti és empirikus aspektusait. A funkcionális kognitív kiindulópont azonban nem pusztán elméleti keret, hanem szemléletmód: az egyes esettanulmányok vizsgálati körei és elemzési módszerei révén a megszólítás jelenséggöre a kötetben egyes konkrét műfajokból kiinduló kérdéseket körvonalaz, melyek alapját az aktuális szövegbeli, a sematikusabb műfajbéli és a talán még ennél is sematikusabb diszkurzív szituációbeli működés képezi. Az elméleti keret integráns része ezzel összhangban az udvariasság, a társadalmi távolság, a közös alap, az identitás és a stílus fogalmainak értelmezésében az interakcionális szociolingvisztika is. A monográfia így olyan elemzési modellt alakít ki és működtet, melyben a beszédpartnerek és személyközi viszonyaik konstruálása a nyelvi tevékenység folyamatos jellemzője, ennek dinamikus alakulása pedig a társas és a társadalmi beágyazottság alapvető és együttes értelmezésének eredménye.

A kötet megszületésének folyamatában, az egyes kutatások kidolgozásában, a megszólítások működésével kapcsolatos elképzelések megvitatásban, az íráshoz szükséges feltételek biztosításában sokaktól kaptam támogatást. Köszönettel tartozom azoknak a kollégáimnak, barátaimnak és hallgatóimnak, akik az elmúlt években különböző módokon segítették a munkámat, a kutatások megkezdésétől egészen

a monográfiává formálásig. Meghatározó szerepük volt az egyes részkutatásokban közreműködő kollégáimnak, Hulyák-Tomesz Tímeának és Ludányi Zsófiának, illetve tanítványomnak, Csiszárík Katalinnak, akiknek hálás vagyok azért, hogy hozzájárultak, hogy közös eredményeink részét alkossák a monográfiámnak. Folyamatos támogatása és a közös kutatások tapasztalatai mellett Kuna Ágnesnek köszönöm azt is, hogy a kvalitatív tartalomelemzés szoftveres módszereivel megismertetett.

Hálás vagyok emellett az ELTE DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhelyének és Stíluskutató csoportjának, illetve a PeLi oktatásnyelvészeti kutatócsoport tagjainak a könyvem megírásához nyújtott nélkülözhetetlen szakmai és emberi segítségért. Köszönettel tartozom mindkét munkahelyem, a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont Nyelvtechnológiai és Alkalmazott Nyelvészeti Intézet Nyelvhasználati és nyelvi tanácsadási kutatócsoportja, illetve az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Gyógypedagógiai Intézete közvetlen munkatársi közösségeinek, akik lehetőséget nyújtottak arra, hogy egyéb feladataim ellátása mellett a könyvemre is jusson idő. Köszönöm a Selye János Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének, és különösen Lőrincz Gábornak, hogy 2020 óta évről évre visegrádi ösztöndíjasként kapcsolódhattam a munkájukhoz.

Külön köszönöm a kötet lektorainak, Vecsernyés Ildikónak és Tolcsvai Nagy Gábornak a munkáját, azokat a fontos meglátásokat, amelyek nagy hasznomra és segítségemre voltak az összegyűlt anyag monográfiává rendezésében. Köszönetet illeti a Szépirodalmi Figyelő Alapítvány kiadóját, és főként Krizsai Fruzsínát a kivételesen kreatív és a gondos szerkesztői munkáért. A kötet az ő közreműködésükkel elnyert MTA könyvkiadási pályázat támogatásával jelenhet meg. A bemutatott kutatások részben a Bolyai János kutatási ösztöndíj (2017–2020), az NKFIH K 129040 számú pályázata és a Visegrad Scholarship keretében születtek meg.

Mindemellett nem is tudom felmérni annak a szerepét és hatását, ahogyan a családom, a párom és a gyerekeim részt vettek ennek a munkának a megszületésében. 2017-ben, amikor a Bolyai-támogatást elnyertem, a lányom éppen kezdte az iskolát, a fiam pedig még csak 4 éves volt, ráadásul ugyanennek az évnek a szeptemberétől megpályáztam az egri Magyar Nyelvészeti Tanszék vezetését is. Mindez egyben

túlméretezett, emberileg és szakmailag is próbára tevő feladat, összességében talán nem is bírható vállalás volt, aminek a nehézségeit a családom is viselte. Hálás vagyok azért, hogy megerősödött csapatként velük együtt örülhetek annak, hogy az akkori kutatásaimból – ha kisebb késéssel is – megjelenik ez a kötet.

Budapest, 2024. április 30.

BEVEZETÉS

A megszólítás, azaz a közlés címzettjének bármilyen nyelvi elemmel (nominális és pronominális formákkal, inflexiós morféimákkal) való jelölése olyan nyelvi művelet, amely más lehetőségeknél közvetlenebbül jelzi az érintkező felek viszonyát, maga is hozzájárulva a társas valóság alakításához. A személyközi viszonyok formálásában ugyanis számos különböző nyelvi tényező vehet részt, a személyjelölés és a megszólítás változatainak pedig kiemelt, kulturálisan hagyományozódó szerepük van ebben a folyamatban.

A megszólításkutatás korai időszakában ezt a kapcsolatot objektivista módon értelmezték, azt feltételezve, hogy a nyelvi forma tükrözi a társadalmi viszonyokat, mintegy a társas valóság nyelvi leképezése (Brown–Gilman 1960; Brown–Ford 1961). Az újabb megközelítések azonban a nyelvi–társadalmi gyakorlatokat előtérbe helyezve, a társas viszonyokat nyelvileg, a megszólítások révén is alakítható jelenségként értelmezik (Norrby–Wide 2015; Kluge–Moyna 2019; Baumgarten–Vismans 2023).

A kötetben bemutatott megközelítés integrálja a megszólításkutatás szociolingvisztikai és pragmatikai indítatású vizsgálatainak belátásait (vö. Ton 2019). A kötet elemzései ugyanis a megszólító elemek használatát egy olyan többdimenziós modellben értelmezik, amely – összhangban a kognitív pragmatika szemléletével – a személyközi viszonyok konstruálását folyamatos, a nyelvi tevékenységet kísérő dinamizmusként írja le (Verschueren 1999; Tátrai 2011), és amelyben – illeszkedve az interakcionális szociolingvisztika felfogásához – szerep jut az udvariasság, a közös értelmezési alap, a társadalmi távolság, az identitás és a stílus fogalmának (Coupland 2007; Clyne–Norrby–Warren 2009) is. A kutatás elméleti kiindulópontja szerint a megszólítási gyakorlatok dinamikus modellben értelmezhetők, a társas jelentés az

interakcióban megképződő, nem pedig rögzített minőség, a teljes beszélőközösség nyelvi kapcsolattartási gyakorlatáról pedig csak az egyes gyakorlatközösségek hálózatszerű feltérképezése révén lehet átfogó képet kapni.

A monográfia fejezeteinek nagy része megjelent tanulmányok anyagára épül (Domonkosi 2007, 2012, 2016, 2017ab, 2018abcdefghij, 2019abcdef, 2020abcdef, 2021ab, 2023), azonban a korábbi elemzések átdolgozva, összehangolva és kiegészítve újtanak összegző képet; az egyes részkutatások eredményei több irányból közelítve részletező rálátást engednek a magyar megszólítási gyakorlatokra.

A kötet a teoretikusabb témákat tárgyaló egységektől az esettanulmányokon át halad az eredmények gyakorlati alkalmazhatóságát is problematizáló részek felé. A kötet bevezető egységeként az 1. fejezet áttekinti azokat az alapfogalmakat, amelyekre a kötet elemzései a megszólítások értelmezésében építenek, a 2. fejezet pedig a megszólítási gyakorlatokat feltáró vizsgálatokhoz alkalmazott módszertani pluralizmusról ad számot. A megszólítások kérdése számos tudományterület érdeklődési körébe beletartozik a szociolingvisztikától kezdve a pragmatikán, a társalgáselemzésen, etnolingvisztikán, nyelvészeti antropológián át a nyelvpedagógiáig, ráadásul e területek történeti és összehasonlító vonatkozásai miatt is számos kutatást inspirál. A megszólításkutatás 2013-ban megalapított nemzetközi hálózata (International Network of Address Research) évről évre bibliográfiát állít össze, amelynek adatai azt mutatják, hogy publikációk száma jelenleg átlagosan az évi 200 tétel körül mozog (Moyna–Kluge–Simon 2019: 9). A megszólításkutatás eredményeit, vizsgálati szempontjait és módszereit emiatt teljességében összefoglalni szinte lehetetlen vállalkozás lenne, az alfejezet célja ezért elsősorban azoknak a fogalmaknak a bevezetése és értelmezése, illetve azoknak a módszereknek a bemutatása, amelyeket a monográfia a megszólítási gyakorlatok elemzése során felhasznál.

A bevezető fejezetek után a kötet két nagyobb tematikus egységre tagolódik. A *Szempontok a megszólítási gyakorlatok értelmezéséhez* című fejezet hangsúlyosan elméleti igényű alfejezetei egyfelől a megszólítások témakörének központi kérdéseit helyezik előtérbe, tárgyalva többek között a megszólítás szerepét a személyközi viszonyok alakításában, a nézőpont érvényesülését a megszólítás műveletében, a

személynevek és névtípusok szerepét a megszólítások műveletében, miközben összegző szándékkal a korábbi empirikus adatok értelmezését is elvégzik. A fejezet további elméleti egységei pedig a témakör olyan nyelv- és kultúraspecifikus aspektusait mutatják be, mint amilyen a magyar megszólításokban fellelhető metaforikus és metonimikus motiváltság vagy a megszólítás potenciálja humorforrásként.

A kötet második nagy egységének (*A megszólítás gyakorlatai: helyzetek, szokások, értelmezések*) empirikus kutatásokon alapuló elemzése is olyan – egyszerre prominens és alapvető – diszkurzív szituációkhoz kötődnek, mint az orvos-beteg kommunikáció, a rádiós és a televíziós műsorkészítés vagy az oktatás különböző helyzetei. Az egyes alfejezetek egymáshoz kapcsolódása hálózatos, miközben olyan átfogóbb témakörökbe is rendeződnek, mint az egészségügy (megszólítások egy mozgásszervi rehabilitációs osztályon, az egészségügy megszólításai internetes metadiskurzusokban, a pszichoterápiás megszólítás metadiskurzusai), a sport (megszólítások az MLSZ online közgyűlésén, egy sportolói díjátadó ünnepségen), a média (megszólítás a közösségi oldalak diskurzusában, a rádiózás nyelvhasználatában, a *Csernobil* című minisorozat magyar szövegváltozataiban), az oktatás (megszólítások az oktató-hallgató viszonyban, a digitális távoktatás gyakorlatában, a nyelvi udvariasság az anyanyelvi nevelésben, szocializációs szerep az óvodai bábjátékban) vagy a nyelvi tanácsadás nyelvhasználati színterét elemző részek. A megszólítások gyakorlatainak összetett jelenségkörét az egyes fejezetek különböző helyzeteket, diskurzustartományokat megcélózva, változatos módszereket és adatforrásokat felhasználva mutatják be. Az egyes alfejezetek az egészségügy, a média és újmédia, az oktatás megszólítási gyakorlatait úgy tekintik át, hogy egyrészt számos valós diskurzust is megvizsgálunk, másrészt fontos adatforrásként dolgozzák fel a megszólítási gyakorlatokról szóló metadiskurzusokat. Mivel a nyelvi kapcsolattartás, a megszólítások kérdése a társadalom, a közösségek viselkedési normáinak fenntartásában is lényegi szerepet játszik, az elemző részek sorát a nyelvi tanácsadásról szóló, a normaközvetítés lehetséges módjait is problematizáló fejezet zárja.

1. ALAPFOGALMAK ÉS SZEMPONTOK A MEGSZÓLÍTÁSKUTATÁSBAN

1.1. A MEGSZÓLÍTÁS MŰVELETE

A közlés címzettjének bármilyen nyelvi elemmel való jelölése, azaz a különböző nominális és pronominális formákkal, inflexiós morféimákkal megvalósított műveletek mindegyike megszólításként értelmezhető (Braun 1988; Dickey 1997). A kötetben tárgyalt kutatások ezért nemcsak a vokatívuszi szerkezeteket, illetve a figyelemkezdéményező nyelvi aktusokat, hanem a címzett megjelölésének minden műveletét érintik. A nemzetközi szakirodalomban *address forms* és *forms of address* terminusokkal megnevezett jelenségkörbe ugyanis a címzetthez forduló közlés pragmatikailizálódott változatai (vö. Hickey 2003), azaz a tegezés és magázás megoldásai is beletartoznak. A Braun (1988) által szabad megszólításnak nevezett vokatívuszi formák és a mondatba épülő kötött formák együttes kezelése a magyar kapcsolattartási szokásrend leírásának hagyományában is érvényesül (Balázs 1993; Domonkosi 2002; Guszkova 1981; Fülei-Szántó 1994; Reményi 1994, 2000).

A közlés címzettjének megjelölésére a grammatikai második személy kategóriája különült el, a nyelvek egy részében azonban a grammatikai személy használata elmozdulhat, azaz jelölheti a beszédpartnert többes szám második személy, egyes és többes szám harmadik személy, illetve többes szám első személy is (vö. Head 1978; Helmbrecht 2003). A korai szociolingvisztikai megközelítések – elsősorban az európai nyelvek kétosztatú lehetőségei alapján – meghatározott társadalmi alapértéket tulajdonítottak a második személy grammatikai differenciálódásának. Brown és Gilman klasszikus tanulmánya (1960: 253–276) a hatalom és a szolidaritás szemantikájának érvényesüléseként értelmezte a megszólításra alkalmas névmások és grammatikai elemek differenciálódását. A további értelmezéseknek alapot nyújtó elemzésük azt állapította meg a társas jelentés differenciálódásáról, hogy az elsődleges, második személyű formák (T-formák) általában közelséget, szolidaritást, egyenrangú viszonyt,

bizalmasságot, a később kialakult, a személyhasználat varianciáját megteremtő formák (V-formák) pedig tipikusan távolságtartást, hatalmat, aszimmetrikus viszonyt, tiszteletet jeleznek.

A megszólítás műveleteinek összetett szerepük van a kommunikációs folyamatban, amelyben három fő funkció érzékelhető (Biber et al. 1999: 1112): a figyelem felkeltése, a címzett azonosítása és a kapcsolati munka, azaz a társas viszonyok alakítása. A nyelvi viselkedés, a megszólítások kérdését kognitív pragmatikai keretben értelmezve a megszólítási gyakorlatok működése úgy képzelhető el, hogy az interakciók során aktiválódik egy mentális modell is, amelyben a felek közötti viszony konstruálódik (Domonkosi 2012, 2018dh). A viszony formálásában számos nyelvi és nem nyelvi, viselkedéses mozzanat vesz részt; a beszédhelyzet nem eleve adott, hanem a viselkedéses, ezen belül nyelvi tényezők érvényesülése révén folyamatosan alakul (Raymond 2016). A megszólítások, a beszédpartnerre utaló elemek pedig ebben a folyamatban olyan lehetőséget jelentenek, amely közvetlenül és kontrollálható módon jelzik a felek viszonyát.

Egy-egy adott viszonylat formálódásában pedig meghatározóak egyrészt az adott közösség gyakorlatainak közvetlen mintái, másrészt a hálózatosan egymásba fonódó gyakorlatközösségek gyakorlataiban alakuló normák is. Azaz egy-egy megszólítás értelmezésében az adott diskurzus- és viszonytípus hagyománya, a megszólítási szokásrend iteratív mintázatai által fenntartott normák, az azokban érvényesülő társas értékek is szerepet kapnak.

1.2. TÁRSAS JELENTÉS, TÁRSAS JELÖLŐ ÉRTÉK

A megszólítási változatok társas jelentésének szociolingvisztikai értelmezésében hagyományosan érvényesülő hatalom és szolidaritás dimenziója mellett (Brown–Gilman 1960) az újabb elemzésekben más szempontok is teret kaptak. Clyne, Norrby és Warren munkája (2009) a megszólítások működésének értelmezése során Svennevig (1999: 33–35) társadalmi távolságról alkotott modelljére is épít. Ez a modell a társadalmi távolságot olyan többdimenziós jelenségként írja le, amelyben

a szolidaritás (szolidaritás–hatalom), a familiaritás (intimitás–ismeretlenség) és az érzelem (vonzóság–közömbösség–elutasítás) dimenziói együttesen érvényesülnek. Ennek a többdimenziós felfogásnak a megszólítások értelmezésében való hasznosíthatósága elsősorban abban rejlik, hogy mindhárom tényező skalárisan érvényesülhet, a szerepük azonban az egyes valós helyzetek megalkotásában eltérő mértékű lehet (vö. Clyne–Norrby–Warren 2009: 28). A magyar megszólítások változatos használatának, és ezen belül a nemtegező formák szociokulturális szerepének értelmezésében (lásd 4. fejezet) szintén célszerűnek látszik figyelembe venni a társadalmi távolság multidimenzionális jellegét is.

A T- és V-formák használatának megoszlását az európai nyelvek sajátosságaira építve szokás az informális-formális kettősségből levezetni, alapvetően formális és informális megszólító névmásokat különböztetve meg (Brown–Gilman 1960). Az Európán kívüli nyelvek, illetve a premodern közösségek tiszteleti nyelvének tanulmányozása azonban azt igazolta, hogy ugyanazok a személyre utaló grammatikai eszközök egészen eltérő társas viszonyokra is jelölhetnek. A T- és V-formák társas jelentésének lehetőségei ugyanis összefüggenek a társadalmi lépték (Trudgill 2011, 2015) jelenségével is. Azok az eltérések ugyanis, amelyek a bizalmas viszonyokra épülő, illetve a nagy léptékű, számos idegenek között létrejövő interakcióval jellemezhető társadalmak szerveződése között fennállnak, hatással vannak a nyelvi gyakorlatok és struktúrák mintázatára, illeszkedve a nyelvhasználók nyílt vagy zárt társadalmi hálózataihoz. A tiszteleti grammatika, azaz a V-formák használata például számos hagyományos közösségben a szoros rokoni kapcsolatok sajátos (pl. anyós-vő) viszonyaira korlátozódik (Fleming 2023).

A megszólítási formák társas jelentése emellett egy-egy nyelvi kultúrán belül is változatosságot mutat, hiszen a gyakorlatok a helyzet formalitásától, a beszélő és a címzett közötti társadalmi kapcsolattól, a beszélő által a címzett felé tanúsítandó udvariasságtól vagy tiszteletadástól és számos további tényezőtől függően változhatnak (Jucker–Taavitsainen 2003: 2). A megszólítási gyakorlatok elemzésekor ezért mindezeket a tényezőket figyelembe kell venni ahhoz, hogy meg lehessen állapítani egy adott közösség normáit. A megszólítások társas jelentésének (Domonkosi 2018d)

dinamikus értelmezésében így számolni kell azzal is, hogy az egy-egy formához kapcsolódó társas jelentés egyrészt történetileg, másrészt gyakorlatközösségeként (bővebben 1.5.) is eltérő lehet.

A magyar megszólító formák variabilitása és használata a V változatainak, vagyis a nemtegezésnek a sokrétűsége révén is felhívja a figyelmet arra, hogy pusztán a formális-informális megkülönböztetés nem elégséges a társas funkciók jellemzésére, azaz a társas jelentés összetevőinek modellezésében más hatótényezőket is célszerű figyelembe venni. A nemtegezés használati módjainak, szerepeinek a feltárása ezáltal hozzájárulhat ahhoz, hogy a magyar megszólítási változatok társas jelentéseit meghatározó szociokulturális háttértényezőket minél árnyaltabban lehessen jellemezni.

A beszélők közötti viszony alakításának értelmezésében ezért a formális-informális kettősség mellett számos további szempont is szerepet kap, nagyban építve a beszélők metakommunikatív megjegyzéseire, metadiskursusaira is (lásd bővebben 1.6.). A társas jelentések összetettségének jellemzésében többek között a familiaritás, a közelítés-távolítás, a tiszteletadás, a barátságosság, az involváltság, illetve a konvergencia-divergencia és a direktség-indirektség fogalompárjai is szerepet kapnak (vö. Bartha–Hámori 2010, 2021).

A megszólítások társas szerepének értelmezésében emellett a kötet elemzései támaszkodnak Tolcsvai Nagy (1996: 134–166, 2004: 155) szociokulturális tényezőkről alkotott modelljére is. A modell a nyelvi interakció során érvényesülő szempontok kognitív feldolgozásából eredeztetve öt tartományt jellemez a stílus szociokulturális tényezőiként: a magatartás, a helyzet, az érték, az idő és a nyelvváltozatok tartományát. A megszólítási formák e szociokulturális tényezők közül elsősorban a helyzettel hozhatók kapcsolatba. Emellett azonban – mivel a tartományok működése nem választható szét élesen – a többi tényező is érvényesülhet a feldolgozásukban, sőt a magatartás és az érték dimenziója sokszor kifejezetten fontos szerephez jut.

A megszólítások társas jelölő értékének jelentősége összességben abból adódik, hogy a beszélőt vagy a címzettet jelölő formákhoz az emberi nyelvek mindegyikében sztereotipikus társadalmi jelentések kapcsolódnak, a személyjelölés szociokulturális regisztereit hozva létre (Agha 2007). A társas indexikalitás kérdése ezért szorosan

összefügg a következő pontban tárgyalt deixis jelenségével is, összekapcsolódási módjuk értelmezésére ezért az 1.3. pont is visszatér.

1.3. DEIXIS, TÁRSAS DEIXIS, ATTITŰDDEIXIS

A deixis „olyan nyelvi művelet, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédhelyzet tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak a feldolgozásából származnak” (Tátrai 2011: 127), így működésében közvetlenül tetten érhető, ahogyan a nyelv és a kontextus közötti kapcsolat magában a nyelvi rendszerben kifejeződik (vö. Levinson 1983: 54).

A Lyons által megkülönböztetett személy-, tér- és idődeixis fogalmát (1968: 240) Fillmore egészítette ki a társas deixisével (1975: 76). Kiterjesztett fogalomértelmezésében a társas deixis műveletének lehetséges eszközeként tárgyalt minden olyan nyelvi megoldást, amely a társas kontextushoz kapcsol, azaz a társas indexikalitás egészét. Ebben a felfogásban társas deixisként működhetnek a személyjelölés eszközei, például személyes névmások; a „beszéd szintjeinek” különböző elhatárolási módjai, például a távol-keleti nyelvek formalitási szintjei; a beszédaktus résztvevőiek sajátosságaitól függő megnyilatkozástípusok; a különböző nevek, címek és rokonsági kifejezések változatai; a társascselekvés-értékű megnyilatkozások, mint például a köszönés, a köszönetmondás, a hálálkodás és a sértés is (Fillmore 1975: 76). Ez a modell a társas deiktikus szerep értelmezésének kitágításával, a formalitás szintjeinek bevonásával közelít ahhoz, hogy a társas jelentés formálásában részt venni képes nyelvi elemek összességét a társas deixis körébe sorolja.

Levinson szűkebb hatókörű értelmezésében a társas deixis fogalmát olyan nyelvi elemekre használja, amelyek utalnak a résztvevők szociális identitására, vagy a köztük lévő vagy egyikük és egy megjeleníteni kívánt személy vagy jelenség közötti viszonyra. Ilyen lehetőségként fogja fel a második személyű névmások differenciációját (amely a magyarban a tegezés-nemtegezés kettősségében nyilvánul meg) és a további megszólító elemeket is (1983: 89–90).

A társas deixis jelenségekörét Yule (1996) tárgyalta először a személydeixishez kapcsolva. A két kategória együttes kezelése azért indokolt, mert a társas viszonyok kódolása igen gyakran a résztvevői szerepviszonyok megjelenítésére épül rá. A társalgás résztvevőire utaló elemek deiktikus funkciója ugyanis kettős: egyrészt jelölik a résztvevői szerepeket, másrészt jelölhetik a résztvevők közötti viszonylat jellegét is, vagyis egyszerre működnek személy- és társas deixisként (Levinson 1983: 90). Verschueren rendszerezése ebből kiindulva a társas deixis fogalmán belül különbözteti meg a személydeixis és az attitűddeixis kategóriáit: a személydeixis műveletei a résztvevői szerepek jelölését, az attitűddeixis műveletei pedig a viszonylattípusok, kapcsolatminőségek jelölését végzik el (1999: 20–21).

Az attitűddeixis legtipikusabb eszközei a magyarban a T- és V-formák differenciálódása, a megszólítások, címek, rangok, tiszteleti kifejezések használata. Emellett azonban a beszélő önmegjelenítésében, illetve a referenciális jelenet szereplőinek megjelenítésében is szerepet kaphat a társas viszonyok minősége, jelezve a társas deixis kategóriájának nyitottságát (Tátraí 2011: 135). A használt névmások és főnevek változatai, a főnevek specifikussági szintjei, családi viszonyra, funkcióra, pozícióra, tisztségre utaló szerepei mindig összefüggésben vannak a társas viszonylat sajátosságaival.

Az attitűddeixis funkciója a nyilvános helyzetekben (pl. értekezlet, tárgyalás) többrétű, műveletei nem pusztán a partnerek közötti viszonyt alakítják, hanem hangsúlyos a viszonylat reprezentációja, kifelé való megjelenítése, illetve ezáltal a formális keretek megteremtése is (lásd bővebben 18., 19. fejezet).

Az attitűddeixis működése részben eltér a deixis többi típusától. Agha a nyelv és a társas viszonyok összefüggéseiről írott monográfiájában (2007: 278) mellett érvel, hogy a társas deixis terminus használatában összemosisdik a résztvevői deixis és a sztereotip társas jelölőérték fogalma. E kettő elkülönítését pedig azért is tartja lényegesnek, mert lehetnek olyan csoportok, amelyek, bár ugyanazt a deiktikus elemet használják, eltérő társas sztereotípiáik kötődnek hozzájuk, azaz a gyakorlat-közösségenként eltérő társas jelentés járulhat egy-egy formához.

Agha (2007) koncepciójában a nyelv deiktikus használati mintáinak reflexív újraelemzésének társas jelentést képező szerepe van. Ez az újraelemzés a résztvevői deixisek, azaz a beszélőt és a címzettet jelölő formák mintáit sztereotipikus társadalmi indexikálissá alakítja át, és így a személydeixisek szociokulturális regisztereit hozza létre. Azaz például a T- és V-formák deiktikus szerepűek, a címzettet jelölik mint referenst, sztereotipikus társadalmi indexikalitásuk azonban különbözik, mivel csak az egyiknek tulajdonítunk udvarias, tiszteletadó szerepet.

A kötetben bemutatott elemzésekben az attitűddeixis műveletei olyan dinamikus jelenségeként értelmeződnek, amelyek nem egyszerűen tükrözik vagy megjelenítik a társas kapcsolatok és kommunikációs helyzetek sokféleségét, hanem aktívan, dinamikusán járulnak hozzá azok alakításához.

1.4. NÉZŐPONT, NÉZŐPONTVÁLTÁS, DEIKTIKUS KIVETÍTÉS

A megnyilatkozó nemcsak a saját perspektíváját képes érvényesíteni: a nyelvi tevékenység, ezen belül is a deiktikus kifejezések alkalmazása az egocentrikus szerveződés mellett szociocentrikus jellegzetességeket is mutat (vö. Laczkó–Tátrai 2015abc; Sidnell 2009). A társalgás résztvevői képesek felvenni kiindulópontként valaki más nézőpontját is, általában törekszenek a partnerük perspektívájának a figyelembevételére, egyéni, egocentrikus nézőpontjuk és a kommunikációhoz szükséges társas, osztott nézőpont összehangolására (Németh T. 2013, 2015).

A nyelvhasználat eredendő perspektivikussága, a nézőpontok szerepe a társas viszonyok nyelvi alakításában is érvényesül. A nézőpont ebben az értelmezésben, Sanders és Spooren meghatározása alapján (1997: 86–95) két összetevőből áll: 1) a kiindulópontból, ahonnan valami reprezentálódik, illetve 2) a dolgok specifikus reprezentációjából, amely a kiindulópontból való szemlélet eredménye, azaz ahonnan és ahogyan a mindenkor megnyilatkozó a szövegbeli eseményeket, szereplőket és dolgokat látja és láttatja.

A deiktikus központ a beszélő szándékától függően áthelyezhető a beszédhelyzet más résztvevőire (Levinson 1983: 63–64). Lyons deiktikus kivetítésnek nevezi ezt a

jelenséget (Lyons 1977: 579). A deiktikus centrum áthelyezése a beszélői hang és a beépített nézőpont szétválásából érzékelhető (Tátrai 2011: 146). A deiktikus kivetésnek a tér- és időjelölés működésében is tipikusan társas szerepe van, ugyanis a címzett vagy egy kívülálló kiindulópontjának felvétele ezekben az esetekben is a társas közelítés egyik nyelvi lehetősége (lásd bővebben Domonkosi 2016, 2019d; Laczkó 2021). A társas deixis esetében pedig különösen jellemző művelet, hogy a beszélő a megszólított, illetve megnevezett személy társas helyzetét nem önmagához, hanem egy másik személyhez viszonyítja. Ezekben az esetekben nem a teljes közlés deiktikus központja helyeződik át, hanem csak az adott személy megjelenítésének origója. Az attitűddeixis műveletének esetében gyakori, hogy a beszélő a megszólított társas helyzetét nem önmagához, hanem egy másik, a kapcsolatban fontos személyhez viszonyítja, pl. a férj a gyermekhez viszonyítva *anyának* szólítja a feleségét. A megszólítások változatainak azért is kiemelt szerepük van a nézőpontok összehangolásában, mert kulcsként szolgálnak a beszélő perspektívájának és intencióinak az azonosításához (Németh T. 2019).

A társas viszonyok jelölésében és a kiindulópont mozgatóhatóságában fontos szerepe van a személyes névmásoknak, illetve a személyre utaló inflexiós morfémáknak. A grammatikai személy nem prototipikus használatával és annak lehetséges pragmatikai következményeivel számos különböző megközelítés foglalkozik (bővebben De Cock–Kluge 2016: 352–353), az ilyen esetek egy része a deiktikus központ elmozdításának eredményeként, azaz perspektívaváltásként értelmezhető. Nem tekinthetők perspektívaváltásnak ebben az értelemben azok az esetek, amelyekben az egyes szám és a többes szám használata közötti váltás szerepe – metonimikus leképezés révén – valamilyen közösség létrehozása vagy elkülönítése. Ilyen helyzet például a többes számú névmások és inflexiós személyjelölések exkluzív és inkluzív funkciója (vö. Borthen 2010; Pavlidou 2014), bár a névmáshasználatnak ezek az esetei is társas attitűdöket jelölnek.

A nézőpont szerepe a megszólítások társas jelentésének alakulásában annyira meghatározó, hogy egy áttekintő fejezet (lásd 9. fejezet) tárgyalja ennek a tényezőnek a kapcsolatalakításban megmutatkozó lehetőségeit.

1.5. GYAKORLATKÖZÖSSÉGEK, MEGSZÓLÍTÁSI KÖZÖSSÉGEK

A nyelvi tevékenység társas konstruktivista szemléletű megközelítései a nyelvi-társadalmi gyakorlatokat helyezik előtérbe, és a társas viszonyokat nyelvileg, így a megszólítások révén is alakítható jelenségként értelmezik. Ebben a felfogásban a megszólítások társas gyakorlatként értelmezhetők, a különböző gyakorlatközösségek kapcsolattartási szokásrendje érintkezik, hálózatosan egymásba fonódik (vö. Clyne–Norrby–Warren 2009; Norrby–Wide 2015; Farese 2018).

A mai magyar megszólítási szokásrend sajátosságainak empirikus feltárása (Domonkosi 2002, 2010) azt mutatta, hogy a személyközi viszonyok jelölése nagyon rétegzett, ellentmondásos attitűdöket és gyakorlatokat felmutató nyelvhasználati terület, ezért leírásához egyes gyakorlatközösségek hálózatszerű modellezése vezethet el, feltérképezve az egyes megszólítási módok értékelésében érvényesülő nyelvi sztereotípiákat, a nyelvi viselkedést értelmező ideológiákat is. Ezért az átfogó jellemzők mellett célszerűnek látszik egyes kisebb közösségek gyakorlatainak, szokásrendjének és értelmezéseinek feldolgozása is. A kötetben ezért több elemzés is egy-egy gyakorlatközösség (kórházi osztály: 13. fejezet; egyetemi intézetek: 21. fejezet) vizsgálatából kiinduló, azok kapcsolódási lehetőségeivel is számoló kutatásra épül.

A gyakorlatközösség elméletét a pedagógiában dolgozták ki, majd a szociológiában is termékenyen alkalmazták (vö. Eckert 2006). A gyakorlatközösség valamely közös tevékenységben részt vevő emberek csoportja, amelynek cselekvési módjai, beszédmódjai, hiedelmei, értékei, hatalmi viszonyai e közös tevékenység során jönnek létre. A gyakorlatközösségnek bárki tagjává válhat, aki bekapcsolódik a közös tevékenységbe: annak tekinthető tehát egy gyárban együtt dolgozó munkaközösség, egy nukleáris család, illetve akár egy a szomszédságból szerveződő játékoscsoport is, azaz a gyakorlatközösségek méretüket és szervezettségüket tekintve is igen különbözőek lehetnek (Eckert–McConnell–Ginet 1992: 96).

A közös tevékenységek pedig a nyelvi tevékenység összehangolt mintázataihoz is hozzájárulnak, így közös megszólítási gyakorlatokat is eredményeznek (Wilson 2010; Kretzenbacher–Schüpbach 2015).

1.6. UDvariasság, UDvariassági METADISKURZUSOK

Az udvariasság történetileg, kulturálisan és gyakorlatközösségenként is változó és változatokat mutató jelenség; változnak és különböznek egyrészt az egyes közösségekben érvényesülő és meghatározó udvariasságkonceptiók, másrészt maga az udvariasság gyakorlata is (vö. Fraser 1990). Az udvariasságfogalmak sokaságában felfedezhető azonban egy olyan közös mag, amely alkalmas a megszólítások udvariassági szerepének értelmezésére. Az udvariasság az interakciós partnerhez való viszonyulás közösségileg szabályozott gyakorlata, amelynek nyelvi vetületei, leképeződései is vannak.

Brown és Levinson (1987) udvariassági koncepciója, a pozitív és negatív udvariasság fogalma igen termékeny a megszólítási változatok elemzésében (lásd többek között Wood–Kroger 1991; Sahoo 2013). Ebben az értelmezésben a pozitív udvariasság szolidaritásorientált, ugyanis a közös attitűdöket és értékeket hangsúlyozza. Pozitív udvariassági lépésként értelmezhető például, ha egy főnök felajánlja, hogy a beosztott szólítsa a keresztnevéen, mivel szolidaritást fejez ki, és minimalizálja a státuszkülönbségeket. A negatív udvariasság pedig a tiszteletet hangsúlyozására törekszik, kerülve a másik arcának megsértését. Ez valósul meg a társadalmi távolság megfelelő kifejezésében és a státuszkülönbségek szabályozásában, például a fölérendeltekkel, az idősebbekkel és az ismeretlen személyekkel szemben tiszteletadó formák használatában. Ez az értelmezés nem számol a megszólítási helyzetek sokféleségével és dinamikájával, az udvariasságot statikusan értelmezve erős összefüggéseket tételez fel a T-forma és a pozitív udvariasság, illetve a V-forma és a negatív udvariasság között (Vismans 2023).

Braun (1988) átfogó megszólítási koncepciója megelőlegezi az udvariasságkutatás diszkurzív fordulatát (vö. Vismans 2023). Elgondolása szerint a megszólítási formákat akkor tekintjük udvariasnak, ha azok az adott helyzetnek megfelelőek, azaz a beszélő és a címzett viszonyához illeszkedő, azaz a közösség szokásaival összhangban lévő megszólítási formát mindig udvariasnak tekintjük. Ez a szabályszerűség fordítva is érvényes, azaz megszólításnak bármely, a szokásokhoz nem illeszkedő formája udvariatlannak értelmezhető. Meglátása szerint, amikor egy megszólítási formát a szituációs kontextusra való tekintet nélkül udvariasnak minősítenek, az

tipikusan a rendszeren belüli magasabb fokú tiszteletet kifejező képességére utal (Braun 1988: 49–50).

Az udvariasságértelmezések diszkurzív fordulata szerint az udvariasságot a diszkurzus hosszabb egységeiben szükséges vizsgálni, és egy-egy közlés, így megszólítási formák is akkor tarthatók udvariasnak, ha a résztvevők a folyamatban lévő társadalmi interakciónak megfelelőnek ítélik (Watts 2003: 21). A kötet valós interakciókat elemző rész kutatásaiban (lásd 16., 17., 18., 19. fejezetek) ennek megfelelően az udvariasság az interakcióban létrejövő, a kontextustól függő jelenséggé jelenik meg.

Az udvariasságkutatás harmadik hullámának eredményei pedig azért használhatók különösen jól a megszólítási szokásrend leírásában, mert ez az irányzat túlmutatva a diszkurzív megközelítésen nem egyszerűen csak diskurzusokban megképződő jelenséggé értelmezi az udvariasságot, hanem elkülöníti a diskurzusokban érvényesülő különböző perspektívákat, sőt céljai közé tartozik az is, hogy árnyalja a kutatói és a résztvevői nézőpontok viszonyának a leírását (Kádár–Haugh 2013; Culpeper–Haugh 2014). A metaudvariassági diskurzusok vizsgálata azért kapott fontos szerepet az udvariasságkutatásban, mert általuk megvilágíthatók az egyes közösségekben és társadalmakban működő alapvető közösségi értékek, normák (Németh–Kádár–Haugh 2016; Németh 2020, 2022).

A nyelvre és a nyelvi tevékenységre irányuló reflexív tudatosságon belül Kádár és Haugh (2013: 186–187) négy megvalósulási módot különít el: a metanyelvi, a metakommunikatív, a metadiszkurzív és a metakognitív tudatosságot. A metanyelvi tudatosság az udvariasságra és udvariatlanságra vonatkozó, egy-egy nyelvben élő metanyelvi kifejezéseket, értékeléseket, minősítéseket jelenti (pl. *udvarias, sértő, goromba*). A metakommunikatív tudatosság a társadalmi tevékenységek és jelentések reflexív értelmezésében, egyes konkrét beszédhelyzetekben elhangzó minősítő, értékelő megfogalmazásokban érhető tetten (pl. *Ne legyél már ennyire udvariatlan!*). A metadiszkurzív tudatosság pedig azokban az udvariasságról zajló társadalmi diskurzusokban mutatkozik meg, amelyek társadalmi, közösségi, kulturális szinten formálódnak. A metakommunikatív tudatosság tehát mindig az adott interakcióban valósul meg, míg a metadiszkurzív tudatosság az udvariassági kérdések visszame-

nőleges, illetve általános értelmezését jelenti. Az elmélet szerint a metakognitív tudatosság pedig az udvariassággal kapcsolatos kognitív természetű állapotokra (pl. attitűdök, elvárások) vonatkozó megnyilatkozásokban ragadható meg. A metanyelvi és metakommunikatív tudatosság szerepével a kötetben bemutatott kutatások mindegyike számot vet, a metadiskurzusok elemzését elvégző kutatási egységek (lásd 7., 14., 15., 23., 25. fejezet) pedig rámutatnak azok normakidolgozó, kulturális szerepére is.

Ezek a megkülönböztetett megvalósulási módok a leírást lehetővé tevő, az elemzést megkönnyítő kategóriák, azonban – különösen a metakommunikatív és metadiskurzív tudatosság – a gyakorlatban összefonódva működnek, nehezen különíthetők el egymástól. Mindegyik ideológiai munka eredménye, és így társadalmi, közösségi jellegű, kulturálisan konstruálódó és beágyazott jelenség. A megszólításokra vonatkozó reflexív tudatosság pedig olyan módon is visszahat a megszólítási gyakorlatokra, hogy az egyes megszólítási formák társas indexikalitásának (vö. Agha 2007) kidolgozásában az udvariassági metadiskurzusoknak lényegi szerepük van.

A nyelvi gyakorlatokra reflektáló kifejezéseket metakommunikatív lexikonnak (Hübler 2011), a metapragmatikus címkéknek (Culpeper–Haugh 2014), illetve metakommunikatív kifejezéseknek (Jucker–Taavitsainen 2014) is szokás nevezni. Az a folyamat pedig, amelyben a metapragmatikai címkéket társadalmi cselekvések megvalósítására használják, ún. metapragmatikai megjegyzéseként (Culpeper 2011) valósul meg.

2. ANYAG ÉS MÓDSZER A MEGSZÓLÍTÁSOK KUTATÁSÁBAN

A kötetben bemutatott részkutatások mindegyike arra az alapvető elgondolásra épít, hogy a megszólítás változatai dinamikus modellben értelmezhetők, a társas jelentés az interakcióban megképződő, nem pedig rögzített kategóriaként kezelhető. A magyar megszólítási gyakorlatok feltárása során a módszerek megválasztásában és összehangolásában emellett az az előfeltevés is érvényesült, hogy a közösség összetettsége miatt a nyelvi kapcsolattartási gyakorlatokról csak az egyes gyakorlatközösségek hálózatszerű modellezése révén lehet átfogó képet kapni, illetve az is, hogy a nyelvi tevékenységek sokrétősége és komplexitása miatt a megszólítási gyakorlatok diskurzustípusonként is differenciáltak.

A megszólításkutatás korai munkáiban objektivista kiindulópont érvényesült, amely szerint a nyelvi forma tükrözi a társadalmi viszonyokat, mintegy a társas valóság nyelvi leképezése (pl.: Brown–Gilman 1960; Bates–Benigni 1975; Brown–Ford 1981). Ez a megközelítés a társas jelentések stabilitásának képzetére épült, gyakran alkalmazott módszere volt a kérdőív, azaz a nyelvhasználók önbevallása alapján térképezte fel a szokásrendet. Az eredmények értelmezése során azonban a társas jelentés tulajdonítása kutatói tevékenység eredménye volt, az elemzés előre kijelölt változók, tipikusan a hatalom-szolidaritás, bizalmasság-távolságtartás tényezői alapján történt, nem pedig az adatközlők által felismert társas jelentések alapján. Ezek a kutatások emellett sokszor átfogó, általános normákat feltételeztek a megszólítások használatában. A korai variációs értelmezések kritikájaként Braun (1988) megállapította, hogy ezek egydimenziós rendszerként írják le a megszólítási szokásokat, azonos normák alapján használt elemeket feltételeznek, és a sztenderd, illetve leginkább a felső középosztály gyakorlatáról nyújtanak képet.

A megszólítások újabb, társas konstruktivista megközelítése szerint a viszonyok nyelvileg alakíthatók, maguk a megszólítások is hozzájárulnak egy-egy helyzet alakításához. Ebben a felfogásban a megszólítások társas gyakorlatként értelmezhetők, a különböző gyakorlatközösségek kapcsolattartási szokásrendje érintkezik, hálózatosan egymásba fonódik. Ezzel összhangban a kérdéskör kutatásának módszerei is változtak (vö. Clyne–Norrby–Warren 2009; Norrby–Wide 2015; Schüpbach et al. 2021). A megszólításkutatás a nagy, a változatosságot átfogóan leírni kívánó kutatásoktól a kisebb léptékű, az interakciós és kontextuális részletekre összpontosító vizsgálatok irányába haladt, az újabb tanulmányok a résztvevők megszólítási döntéseit a különböző kontextusokban és különböző beszédmodok függvényében vizsgálják.

A megszólítás mint társas gyakorlat vizsgálatában a fókuszcsoportos beszélgetés és az interjú módszerének (Vismans 2015) alkalmazása azért célravezető, mert ezáltal a társas jelentés tulajdonítása a beszélői attitűdök, értéktulajdonítások feltárásának eredményeként valósulhat meg. A beszélői reflexiók figyelembevételével az értelmezésbe bevont változók köre is bővül, és alapvetően maguk a beszélői értéktulajdonítások és kategóriák érvényesülhetnek. Ez a megközelítés alkalmas lehet arra, hogy az előzetes, sokszor bináris kategóriákat a valós, „népi” kategóriákkal írja felül. A metapragmatikai címkék és megjegyzések szisztematikus tanulmányozása a megszólítások kutatása terén kiutat jelenthet azokból a pragmatikai magyarázatokból, amelyeket a tudományos kategorizáció és annak metanyelve uralt (Culpeper–Haugh 2014; Haugh 2016). Az értelmezésekben szerepet kap a bizalmasság, a barátságosság, az involválódó, közelítő jelleg, a távolságtartás, a tiszteletadás a távolító jelleg, a hierarchia, a szolidaritás, a hatalom és számos más, az adott helyzettől függő változó is (vö. Eckert 2000; Clyne–Norrby–Warren 2009; Norrby–Wide 2015; Farese 2018).

Emellett egyre meghatározóbbá válik a megszólítások kutatásában a valós, szóbeli és írott diskurzusok feldolgozása. Erre lehetőséget ad egyrészt számos rögzített szövegtípus vizsgálata, másrészt fontossá válik a valós, szóbeli társalgások rögzítése is. A tényleges megszólítási gyakorlatok feltárásának ezért az újabb

kutatásokban gazdag lehetőségei mutatkoznak meg. A különböző hiteles írásbeli vagy szóbeli interakciók elemzései számos különböző helyzetre kiterjednek, többek között az audio- és vizuális média (Lappalainen–Vecsernyés 2023), rádióinterjúk (Clayman 2010), filmreklámok (Fremer 2015), televíziós interjúk (Raymond 2016) és You Tube-videók (Isosävi–Vecsernyés 2022), írásbeli reklámanyagok (House–Kádár 2020); a szolgáltatói helyzetek (Félix-Brasdefer 2015; Norrby et al. 2015), többek között kávéházakban (Isosävi–Lappalainen 2015), éttermekben (Staley 2018) rögzített beszélgetések, internetes oldalak társalgásai (de Oliveira 2013; Kretzenbacher–Schüpbach 2015) és az egyetemi környezet diskurzusai is (Formentelli–Hajek 2015).

A megszólítások vizsgálatában a metapragmatikai kommentárok, metadiskurzusok elemzése is termékeny új iránynak számít. Schüpbach (2015) egy a svájci német udvariassági és megszólítási gyakorlatokkal kapcsolatos metadiskurzusokból összeállított népi nyelvészeti korpuszt vizsgált. Truan (2022) Twitter-bejegyzések metapragmatikai elemzése révén meggyőzően igazolta, hogy a T/V-formákra vonatkozó váltás kezdeményezéséhez kapcsolódó állásfoglalások felhasználhatók a T/V-formákhoz kapcsolódó társadalmi értékek vizsgálatára. Lappalainen és Saviniemi (2024) pedig egy önéletrajzi regénysorozat metanyelvi megjegyzéseit vizsgálva rámutattak arra, hogy a kommentárok alkalmasak annak feltárására, hogy a megszólítási formák megválasztása hogyan tükrözheti a társadalmi viszonyokat és az azokban végbemenő változásokat.

A mai magyar megszólítási szokásrend sajátosságainak eddigi empirikus feltárása (Domonkosi 2002, 2010) azt mutatja, hogy a személyközi viszonyok jelölése nagyon rétegzett, ellentmondásos attitűdöket és gyakorlatokat felmutató nyelvhasználati terület, ezért leírásához egyes gyakorlatközösségek hálózatszerű modellezése vezethet el, feltárva az egyes megszólítási módok értékelésében érvényesülő nyelvi sztereotípiákat, a nyelvi viselkedést értelmező vélekedéseket, ideológiákat is. Ezért az átfogó jellemzők mellett célszerűnek látszik egyes kisebb közösségek gyakorlatainak, szokásrendjének és értelmezéseinek feldolgozása is.

2.1. ALKALMAZOTT MÓDSZEREK, FELDOLGOZOTT ANYAGOK

A megszólítási gyakorlatok működésének komplexitása különböző módszerek együttes alkalmazásával ragadható meg, ezért a kötetben kirajzolódó átfogó képben érvényesül a módszerek egymást kontrolláló szerepe, összjátéka, azaz a kutatási folyamat egésze igazodik a módszertani kongruencia elvéhez (Bell 1976: 187–191). A többmódszerű adatfeltárás egyes részkutatásokban is biztosította az adatok kontrollját, a gyakorlatokról és az azokra vonatkozó reflexiókról, metadiskurzusokról nyert adatok összevetése meghatározó módszertani döntés volt az érvényes értelmezések biztosításához. A megszólítási gyakorlatok leírásában az vezethet tehát eredményre, ha a tényleges használat adatait összevetjük az azokra vonatkozó beszámolókkal (vö. Schüpbach et al. 2021). A módszertani pluralizmus lényeges alapelve volt a kutatások során, hogy az önbevalláson alapuló, aktív módszerekkel szerzett adatokat minden esetben egészítsék ki passzív módszerekkel gyűjtött, a valós gyakorlatokat megmutató adatok (Moyna – Blas-Arroyo 2020). Mivel a gyakorlatok leírásában elkerülhetetlen az értelmezés mozzanata, a kutatások további célkitűzése volt, hogy a használó közösségek saját értelmezéseit, értékeléseit, jelentéstulajdonításait is feltárja, egyrészt interjúk, másrészt pedig udvariassági metadiskurzusok elemzése révén.

2.1.1. A kérdőív használata a megszólítások kutatásában

A kérdőíves adatgyűjtés a megszólítások leírásának bevett, szokásos módszere: a megszólítási gyakorlatok alapvető tendenciáit, a megszólítások használatának főbb sajátosságait tárgyaló részfejezetek (3–11. fejezet) kiindulásképpen építenek a korábbi kérdőíves kutatásaim eredményeire (Domonkosi 2002, 2016; Domonkosi–Kuna 2015, 2016). Az adatgyűjtési folyamat újabb szakaszaiban azonban ez a módszer csak egyes kisebb gyakorlatközösségek leírásában kapott szerepet, például egy kórházi gyakorlatközösség (13. fejezet), és két egyetemi közösség gyakorlatainak (21. fejezet) leírása során. Olyan esetekben épült be tehát a kérdőív alkalmazása is a kutatási folyamatba, amelyekben a közösség nagy része lekérdezhető volt a módszerrel, amely minden esetben interjúkkal, fókuszcsoportos beszélgetésekkel, és résztvevő megfigyeléssel

egészült ki. A kérdőívvel szerzett adatok ugyanis nem a nyelvhasználati gyakorlatot, hanem a nyelvhasználók arról alkotott képét jelenítik meg (vö. Ervin-Tripp 1972: 219), ezért az eredmények az adott helyzetekben aktivizálódó sematikus tudás részeként értelmezhetők. Ezek az adatok megjelenítik az egyes formákhoz tartozó sztereotip társas jelölőértéket (Agha 2007: 282), és az adatközlőknek az egyes helyzetekre vonatkozó sematikus tudását is.

2.1.2. Interjúk és fókuszcsoportos beszélgetések

A megszólítási gyakorlatokhoz kapcsolódó vélekedések, attitűdök és értéktulajdonítások megismerésére szolgáló módszerek, azaz az interjú, illetve az értelmezési különbségeket diszkurzívan felmutató fókuszcsoportos interjú kiemelt szerepet kapott a kötetben bemutatott minden olyan részkutatásban, amely egyes kisebb közösségek gyakorlatait tárta fel. Ezek a beszélgetések részét képezték a kórházi osztály (lásd 13. fejezet), az egyetemi tanszékek (lásd 21. fejezet) gyakorlatai feldolgozásának. Kiegészítő módszerként szerepelt interjú a nézőpontváltó megszólítások társas értékét feltáró részkutatásban is. Az így nyert adatok rámutattak arra, hogy a közösség egyes megszólítási formáknak, helyzeteknek tulajdonított értelmezései jelentősen eltérhetnek attól, amit a megszólításkutatás értéktulajdonításainak bevett, hagyományos megoldásai felkínálnak. Ezek a módszertani tapasztalatok is megerősítették azt a teljes kutatási folyamatban érvényesülő szándékot, hogy a gyakorlatok leírásai minél nagyobb mértékben építsenek az adatközlők értelmezéseire (Geertz 1994).

2.1.3. Rögzített társalgások elemzése

A megszólítási gyakorlatok leírásában a beavatkozásmentes módszerek, az interakciók anyagának közvetlen feldolgozása mutathatja meg a használat dinamikáját, azokat a változatos funkciókat, amelyeket a megszólító elemek a viszonyulások, a társas szerepek és az érzelmek kifejezésében betölthetnek. A tényleges megszólításhasználat elemzését az interakciókban lehetővé teszik egyrészt az eredendően rögzített közlésformák (tömegkommunikációs, internetes társalgások), másrészt az interakciók kutatási céllal való rögzítése is (Gardner-Chloros 2007; Norrby et al. 2015). A rögzített

adatokra épülő társalgáselemzések a kapcsolatalakítás dinamikájának megragadásán túl lehetőséget adnak az adott helyzetből eredő speciális sajátosságok felismerésére is. A kötet elemzései között az ilyen jellegű feldolgozások alapvetően a média és az újmédia megszólítási gyakorlatait érintik: rádiós korpusz (16. fejezet), televízióban közvetített díjátadó ünnepség (19. fejezet), online közgyűlés (18. fejezet), a közösségi oldalak igen eltérő szerepvizonyokkal jellemezhető társalgásai (17. fejezet), film-szinkron és filmfelirat (20. fejezet), tanárok és diákok közötti írásbeli üzenetváltások (22. fejezet) egyaránt anyagát jelentik a kommunikációs helyzetnek a megszólításválasztásra való hatásait is feltáró elemzéseknek. Ezekben az elemzésekben figyelembe vettem azt is, hogy egy-egy pragmatikai változó funkciója az adott kontextus függvénye (vö. Terkourafi 2012: 302), azaz a megszólítási változatok értelmezése attól a konkrét kontextustól függ, amelyben előfordulnak, és a formai és funkcionális változatok rögzítése nem előzheti meg a kontextuson belüli elemzésüket.

2.1.4. Résztvevő megfigyelés

A különböző módszerekkel szerzett nyelvi adatok egymást kontrolláló szerepének eléréséhez a résztvevő megfigyelés nyújthatja a leghitelesebb, nem tudatosan közölt nyelvi adatokat, a nyelvi gyakorlat reflektálatlan teljessége valójában csak így fogható meg. Ez a módszer a megszólítási gyakorlatokat természetes közegükben vizsgálja, adatai így életszerűbbek, mint a nyelvhasználók kikérdezésére épülő módszereknek. A kutatási módszerek között a résztvevő megfigyelésnek két különböző válfaja is helyet kapott. A kórházi gyakorlatközösség megismerése során (13. fejezet) egy ismeretlen közösségbe beépülve kutatótársam révén, aki fehér köpenybe öltözve, a dolgozók közé épülve részt vett a viziteken, jegyzetelte a nyelvi adatokat. Az így gyűjtött adatok pedig bekerültek a dolgozók és ápoltak megszólítási szokásaira rákérdező kérdőívbe is, illetve egyes konkrét helyzetekre a kontrollszerepű interjúkban is rákérdeztünk.

Sajátos megfigyelési helyzetet jelentett a távoktatás tanóráinak nyomon követése, ugyanis ezeknek a szituációknak a megszólítási gyakorlatait a koronavírus-járvány időszakának általános távoktatási gyakorlatában rejtetten nyílt alkalom tanulmányozni, így a megfigyelő jelenlétének hatása teljes mértékben kiküszöbölhető volt,

a lejegyzetelt adatok felhasználhatóságára pedig utólag, a pedagógusok segítségével kérdeztem rá.

Az egyik felsőoktatási gyakorlatközösség vizsgálata (21. fejezet) speciális helyzetben valósult meg, mivel oktatóként 20 éve voltam tagja és egyben formálója is a leírt gyakorlatközösségnek, ez pedig felvetette a saját közösség kutathatóságának módszertani dilemmáit is (vö. Kapitány–Kapitány 2002). A résztvevő megfigyelés mellett ezért a kívül- és belülállás egyensúlyának megteremtése (vö. Geertz 1994) érdekében távolító módszereket is alkalmaztam, a kutatás során egymást kontrolláló eljárásként működtek a kérdőívek, az oktató–hallgató levelezésből épülő adatbázis, az oktatókkal készített interjúk, illetve a tanulói csoportokkal folytatott fókuszcsoportos beszélgetések.

2.1.5. Metadiskurzusok tartalomelemzése

A nyelvhasználatra vonatkozó tudás, megnyilatkozások és diskurzusok vizsgálata a nyelvtudomány több területén, különböző kiindulópontokból került előtérbe az elmúlt évtizedekben (vö. Hámori 2019). A metapragmatikai reflexiók bármely szintjének vizsgálata olyan perspektívát kínál, amely rálátást enged arra, hogy az egyes társadalmi gyakorlatok résztvevői miként értelmezik a saját viselkedésüket. Az egyes nyelvhasználati jelenségekre vonatkozóan az adott társas interakcióktól térben és időben is elkülönülő, önálló metadiskurzusok jöhetnek létre (vö. Craig 1999: 21). Önálló metadiskurzusnak tekinthetők az olyan szövegek, amelyek tárgya a nyelv, a nyelvi tevékenység módja, különböző nyelvi, azon belül a pragmatikai jelenségek működése (vö. Németh–Kádár–Haugh 2016). Ilyen metadiskurzusok valósulnak meg a tudományos kutatásban, az ismeretterjesztő tudományközvetítésben, a tananyagokban, a tankönyvekben, az illettanokban, de a nyelvi témákat tárgyaló hétköznapi társalgásokban is.

Az egyes nyelvi jelenségek különböző mértékben észlelhetők és hozzáférhetők a nyelvi reflexió számára (Niedzielski–Preston 2009), a nyelvi udvariasság, illetve a megszólítások kérdése ezen belül kifejezetten gyakran válik témává a különböző metadiskurzusokban. Ez a problémakör a hétköznapi nyelvhasználói vélekedésektől

kezdve, az előíró, tanácsadó célzatú illemtanokon és az iskolai oktatás tananyagain át a tudományos kutatásokig érdeklődésre tart számot, ezért számos különböző metadiskurzív gyakorlat kapcsolódik hozzá (lásd bővebben 7. fejezet).

A kérdéskörre vonatkozó spontán metadiskurzusok elemzése olyan kutatási módszer, amely hozzáférhetővé teszi a nyelvhasználók elgondolásait, értelmezéseit a megszólításhasználathoz kapcsolódó ideológiáit. A megszólítási gyakorlatokat feltáró egyes részkutatók (lásd. 14., 15., 23., 25. fejezet) kifejezetten metadiskurzusok tartalomelemzésére irányultak: a tapasztalatmegosztó internetes fórumok, szakmai folyóirat és a nyelvi tanácsadói levélváltások metadiskurzusaiban kibontakozó képet is így közelítettem meg. A kvalitatív tartalomelemzés minden esetben a nyelvi adatok szisztematikus kódolására épült, illetve a pszichoterápiás szakfolyóiratban megvalósuló párbeszéd esetében szoftverrel támogatva, a MAXQDA kvalitatív tartalomelemző program (Rädiker–Kuckartz 2018) segítségével valósult meg.

A metadiskurzusok spontán módon közölt szubjektív nyelvi adatai révén már maguk a megjelenő témák is képet adnak arról, hogy mely nyelvi jelenségek foglalkoztatják valóban a nyelvhasználókat. Ennek köszönhetően megkerülhető a direkt módszereknek, a kutatók által kiváltott, interjúhelyzetben (Spencer-Oatey 2011) megszülető metapragmatikai közléseknek az az ellentmondása, hogy olyan attitűdöket, nyelvi problémákat, értelmezéseket is a felszínre hozhatnak, amelyek a kérdéséig nem is léteztek.

**SZEMPONTOK A
MEGSZÓLÍTÁSI
GYAKORLATOK
ÉRTELMEZÉSÉHEZ**

3. A KAPCSOLATTARTÁS NYELVI GYAKORLATAI: A MEGSZÓLÍTÁSOK ÉS A KÖSZÖNÉSEK

A fejezet célja, hogy a kötetben bemutatandó kutatások háttérét felrajzolva átfogó képet adjon a nyelvi kapcsolattartás alapvető gyakorlatairól. A nyelvi érintkezési formák használatának, illetve a lehetséges változási irányoknak a leírása során egyrészt korábbi empirikus kutatásaimat (Domonkosi 1999ab, 2002, 2007, 2010), másrészt pedig az elmúlt évtizedek egyéb olyan vizsgálatait (Angelusz–Tardos 1995, 2003; Ballagó 2016; Bauko 2011; Dömötör 2005ab; Erdély 2012; Györffy 1998; Kiss J. 1993, 2003, 2007, 2011; Kiss R. 2003; Kontra 1993, 2007; Koutny 2004; NRC 2019; Raffai 1998; Reményi 1994, 2000; Sándor 1996; Sólyom 2011; Szili 2003; Terestyéni 1995, 2003) is figyelembe veszem, amelyeknek célja a nyelvi érintkezési módok feltárása volt. A nagy átfogó empirikus felmérési adatok nagyobb része így a 2000-es évek fordulójáról származik, azonban az értelmezésükbe bevonódnak a későbbi, kisebb, egy-egy helyzetet, gyakorlatközösséget vizsgáló kutatások (Domonkosi 2018abcdefghij, 2019abcdef, 2020abcdef, 2021ab; Domonkosi–H. Tomesz 2020ab, 2021ab, Domonkosi–Kuna 2015, 2016; Domonkosi–Ludányi 2018b, 2021), illetve egy marketingkommunikációs célú reprezentatív felmérés (NRC 2019) eredményei is, amelyek segítenek felismerni a megszólítási gyakorlatokban azóta érvényesülő tendenciákat is.

A mai magyar nyelvi kapcsolattartási szokásrend sajátosságainak, illetve a jelenleg zajló változásoknak a feltérképezése így empirikus kutatásokra épül, az értelmezések, a változási tendenciák felismerése során azonban érdemes hangsúlyozni azt, hogy mivel nagyon rétegzett, jelenleg is változásokat mutató területről van szó, a teljes nyelvközösség nyelvi kapcsolattartási gyakorlatáról csak az egyes gyakorlatközösségek hálózatszerű modellezése, számos kisebb kutatás egybekapcsolása, egymásra vonatkoztatása révén lehetne átfogó képet adni. Mindemellett fontos kiemelni azt is, hogy az adatokat felszínre hozó módszerek egy része nem magát a nyelvhasználatot,

hanem a nyelvhasználók arról alkotott képét jelenítik meg, ezért az eredmények sok esetben nem a valós helyzetekben megvalósuló nyelvi tevékenység lenyomataiként, hanem az adott, tipikus helyzetekben aktiválódó, illetve az egyes formai megoldásokhoz kapcsolódó sematikus tudás részeként értelmezhetők.

A kötetet megalapozó alfejezet azonak a kommunikációs helyzeteknek és színtereknek a kutatási eredményeire koncentrál, amelyek a legnagyobb változatosságot, megoszlást mutatják, jelezve egyrészt a közösség értékrendbeli tagolódását, másrészt a jelenlegi változásokat, a folyamatok lehetséges irányait. A jelenlegi gyakorlatok problematikusságát mutatja, hogy reprezentatív kutatási eredmények szerint a beszélők 86%-ának okozott már kellemetlen, kínos pillanatokat az, hogy nem tudta eldönteni, hogy valakit tegezzen vagy magázzon (NRC 2019). Különösen összetett helyzetnek tűnik az ismeretlenekkel való kapcsolattartás: az utcán és a szolgáltatások különböző szinterein, másrészt a hivatalos szinterek átalakulóban lévő területe is. Az írásbeli kapcsolattartásban, a közvetett és hálózati kommunikáció szinterein használt formák és értékük tekintetében is változást jelző helyzetek mutathatók ki. A fejezet az egyes formák szerepének, társas jelentésének, szociokulturális értékének értelmezésében épít egyrészt Tolcsvai Nagynak a nyelvi tevékenységben érvényesülő szociokulturális tényezőket leíró modelljére (1996: 134–166), másrészt az Angelusz–Tardos által megállapított szociokulturális dimenziókra is (Angelusz–Tardos 2003: 290–313).

3.1. A TEGEZÉS ÉS A NEMTEGEZÉS VÁLTOZATAI

A magyar megszólítási lehetőségek repertoárja a személyhasználat dichotómiája, a tegezés és nemtegezés, azaz a T- és V-formák elkülönülése ellenére nem értelmezhető egyszerű kétválasztásos rendszerként, inkább olyan, számos eltérő társas jelentésű lehetőséget tartalmazó dinamikus modellként írható le, amelynek működtetésében különböző társadalmi, relációs és szituációs tényezők játszanak szerepet. A mai magyar megszólítási szokásrend változatai és változásai akkor értelmezhetők tehát részletekbe menően, ha az eltéréseket nem pusztán a T és V viszonyaként, hanem a hozzájuk tipikusan kapcsolódó névmási és névszói formák, illetve azok hiánya által létrehozott változatok viszonyaként is jellemezzük.

3.1.1. A tegezés társas jelentése és változatai

A T/V használatának leglátványosabb módosulása az elmúlt évtizedekben a tegeződés terjedése volt (Domonkosi 2002, 2010). A tegeződő forma ezáltal a korábbinál többféle kapcsolattípusban alkalmazható, ezért változatai is kialakultak: a tegező formával együtt használt nominális megszólítások vagy azok hiánya nemcsak stílusbeli különbségeket idéznek elő, hanem eltérő társas jelölő értékük is van.

A tegezéssel hagyományosan keresztnévi, becenévi, családias jellegű rokonsági megszólítások kapcsolódnak össze: ezek kölcsönös használata a szoros, bizalmas viszonyon kívül egyenrangú kapcsolatot is jelez. A T egyik fontos terjedési iránya, hogy a nem egyenrangú, de nem formális jellegű, a bizalmas viszony kiépülésére lehetőséget adó viszonylatokban is megjelenik. A változás egyik fő kiindulópontja a család volt: a családon belüli kölcsönös tegeződés a társadalom városi, elsősorban értelmiségi rétegeiben jelent meg először, mára egy generáció különbség esetén általánossá vált, a legfiatalabb korosztályban pedig már a nagyszülők nemtegező megszólítása is csak 7% volt már a 2000-es évek fordulóján is (Domonkosi 2002: 67–68). Ezekben a viszonylatokban a tegezés rokonsági terminusokkal, illetve a *keresztnév + néni/bácsi* változattal jár együtt.

Ezzel a terjedési iránnyal párhuzamosan a családon kívüli szolidáris, de nem egyenrangú viszonylatok is tegezővé válhatnak. Ezekben a viszonylatokban a T rangra, pozícióra utaló szerepfőnevek használatával kapcsolódik össze (*doktor úr, tanár úr, professzor úr*), árnyalva a tegező forma társas jelentését. A tegezés *keresztnév + néni/bácsi* megszólítással együtt járva akár a munkahelyi viszonylatokban is szolidárisabb, de a korbeli különbségre mégis rámutató lehetőséggé válik. A beszélők nagy része él ezekkel a kombinációs lehetőségekkel, a tegezés és a magázás közötti udvarias átmenetként értelmezve azokat (Domonkosi 2002).

A tegezés – másik terjedési iránya révén – főként a fiatalabbak körében egyenrangú, de nem bizalmas viszonylatokban is használatos. Az azonos életkor nyelvhasználati szolidaritást teremtő hatásának határát korábban a huszoneves korra korlátozták (Guszkova 1981: 29), mára ez a határ nagyjából 40 éves korig tolódik. A 18–35 év közötti korcsoportban a tegező forma választása azonos életkorú és fiatalabb beszédpartnerek esetén ismeretlenül, az utcán, információkérő helyzetben 84%, bolti

eladó megszólításában 79,6%, pincér megszólításában 72,3%, sőt az önbevallás alapján 13,8% még a hasonló korú rendőrt is tegezve szólítaná meg (Domonkosi 2002: 112).

A tegezés ezekben a helyzetekben a kölcsönösség feltételezésére épül, ennek ellenére a beszédpartnerek nem mindig igazodnak egymáshoz a megszólítás megválasztásában. A terjedés folyamata ugyanis azt idézi elő, hogy egyes csoportok, főként a fiatal városi népesség számára megváltozik a tegezés értéke, hivatalos helyzetekben is megfelelő stílusú formaként értékelhetik (Tolcsvai Nagy 1996: 161), így eltérhet a partnerek által neki tulajdonított társasjelentés. A tegezésnek tulajdonított társas jelentések átértékelődését és megoszlását jelzi az a kutatási eredmény is, mely szerint a megkérdezettek 28%-át zavarja, ha ismeretlenek magázás helyett tegeznek, viszont 26%-át a fordított helyzet érinti rosszul, azaz ha tegezés helyett magázzák (NRC 2019).

A tegeződés ezeknek az eseteknek a nagy részében a nominális megszólítási formák hiányával jár együtt. Ez a használati mód pedig egy másik társas jelölő érték elkülönülését mutatja: a nominális formák nélküli tegezés – a bizalmasságot, intimitást nélkülözve – a kölcsönösen a fiatal korosztályhoz való tartozást képes jelezni.

A tegezésnek tehát a más megszólításokkal való tipikus együttjárása alapján három fő változata különíthető el: (1) a keresztnévvel, illetve rokonsági megszólításokkal együtt járó forma, amely akár a korkülönbség ellenére is érvényesülő bizalmasságot mutat; (2) a tiszteletadó nominális formákkal együtt járó tegezés, amely a szolidáris, informális viszonylatokban meglévő tiszteletet, rangbeli különbséget képes érzékelteni; (3) illetve – elsősorban a 35-40 év alatti korosztály nyelvhasználatában – a névszói formák nélkül álló tegezés, amely nem bizalmasságot, hanem pusztán életkori azonosságot jelez (vö. Tolcsvai Nagy 2011: 272).

A nominális formák nélküli tegezés egyértelműen kor alapján használt forma, amely olyan viszonylat nyelvi alakításához járul hozzá, amelyben a közlő a megszólított vele azonos életkorát hangsúlyozza. Ez pedig elindíthat egy olyan folyamatot a T/V társas jelentésének alakulásában, amely a nemtegező formákhoz az életkor szerepét kapcsolja hozzá elsősorban, hangsúlyosabbá válva, mint a tisztelet, illetve a távolságtartás kifejezésének dimenziója. A tegezés társas jelentései részben az életkori viszonyok hangsúlyozása miatt alakulnak eltérően a fiatal városi népesség használatában, mint a közösség egyéb csoportjaiban.

Amiatt azonban, hogy az életkori alapú tegezés a nominális megszólítások hiányával jár együtt, ezek a viszonylatok egy informális, de mégis személytelenebb kapcsolattartási stílus formálódásához járulhatnak hozzá.

A tegezésen belüli változatok társas jelölő értékének elkülönülése azért lényeges folyamat a kapcsolattartási szokásrend átalakulásában, mert előkészíteni látszik egy olyan rugalmasabb, a mozgásban lévő társadalomnak jobban megfelelő megszólítási modellt, amelyben a nominális formák változatossága járul hozzá a társas viszonylatok minőségének nyelvi alakításához.

3.1.2. A nemtegező formák változatai és funkciói

A harmadik személyű, azaz nemtegező kapcsolattartáson belüli változások összefüggenek a T-forma terjedésével, hiszen a T átveszi egyes viszonylatokban a korábbi V-formák szerepét. A V szűkülő használatára ellenére számos különböző viszonytípus, helyzet igényli nemtegező formák használatát, ráadásul a különböző gyakorlatközösségek eltérő társas jelentéssel és eltérő arányban használják ugyanazokat a formákat (Domonkosi 2017b, 2018i). Napjaink nyelvhasználatában a nemtegező viszonyon belül a (1) *maga* és az (2) *ön* megszólító névmások, (3) az ezeket a formákat mellőző, névmási elem nélkül használt egyes szám harmadik személyű igealakok, illetve (4) a *tetszik*-kel alkotott szerkezetek variabilitásában mutatkozik meg a társas viszonylatok sokfélesége.

A névmáshasználat többféle lehetőségéből adódóan a nemtegezés változatai könnyebben érzékelhetők: a magázás mellett az önözés és a tetszikelés elkülönülő változatként van jelen a beszélők egy részének reflexióiban is (lásd bővebben 4. fejezet).

A különböző nemtegező formák a közvetlen kommunikáció szinte minden színterén nagy változatosságot mutatnak. Az egy-egy szituációtípusban használt különböző formák arra utalnak, hogy egyik változatnak sem egységes a használati köre és megítélése.

A nemtegező változatok árnyalt társas szerepeit vizsgálva szükséges kitérni arra a sajátosságra is, hogy a V változatainak használatában a magyar nyelvközösség határon túli területeit tekintve jelentős eltérések is lehetnek. Székelyföldön példá-

ul érvényesülnek a tetszikelés hasonló társas szerepei (Erdély 2012: 133, 143), de a vajdasági használattal kapcsolatos kutatások azt jelzik, hogy a tetszikelő formákat nem használják, a *maga* névmás használata azonban a magyarországinál jóval általánosabb, kevésbé kapcsolódik hozzá a társas jelentés bántó, leereszkedő mozzanata (Raffai 1998). A szlovákiai magyar gyakorlat friss empirikus feltárása pedig jelentős különbségekre utal a magyarországi nyelvhasználathoz képest a T- és V-formák és a *tetszik* segédige használatában, illetve a megszólításkerülés tendenciájában is (Vančo–Kozmács 2023).

3.1.2.1. A magázás funkciói és megítélése

A *magá*-val és különböző kombinációival kapcsolatban tapasztalható a legtöbb, csoportokhoz köthető, eltérő sztereotip társas jelölő érték, vagyis e változatok használatának legellentmondásosabb a megítélése: az adatközlők 59,4%-a említette a negatív, bántó szerepet a *maga* névmással kapcsolatban, ráadásul a 35 év alattiak körében magasabb (81,2%) arányban. A 35 év alatti adatközlők nagy része csak kifejezetten sértő szituációkban tartja elképzelhetőnek a *maga* névmást, még keresztnévvel és más nominális elemekkel együtt való használatától is idegenkedik, sőt 76,2% úgy ítéli meg, hogy egyáltalán nem használja (Domonkosi 2002: 152). A névmás jelenleg is zajló visszaszorulása azzal is magyarázható, hogy mivel korábban is csupán egyenrangú partnerek bizalmas viszonyában, és aszimmetrikus viszonylatban a fölérendelt fél részéről használva nem számított sértőnek, a fiatalabb korosztályok számára viszont az elsőként kiemelt viszonylattípusban teljesen elfogadottá vált a kölcsönös tegeződés, már kevésbé érzékelik a forma lehetséges bizalmas szerepét, s a névmás előfordulásainak többségébe beleérzik a fölülről lefelé viszonyuló társas értéket (Domonkosi 2017b, 2018i).

A fiatal korosztályban azoknál a beszélőknél is tapasztalható a *maga* kerülése, akiknek az anyanyelvjárásában csupán ez a forma él, hiszen ők is csak a közvetlen környezetükben, falujukban használják. A városban, ismeretlen környezetben azonban mellőzik, érzékelve eltérő társas szerepeit (Domonkosi 2002: 153). Úgy tűnik azonban, hogy az adatközlők az aktív módszerű adatgyűjtés során a valós nyelvi

gyakorlatnál nagyobb arányban utasítják el ezt a formát, ugyanis a nem kifejezetten tiszteleti jellegű, nem hivatalos helyzetekben viszonylag nagy arányban tapasztalható a használata.

A *maga* keresztnévvel, keresztnévi elemű megszólítással bizalmas és egyenrangú viszonylatokban kölcsönösen használható, illetve aszimmetrikus viszonylatokban a fölérendelt fél élhet vele. Ez a használati mód a 35 év alatti korosztályok nyelvében már kevésbé mutatható ki, ugyanis a bizalmas, egyenrangú viszonylatok döntő többségére kiterjedt a tegező megszólítás. A *maga* megszólítás kifejezetten tiszteleti szerepben, hivatalos helyzetekben, azaz szerepfőnevekkel, rangra, pozícióra utaló elemekkel kombinálódva nemcsak az életkor, hanem a lakóhelytípus szerint is jelentős eltéréseket mutat, vidéki adatközlők 41%-a, míg a városi adatközlőknek csak 9% adott meg ilyen adatot.

A magázás és önözés megítélésében és használatában kimutatható különbségekben a vidékiesnek érzett vernakulárisokhoz és a városias nyelvhasználathoz kapcsolódó értékrendbeli különbségek is megmutatkoznak, nem pedig egyszerűen a formalitás-informalitás, illetve udvariasság fokozatainak dimenzióiban értelmezhetők.

3.1.2.2. Az önözés funkciói és megítélése

A *maga* szerepének csökkenésével egyidejűleg az *ön* egyre szélesebb szerepkörben használatos, a fiatal korosztály kevésbé érzi túlzottan hivatalos jellegét, kevésbé tartják túl tiszteletteljesnek, hidegnek, esetleg modorosnak, mesterkéltnek (Domonkosi 2017b, 2018i). A korcsoportok között jelentős eltérést találunk a V változatait tekintve: ismeretlenek megszólítására a fiatalabb korosztályokban magasabb az *ön* használatának aránya.

Az *ön* bizalmas, de nemtegező helyzetekben való megjelenését mutatja keresztnévvel együtt használt változata, amely elsősorban a fiatalabb korosztályok nyelvhasználatára jellemző, sokan ezt a formát tartják alkalmasnak a nem tegeződő viszonyban lévő munkatársak megszólítására is.

E tényezők alapján a korábbi adatokból arra lehetett következtetni, hogy az *ön* hivatalos, távolságtartó szerepe enyhülhet, s alkalmassá válhat az általános, minden

nemtegező viszonyban elfogadható megszólító névmás szerepére (Domonkosi 2002: 155). Az elmúlt másfél évtized változásai azonban nem erősítették meg ezeket a feltételezéseket, az újabb kisebb léptékű felmérések azt jelzik, hogy az *ön* a hivatalos közlés-helyzet markereként a formalitás egyértelmű jelölőjévé válik (Domonkosi–Kuna 2015).

Az *ön* megszólító névmás nominális elemek nélkül az ismeretlenekkel való kapcsolattartásra alkalmas, ez a szerepe elsősorban nem a megszólított társadalmi rangját, pozícióját, hanem a beszélőnek a hivatalos beszédhelyzethez, színtérhez való igazodását hivatott érzékeltetni. Hivatalos iratokban, illetve a nagyobb közönséget megszólító, általános jellegű rádiós és televíziós kommunikációban is ez a funkciója.

Rangra, pozícióra utaló megszólítások mellett a státuszjelölt nyelvhasználati színterek legáltalánosabb megszólítási változata, ebben a helyzetben minden korosztály részéről általános, nagyfokú tiszteletet kifejező forma. Hivatalos, fokozott udvariasságot igénylő helyzetekre az adatközlők 89%-a ezt a névmási formát jelölte meg.

A V-formák használatának jelentős megoszlása mellett, az *ön* használatát tekintve egyöntetűnek látszik az a tendencia, hogy ennek a kapcsolattartási szokásrendbe mesterséges szóalkotással bekerült formának a formális kommunikáció szabályozottabb megszólítási módjaihoz igazodó szerepe az egész beszélőközösségre nézve érvényes lehetőséggé válik.

3.1.2.3. A névmáskerülő V funkciója

A két V névmás sajátos társas jelentése, használati lehetőségeik korlátozottsága magyarázza, hogy meglehetősen gyakori kapcsolattartási mód a névmást elkerülő V is, amelyben a 3. személyű ige mellett csak névszói elemek: keresztnév, szerepfőnevek szerepelnek.

A névmások kerülésével összefügg egy olyan, főként a fiatalabb korosztályokban általános stratégia, hogy ha a beszélő ismeri a megszólítottat, akkor keresztnév vagy szerepfőnevet használ a névmások elkerülésére, ha pedig nem ismeri, akkor a nem státuszjelölt színtereken a másik verbális megérintését nélkülöző személytelen szerkezeteket (köztük a *tetszik*-kel alkotott szerkezeteket), a státuszt hangsúlyozó formális helyzetekben pedig a távolságtartó *ön* névmást alkalmazza.

3.1.2.4. A tetszikelés funkciói és megítélése

A tetszikelés mint udvariassági forma a nemtegező formák árnyalására alakult ki, de bizonyos viszonylattípusokban önálló, a magázástól, önözéstől elkülönülő kapcsolattartási móddá is vált (Domonkosi 2017b, 2018i). Használata eltérően alakul az egyes korosztályokban, összefüggésben a forma különböző társas szerepeivel.

A gyerekek és fiatalok nyelvhasználatában a tetszikelő kapcsolattartás élesen elválik a többi V-formától: korábbi vizsgálataim kérdőíves adatai szerint ugyanis a 14 éven aluli korosztály igen nagy arányban ezzel a formával fordul a tanáraihoz és az ismeretlen felnőttekhez, egy részük egyértelműen magázó, önöző alakot egyáltalán nem használ (Domonkosi 2002: 156). A tetszikelés területi megoszlására nézve további alapos vizsgálatok látszanak szükségesnek, az újabb felmérések azonban egy lehetséges, a magázás és önözés vidékies-városias törésvonalával párhuzamos eltérést jeleznek a gyerekek által használt magázás és tetszikelés között (Domonkosi–Kuna 2016). Az önöző formák csak 14-16 éves korban jelennek meg nagyobb számban.

E szerepe mellett bizalmas, de nem egyenrangú kapcsolatokban is használatos, elsősorban nagy korkülönbség esetén: idős személyekkel való kapcsolattartásban általánosnak tekinthető, a korcsoportok összességét nézve is 97,1%-os. Ebben a szerepében a nominális megszólítások széles körével járhat együtt.

A szolgáltatások területén, akár azonos életkorúak között is igen gyakori, az udvariasság, előzékenység érzékeltetésére, a korábbi felmérések ezt szerepet a középkorúak és idősebbek nyelvhasználatára találták jellemzőnek, újabban azonban a fiatal beszélők városias, névmáskerülő nyelvhasználatában is azonosítható (Domonkosi–Kuna 2016; Kuna–Domonkosi 2020).

A *tetszik* + főnévi igeneves szerkezet tehát különböző társas viszonylatokat jelezhet: az önözéstől és a magázástól elkülönülve a gyermek és felnőtt közötti kapcsolattartás fő eszköze, másrészt a nem egyenrangú, de bizalmas kapcsolatok meghatározó érintkezési módja, jóval idősebbekhez, nőkhez fordulva ilyen használata kiterjedt; emellett a nem bizalmas, de nem is státuszjelölt szituációk sokaságában mint személytelen szerkezet alkalmas arra, hogy a névmáskerülés ellenére udvariasságot érzékeltesen, leginkább a kérdezés és a kérés beszédaktusaihoz kapcsolódva. A tetszikelés

– főként az utcai, hivatali, szolgáltató diskurzusban – veszít az alárendelődést kifejező szerepéből, és egyes használati tendenciák arra mutatnak, hogy ismeretlenekhez fordulva egyre általánosabb udvariassági formulává válik.

3.2. ÁLTALÁNOS ÉS HIVATALOS NÉVSZÓI MEGSZÓLÍTÁSOK, MEGSZÓLÍTÁSKERÜLÉS

A névszói megszólítások a bizalmas kommunikációban, az informális stílustartományban nagy változatosságot mutatnak, az egyes beszélőközösségek, kiscsoportok eltérő megszólítási szokásrenddel működnek. A magyar nyelvű közösség egészének társas viszonyait tekintve a nem bizalmas, hivatalos viszonylatok megszólításainak jellemzőit és alakulását érdemes áttekinteni.

A nem bizalmas viszonylatokban használt általános társjelölő értékű névszói megszólítások nagy részének használati köre és stílusértéke is ellentmondásokat mutat, így szinte minden szituációtípusban érzékelhető a megszólításkeresülés jelensége. Az ismeretlenek megszólítására az utcai kommunikációban az *uram*, *asszonyom*, *hölgyem* formákat jelölték meg a legnagyobb arányban az adatközlők, ezen belül a 35 év alattiak körében jelentősen nagyobb a *hölgyem* gyakorisága, mint az idősebb korosztályokban. A válaszadók 19%-a azonban úgy nyilatkozott, hogy egyáltalán nem használja, legalábbis igyekszik elkerülni ezeket a formákat, a 35 év alattiak között pedig már 40% fölötti volt ez az arány. Ráadásul ezek a megszólítások az adatok alapján nagyon ritkán állnak a közlést megnyitó szerepben. Ezt a funkciót ismeretlenek között a *legyen szíves*, *elnézést*, *ne haragudjon* formák töltik be, és csak ezeket egészíti ki esetlegesen a beszédpartnerre való utalás (Domonkosi 2002: 110).

A hivatalos kapcsolattartás nyelvi bizonytalanságainak egyik fő oka, hogy a 20. században, a politikai változások függvényében a hivatalos érintkezés szférája meghatározó változásokon ment keresztül, ez pedig a normák átértékelődését eredményezte. A 20. század első felének megszólítási rendszere még a bizalmas viszonylatok egy részében is pozíciót, hivatalt hangsúlyozó megszólítási lehetőségeket kínált. A társadalmi osztályok szerint tagozódó respektusjelzők (*tekintetes*,

nagyságos, méltóságos, kegyelmes) használata elsősorban nem a beszédpartnerek viszonyát, hanem a megszólított attól független társadalmi rangját jelenítette meg, az ekkorra önmagukban értéküket vesztett jelentésű *úr és asszony* társjelölő megszólító formák bővítményeként. 1948 után ezek a változatok kiszorultak a használatból, a hivatalos érintkezést leginkább meghatározó megszólítás az *elvtárs/elvtársnő* lett, amely önmagában, vezetéknévvel és a foglalkozásra, pozícióra utaló elemekkel is használatos volt. A hivatalos érintkezést egységesíteni szándékozó megszólítási szokás áttételesen ahhoz is hozzájárult, hogy a bizalmasabb megszólítások fokozatosan egyre több nyelvhasználati szintéren kezdtek teret hódítani (Angelusz–Tardos 1995: 45). A rendszerváltás a hivatalos megszólítás kinyilatkoztatott és elvárt szokásainak megszűnését is magával hozta, és ez a helyzet a bizalmasabb formákkal élő viszonylatok megmaradó túlsúlya mellett is megteremtette egy új megszólítási szokásrend kialakulásának szükségességét.

Az átrendeződés folyamatában az *úr* általános társjelölő szerepű megszólító utótag sok többелемű megszólításban átvette az *elvtárs* szerepét (Deme–Grétsy–Wacha 1999: 342). Az így létrejövő *vezetéknév + úr* megszólítási mód megítélése azonban nem egységes a magyar beszélőközösségben. A két világháború közötti időszak szokásrendjében ugyanis csak fölérendeltek használták alárendeltekkel szemben: egyenrangúak között a pusztá vezetéknév, fölfelé pedig különböző címekkel, rangokkal kiegészült formák töltötték be ezt a szerepet. Ezt a megszólítási módot ezért sokáig, főként az idősebb korosztályban nem tekintették kellően udvariasnak, ennek ellenére azonban magasabb rangú személyekhez fordulva, tiszteleti szerepben is elterjedt a használata az elmúlt évtizedekben.

Az ellentmondásos megítélést jelezte, hogy a 2000-es évek fordulóján az adatközlők 48,6%-a tartotta bárkivel szemben használható, udvarias megszólítási formának, a megkérdezettek másik fele viszont nem minden helyzetben vélte kielégítőnek. A két csoport közel azonos aránya a forma folyamatban lévő átértékelődését jelzi, ezt pedig megerősíti az a tény, hogy a fiatalabb korosztályokban magasabb az elfogadók aránya, a 18–35 év közötti csoportban még a felsőfokú végzettségűek körében is 63,7% (Domonkosi 2002: 119). Angelusz–Tardos az 1988-as adatok alap-

ján még a megszólítások mozgalmi és polgári tengelyéről írnak (Angelusz–Tardos 2003), ez a változás viszont azt mutatja, hogy a polgári hagyományok és a megújuló státuszok értékrendjének ellentmondásai húzódnak meg az eltérő vélekedések hátterében.

A megszólítási forma terjedéséhez a korábbi társadalmi jelentés ismeretének hiányán kívül az is hozzájárul, hogy több olyan elismert, rangot jelentő foglalkozás is van, amelyek esetében nincs megfelelő, a foglalkozásra utaló elem. Ezzel együtt a rangon szólításnak a férfiak esetében viszonylag széles elemkészlete alakult ki, illetve jutott szerephez újra napjainkra: *bíró úr, elnök úr, építész úr, felügyelő úr, frakcióvezető úr, gyógyszerész úr, igazgató úr, jegyző úr, osztályvezető úr, képviselő úr, mérnök úr, főmérnök úr, polgármester úr, polgármester-helyettes úr, szerkesztő úr, tanár úr, titkár úr, ügyvéd úr, ügyész úr, vezérigazgató úr*. Ezek a pozícióra, beosztásra utaló elemet is tartalmazó megszólítások kapcsolódhatnak a vezetéknévhez is, elsősorban akkor, ha tiszteleti szerepükön túl azonosító funkciójuk is van.

A nők hivatalos megszólításának lehetséges változatai további megszólítási gondokat okozhatnak, részben a női névhasználat sajátosságai, részben pedig az *úr* társjelölő utótag általánosan elfogadott női megfelelőjének hiánya miatt (Domonkosi 2018cj). Azokban a helyzetekben, amelyekben van a megszólításra alkalmas, rangot, pozíciót jelölő elem (például: *elnök, képviselő, polgármester*) leggyakrabban az *asszony* társjelölő elem áll az *úr* megfelelőjeként. Az adatközlők 93,4%-a udvarias, megtisztelő formának tartja, és a megfigyelések tapasztalatai is azt mutatják, hogy fokozatosan ez a megszólítási mód válik a legelterjedtebbé, akár a megszólított családi állapotától függetlenül is. Az *úr* megfelelőjeként ezekben a helyzetekben az *úrhölgy* és az *úrnő, úrasszony* változatok is elképzelhetők, ezek a formák azonban jóval ritkábbak, és kizárólag az írásos, illetve a nyilvános érintkezésre terjednek ki. A hivatalos levelezésen kívül pusztán parlamenti hozzászólásban (*Tisztelt Képviselő Úrhölgy!*), illetve ünnepi beszédben, nemzetközi megállapodás aláírása során (*Tisztelt Nagykövet Úrnő!*) szerepelt adat ezekre a változatokra. Az adatközlők igen nagy hányada elutasító véleményt fogalmazott meg ezekkel a formákkal kapcsolatban: az *úrhölgy* megszólítást 65,9%; az *úrnő* változatot pedig 90,1% nem fogadja el a nyelvi

kapcsolattartás semleges eszközeként, modorosnak, sőt akár komikusnak érzik használatukat (Domonkosi 2002: 119).

Még több nyelvi bizonytalanságot okozhat a nők hivatalos megszólítása azokban az esetekben, amelyekben nincs megfelelő a rangra, címre, pozícióra utaló elem. A férfiak megszólításában egyre általánosabbá váló *vezetéknev* + *úr* formának nincs megfelelője. Az *úrhölgy* és *úrnő* formák általánossá válását a vezetéknevi elem mellett az is gátolja, hogy szokatlanságuk miatt sokan fokozottan udvarias jelleget tulajdonítanak nekik, ebben a helyzetben viszont semleges értékű formára lenne szükség. A megszólítási elemkészletnek ez a hiányossága is közrejátszhat abban, hogy a nők megszólítása még a hivatalos színtereken is a bizalmasabb, keresztnévi formák felé mozdul el (lásd bővebben 6.3. fejezet).

A közönség előtti, nagyobb közösségben történő megszólításokat a hivatalos formák használata jellemzi: például egy általánosan tegeződő, a személyközi kapcsolattartásban az igazgató megszólítására is keresztnévi formát használó tantestületben is az *igazgató úr* forma használatos az értekezleteken.

A hivatalos megszólítási formák napjainkra egyrészt a nyelvi elemkészlet elégtelensége, másrészt a nyelvhasználati bizalmasság kiszélesedése miatt viszonylag szűkebb körre szorultak vissza. Egyes hivatalos színterek viszont megkövetelik ezeknek a formáknak az alkalmazását, ezért megfigyelhető egy olyan folyamat, melynek során a korábban akár igen ellentmondásos megítélésű változatok közül fokozatosan kiválasztódnak a szélesebb körben elfogadott megszólítási módok, azaz ebben a tekintetben a hagyományos és az új és értékek dimenziója szabja meg az egyes formák használatának megoszlását.

3.3. A KÖSZÖNÉSEK SZOKÁSRENDJE

A köszönések szokásrendjének meghatározó szerepe van a nyelvi érintkezések szervezésében. E kapcsolatteremtő, üdvözlő, kapcsolatlezáró nyelvi elemek használata szorosan összefonódik a megszólításokéval, hiszen bizonyos együtt-előfordulási szabályoknak megfelelően az egyes megszólítási módok bizonyos

köszönésekkel járhatnak együtt, eltérő formák járulnak a tegező és a nemtegező kapcsolattartáshoz.

Az 1980-as évek második felében egy 3000 fős országos reprezentatív mintán történt meg a köszönési formák használatának átfogó felmérése. Terestyéni kutatási eredményei azt mutatták (Terestyéni 1995, 2003), hogy a formális-tradicionális köszönéseket (pl. *erőt, egészséget; tiszteletem; adjon isten*) főleg az idősek, nem városi lakosok és a nyolc osztálynál kevesebbet végzettek választották, míg például a nonkonformista köszönéseket (*csaó, cső, szíóka, heló*) elsősorban a legfiatalabbak és a budapestiek preferálták. Ez alapján a felmérés alapján Magyarországon a leggyakoribb köszönések sorrendje a következő volt: 1. *jó napot kívánok*, 2. *szia*, 3. *szevasz*, 4. *kezét csókolom*, 5. *heló*, 6. *adjon Isten*, 7. *erőt, egészséget*, 8. *tiszteletem*, 9. *csaó*, 10. *szíóka*.

A *Budapesti nyelvi változások* című kutatás során 2005-ben egy 200 fős, Budapestre nézve reprezentatív mintán megismételték ezt a vizsgálatot, így lehetővé vált a fővárosi változások valóságos időbeli vizsgálata. A köszönési formák használati gyakoriságára vonatkozó vizsgálat a *heló* terjedését és a *jó napot kívánok* szerepének és elterjedtségének változatlanságát mutatta (Kontra 2007).

Az új magyar nyelvjárási atlasz anyagának gyűjtése során is fontos szerepet kapnak a köszönésformák, a nyelvföldrajzi megközelítés révén szociokulturális szokásokat térképezve föl (Kiss 2011). A köszönések regionális elterjedtségének és használati körének a fölmérése ugyanis hozzájárulhat ahhoz, hogy képet lehessen alkotni „arról az ezredforduló körüli és a nyelvhasználat eme tartományát is érintő változásról, amely a most zajló nagy gazdasági, politikai és kulturális átalakulások következtében a viselkedéskultúrát sem hagyja érintetlenül” (Kiss 2011: 387). A 2009-es eredmények szintén egyetlen általánosan használt köszönésformát jeleznek: *jó napot (kívánok)*. Ez a köszönés általános jellege révén a nem bizalmas viszonylatok egy részében tiszteletadó formaként, illetve a személytelen kapcsolattartási stílus részeként is előfordulhat. A bizalmas, tegező formához járuló köszönések változatosabb képet mutatnak: *szia, szervusz, heló, csaó, cső, szíóka*. Ezeknek a köszönési módoknak egy része egyértelműen a fiatalabb, illetve a városi népesség szokásrendjéhez kapcsolódik, tehát a köszönések formális-informális tengelyét az életkor és a településtípus dimenziói, illetve az azok-

hoz kapcsolódó értékek is nagy mértékben alakítják. A hagyományos és a felekezeti formák az idősebbek köszönési szokásaiban erőteljesebben vannak jelen.

A köszönések és megszólítások mint speciális diskurzusszervező elemek részt vesznek az egyes kiscsoportok nyelvi szokásrendszerének fenntartásában, a különböző kisebb csoportok, gyakorlatközösségek üdvözlési és búcsúzási szokásainak feltárása (Bauko 2011; Györffy 1998; Kiss 1993) ezzel összhangban nagyfokú változatosságot, számos egyéni leleményt, újszerű megoldást mutat, csakúgy mint a különböző sajátos diskurzustartományokra (lásd Kiss R. 2003) jellemző formák.

Az újszerű köszönések terjedése a korábbi stílusminták átértékelődésével jár, a *heló* köszönés a semleges, informális, a fiatal korosztály ismeretlenek közötti tegeződéséhez kapcsolódó formaként kap szerepet. A *szép napot* forma használata ellentmondásos megítélése ellenére azért is válhat gyakoribbá, mert kedves és informális jellegű, de ezzel együtt akár nemtegező viszonylatban is megfelelő.

3.4. A KÖZVETETT ÉS A HÁLÓZATI KOMMUNIKÁCIÓ SAJÁTOS NYELVI KAPCSOLATTARTÁSI JELLEMZŐI

A közvetett, írásbeli kapcsolattartás sajátosságait meghatározza a személyes érintkezés hiánya, ezért az írott szövegek a kapcsolattartási stílusukat tekintve is eltérnek az élőbeszédtől. Az írásos kapcsolattartás szokásrendjét vizsgálva a levél szövegtípusa meghatározó, ebben a műfajban ugyanis hagyományosan úgy szerepel a címzett, mintha egy közvetlen társalgási beszédaktus kölcsönösségében játszaná a másik fél szerepét.

Ha az írásos kapcsolattartás személyes kapcsolatra épül, a beszédpartnerre utalás alapját ugyanazok a nyelvi elemek teremtik meg, amelyek a közvetlen, szóbeli kapcsolattartásban. A közléshelyzet miatt azonban lényegessé válik a címzett nyelvi azonosítása. Az írásos kapcsolattartásban ezért kiemeltebb a beszédpartner megjelenítésének szerepe, miként azt a levelezésekben szereplő szerkezetes megszólítások is mutatják. Másrészt viszont a partner jelenlétének hiánya kitérít a fölhasználható elemkészletet, és olyan, csupán a funkciót jelölő megnevezések is szolgálhatnak a cím-

zett megszólítására (*fogyasztó, megrendelő, kártyatulajdonos*), amelyek a közvetlen kapcsolatban személytelenségük révén bántóak lennének (lásd bővebben 11. fejezet).

A többes szám első személyű birtokos személyjeles formák (*ügyfelünk*) a személyjelölés révén közelítő szerepűnek, és így udvariasabbnak számítanak. A levélben a közvetítő közeg tárgyiasultsága miatt lényeges a státuszok jelöltsége, és ez a szóbeli közlésekénél udvariasabb formákat követel meg.

A hivatalos levelezés kapcsolattartási formái tipikusan nemtegező formájúak. A V-formák használata sokszor még azokban a helyzetekben is érvényesül, amelyekben a szóbeli közlésre a tegeződés jellemző: például egyes vállalatok, hivatalok, oktatási intézmények belső, hivatalos levelezése esetében akkor is az önöző formát használják, ha mindenki tegeződik. Ez azzal magyarázható, hogy a hivatalosság és az írásbeliség kétszeresen is státuszjelöltté teszi a közlést.

Ebben az érintkezési módban kevésbé érvényesül a névmáskerülés tendenciája, mint az élőbeszédben, egyöntetűbben elfogadott ugyanis az *ön* használata. A vizsgált 240 hivatalos levél 78%-ában szerepelt ez a névmási utalás, sőt sokszor még olyan mondatnani, szövegtani helyzetekben is előfordul az *Ön/Önök* névmás, ahol megengedhető lenne az elmaradása (Domonkosi 2017b, 2018i).

Az egy személyhez szóló hivatalos levelek egy részében a címzett nevét csak a levél kötelező szerkezeti egységét képező címzés tünteti föl. A közlést megnyitó, az írásképből is elkülönülő vokatívuszban pedig a foglalkozásra, címre, rangra utaló elemek, illetve a megszólított nemét azonosító társjelölők szerepelnek. Ez a megszólítási mód az egy személyhez forduló levelek 57,1%-ban volt megtalálható, általában olyan magas státuszú személyeket szólítva meg, akiknek a címe, rangja élőszóban is megnevezhető (*főigazgató úr, főjegyző úr*). A férfiakra utaló megszólító elem az *úr*, a nőkhez fordulva azonban ennek nincs általánosan elfogadott megfelelője. A nőket megszólító levelekből úgy látszik, hogy az *asszony* elem tekinthető a leggyakoribbnak (*hivatalvezető asszony, főpolgármester-helyettes asszony*), jóval kisebb számban jelentek meg az *úrhölgy, úrnő* formák, az *úrasszony* pedig egyáltalán nem szerepelt. Az ilyen formák többsége minisztériumok levelezéséből, illetve parlamenti levelezésből származik (*Tisztelt Képviselő Úrhölgy! Igen tisztelt Polgármester Úrnő!*), azaz egy sajátos diskurzusközösséghez köthető.

is említette a köszönésekhez kapcsolódó megszólításokat. Ritkábban pedig még a *Hello!* és a *Hi!* köszönésformák is előfordultak az írásos érintkezésben használt megszólításokra kapott adatok között (Domonkosi 2002). A köszönéses levélkezdet egyre elfogadottabbá válását jelzi, hogy még a hivatalosabb jellegű magázó-önöző viszonylatokban is megtalálható (Domonkosi–Ludányi 2019, 2020a), egyre inkább elhomályosítva a szóbeli és írásos kommunikáció indításában hagyományosan érvényesülő különbségeket (*Jó napot, Tanárnő*).

Az írásbeliség hagyományőrzése, az interakciós elemek hangsúlyossága ellenére ezekben a folyamatokban egy olyan tendencia fedezhető fel, hogy a hivatalos írásbeliségben nemcsak a mozgalmi kommunikációs stílust képviselő elemek (vö. Angelusz–Tardos 1995, 2003), hanem a levelezés polgári hagyományai is megszakadtak, és a hagyományos, tiszteleti formák helyét egy elsődlegesen az adott társadalmi szerepre koncentráló, távolságtartóan funkcionális stílus veszi át.

A tömegkommunikáció kapcsolattartási gyakorlatában (Deme–Grétsy–Wacha 1999; Domonkosi 1999a, 2002, 2007; Boronkai 2012) kettőség tapasztalható. A közszolgálati műsorszolgáltatók, főként a hivatalos, tájékoztató jellegű műsorokban olyan hangnemet alakítanak ki, amelyre a távolságtartó udvariasság, a műsorkészítők közötti kapcsolat megjelenítésének hiánya és a kommunikációs folyamat narratív jellegű közvetítése jellemző (lásd bővebben 16. fejezet). Ezek a műsorok nem csupán kevésbé bizalmas hangnemet használnak, hanem összességében a fatikus funkció, a relacionális kommunikáció jut kevésbé hangsúlyos szerephez bennük, a lényeg a közlés, a referenciális funkció érvényesülése. A megszólítások és köszönések szokásrendje egysíkú, semleges, távolságtartó hangnemet mutat. Ezzel szemben a játékok, vetélkedők, betelefonálós műsorok világára nem pusztán a bizalmasabb hangnem, hanem a relacionális kommunikáció, a fatikus funkció kiemelt szerepe jellemző (lásd bővebben 16. fejezet). A műsorkészítők közötti kapcsolattartás megjelenítésének intenzitása, a befogadókkal való kapcsolat hangsúlyozása és a kommunikatív folyamat áttételek nélküli közvetítése egyaránt hozzájárul ahhoz, hogy a kapcsolattartó szerep gyakran a tényközlő funkció fölé kerekedik.

Az internetes érintkezési formákat tekintve elkülönülnek a személyes és a nyilvános csatornákon használt megoldások. A személyre szóló, nem nyilvános fórumokon zajló internetes üzenetváltás viszonylattípusai sok tekintetben hasonlítanak a hagyományos levelezésére, a különbség elsősorban a közvetítő csatorna lehetőségeiben rejlik. Az üzenetek gépi közvetítése és gyors célba érése hatással van a szövegalkotásra és a befogadási technikákra, ezáltal a megszólítások használatára és a választott típusokra is.

Az ismert személyhez vagy ismeretlen személyhez annak hivatalos funkciójában szóló elektronikus levelezés nagy részében az írásos kommunikációban is elvárt kapcsolattartási formák érvényesülnek. A tegezés ismeretlenek közötti kapcsolatokban nem általános, ismeretség hiányában indokolatlan a tegező forma használata (Bódi 2004). Az internet használóinak és felhasználási területeinek növekedésével ráadásul egyre többféle viszonylatban évő partnerek érintkezhetnek egymással elektronikus levél formájában. Az egy személyhez szóló levelezés esetében a gyakori, intenzív üzenetváltás során marad el leginkább a megszólítás, hiszen a sorozatban váltott rövid levelek kommunikációs folyamata az élőszó kapcsolattartási formáihoz közelít. A hivatalos, személytelen levelezés, ügyintézés egy része áttevődött erre a kommunikációs csatornára. A nyelvi kapcsolattartásnak ebben a szférájában formális, távolságtartó, bizonyos tekintetekben újszerű, újító kapcsolattartási stílus érvényesül. Az írásos kapcsolattartás új műfajainak kialakulása (chat, fórumok, közösségi oldalak) hatással van a szokásos levélkezdő formulák használatának szokásrendjére is. A változás egyik leglátványosabb jellemzője a szóbeli érintkezés stílusának hatása az írott közleményekre (Bódi 2004; Érsok 2007; Veszelszki 2017).

Az egysíkú, hivatalos kapcsolattartási stílus mellett a fórumok, közösségi oldalak társalgásai sajátos informális érintkezési formák érvényesülését mutatják. Hasonlóan az utcai kommunikációhoz ezekben a diskurzusokban a tegezés prototipikus formaként értelmezhető (Domonkosi 1999b), és bár önmagában nem fejez ki bizalmasságot (Hámori 2012: 238), mégis hozzájárul a személyességet hangsúlyozó kapcsolattartási stílus kidolgozásához. A nominális megszólítási formák nélkül használt tegezésről azonban annyiban el is tér, hogy számos kedveskedő, játékos, sértő megszólítási

forma egészítheti ki. A sokféle nominális megszólítással való együttes előfordulása hozzájárul ahhoz, hogy míg az utcai általános tegeződés a személytelen életkori azonosság dimenziójában értelmezhető, addig az internetes társalgások általános tegeződése a személyesség nyelvi kidolgozásának is a részévé válhat (Hámori 2012; Domonkosi 2018ab, 2019f).

3.5. ÖSSZEGZÉS: A KAPCSOLATTARTÁSI GYAKORLATOK ÁTTEKINTŐ KÉPE

A mai magyar nyelvi kapcsolattartási gyakorlat változatosságát tekintve az egyes formák használatában és megítélésében zajló folyamatok nem egymástól elszigetelt jelenségek, egyes formák térvesztése mások terjedésével, vagy újak kialakulásával, elkülönülésével jár együtt.

A társas jelentések stílus- és értékvonatkozásait tekintve a kapcsolattartási formák terén jelenleg háromosztatú működés mutatható ki. Jellemző egyrészt a kisközösségek, bizalmas viszonyok kapcsolattartási sokfélesége, a közösségi azonosulást is elősegítő köszönési és megszólítási formák sokasága, másrészt a státuszt hangsúlyozó helyzetekben egy egysíkú, a hierarchikusság fokozatait kevésbé jelölő közlésmód, harmadrészt a nem bizalmas, de nem is státuszjelölt, nem kifejezetten hivatalos helyzetekben személytelen (megszólításkerülés, személytelen szerkezetek) nyelvi kapcsolattartási stílus érvényesül. A nyelvi kapcsolattartási szokásrend tehát egyik oldalról a bizalmas formák sokaságát, a másik oldalról viszont a távolságtartó érintkezés egysíkúságát, a beszédpartner jelölésének, a névszói megszólítások használatának a kerülését mutatja; amihez valószínűsíthetően hozzájárul a megszólítások és a köszönések tekintetében is a semleges társas értékű formák hiánya. Ez az egyenlőtlenség ahhoz is hozzájárul, hogy a korábban bizalmasnak számító formák semlegessé válhatnak, illetve az informálisnak számító formák általánosabb értékűek lesznek.

Az informális-formális skála két végpontján tehát viszonylag egyszerűen leírható szokásrend működik. A közbülső terület azonban nem írható le egyszerűen a személytelenség tendenciáival, ugyanis ez az a szféra, ahol a különböző gyakorlatközös-

ségek kapcsolattartási szokásrendje érintkezik, hálózatosan egymásba fonódik, az eltérő társas jelentések dinamikája változékonyságot mutat, ami akár egy-egy nyelvi forma egészen ellenkező előjelű használói értékeléseiben is tetten érhető. Az egyes megszólítási és köszönési formák használatának jelenlegi ellentmondásai részben a norma folyamatos, dinamikus változásával, részben pedig a gyakorlatközösségek eltérő szokásrendjével magyarázhatók. A kapcsolattartási szokásrend variabilitását éppen ezért csak sok kisebb, egyes diskurzustartományokra és gyakorlatközösségekre koncentráló kutatás révén lehet részleteiben megismerni.

A változatok és változások hátterében a helyzet által meghatározott formális-informális tengelyen túl a vidékies és városias, a hagyományos és az újszerű, a státuszorientált és a szolidaritásorientált értékrendek dinamikája érvényesül; az egyes változatok használatában a különböző korosztályok jelentősen eltérő arányokat mutatnak. A kommunikáció minden színterén a szolidárisabb, tehát a partnerek azonos rangúságát hangsúlyozó formák: a második személy, illetve a keresztnéven szólítás terjedése tapasztalható. A kapcsolattartási szokásrend változása folyamatos, több nemzedék szokásrendjében is bizonytalanságokat okozó folyamat, amely a társadalom átalakulásának, a társas viszonyok átértékelődésének és az új technológiák hatásának természetes nyelvhasználati következménye.

4. A NEMTEGEZÉS VÁLTOZATAINAK SZOCIOKULTURÁLIS ÉRTÉKE

A közlés címzettjének megjelölésére a grammatikai második személy kategóriája különült el, a nyelvek egy részében azonban a grammatikai személy használata elmozdulhat, azaz jelölheti a beszédpartnert többes szám második személy, egyes és többes szám harmadik személy, illetve többes szám első személy is (vö. Head 1978; Helmbrecht 2003). A korai szociolingvisztikai megközelítések – elsősorban az európai nyelvek kétosztatú lehetőségei alapján – meghatározott társadalmi alapértéket tulajdonítottak a második személy grammatikai differenciálódásának. Brown és Gilman klasszikus tanulmánya (1960: 253–276) a hatalom és a szolidaritás szemantikájának érvénysüléseként értelmezve a megszólításra alkalmas névmások és grammatikai elemek differenciálódását, megállapította, hogy az elsődleges, második személyű formák (T-formák) általában közelséget, szolidaritást, egyenrangú viszonyt, bizalmasságot, a később kialakult, a személyhasználat varianciáját megteremtő formák (V-formák) pedig tipikusan távolságtartást, hatalmat, aszimmetrikus viszonyt, tiszteletet jeleznek.

Ez a fejezet a 3. személyű kapcsolattartás változatait, azaz a magyar V lehetséges megvalósulásainak társas, szociokulturális értékét az előbbiekben bemutatott általános képnél specifikusabban, az egyes formák társas jelentésének összetettségét előtérbe helyezve tárgyalja. Ahogyan az előző fejezet is feltárta (lásd 3. fejezet), a magyar megszólítási lehetőségek repertoárja a személyhasználat dichotómiája, a tegezés és nemtegezés, azaz a T- és V-formák elkülönülése ellenére nem értelmezhető egyszerű kétválasztásos rendszerként, inkább olyan, számos eltérő társas jelentésű lehetőséget tartalmazó dinamikus modellként írható le, amelynek működtetésében különböző társadalmi, relációs és szituációs tényezők játszanak szerepet. A mai magyar megszólítási szokásrend változatai és változásai akkor értelmezhetők tehát

részletekbe menően, ha az eltéréseket nem pusztán a T és a V viszonyaként, hanem a hozzájuk tipikusan kapcsolódó névmási és névszói formák, illetve az azok hiánya által létrehozott változatok viszonyaként is jellemezzük, a választásokat irányító sémák szintjén is.

4.1. AZ ELEMZÉS ANYAGA ÉS MÓDSZEREI

A fejezet célja kettős: egyrészt annak feltárására törekszik, hogy milyen tipikus társas jelölő értékek kapcsolódnak a nemtegezés egyes elkülöníthető változataihoz, hogyan viszonyulnak egymáshoz a különböző megszólítási variációk; másrészt ezzel összefüggében a beszélői stílus- és jelentéstulajdonításokból kiindulva felvázol egy olyan modellt, amely alkalmas lehet a megszólítások szociokulturális értékének érzékeltetésére. Az elemzés abból indul ki, hogy az egyes nemtegező formák használata igen összetett viszonyrendszerben értelmezhető, egyes megszólítási módozatokhoz akár egymásnak ellentmondó értéktulajdonítások is kapcsolódhatnak. Az elemzés amellett érvel, hogy az egyes változatok szociokulturális értéke, társas szerepe több szempont érvényesítését teszi szükségessé, illetve hogy a beszélők metapragmatikai vélekedései segíthetik a társas jelentés, a sematikus szociokulturális érték modellezését.

Az értelmezés és a modell kialakítása során adataimat korábbi empirikus kutatásaimból merítem (Domonkosi 2002, 2010, 2016; Domonkosi–Kuna 2015, 2016), illetve támaszkodom néhány újabb kutatási eredményre: 9 interjú és 3 fókuszcsoportos beszélgetés anyagára is. Emellett nem szisztematikus véleménygyűjtésből származó vélekedések is szerepet kaptak a társas jelentés értelmezésében: közösségi oldalak, internetes fórumok társalgásainak a nyelvi kapcsolattartásra vonatkozó reflexióit is feldolgoztam. A különböző adatgyűjtési módszerek eredményeiből azokat használtam fel, amelyek használói vélekedéseket, értéktulajdonításokat tartalmaztak. A kérdőívek zárt kérdéseire kapott válaszok mellett a nyitott kérdések, interjúk és beszélgetések, illetve spontán véleménykifejtések megnyilvánulásai, érvelései, a változatok használatára vonatkozó magyarázatok és értelmezések is hozzájárulnak az egyes megszólítási módozatokkal kapcsolatos beszélői viszonyulások leírásához.

A magyar megszólítások változatos használatának, és ezen belül a nemtegező formák szociokulturális szerepének értelmezésében szintén célszerűnek látszik figyelembe venni a társadalmi távolság multidimenzionális jellegét is (Clyne–Norrby–Warren 2009: 28). Ennek a többdimenziós jellegnek a modellezésére a nemtegezés változatai közül a tetszikelés társas szerepének értelmezése során történt már kísérlet (vö. Domonkosi–Kuna 2015, 2016; Kuna 2016a).

A magyar megszólító formák variabilitása és használata éppen a V változatainak, vagyis a nemtegezésnek a sokrétűsége révén felhívja a figyelmet arra, hogy pusztán a formális-informális megkülönböztetés nem elégséges a társas funkciók jellemzésére, azaz a társas jelentés összetevőinek modellezésében más hatótényezőket is célszerű figyelembe venni. A nemtegezés használati módjainak, szerepeinek a feltárása ezáltal hozzájárulhat ahhoz, hogy a megszólítások társas jelentését meghatározó szociokulturális háttértényezőket minél árnyaltabban lehessen jellemezni.

A beszélők közötti viszony alakításának értelmezésében ezért a formális-informális kettősség mellett a familiaritás, a közelítés-távolítás, a tiszteletadás, a barátságosság és az involváltság fogalmi szerepet kaphatnak. Bartha–Hámori (2010, 2021) modellje például az involváltság-távolítás, szolidaritás-hatalom, konvergencia-divergencia, direktség-indirektség fogalompárok érvényesülését veszi figyelembe a társalgási diskurzusok elemzése során. A fejezetben bemutatott modell azonban elsősorban a beszélői vélekedésekre, minősítésekre épít, a beszélők értelmezéseiből származó magyarázatokat, minősítéseket veszi figyelembe.

A megszólítási változatok kutatása során feltárt használói reflexiók arra mutatnak, hogy a megszólítások választását számos különböző tényező befolyásolhatja. Az összegyűlt stílusminősítések, értelmezések, magyarázatok alapján a szolidaritás-hierarchia, a bizalmasság mértéke, az érzelmi viszonyulás, a formalitás mértéke, a tisztelet, illetve az értékelő viszonyulás kifejezése, a földrajzi és társadalmi háttér, illetve a beszédpartnerek neme egyaránt olyan tényezők, amelyeket a beszélők figyelembe vesznek a megszólítások választása során (1. ábra).

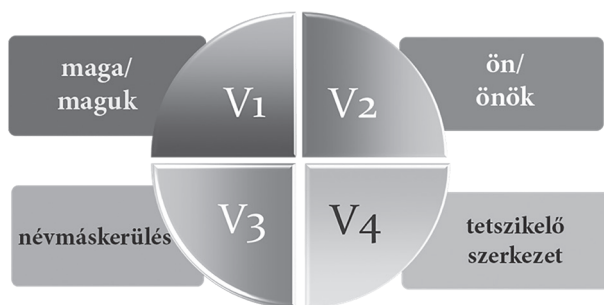

1. ábra. A megszólításválasztásban szerepet játszó szociokulturális tényezők modellje

A reflexiók alapján azonosítható dimenziók különböző mértékben érvényesülnek az egyes variációk használatában, összetett és dinamikus rendszerét biztosítva ezáltal a társas viszonyok nyelvi alakításának.

4.2. EREDMÉNYEK: A NEMTEGEZÉS VÁLTOZATAI

Napjaink nyelvhasználatában a nemtegező viszonyon belül a *maga* (V_1) és az *ön* (V_2) megszólító névmások, az ezeket a formákat mellőző, névmási elem nélkül használt egyes szám harmadik személyű igealakok (V_3), illetve a *tetszik*-kel alkotott szerkezetek (V_4) variabilitásában mutatkozik meg a társas viszonylatok sokfélesége (2. ábra). A névmáshasználat többféle lehetőségéből adódóan a nemtegezés változatai viszonylag könnyen érzékelhetők: a magázás mellett az önözés és a tetszikelés elkülönülő kapcsolattartási módként van jelen a beszélők egy részének metapragmatikai reflexióiban is.

2. ábra. A nemtegezés változatai

A különböző nemtegezõ formák használata a közvetlen kommunikáció szinte minden színterén nagy változatosságot mutat. Az egy-egy szituációtípusban használt különböző formák arra utalnak, hogy egyik változatnak sem egységes a használati köre és megítélése.

4.2.1. A magázás szociokulturális értéke – V_1

Az előző fejezetben bemutatott módon a *maga* névmás megítélése nagyon ellentmondásos, hiszen általános gyakorlata ellenére a beszélők nagy része bántónak tartja, és metanyelvi beszámolóiban elutasítja a használatát (használati köréről, szerepeiről lásd bővebben 3.1.2. fejezet).

A magázáshoz kapcsolódóan két különböző sematizálódott társas jelölő érték ismerhető fel. A lehetséges társas jelentések szerep érvényesülése függ egyrészt a *maga* névmással együtt használt további nyelvi kapcsolattartó elemektől, másrészt a *maga* megnyilatkozásbeli pozíciójától (önálló vokatívusz, vokatívuszi konstrukció része, igei konstrukció argumentuma), illetve a közvetlen közösségi gyakorlatoktól is.

A magázás egyik körülhatárolható társas, szociokulturális értéke az informális, de nem tegezõdõ helyzetekben valósul meg, igen gyakran a keresztnév használatával együttesen, részben a nyelvjárási változatokhoz kötõdve. Ez a jelölő érték érzékelhetõ a következõ nyelvhasználói vélekedésekbõl:

- *ha nem tegeződünk, de nem is hivatalos helyzetről van szó;*
- *népies; a falumban általánosan ezt használják; póriasabb, de engem nem zavar, mert sokkal bizalmasabb, mint az ön;*
- *csak a közvetlen környezetemben használom, falusi stílus, de abban a környezetben ez van rendben.*

A szociokulturális értékek többdimenziós modelljében az ezekben a helyzetekből elvonódott, illetve aktiválódó sematikus társas jelölő értékben a szimmetrikus közlési helyzet, az informalitás, a bizalmasság, illetve a vidékies, nyelvjárási jelleg mellett, főként a keresztnévi, becézőnévi alakváltozatokkal együtt használva pedig a kedvesség, a közelítés társas minősége is felismerhető (3. ábra):

3. ábra. A szolidáris magázás szociokulturális értékének modellje

A magázás másik elkülöníthető társas jelölő értéke a fölérendelt pozícióból való használat gyakorlatából vonódott el. Ez a sematikus érték érzékelhető a következő beszélői vélekedésekből, reflexiókból, amelyek a kérdőíves és interjúkutatások során a *maga* használatának lehetőségeire vonatkozó kérdésekre válaszolva fogalmazódtak meg:

- *ha felháborodom valamin;*
- *ha valaki udvariatlan velem;*
- *ha valakit meg akarok sérteni;*
- *ha dühös vagyok az illető ismeretlen személyre, és lekezelő akarok lenni;*
- *nem rajongok érte, veszekedésnél annál inkább használom;*
- *vitatkozás során;*
- *elmarasztaláskor vagy nemtetszés kifejezésekor.*

A magázás elkülöníthető társas szerepének tűnik tehát a közlés lekezelő, bántó értékűvé alakítására való alkalmasság is. Ez a sematizált funkció leginkább az önálló vokatívuszi pozícióban, illetve nyomatékos helyzetben való előfordulásokkal kapcsolódik össze. Az aszimmetrikus, hierarchikus viszonyban használt, sokszor udvariatlan, bántó, lekezelő viszonyulást jelző használat szociokulturális modelljét mutatja a 4. ábra.

4. ábra. A lekezelő magázás szociokulturális értékének modellje

Az adatok arra engednek következtetni, hogy azokban a közösségekben, ahol a tetszikelő formák is használatosak, illetve az önöző változat kevésbé számít távolságtartónak,

nagyobb mértékű a *maga* elutasítása, azaz azokban a használói csoportokban, ahol a *maga* egy többváltozós nemtegező elemkészlet része, sematikus társas jelentése a sértő, bántó minőség felé mozdul el.

A modellezett két társas jelölő érték mellett érzékelhető egy olyan sematikus semleges nemtegező társas jelentés is, amely számos, elsősorban vidéki, határon túli (pl. a felvidéki beszélőközösségek egy részében) gyakorlatközösségben jelen van, és amelynek a tudatos metapragmatikai reflexiókból kimutathatónál valószínűleg általánosabb az érvénye, és amely az ellentmondásos és bántónak tartó metanyelvi reflexiók ellenére fenntartja a semleges magázás gyakorlatát is.

4.2.2. Az önözés szociokulturális értéke – V_2

Az *ön* névmás nyelvújításkori szóalkotás, elvonással hozták létre az *önmaga*, *önként* szavak előtagjából. Elsőként Révai Miklós *Elaboratio Grammatica Hungarica* című munkájában szerepelt, eredeti jelentése *ő* (TESz.). Mivel a kapcsolattartási elemkészletbe felülről, mesterségesen bekerült formáról van szó, érthető az elsősorban a hivatalos, személytelen viszonyokhoz való kapcsolódása.

Az *ön* névmás használatának, azaz a nemtegezés változatain belül a metakommunikatív lexikonban is elkülönített önözésnek a legmeghatározóbb jellemzőit a megszólítási gyakorlatokról nyújtott átfogó kép is leírta (lásd 3. fejezet), ezzel összhangban ez a részfejezet a nyelvhasználói minősítésekből feltérképezhető társas jelentését modellezi.

Az *ön*-re vonatkozó nyelvhasználói minősítések összetett társas értéket jeleznek, mert az egyértelműen udvarias szerep mellett a hidegség, merevség, távolságtartás képze is hozzákapcsolódik a névmás használatához:

- *hivatalos, kifejezetten formális,*
- *távolságtartó,*
- *illedelmes,*
- *nagyfokú tiszteletet fejez ki,*
- *udvarias, de távolságtartó,*

- *udvariasabb, mint a maga, de nekem hűvösebb is,*
- *választékos,*
- *szebb, kellemesebb, mint a maga,*
- *finomkodó,*
- *felemelő,*
- *levelezésben és a nyilvánosságban szerintem csak ez a forma képzelhető el.*

A V-formák használatának nagyfokú változatossága ellenére az *ön* névmásnak a formális kommunikáció szabályozottabb megszólítási módjaihoz igazodó szerepe az egész beszélőközösségre nézve egyöntetűnek tűnik. Ez a szociokulturális szerep, társas jelentés az 5. ábrán szemléltetett módon modellezhető.

5. ábra. Az önözés szociokulturális értékének modellje

Az önöző formák társas szerepét – ugyan a magázás értelmezése során tapasztaltnál kisebb mértékben – módosíthatja a vele együtt használt más megszólítások társas szerepe is, a tipikus együttelőfordulások értéke pedig sematizálódhat is.

Az *ön* megszólító névmás nominális elemek nélkül az ismeretlenekkel való kapcsolattartásra alkalmas, ez a szerepe elsősorban nem a megszólított társadalmi rangját, pozícióját, hanem a beszélőnek a hivatalos beszédhelyzethez, szintérhez való igazodását hivatott érzékeltetni. Hivatalos iratokban, illetve a nagyobb közönséget megszólító, általános jellegű rádiós és televíziós kommunikációban is ez a funkciója jelenik meg.

Az *ön* névmást használó kapcsolattartás rangra, pozícióra utaló megszólításokkal kiegészülve a státuszjelölt nyelvhasználati szinterek legáltalánosabb megszólítási változata, ebben a helyzetben minden korosztály részéről általános, nagyfokú tiszteletet, hivatalosságot, fokozott udvariasságot kifejező forma.

Az *ön* bizalmas, de nemtegező helyzetekbeli érvényesülését mutatja keresztnévvel együtt használt változata, amely elsősorban a 35 év alattiak nyelvhasználatára jellemző. Az *ön* távolságtartó alapértékét és a keresztnéven szólítás személyességét figyelembe véve szokatlannak tűnhet, de talán éppen a névmás merevségének enyhítésére alakult ki ez a lehetőség. Ez a változat megfelel a Hickey által a mai német nyelvhasználatban is felismert a formalitást manipuláló *Sie* + keresztnévi változatnak (2003: 415), illetve a franciában is rámutattak hasonló funkciójú elemkombinációra (Clyne–Norrby–Warren 2009: 43, 155).

4.2.3. A névmáskerülés szociokulturális értéke – V₃

A nemtegező névmások sajátos társas jelentése, illetve a körülhatárolt szociokulturális értékükből adódóan korlátozott használati lehetőségeik indokolják azt a helyzetet, hogy meglehetősen gyakori a névmást elkerülő V, azaz egy olyan, sokszor tudatos kapcsolattartási gyakorlat, amelyben a 3. személyű ige mellett csak névszói elemek: keresztnévek, szerepfőnevek szerepelnek.

Ahogyan az előző fejezet is utalt rá, a névmások kerülése főként a fiatalabb korosztályokban olyan stratégiát eredményez, hogy ha a beszélő ismeri a megszólítottat, akkor keresztnévet vagy szerepfőnevet használ a névmások elkerülésére, ha pedig nem ismeri, akkor a nem státuszjelölt szintereken a másik verbális megérintését nélkülöző személytelen szerkezeteket (köztük a *tetszik*-kel alkotott szerkezeteket).

Ennek a nyelvi viselkedésnek a tudatosságát mutatja a következő adatközlői vélekedés:

(1) Én soha nem mondom senkinek azt, hogy *maga*, mert valahogy az a *maga* az olyan pórias, olyan közönségesebb. Valahogy olyan durvának tűnik. Az *ön* meg már nekem túl finom. Tehát a kettő között én szépen elevickélek mind a két szó használata nélkül.

A kerülés mértéke és annak az adatközlők között tapasztalt tudatossága jelzi azt, hogy magának a nemtegező névmás következetes hiányának is társas jelentése van, amely a túlzottan formális és az esetlegesen bántóként értelmezhető lehetőségek között a semleges attitűd kifejezését biztosítja.

4.2.4. A tetszikelés szociokulturális értéke – V₄

A tetszikelés (*tetszik* segédige + főnévi igenév, pl. *Hogy tetszik lenni?*) mint udvariassági forma az önöző és a magázó változatok árnyalására alakult ki, de – az 3.2.1. fejezetben bemutatott módon – bizonyos viszonylattípusokban önálló, azoktól elkülöníthető kapcsolattartási móddá is vált. A tetszikelés különböző társas szerepeket tölthet be, és ezekhez az elkülöníthető sematikus társas jelentésekhez az egyes korosztályok eltérően viszonyulnak (vö. Domonkosi–Kuna 2016)

A gyerekek és fiatalok nyelvhasználatában a tetszikelő kapcsolattartás élesebben válik el a többi V-formától: a kérdőíves kutatások adatai szerint ugyanis a 14 éven aluli korosztály igen nagy arányban ezzel a formával fordul a tanáraihoz és az ismeretlen felnőttekhez, egy részük egyáltalán nem használ egyértelműen magázó, önöző alakot (vö. Domonkosi 2002).

Bizalmas, személyes, de mégsem egyenrangú kapcsolatokban is használatos, elsősorban nagy korkülönbség esetén: idős személyekkel való kapcsolattartásban a teljes mintát tekintve is általánosnak tekinthető (Domonkosi 2002).

A szolgáltatások területén, akár azonos életkorúak között is igen gyakori, az udvariasság, előzékenység érzékeltetésére, a korábbi felmérések ezt szerepet a középkorúak és idősebbek nyelvhasználatára találták jellemzőnek (Domonkosi 2002),

újabbban azonban a fiatal beszélők városias, névmáskerülő nyelvhasználatában is azonosítható (Domonkosi–Kuna 2016).

A *tetszik* + főnévi igeneves szerkezet tehát különböző társas viszonylatokat jelezhet: egyrészt a gyermek és felnőtt közötti kapcsolattartás eszköze, másrészt a nem egyenrangú, de bizalmas kapcsolatok meghatározó érintkezési módja, jóval idősebbekhez, nőkhöz fordulva ilyen használata kiterjedt; harmadrészt a nem bizalmas, de nem is státuszjelölt szituációk sokaságában személytelen szerkezetként alkalmas arra, hogy udvariasságot érzékeltessen, leginkább a kérdezés és a kérés beszédaktusaihoz kapcsolódva.

6. ábra. A tetszikelés szociokulturális értékének modellje

Ezek az elkülöníthető szerepek társas értéküket tekintve összefüggenek, egységben modellezhetők, a tetszikelés ugyanis mindegyik helyzetben tipikusan tiszteletadó, ugyanakkor közvetlen és kedves, és a felek státuszviszonyait, illetve kor- és nembeli különbségeit figyelembe vevő helyzet megalkotására alkalmas (6. ábra).

4.3. A NEMTEGEZÉS ÉS A TÁRSAS VISZONYOK SZOCIOKULTURÁLIS MODELLJE

A nemtegezéssel együtt járó különböző formai megoldásokhoz eltérő sematikus társas jelentések, szociokulturális értékek kapcsolódnak, ezért célszerű őket a V változataiként kezelni a megszólítási szokásrend magyarázatában. A nyelvhasználók reflexiói, értelmezései azt mutatják, hogy a megkülönböztetett változatokat, illetve azok különböző szerepeit sokszor tudatosítják is. A fejezet arra mutatott rá, hogy a nyelvhasználói vélekedések, minősítések alapján kialakítható egy olyan többdimenziós modell, amelyben a nemtegezés változatainak összetett társas jelentése eredményesen megragadható. Ebben a modellben a szolidaritás-hierarchia, a bizalmasság mértéke, az érzelmi viszonyulás, a formalitás mértéke, az értékelő viszonyulás, a földrajzi és társadalmi háttér, illetve a beszédpartnerek nemi és korbeli sajátosságai is szerepet kapnak. A nyelvhasználói reflexiók elemzése azt mutatta, hogy a nemtegezés mindegyik változatához sajátos társas jelentés kapcsolódik: a magázás semleges használata mellett felismerhető a szolidáris, illetve a bántó használatának lehetősége, az önözés elsősorban a formalitás, a hivatalosság tartományához kapcsolható, míg a teszikelés változatos használati módjainak mindegyikében azonosítható a társas különbségek ellenére meglévő bizalmasság, a közelítő udvariasságra való törekvés.

5. SZIMMETRIA ÉS ASZIMMETRIA A MEGSZÓLÍTÁSI GYAKORLATOKBAN

A megszólítások a nyelvi tevékenység olyan lehetőségei, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak a társas viszonyok jellegével, alakulásával és alakíthatóságával, így a személyközi viszonylatok szimmetrikus vagy aszimmetrikus jellegével is. A társas viszony jelölésére, alakítására alkalmas szerep miatt a megszólítások vizsgálatában a kezdetektől meghatározónak számít a reciprocitásuk, kölcsönösségük kérdése. A viszonylat szimmetriájának mértéke nem eleve adott, hanem a viselkedéses és ezen belül nyelvi mozzanatok révén folyamatosan alakul. Az interakció során folyamatos működésben van egy olyan mentális modell, amelynek révén a felek közötti viszony konstruálódik. A viszonylat jellegének alakításában azonban a használt formák igazodnak az adott diskurzustípusra jellemző irányító mintákhoz.

A fejezet áttekinti az aszimmetria lehetőségeit a mai magyar megszólítási gyakorlatokban, számba veszi a tegezés és a nemtegezés, azaz a T- és a V-formák aszimmetriáját, a nemtegezés változatainak nem kölcsönös megvalósulásait, a nominális megszólítások használatának aszimmetrikus lehetőségeit, illetve kitér arra is, hogy a társas viszonylatok formálásában hogyan lehet szerepe a megszólítások kölcsönösségéről való egyezkedésnek.

5.1. AZ ELEMZÉS MÓDSZERE ÉS ADATAI

A társas viszonyokat tekintve szimmetrikusnak számítanak azok a kapcsolatok, amelyek a partnerek egyenlőségére, azonos rangúságára épülnek, az azonosságot hangsúlyozzák, szolidárisak; aszimmetrikusnak pedig azok, amelyekben a társas szerepek különbségei kerülnek előtérbe, azaz lényeges a hierarchia megjelenítése (Braun 1988:

13–14). A megszólítási gyakorlatok a kölcsönösen, mindkét fél által reciprok módon alkalmazott elemek esetén tekinthetők szimmetrikusnak. A leginkább szimmetrikus viszonyokat jelezhetik például a szoros, bizalmas kapcsolatokban kölcsönösen, visszhangszerűen használt megszólítások (például a párkapcsolatban kölcsönösen használt becézések). Aszimmetrikusnak számítanak a kizárólag az egyik fél által használt, használható formák: tipikus esetei ennek, ha egy tiszteleti, hivatalos forma használata csak az egyik fél számára van előírva (például rangok, méltóságmegnevezések), illetve ha egy bizalmas forma használata csak az egyik fél számára van megengedve.

A fejezet különböző módszerekkel gyűjtött adatokra támaszkodik, a szimmetria szemszögéből dolgozva fel az egyes kutatásaim eredményeit. Épít egyrészt korábbi empirikus, a magyar megszólítási szokásrendet átfogóan vizsgáló kérdőíves és interjúk kutatásom adataira (Domonkosi 2002, 2010), az orvos-beteg kommunikációval (Domonkosi–Kuna 2015) és a tetszikelés szerepeivel kapcsolatos felmérések eredményeire (Domonkosi–Kuna 2016), a megszólítások perspektivikusságát tárgyaló újabb interjúk tapasztalataira (Domonkosi 2016), illetve nem szisztematikus véleménygyűjtésből, közösségi oldalakról, internetes fórumokról származó vélekedésekre is.

5.2. EREDMÉNYEK: AZ ASZIMMETRIKUS MEGSZÓLÍTÁSI GYAKORLATOK LEHETŐSÉGEI ÉS SZEREPEI

5.2.1. A tegezés és nemtegezés aszimmetriája

A mai magyar megszólítási szokásrendben az aszimmetrikus személyhasználat marginálisnak számít (Reményi 2000), azaz jellemzően a tegező és a nemtegező formák is kölcsönösen használatosak. A megszólítások életkor alapú struktúrálódásából adódóan egy speciális szegmensben mégis tetten érhető a T/V-használat aszimmetriája. A gyermek-felnőtt viszonylatban az oktatás színterein, a távolabbi családi kapcsolatokban és az ismeretlenekkel való kapcsolattartásban egyaránt a felnőttek T-jére felelő V-használat jellemző (Domonkosi 2002, 2010). Ennek az egyenlőtlenségnek a hatóköre egészen a középiskolás évek végéig terjed, ez pedig a nyelvi szocializáció folyamatában megnehezíti a felnőtt szerepekhez járuló nyelvi viselkedésmódok el-

sajátítását, hiszen a kölcsönösen magázó viszonylatok megtapasztalására viszonylag későn nyílik lehetőség. A tanárokkal való kölcsönösen nemtegező kapcsolattartásnak nyelvi nevelő szerepe lehetne, ugyanis ez megteremthetné a lehetőséget a nemtegező viszonylatok kifejezőmódjainak elsajátítására, a jelenlegi gyakorlat azonban a gyerekszerepet erősíti. A tegezés elfogadottságát több adatközlő tanár is egyszerűen az életkori különbséggel magyarázza:

- (1) (...) tegezem a diákokat, hiszen a szüleikkel vagyok egyidős.

A felnőtt-gyermek viszony aszimmetriájának tipikus markere a tetszikelő szerkezetek alkalmazása (Domonkosi–Kuna 2016). A tetszikelés a nemtegezés elkülönülő változataként az alárendelődés tipikus nyelvi formájának számít. Az interjúkban kifejtett véleményekből a tetszikeléssel kapcsolatos attitűdökről az derül ki, hogy a gyerekeket nem zavarja a formák bonyolultsága, nehézsége: 14-15 éves korig általánosnak tartható az a vélemény, hogy ezzel a fogalmazásmóddal elkerülik a felnőttek megsértését.

A gyermekszerepből adódó aszimmetrikus személyhasználat (tegezésre felelő magázás, tetszikelés) kiterjesztődhet, ugyanis a bizalmas viszonylatokban, a nyelvi formák által megerősített gyermeki pozíció felnőttkorra is áttolódhat. Tipikusnak számít az aszimmetrikus helyzet az anyós-após viszonylatban, a barátok szüleivel és a szülők barátaival való kapcsolatban. A gyermeki pozícióra épülő ismeretségi viszonyok szinte bármilyen életkorig megengedik a gyermeki szereppel való azonosulást és azonosítást, ahogy egy középkorú interjúalany beszámolója is mutatja:

- (2) Én a fiam barátait, ha soha nem láttam, akkor is letegeztem mint öreg, mintha a saját gyerekem lett volna.

Azokban a helyzetekben azonban, amelyek nem valós gyermek-felnőtt viszonyból örökítik tovább ezeket a formákat, a használatuk kényelmetlenné, elvárásuk akár megalázóvá is válhat:

- (3) (...) gyerekesnek, magunkra nézve már-már megalázónak érezhetjük. Sok esetben mégis elvárják – például a kedvesünk szülei, akikkel nem ittunk pertut... (W1)

Az adatok alapján bármilyen életkorig előfordulhat a gyermeki szereppel való azonosulás akár a közvetlen lakókörnyezetben, de még munkahelyi szférában is, az interjúkban például beszámoltak olyan helyzetről is, hogy egy vidéki általános iskolában a fiatal tanárnő egyoldalúan tetszikeli az őt tegezõ idősebbeket.

A T- és V-használatban megmutatkozó aszimmetria a megszólítások hagyományos, a hatalom és a szolidaritás alapvető társas tényezőire épülő értelmezéseiben erőteljesen hierarchikus, a különbségeket hangsúlyozó viszonyként jelenik meg. Az egyes gyakorlatközösségek specifikus értéktulajdonításai azonban ettől eltérő értelmezést, társas jelentést is adhatnak az aszimmetriának. Az interjúk alapján az anyóssal-apóssal való kapcsolódásban az aszimmetrikus megszólítási gyakorlat szerepe lehet például a családi közösséggel való azonosulás jelzése. Ezzel összhangban az anyós-após viszonylat aszimmetriája számos kultúrában a családi tiszteletadás legmeghatározóbb tényezője (Fleming 2023). A 21. fejezet pedig egy olyan felsőoktatási gyakorlatközösséget is bemutat, amelyben az oktatók és a hallgatók eltérő viszonyulási és jelentéstulajdonításai mutatják az aszimmetria elfogadott, mégsem a hierarchiát hangsúlyozó jellegét.

5.2.2. A V változatainak aszimmetriája

Napjaink nyelvhasználatában a nemtegezõ viszonyon belül a *maga* és az *ön* megszólító névmásoknak, illetve a *tetszik*-kel alkotott szerkezeteknek eltérő a társas jelentése, ezért nem kölcsönös használatuk szintén aszimmetriát jelezhet. A tetszikelő szerkezetek alárendelődő jellegük és életkorhoz kötődő használatuk révén tipikusan nem kölcsönös használatúak: fiatalabbak részéről a nagyon idős személyekkel való kapcsolattartásban általánosan elfogadott megoldásnak számítanak (Domonkosi 2002: 158). A *maga* névmás aszimmetrikus viszonylatokban hagyományosan a fölérendelt által használható formának számított, a fölérendelt pozíció nyelvi jelzésének

kerülése is hozzájárulhat ahhoz, hogy a 35 év alattiak körében a többi korosztályhoz képest alacsonyabb arányban fordul elő ez a forma. Az orvos-beteg kommunikáció hierarchikus viszonylatának vizsgálata sajátos aszimmetriákat mutatott ki a V-formák használatának területén (Domonkosi–Kuna 2015; Kuna 2016abc). A hagyományosan alárendelődő funkciójúnak érzett tetszikelést az orvosok jóval nagyobb arányban használják mint a páciensek. A páciensek nagy részének gyakorlatában ugyanis a szerkezetnek az alárendelődést elutasító kerülése a meghatározó. Az orvosok kapcsolattartási stratégiáiban azonban sajátos megoldás, hogy a tipikusan alárendelődő formát az orvosi szerep fölérendelt helyzetből használják, így a tetszikelés a társadalmi távolság csökkentőjévé válhat.

5.2.3. A nominális megszólítások aszimmetriája

A névszói megszólítások nem kölcsönös használata nagyon sokféle különböző társas viszony megjelenítésére alkalmas. Általános érvényű szabályszerűségnek tűnik ebben a tekintetben, hogy a hierarchikus jellegű kapcsolatokban a fölérendelt fél általában többféle módot használhat partnere megszólítására, mint az alárendelt fél. A kutatás során összegyűlt anyagban mutatja ezt a családban az idősebb generáció által, az oktatásban a tanárok által, a munkahelyen pedig a felettesek által használt megszólítási lehetőségek nagyobb száma. Egy interjúalany beszámolt arról, hogy egy egészségpénztár pénztári munkatársaként az ügyvezető igazgatóval kölcsönösen magázódnak, a névszói megszólítások tekintetében azonban ő csak a keresztnévén szólítja az igazgatót, aki hangulatától és a helyzettől függően különböző, kifejezetten bizalmas stílusértékű változatokat is használ: *Erika, Era, Era kisasszony, Erika kisasszony, Era baba, szeleburdi, leányzó* (Domonkosi 2002: 104).

A rendőrökkel és hivatalnokokkal folytatott interakciókról kapott adatok is aszimmetrikus helyzetet mutatnak a két fél részéről használt nominális formák aránya alapján. Ez az aszimmetria egyrészt az alárendelődő szerep vállalását, másrészt a rendőrök és hivatalnokok részéről a fölérendeltség hangsúlyozását jelezheti (Domonkosi 2002: 114).

Számos viszonylat mutat aszimmetriát abban a tekintetben, hogy a keresztnévet csak az egyik félnek, tipikusan a fölérendeltnek van joga használni. Az orvosok,

hivatalnokok, rendőrök által nem kölcsönösen használt keresztnévi, illetve becéző formák az interjúkban mint bántó, sértő formák jelentek meg. Az interjúalanyok egyike beszámolt arról, hogy közúti ellenőrzés során az eljáró rendőr a keresztnévén szólította, ő pedig ezt a helyzet aszimmetriájaként, alárendelt szerepe hangsúlyozásaként élte meg. A keresztnév használata ugyanis, még ha hatásszándéka bizalmasság is, a kölcsönösséget nem biztosító helyzetekben az alárendeltség nyelvi megjelenítőjévé válhat.

A tanár-diák viszony hierarchiája is olyan kapcsolattípus, amelyben a keresztnéven szólítás lehetősége csak az egyik felet illeti meg. A felsőoktatásban készült interjúkban szerepelt is olyan vélekedés, amely ezt a helyzetet kedvezőtlenül értékelte (Domonkosi–Ludányi 2019), illetve megfigyelhető olyan a helyzet kiegyenlítésére törekvő gyakorlat is, hogy – főképp az idősebb, a munka mellett dolgozó levelező hallgatók körében – a hallgatók is keresztnévi megszólítást használnak az oktatóval való levelezésben.

A keresztnéven szólítás a nemek tekintetében is aszimmetriát mutat. Ugyanolyan pozíciójú, rangú megszólítottak esetén a nők megszólításában jóval gyakrabban érvényesülnek a bizalmasabb, keresztnévi formák. A keresztnévi, illetve becéző megszólítások aránya jóval magasabb a nőkhez fordulva mind a hivatalos, mind a munkahelyi szituációkban (lásd bővebben 6.3. fejezet).

Igen sok esetben aszimmetrikus használat jellemzi a pozícióhoz, szerephez kötött, tiszteleti értékkel használt megszólításokat is. A rangot jelölő megszólítások (*miniszterelnök úr, polgármester asszony* stb.) megteremtik a szerepviszonyok folytonos újraalkotásának lehetőségét, és sok esetben akár a megszólító elemek hiányával, illetve kevésbé tiszteladó formákkal párban fordulnak elő (lásd a 18. fejezetben az online küldöttközgyűlés gyakorlatainak példáit).

5.2.4. A viszonylat dinamikus alakításának lehetőségei és korlátai

Egy aszimmetrikus megszólítási helyzet képezheti egy olyan egyezkedési folyamat részét, amely szimmetrikus, kölcsönös megszólítási módokhoz vezet el. Meggyőzően

mutatják a beszédpartnerhez való igazodás vonulatát, a szimmetriára törekvés szándékát például a levelezések gyakorlatában megfigyelhető, levélről levélre bizalmasabbá váló megszólítások. Amennyiben például a *Tisztelt Dr. Vezetéknév + Keresztnév!* megszólításra egy jóval bizalmasabb *Kedves Keresztnév!* megszólítás felel, valószínűsíthető, hogy a következő levélben az eredetileg formálisabb megoldást választó levélíró is a bizalmasabb formára tér át (lásd Domonkosi–Ludányi 2019, 2020a).

Az egészségügyi megszólításokra reflektáló metadiskurzusokat elemző alfejezetben (lásd 14. fejezet) is szerepet kap a következő, az egyezkedés korlátait jelző történet (4). Az orvos-beteg kommunikáció hierarchikus szokásrendjében meglepetést kelt a beteg szimmetriára törekvő megszólítási kísérlete, azt példázva, hogy a diskurzus hagyománya által fenntartott aszimmetriák esetében nincs, illetve kevésbé van mód a viszonylat nyelvi alakítására:

- (4) Hogy van Tibor bácsi – kérdezi az egyik beteget az osztályvezető orvos.
Köszönöm jól – jön a válasz, majd mondja a doktor keresztnévét, szintén mellébiggyesztve a *bácsi* szót.
Jaj, itt botrány lesz, érzem, de nem, a doktor úr, csupán egy helyreigazítást eszközöl, azt mondja: talán adjunktus úr, ha szabad kérnem.
Semmi akadálya – szól a beteg. Én viszont kérném, hogy vagy főmérnök úr, vagy igazgató úr legyek, persze ha szabad kérnem, mert az vagyok – sőt még azt is hozzáteszi, hogy hol az. (W₂)

Az orvos-beteg kommunikáció hierarchiát hangsúlyozó viszonylataiban a betegek megszólításában nem érvényesül a státusz, a rang jelzése, miközben az orvosokat megszólítva akár még eltúlzott jelölésük is jellemző. A kiemelt jelenet az arra való törekvést mutatja, hogy a beteg ezt a nyelvileg alárendelt helyzetet az elvárt nyelvi formák megváltoztatása révén alakítsa át, azonban a diskurzus hagyománya, szokásrendje ezt a felülírást kevésbé engedi meg.

A szerephez kötött, az egyik felet nyelvileg korlátozó megoldások esetén ugyanis nem mindig van meg a lehetőség a viszonylat dinamikus alakítására.

(5) Amikor a nővér anyaként emlegetett, mintha ott se lennék, szívem szerint visszaszóltam volna, hogy: És a nővérke ezt hogy gondolja?

A (5) interjúrészlete egy olyan helyzetet mutat, amelyben a beszélőben megvan az aszimmetria nyelvi felszámolásának szándéka, azonban a diskurzus iteratív mintázatai révén fenntartott szokásrendje miatt nincs erre valódi lehetősége.

5.3. ÖSSZEGZÉS: A SZIMMETRIA SZEMPONTJA A MEGSZÓLÍTÁSI GYAKORLATOK ÉRTELMEZÉSÉBEN

A megszólítási gyakorlatok értelmezésében a szimmetrikusság, a reciprocitás azért játszik igen lényeges szerepet, mert – az akár gyakorlatközösségenként eltérő szokások ellenére – a szólításban érvényesülő kölcsönösség a viszonyok egyenlőségére, illetve a résztvevők által hasonlóan értelmezett kapcsolatokra, szerepviszonyokra utal. Napjaink magyar megszólítási szokásrendje a nem kölcsönös gyakorlatok révén különböző módokon képes jelezni a társas helyzetek dinamikáját. A tegező és magázó formák kölcsönös használatát elsősorban az életkor aszimmetriája, a nagy életkori eltérés bontja meg, kiegészülve a gyermeki pozícióval való azonosulással. A nominális megszólítások tekintetében megállapítható az a szabályszerűség, hogy a fölérendelt fél mindig jóval több megoldást használ, szélesebb elemkészletből válogat. A megszólítások alkalmasak a helyzet dinamikus konstruálására, így akár a szimmetrikusság mértékének alakítására is, de – főként a hagyományosan igen hierarchikus viszonylatokban – a diskurzusminták képesek a viszonylat jellegének fenntartására is.

6. MEGSZÓLÍTÁSOK ÉS NEMI SZEREPEK

A megszólítások olyan műveletek, amelyek szokásrendje, ismétlődő mintázatai meghatározóak a társas identitások és viszonyulások megalkotásában és alakításában. A beszédpartnerre utaló nyelvi formák egyrészt szerepkijelölő és viszonyalakító funkciójuk, másrészt ritualizált cselekvésjellegük révén is performatív természetűnek tekinthetők. Ez a fejezet a megszólítások és a nemi szerepek összefüggéseit tekinti át a jelenlegi magyar megszólítási gyakorlatokra vonatkozó kutatási eredmények alapján.

6.1. MEGSZÓLÍTÁS ÉS GENDER

A megszólítások közvetlen kapcsolatban állnak a társas viszonyok jellegével: a beszélő és a hallgató neme, illetve azok azonossága vagy különbsége egyaránt összefügg a megszólítási gyakorlatokkal. A nem változója a korai, objektivista kiindulópontú megszólításkutatásban is fontos szerepet játszott, a téma klasszikusai is számos, a nemre vonatkozó megfigyelést tettek, korrelációt mutattak ki (Brown–Ford 1961; Friedrich 1972).

A megszólítások és a nem összefüggéseinek vizsgálatában azonban egészen új szemléletmód nyílt meg annak felismerésével, hogy a mindennapi nyelvhasználat a legtipikusabb színtere a gender létrehozásának. A társadalmi nem nyelvi megalkotottságának két vetülete is van: egyrészt a nyelv kínálja a gender kifejezésére szolgáló nyelvi eszközkészlet potencialítását, másrészt maga a nemi identitás a beszélőközösség tagjainak aktív nyelvi gyakorlatai során jön létre. A hagyományozódó nyelvi gyakorlatok egyrészt érvényesülnek abban, hogy a szocializáció folyamatában a nyelv révén örökítődnek a normák és konvencióik; másrészt abban

is, hogy az identitások genderszerepei is a nyelv révén reprezentálódnak (vö. Kegyesné Szekeres 2006–2007).

A megszólítások tekintetében ez azt jelenti, hogy a gender létrehozásában egyrészt azok a különböző férfi és női társadalmi funkciókra vonatkozó nyelvi elemek játszanak szerepet, amelyek a beszédpartner megnevezésére használatosak, másrészt pedig azok a rutink is, ahogyan és amilyen eltérésekkel a megszólítási gyakorlatok a legkülönbözőbb nyelvhasználati színtereken megvalósulnak.

A társadalmi nemet problematizáló konverzációelemzés rámutatott, hogy a gender nemcsak akkor válik lényegessé, amikor a beszélők nyelviileg kifejtve utalnak rá, hanem a rutinszerű aktusokban, így például a megszólításokban, üdvözlésekben, említésekben ismétlődően megvalósuló aktusok révén is (Hopper–LeBaron 1998). A társadalmi nem megalkotásában szerepet játszó, butleri értelemben vett, a stabil identitás illúzióját megteremtő ismétlődő cselekvések körébe (Butler 2006) a megszólítási módok, a személyközi viszonylatok nyelvi kijelölései is beletartozhatnak.

A megszólítások szokásrendje, ismétlődő mintázatai meghatározóak a nemi szerepek megalkotásában, ritualizált jellegük révén hozzájárulnak a nemi szerepek szabályokat követő citálásához. Ebben a megközelítésben ugyanis a performativitás egy adott iterációs folyamatban, a normák szabályozott és korlátozott rituális ismétlése révén értelmezhető (Gyuricza 2006).

6.2. AZ ELEMZÉSBEN FELHASZNÁLT ADATOK

A fejezet célja, hogy szociolingvisztikai eredményekre, kérdőíves, interjú és fókuszcsoportos beszélgetésekre épülő kutatások adatai alapján rámutasson a magyar megszólítási gyakorlatok legfőbb, a nemekkel összefüggést mutató sajátosságaira, mérlegelve azt, hogy az adatok alapján felvázolható szokások hogyan járulnak hozzá a nemi szerepek kidolgozásához és társadalmi gyakorlatuk fenntartásához. A megszólítások használatának gyakorlatát, illetve annak a nemek tekintetében sajátos vonásait a saját korábbi empirikus kutatásaimra (Domonkosi 2002, 2010, 2017, 2018ab; Domonkosi–Kuna 2015, 2016) és további olyan vizsgálatokra építem,

amelyekben a megszólítási szokások értelmezésében szerepet kapott a nem változója (Reményi 1994, 2000; Molnár 2015).

A kutatások eredményei közül az elemzés azokat emeli ki, amelyek a nemek tekintetében eltéréseket, számottevő megoszlást mutatnak, jelezve a nemi szerepek megalkothatóságának különbségeit. A fejezetben ismertetett szociolingvisztikai felmérésekre alapozott kvantitatív adatok nem a konstruálás dinamizmusára mutatnak rá, hanem a rögzítettként, adottként vizsgált nemek gyakorlatai között kimutatható releváns különbségek révén a konstrukció performatív aktusait meghatározó, az ismételtségből kibomló normák kényszereit fedik fel.

6.3. NEMFÜGGŐ JELLEGZETESSÉGEK A MAI MAGYAR MEGSZÓLÍTÁSI GYAKORLATBAN

A magyar megszólítási szokásrendben számos olyan nyelvi megoldás mutatható ki, amelyek használati gyakorisága jelentős eltéréseket mutat a nem változójának tekintetében. A tegezés és a nemtegezés megoszlása, a nemtegezés változatainak, azaz az önöző, magázó, tetszikelő változatok használati arányainak tekintetében is a szerepviszonyokat meghatározó eltérések észlelhetők, míg a névszói megnevezések esetében a potenciális eszközkészlet különbségei is érvényesülnek a használati gyakoriság eltérő mintázatai mellett.

6.3.1. A tegezés és a nemtegezés gyakorlatának nemi eltérései

A tegezés és nemtegezés különbségei összetett szociokulturális viszonyendben modellezhetők (lásd bővebben 4. fejezet), a társas jelentést tekintve azonban a tegező forma alapvetően bizalmasabb, közelítőbb, szolidárisabb viszonyt jelöl, mint a nemtegezés változatai.

A tegezés-nemtegezés variációinak megoszlását tekintve az adatok alapján minden viszonylattípuson és diskurzustartományon belül érvényesül az az összefüggés, hogy az azonos nemű diádokban magasabb a tegező formák aránya, mint az eltérő neműekben, és a legmagasabb a nők közötti viszonylatokban. A tegezés és nem-

tegezés arányai arra mutatnak, hogy az azonos nem nyelvileg közelebbi viszony megalkotására ad lehetőséget, illetve hogy a nők felé forduló formák bizalmasabbnak, személyesebbnek minősülnek.

Ez az összefüggés a szoros családi viszonylatokban, a szocializációs mintákban, a nemi szerepek korán és öntudatlanul kialakuló rutinizált cselekvéssoraiban, azaz a megnyilatkozásokban rögzülő iteratív gyakorlatokban is megmutatkozik.

A középkorosztály gyakorlatában például a vizsgálatom adatai szerint (Domonkosi 2002) kimutatható egy olyan tendencia, hogy a két szülőhöz fordulva nem egyezik meg a megszólítás személye, azaz a tegező, illetve nemtegező forma megválasztása. A női adatközlők 5,6%-a, míg a férfi adatközlők 4,2%-a az édesanyját tegezve, az édesapját pedig magázva szólítja meg. Az eltérő nyelvi kapcsolattartási mód összefüggésben lehet a családon belüli hierarchia változásának folyamatával, az apának a nyelvi gyakorlatban is érvényesülő fölérendeltsége tovább marad meg. Nagyon kis arányban ugyan, de előfordul ennek a helyzetnek a fordítottja is: a kutatás két férfi adatközlője az édesanyját magázza, az édesapját viszont tegezi. Ez a helyzet, illetve az, hogy a lányok nagyobb arányban tegeznek édesanyjukat, mint a fiúk, az azonos nem szolidaritást, társas közelséget teremtő szerepére utal, amelynek adataim alapján szinte minden kapcsolattípusban szerepe van a megszólítások megválasztásában.

A szűkebb családon belüli tegeződés általánossá válásával ezek a különbségek eltűnnek ugyan, de más családi, illetve bizalmas viszonylatokban még felfedezhető a társas jelentés ilyen elkülönülésének lenyomata. Hasonló mintázatokat mutat például az anyós-após megszólításában, illetve a szülők barátainak és a barátok szüleinek megszólításában a tegező és nemtegező formák aránya. Azokban a nem hivatalos, alapvetően bizalmasságra épülő viszonylatokban, amelyekben a generációs eltérés mégis a hierarchiára mutató nyelvi rutinokat hoz működésbe, a nemek szerepe egyértelműen kirajzolódik: a szülők barátainak megszólításában az azonos nemű diádokban jelentősen nagyobb a tegeződő formák aránya, és bár csak kis mértékű eltérés mutatkozik, de a tegeződés legmagasabb aránya itt is a nők közötti viszonylatokban mutatható ki.

Sajátos nemek szerinti eltérést találunk ebben a viszonylatban, ugyanis a fiatalabb generációba tartozó nők részéről jóval magasabb arányt mutat az eltérő nemű idősebb generációhoz tartozó beszédpartner tegezése, mint a férfiak fiatalabb korosztálya részéről. Ez a különbség valószínűleg azzal magyarázható, hogy az idősebb generációba tartozó férfiak nagyobb valószínűséggel ajánlják fel a tegeződést, mint a nők. Ez a gyakorlat a többi adat fényében nem magyarázható egyszerűen a férfiaknak a bizalmasabb nyelvi megoldásokra való törekvésével, hanem érdemes figyelembe venni az értelmezésben azt a szempontot is, hogy ebben a szituációban a férfiak a fölürendelt pozíció által biztosított közelítés kezdeményezésének lehetőségével élnek.

A családon túlmutató szocializációs színtereket tekintve az iskolai nyelvhasználatban elsősorban abban nyilvánul meg a tegező és nemtegező formák használatának nemi különbsége, hogy a középiskola legvégéig érvényesülő aszimmetrikus és a hierarchiát erősítő személyhasználati praxist, azaz azt a gyakorlatot, hogy a tanárok tegeznek a diákokat, míg azok magázzák vagy tetszikelik őket, egyértelműen a férfi tanárok középiskolai nyelvi viselkedése töri meg. A középiskolában a felnőtt szerepekre előkészítő szimmetrikus személyjelölési módot, azaz a nemtegezést választó tanárok döntő többsége (80,24%) férfi. A férfiak által választott, a nemtegezés változatait tekintve elsősorban magázó forma magasabb arányához az is hozzájárulhat, hogy az interjúk adatai szerint a szakközépiskolákban, szakmunkásképző intézetekben a szakmai tárgyakat tanító tanárok szinte minden esetben magázzák a diákokat.

Munkahelyi viszonylatban Reményi Andrea Ágnes eredményei (1994) meggyőzően igazolták a tegezés és nemtegezés tekintetében érvényesülő nemi különbségeket. Kutatásának első fázisában egy szoros kapcsolathálózatú közösség megszólítási rendszerét tárta fel. A kiválasztott közösség egy 160 főt foglalkoztató budapesti gyógyszer-gyár két emelete: az ott dolgozó 32 nő és 20 férfi teljes kapcsolatrendszerét vizsgálta, ehhez módszerül a szociolingvisztikai interjút, illetve kiegészítésül a hitelesebb képet nyújtó résztvevő megfigyelést választva. Eredményei szerint a nem hatása igen erős a megszólítások választására, az azonos nemű párokban szignifikánsan gyakoribb a tegeződés, mint a különböző nemű viszonylatokban, a nők közötti kapcsolatokban pedig még sokkal gyakoribb, mint a férfiak között. A nők elsősorban a nemet és

az életkort veszik figyelembe a tegező és magázó formák közötti választásban, a férfiak választásaiban viszont a végzettségnek, a rangnak, a munkavégzés térbeli távolságának van erőteljesebb hatása. Később ezt a kutatást további vizsgálatokkal bővítette ki Reményi (2000), még két, a hierarchia szempontjából eltérőnek ítélt munkahelyi közösségben hasonló módszerekkel gyűjtött adatokat: egy bölcsész egyetemi tanszéken és egy kórházi osztályon. Az összehasonlítás kimutatta, hogy a kórházban van a legerőteljesebb hatása a hatalomfüggő társadalmi változóknak, a beosztásnak, a rangnak; a tanszéken, a vállalatnál pedig nagyobb szerepe van a nemnek és az életkornak.

A tegezés és nemtegezés megoszlásának nemi eltérései ebben az értelmezésben azt mutatják, hogy a nemi szerepek megalkotásának iteratív megoldásai között egyértelműen meghatározóbb szerepet kapnak azok a konstruálási műveletek, amelyek a nők közötti viszonylatokat bizalmasabbként, a nőkhöz fordulás aktusait pedig közelítőbb, személyesebb lehetőségekként írják elő.

6.3.2. A nemtegezés változatainak nemi eltérései

A tipikusan udvariasabbnak, távolságtartóbbnak, formálisabbnak tartott megszólítási mód, a nemtegező forma a magyarban tovább differenciálódik: az *ön* és a *maga* megszólító névmások, a névmás nélkül használt egyes szám harmadik személyű igealakok, illetve a *tetszik*-kel alkotott szerkezetek egyaránt részt vehetnek a beszédpartnernek közötti viszony alakításában. Harmadik személyben a beszédpartnerre utaló névmási elemek mindegyikének és a tetszikelésnek is sajátos stílusértéke és használati köre van, egyik forma sem tekinthető semlegesnek és általános használatúnak (lásd bővebben 4.2. fejezet).

A nemtegezésen belüli nemi eltéréseket tekintve a bizalmasabbnak, illetve fölérendelt pozícióból használhatónak tartott formák a nőkhöz forduló megszólításokban gyakoribbak. Azaz egyrészt a *maga* névmást tartalmazó megoldások, másrészt a tetszikelő formák is jóval gyakrabban fordulnak elő, sőt az adatközlők egy része a tetszikelő formák használatát egyértelműen a megszólított neméhez kapcsolja, elsősorban vagy kizárólag nőkhöz fordulva tartja megfelelőnek.

A *maga* és az *ön* megszólító névmások használati köréhez kapcsolódó nemi jegyeket látványosan illusztrálja egy fiatal egyetemista férfi interjúalany közlése, aki arról számolt be, hogy középiskolai magyartanárától azt a nyelvi illentani útmutatást kapta, hogy nőkhöz fordulva a *maga*, férfiakhoz pedig az *ön* forma kívánatos. Érvelésében ennek a vélekedésnek a jogosultságát azzal a megfigyeléssel is erősíteni próbálta, hogy a *magácska* formát is kizárólag a nők megszólítására használjuk. Bár ez az iránymutatás empirikusan nem igazolható, mégis fontos összefüggésekre hívja fel a figyelmet az, hogy a bizalmasabbnak, illetve egyes helyzetekben lekezelőnek, bántónak tartott névmási formát kapcsolja a nők, a hivatalosabb, tiszteletadóbb, távolságtartóbb névmást a férfiak megszólításához, mivel összességében igazodik ahhoz az adatokkal is alátámasztható gyakorlathoz, hogy a nők megszólításában elfogadottabbnak, általánosabbnak számítanak a bizalmasnak tartott formák.

Ezzel összefüggésben egy gender szempontú munkahelyi megszólításvizsgálat kimutatta, hogy egy mezőgazdasági vállalatnál a kölcsönös nemtegező formák használatát árnyalja, aszimmetrikussá teszi az a nemi alapú eltérés, hogy míg a férfi vezető a női beosztottakat következetesen *maga* névmással szólítja, addig a női beosztottak a férfi vezető megszólításában vagy igyekeznek elkerülni a névmáshasználatot, vagy pedig az *ön* formát választják (Molnár 2015: 260). Az *ön* megszólítás használatában azonban ezekben az esetekben a nagyfokú hierarchiabeli különbség is szerepet játszhat, ugyanis ugyanennél a vállalatnál a vezérigazgatóhoz fordulva a férfiak is az *ön* névmást választják, másrészt a főnököket nem tegező titkárnők mindegyike a *maga* megszólítást használja a közvetlen feletteséhez fordulva (Molnár 2015: 262).

Az *ön* névmáshoz kapcsolható nemi alapú eltéréseket mutatja az a jelenség is, hogy a közoktatási gyakorlatban a diákok részéről a tanárok megszólításában kutatásom adatai között csak férfiakhoz fordulva érvényesült ez a változat.

A nemtegezéssel együttjáró névmásoknak vannak olyan, a nyelvhasználók jelentős része által részben régiesnek, részben modorosnak tartott változatai (*magácska*, *kegyed*, *kiskegyed*), amelyek kizárólagosan csak nőkhöz fordulva használatosak. Ezeknek a névmási szerepű elemeknek a formai megoldásai szokatlanok, a kicsinyítő képző és a megszilárdult jelző is kedveskedő célzatú, még a névmási szerepű grammatikai

elemhez is a kedveskedés, a kicsinyítés képzetét kapcsolva. Bár ezek a formák napjainkban leginkább játékos, ironikus közlések összetevőjeként használatosak, mégis olyan elemét jelentik a megszólítási eszközkészletnek, amely azt mutatja, hogy a nemi alapú megszólítási gyakorlat különbségei grammatikalizálódhatnak, a nyelvben rögzülő variációkat is előhívhatnak.

A nemtegezés változatai között sajátos szerepet tölt be a tetszikelés, ugyanis használata olyan szituációkhoz köthető, amelyek nem formálisak, mégis nagyfokú udvariasság kifejezése a beszélő motivációja. A tetszikelő formák használati aránya kutatási eredményeim szerint szinte minden lehetséges nyelvhasználati szinten meghatározóbb a nőkhoz, mint a férfiakhoz fordulva. Érvényesül ez az összefüggés a közvetlen családon belül, a kiterjesztett családban, meghatározó az anyós-após megszólításának eltéréseiben, az iskolai gyakorlatban a tanárok megszólításában, a szolgáltatások színterein, az utcai kommunikációban az ismeretlenekkel való kapcsolattartásban egyaránt. A tetszikelés nemi dominanciája azért is egy sajátos mozzanat a nyelvi kapcsolattartás gyakorlatában, mert emellett az életkor, illetve az életkori különbség hangsúlyozását is erőteljesnek érzi ebben a formában a nyelvhasználók egy része. Használata így olyan nyelvi megoldásnak számít, amelynek az esetében az udvarias szándék sokszor bántó hatást ér el, éppen a kapcsolattartási forma társas különbségeket megalkotni és fenntartani képes lehetőségei révén (Domonkosi–Kuna 2016).

A nemtegezés változatainak használata és megítélése nagyfokú változatosságot mutat, az egyes elemek legáltalánosabban érvényesülő társas értékeiben egyértelműen érzékelhető a nemek szerepe. A névmásokba, a kapcsolattartási formákba kódolt nemi különbségek olyan gyakorlatokat működtetnek, amelyek a női szerepek bizalmasabb és egyben alárendelőbb formái által fenntartott normája révén határozzák meg a társadalmi nemek különbségeit.

6.3.3. A névszói megszólítások nemi eltérései

A névszói megszólítások a bennük foglaltható szerepmegnevezések révén számos különböző társas viszonylat megalkotására alkalmasak. Használatuk ezáltal az inflexió

morfémákban és névmásokban rögzült szerepviszonyokénál jobban kontrollálható és reflektáltabb is, a jelentésbeli reprezentációk összetettebb jellege révén pedig árnyaltabb nemi megkülönböztetésekre is lehetőséget adnak. A használati gyakorlat eltérésein túl a nominális megszólítások már a nyelvi lehetőségek szintjén is aszimmetriát mutatnak, ugyanis a formális érintkezés színtereit tekintve magyarban „történetileg úgy alakult ki, hogy nincs férfiak és nők azonos szintű, udvarias megszólítására alkalmas nyelvi elem” (Huszár 2009: 95).

A nominális megszólítások különbségei az informális színtereken, bizalmas viszonylatokban is tetten érhetők. A becéző, kedveskedő nominális megszólítások a nőkhez fordulva és a nők által használva is gyakoribbak, mint a férfiak esetében. Ez a szabályszerűség a nyelvhasználati színtereken átívelve, gyakorlatok sokasága révén tart fenn olyan nyelvi szokásrendet, amely a női szerepekhez kapcsolódva az alárendeltség, a kedvesség, a bizalmasság mozzanatait erősíti.

A becéztetés, kedveskedés nemi eltéréseket hagyományozó mintázatai már a közvetlen családi megszólítási gyakorlatban jelen vannak. Például a szülők megszólításában az adatközlők egy része nem parallel alakváltoztatott használ: *anyuka-apu*, *anyukám-apám*, *anyukám-apu*, *anyuci-apu*. Ezekben a megszólításpárokból az anyát jelölő elem tipikusan bizalmasabb stílusú, kicsinyítő képzős forma. Az interjúkban szereplő további becéző formáknak is (*aci*, *ajsz*, *ajuszi*, *ancus-mancus*, *anya-banya*, *anyácska*, *anyóca*, *anyca*, *anyucicám*, *anyúl*, *anyusz*, *anyuszi* > *nyuszi*, *asszi*, *apóca*, *apusz*, *fater*, *faterkám*, *kis anya*, *mamszi*, *mamu*, *mamuli*, *mamus*, *mamóca*, *nagyfőnök*) jóval nagyobb része szolgál az anya, mint az apa megnevezésére, jelezve azt, hogy a becéztetésnek és a változatoknak a nőkhez fordulva egyértelműen nagyobb a szabadsága.

A szocializációs mintákat tekintve a kedveskedés nyelvi gyakorlatainak különbségei a gyerekekhez fordulva is érzékelhetők. A gyerekek megszólításában a nemek szerinti megoszlást tekintve a legfeltűnőbb különbség az, hogy a férfiak szinte egyáltalán nem élnek a *név + személyjel* megszólítási lehetőséggel. A rokonsági terminusok közül pedig a *fiam*, *lányom* formákat nagyobb számban használják, mint a nők, akik esetében viszont a *kisfiam*, *kislányom* összetételek gyakoribbak. Az apák nyelvhasználatára összességében kevésbé jellemző a becéztető, a kedveskedő elemeket halmozó

megszólításhasználat. Lányokhoz fordulva pedig egyértelműen több becéző formát találunk, mint a fiúkhoz, összhangban Bíró Ferenc (1999: 448) megfigyeléseivel, aki a gyerekek névelemű megszólításait vizsgálta 10-14 év közötti adatközlőktől gyűjtve kérdőívvel adatokat. A kedveskedő becéző formák változatait inkább a nők használják, ha az apa becézi gyermekét, akkor általában egy becéző formához ragaszkodik.

A nőkhoz forduló bizalmasabb megszólítások rendjét jelzi az oktatás szférája a középiskolai tanárok megszólításában is: a kérdőíves adataim alapján ugyanis a *keresztnév + néni* (47%) változat jóval gyakoribb, mint a *keresztnév + bácsi* (29%) megszólítás.

A nemi különbség egyes nyelvi elemek esetében erőteljesen hozzájárul a társas jelentés formálásához. A *tesó* megszólítás például inkább a fiútestvérek kapcsolatára jellemző, ugyanis az adatok meghatározó része ilyen viszonylatból származik; egyrészt fiúk megszólítására, másrészt pedig fiúk által is jóval gyakrabban használt forma. Ismeretlenek közötti, utcai kommunikációban az *öcsi*, *öcskös* formákat kizárólag férfiak által használt alakként adták meg az adatközlők, a *csillagom*, *tündérke* becézető formákat pedig csak nők által használt megszólításként jelölték meg.

A bizalmasság érvényesülése abban a jelenségben is megmutatkozik, hogy a nők megszólításában akár egy-egy viszonylaton belül is jóval gyakrabban érvényesül többféle változat. A hierarchián kívül a nemi eltérésnek is szerepe lehet az egyik interjúalany beszámolójából érzékelhető aszimmetriában, amelyet a megszólítások szimmetrikusságáról szóló alfejezet már bemutatott (vö. 5. fejezet). Az egészségpénztárnál dolgozó fiatal nő adatközlő pénztári munkatársként a férfi ügyvezető igazgatóval kölcsönösen magázódik, az igazgatót teljes keresztnéven szólítja, aki viszont hangulatától függően a következő változatokat használja: *Erika*, *Era*, *Era kisasszony*, *Erika kisasszony*, *Era baba*, *szeleburdi*, *leányzó*.

Az általános bizalmasabb hangvétel a nők megszólítási gyakorlatában abban is megmutatkozik, hogy a hivatalos viszonylatokban, illetve a munka világának diskurzustartományaiban a nők megszólításában gyakrabban fordulnak elő a keresztnévi megszólítások, sokszor olyan esetekben is, amikor a férfiak megszólításában szinte egyöntetű a rangra, pozícióra utaló megszólítási forma.

Nagyon látványosan és egyértelműen jelzik ezt a tendenciát Molnár Mária (2015) kutatásának eredményei. Egy mezőgazdasági cégnél végzett felmérései és megfigyelései azt mutatják, hogy a nők megszólításában akár beosztottak, akár vezetők, jóval gyakoribb a keresztnév vagy annak becézett változata, mint a férfiakéban, még azokban az esetekben is, ha a megszólított nő kifejezetten magas beosztásban van. A vállalati hierarchia ugyanazon szintjén lévő női és férfi főnökhöz forduló férfi beosztottak megszólításait összehasonlítva feltűnő ugyanis, hogy a feletteseiket magázó férfi beosztottaknak csak 40%-a használja a női főnökkel beszélve a *beosztás + asszony* formát, a többiek keresztnéven szólítják, míg a férfi főnökkel magázódók közül senki sem használ keresztnévet, hanem kizárólag a *vezetéknev + úr* udvarias formát.

A felsőoktatás világából számolt be hasonló ellentmondásról kutatásom interjúalanyainak egyike: egy olyan aszimmetrikus, bántó helyzetet mesélt el, amelynek során a hivatalos, országos felsőoktatási rendezvényen a férfiakat folyamatosan rektori, rektorhelyettesi, dékáni címen szólították, míg a nőket keresztnéven. Az utólagos, erre a kettősségre reflektáló kérdésre pedig az volt a magyarázat, hogy a választott forma motivációja a kedveskedési szándék volt.

A szándék és a hatás közötti ellentmondást tovább mélyíti, ha figyelembe vesszük annak az amerikai felsőoktatási szférában végzett kísérletnek az eredményeit, amelyben a címen szólított professzorokat a hallgatók egyértelműen magasabb státuszúnak ítélték, mint a keresztnéven szólítottakat, azonban a címen szólított professzornőket kevésbé megközelíthetőnek, kevésbé közvetlennek minősítették, mint a néven szólítottakat, miközben a férfiak esetében ilyen összefüggés nem volt kimutatható (Takiff–Sanche–Stewart 2001).

A nők hivatalos, illetve formális megszólításának lehetőségeit tekintve hiányozó semleges stílusú, általánosan elfogadott megszólítási formák hozzájárulnak ahhoz, hogy a gyakorlat a mesterkéltnek, modorosnak tartott megoldások (pl. *úrhölgy, úraszszony*) és a bizalmas formák között ingadozik, ezért a nők hivatalos megszólítását a magyar megszólítási szokásrend egyik legkonfliktusosabb szegmensének is tartják.

Ez a problematikusság összefügg egyrészt a női névhasználat sajátosságaival, másrészt pedig az *úr* társjelölő utótag általánosan elfogadott női megfelelőjének

hiányával is. Azokban a helyzetekben, amelyekben van a megszólításra alkalmas, rangot, pozíciót jelölő elem (például: *elnök, képviselő, polgármester*) leggyakrabban az *asszony* társjelölő elem áll az *úr* megfelelőjeként. Kutatásom adatközlőinek 93,4%-a udvarias, megtisztelő formának tartja, és a megfigyelések tapasztalatai is azt mutatják, hogy fokozatosan ez a megszólítási mód válik a legelterjedtebbé, akár a megszólított családi állapotától függetlenül is.

Az *úr* megfelelőjeként ezekben a helyzetekben az *úrhölgy* és az *úrnő, úrasszony* változatok is elképzelhetők. Ezek a formák azonban adataink alapján jóval ritkábbak, és kizárólag az írásos, illetve a nyilvános érintkezésre terjednek ki. A hivatalos levelezésen kívül pusztán parlamenti hozzászólásban (*Tisztelt Képviselő Úrhölgy!*), illetve ünnepi beszédben, nemzetközi megállapodás aláírása során (*Tisztelt Nagykövet Úrnő!*) találtam adatot ezekre a változatokra.

Kérdőíves kutatásom ezeknek a formáknak a használati körére, megítélésére is rákérdezett, és az adatközlők legnagyobb hányada elutasító véleményt fogalmazott meg: az *úrhölgy* megszólítást 65,9%; az *úrnő* változatot pedig 90,1% nem fogadja el a kommunikáció semleges eszközeként. Az *úrhölgy* magasabb elfogadottsága jelzi, hogy annak elterjedésére, elfogadottá válására van talán nagyobb esély. A forma használati körének jellemzéseként a következő, tipikusnak számító véleményeket kaptam: *modoros, nem használnám; komikusnak érzem, ha valaki így szólítana; előkelősködő képzetet kelt; nagyon szokatlan, én még soha nem is hallottam; csak nagyon formális helyzetben tudnám elképzelni; túlságosan, feleslegesen udvariaskodó; szerintem ez nem elfogadott megszólítási mód.*

A korlátozott használati kör, illetve az *asszony* elemet tartalmazó formák terjedése miatt sem tűnik valószínűnek, hogy ezek a megszólítási módok gyökeret verjenek a mindennapi hivatalos érintkezésben. E megszólítási formák eredeti, a korábbi megszólítási rendszerekben bevett használati köre is meglehetősen szűk volt: az írásos érintkezésben – az *úrasszony* formával együtt – elsősorban nem szólító, hanem címző funkciót töltöttek be (Deme–Grétsy–Wacha 1999: 498), és előszóban is főként az udvarias említés eszközei lehettek. Az *úrnő* önmagában a két világháború közötti időszakban elsősorban a személyzet részéről volt alkalmas

az úriasszony megszólítására és említésére; szélesebb körben pedig csak néhány foglalkozásnévhez járulva volt használatos, A szélesebb körű használat kialakulását ezért a hagyományok hiánya is akadályozza.

Még problematikusabb a nők hivatalos megszólítása azokban az esetekben, amelyekben nincs megfelelő a rangra, címre, pozícióra utaló elem. A férfiak megszólításában terjedő és egyre általánosabbá váló *vezetéknev* + *úr* formának nincs általánosan elfogadott megfelelője. Az *úrhölgy* és *úrnő* formák általánossá válását a vezetéknevi elem mellett az is gátolja, hogy ezeknek a megoldásoknak – részben éppen a szokatlanságuk miatt – a nyelvhasználók nagy része fokozottan udvarias jelleget tulajdonít, ebben a helyzetben viszont semleges értékű formára lenne szükség. A megszólítási elemkészletnek ez a hiányossága részben összefügg azzal, hogy a nők hivatalos megszólítása még státuszjelölt színtereken is a bizalmasabb, keresztnévi formák felé vagy pedig az adatközlők többsége által udvariatlannak tartott önmagában álló, *vezetéknev* + *né* változat felé mozdulhat el. A kérdőívben kapott szubjektív nyelvi adatok alapján két forma tűnik pozitív megítélésűnek, ezért ezek terjedésére lehet számítani: a *vezetéknev* + *kisasszony* változatot az adatközlők 86,9%-a, a *vezetéknev* + *né* + *asszony* megszólítási lehetőséget pedig 73,2% találta udvariasnak. Ezek a megszólítási formák utalnak a megszólított családi állapotára, ezért nem tekinthetők általános érvényűnek, illeszkednek azonban a magyar asszonynévhasználat azon sajátosságához, hogy önmagában a név is jelezheti a családi állapotot (J. Soltész 1979: 66–69), szintén az egyenlőtlen nemi szerepek nyelvi megalkotásához járulva hozzá.

A kérdőívek adatait tekintve a nők és férfiak által választott megszólítási módokkal kapcsolatban azt vehetjük észre, hogy női adatközlők válaszaiban a *hölgyem* és az *asszonyom* megszólítások kisebb arányban fordulnak elő, mint a férfiakéban, ami arra is utalhat, hogy ők kevésbé fogadják el ezeket a változatokat. A névszói megszólítások használati gyakorlata árnyaltan formálja a szerepviszonyokat, a használt megszólítási lehetőségek arányai azt jelzik, hogy míg a bizalmasabb viszonylatokban a nők, addig a hivatalos, formális helyzetekben a férfiak megszólításában érvényesül nagyobb mértékű változatosság.

6.4. ÖSSZEGZÉS: MEGSZÓLÍTÁSI GYAKORLATOK A NEMI SZEREPEK ALAKÍTÁSÁBAN

A megszólítási szokásokról összegyűlt adatok értelmezésében érvényesülő társas konstruktivista szemlélet szerint a megszólítások használatában megmutatkozó nemek szerinti eltérések nem egyszerűen leképezik a társas viszonyokat, hanem maguk is aktívan érvényesülnek az egyes viszonylatok és a nemi szerepek konstruálásában. A kapott eredmények szerint így a nőkre jellemző bizalmasabb, kedveskedőbb formák iteratív mintázatai hozzájárulnak a női szerepek sajátosságainak alakításához, az aszimmetrikus nemi szerepek performatív fenntartásában a megszólítási gyakorlatok meghatározó mértékben vesznek részt.

A női szerepek nyelvi megalkotásának egyik nagy paradoxona az, hogy a közelítőnek szánt, bizalmasabbnak érzékelt formák használata, bár elsődleges hatásszándékuk a közvetlenség megteremtése, mégis – mivel általában nem kölcsönösen használt formákról van szó – a hierarchia, az alárendeltség képzetét erősíti, ismétlésük annak normáját erősíti meg.

A bizalmasabb formák túlsúlyának helyzetére csak részben lehet magyarázat a nők megszólítására szolgáló nyelvi elemkészlet hiányossága. Ráadásul a praxis ellentmondásai és az eszközkészlet hiánya körkörösén erősítik egymást, az iteratív gyakorlatok felszámolhatatlanságát, a nemi szerepek aszimmetrikusságát erősítve.

7. A MEGSZÓLÍTÁSOKHOZ KÖTŐDŐ METADISKURZUSOK VÁLTOZATAI

Az egyes nyelvi jelenségek különböző mértékben észlelhetők és hozzáférhetők a nyelvi reflexió számára (Niedzieliski–Preston 2009). A megszólítások jelenséggöre mint a nyelvi viselkedés egyik alapvető megnyilvánulása kifejezetten gyakran válik értelmezés és értékelés tárgyává. A kérdéskör a hétköznapi nyelvhasználói vélekedésektől kezdve, az előíró, tanácsadó célzatú illemtanokon és az iskolai oktatás tananyagain át a tudományos kutatásokig érdeklődésre tart számot, ezért számos különböző metadiskurzív gyakorlat kapcsolódik hozzá (vö. Domonkosi 2019ab, 2020de). Ez a fejezet a nyelvi kapcsolattartásra vonatkozó beszédmodok változatosságának legfőbb összetevőire mutat rá, felvetve a hétköznapi és tudományos reflexió lehetőségeinek és egymáshoz való viszonyának kérdését is. A nyelvi kapcsolattartásra vonatkozó beszédmodok különböző szintjeinek leírása illemtan- és protokollkönyvek, internetes társalgások, tanácsadó oldalak, ismeretterjesztő írások anyagára is épít. A különböző metadiskurzusok és reflexiós szintek feltérképezése és összevetése során az elemzés néhány prototipikus példa alapján arra is rámutat, hogy a különböző lehetséges beszédmodok elkülönítésében érdemes figyelembe venni a metapragmatikai tudatosság jelzéseit is.

7.1. A MEGSZÓLÍTÁSOKRA VONATKOZÓ REFLEKTÍV TUDÁS

A reflektív tudatosság Kádár és Haugh (2013) által megkülönböztetett szintjeit a megszólításokra vonatkoztatva a metanyelvi tudatosság szintjéhez tartoznak azok a kifejezések, amelyeket a nyelv a tegezéshez, magázáshoz, megszólításhoz kapcsolódó gyakorlatokra alkalmaz (pl. *letegez*, *csendőrpertu*, *magázódik*). A megszólításokhoz

kapcsolódó metakommunikatív tudatosság azokban a megnyilvánulásokban érhető tetten, amikor a beszélők egy-egy interakcióban a tegezés, magázás kérdéséről, a megszólítás módjáról egyezkednek (pl. *Tegeződjünk! Ne tegezz!*). A metadiskurzív tudatosság szintjét az adott kérdéshez kapcsolódó átfogóbb diskurzusok jelentik (ilyen metadiskurzus elemzését nyújtja pl. a 15. fejezet), a metakognitív tudatosság pedig a megszólításokra vonatkozó érzésekre, attitűdökre való reflexiót jelenti.

A tegezés, magázás, megszólítás kérdéseire vonatkozó különböző kérdésfelvetések, iránymutatások, helyzetleírások mindegyike metadiskurzusnak tekinthető, ugyanis a nyelvi tevékenységre és az ahhoz kapcsolódó társas jelentésekre vonatkoznak; és – bár különböző kifejtettségi szinteken és különböző megismerési folyamatokra épülve – arra reflektálnak, hogy a nyelvi kapcsolattartó tevékenységet milyen társadalmi és közösségi minták irányítják, és hogy a diskurzus szereplői hogyan viszonyulnak azokhoz (Kádár–Haugh 2013: 181–206).

A nyelvi kapcsolattartásra vonatkozó reflexiók tehát olyan metadiskurzív beszédesemények, amelyek különböző metadiskurzusoknak válhatnak részévé, azaz különböző szinteken és módokon vehetnek részt a nyelvi viselkedésről zajló beszédben. A megszólítási kérdésekre vonatkozó metadiskurzusok többszintűsége a hétköznapi társalgásoktól a tudományos diskurzusokig terjed.

7.2. A NYELVI KAPCSOLATTARTÁSRA VONATKOZÓ METADISKURZUSOK

A metapragmatikai reflexiók vizsgálata olyan perspektívát kínál, amely rálátást enged arra, hogy az egyes társadalmi gyakorlatok résztvevői miként értelmezik a saját viselkedésüket, a reflexiók különböző társas tevékenységekbe épülő és különböző diskurzustartományokban való megnyilvánulásai pedig a közösségi reflexió tereinek sokrétűségére mutatnak rá.

A fejezetben tárgyalt metadiskurzív tudatosság nem elsősorban a kapcsolattartásra irányuló interakciókban érhető tetten, hanem az adott nyelvi tevékenységhez kötődő jelenségek visszamenőleges, illetve általános értelmezésében (Németh–

Kádár–Haugh 2016: 8). Az általános értelmezés pedig megelőző jellegű, előzetes metadiskurzív megnyilatkozásokat is jelenthet. A kapcsolódó metadiskurzusokban a megelőző szerep egyrészt a problémás, nem egyértelmű helyzetek felismerésében, a megfelelő nyelvi megoldások keresésében, másrészt pedig az előíró, normakijelölő magatartásban, előírások, nyelvi illemtani tanácsok közzétételében mutatkozik meg. A megszólításokra vonatkozó metadiskurzusok a nyelvi helyzetekre, nyelvi gyakorlatokra adott feldolgozó és értékelő cselekvésválaszok, amelyek az adott társas közeghez kulturális gyakorlataiba ágyazódnak. A nyelvi kapcsolattartásra vonatkozó reflexiók tehát olyan metadiskurzív beszédesemények, amelyek különböző társadalmi diskurzusoknak válhatnak részévé, azaz különböző szinteken és módokon vehetnek részt a nyelvi viselkedésről zajló beszédben.

Kádár és Haugh modellje szerint az udvariasság nyelvhasználói és megfigyelői perspektívából értelmezhető (2013: 86). A használói perspektívát további szempontok árnyalják. A beszédhelyzetben való részvétel aktivitása alapján különül el a résztvevői és a metarésztvevői nézőpont, az udvariasságra vonatkozó elvárások pedig az émikus és étikus perspektíva szerint vizsgálhatók. A megfigyelői perspektíva lehet laikus vagy tudományos céllal elemző, az érvényesülő udvariasságfogalom pedig ebből adódóan népi-teoretikus vagy tudományos.

7.3. HÉTKÖZNAPI, RÉSZTVEVŐI METADISKURZUSOK A MEGSZÓLÍTÁSRÓL

A beszélők számára a másik megszólításának, köszöntésének módja gyakran okoz dilemmákat, ezért a hétköznapi társalgásoknak is gyakran válik ez a problémakör témájává. A szűkebb és tágabb közösségek nyelvi kapcsolattartási szokásrendjének átörökítése során a megfelelő köszönési, megszólítási formák választására nézve a gyerekekhez fordulva számos udvariassági metadiskurzus figyelhető meg, például a köszönés sémájának elsajátításával kapcsolatban (vö. Hámori 2018: 77), ahogy az (1) megnyilatkozás is mutatja.

(1) Nézz az óvó nénire, és mondd, csókolom, Kati néni!

A társas viszonyjelölés nyelvi eszközeinek alkalmazásba vétele folyamatos, az egyes újabb szerepekhez, vagy akár egy-egy újonnan megismert közösség sajátos gyakorlataihoz való alkalmazkodás révén. Ezeket a folyamatokat szinte mindig kísérik az adott helyzet, közösség gyakorlatait felmutató metadiskurzusok is, amelyekben a nyelvi tevékenységre utalás a megszólítás módját megjelölő felszólításokba épül, a további diskurzusokra irányuló előzetes egyezkedést jelez:

(2a) Szerintem tegeződjünk!

(2b) Kérjük, a megszólításhoz azt a nevet írja, ahogy leveleinkben szólíthatjuk!

(W₁)

A felsőoktatás írásbeli kapcsolattartási szokásrendjére vonatkozó hétköznapi metadiskurzusokban a tanácskérés és az iránymutatás műveleteibe épül a nyelvi tudásra és nyelvi tapasztalatokra történő reflektálás (Domonkosi–Ludányi 2018a; Ludányi 2018). A megnyilatkozó gondolkodására, a saját mentális műveleteire vonatkozó megjegyzések építik a következő kérdésfelvetést:

(3) Egyetemi tanársegédnek kell emailt írnom, kb. 30 éves lehet. Élőben tegezem, emiatt a „Tisztelt Tanár úr” megszólítást túlzásnak tartom. A „Kedves XY” pedig talán túl közvetlen, vagy rosszul gondolom? (W₂)

A hétköznapi társalgások metadiskurzusaiban a kérdés és iránymutatás, a szokásról, a normáról való egyezkedés műveletei mellett érzelmileg telített, beszámolókká jellemzőek, amelyekben az elvárt nyelvi viselkedéstől való eltérésekre reflektálnak a megnyilatkozók. Azaz a korábbi diskurzusokra való utalás mellett általában a saját érzelmi állapot jelzése is megnyilvánul, ahogyan ezt a (4) részlet szemlélteti.

(4) Erre a nénire, nénikére, mamikára én is ugrok, mint akit a darázs csípett meg. Ez főleg az egészségügyi intézményekben divik. Mikor a kismamának mondom, hogy ne nénizzen le, akkor csodálkozik, hogy de akkor hogyan szólítson?! Hát a nevemen. (W₃)

A nyelvhasználói dilemmák megjelenésének speciális terét jelentik az internetes fórumok, vélemény- és tapasztalatmegosztó oldalak társalgásai. A *gyakorikerdesek.hu* fórum (5a) és (5b) kérdései társas helyzetek sokaságát elevenítik meg.

(5a) Hogyan szólítsam meg a potenciális bérlőt, ha nem tudom a keresztnévét? (W₄)

(5b) Egy 22 éves nőnek nagyjából milyen korú férfiakat illik letegeznie? (W₄)

Az egymással is párbeszédbe lépő, egymást kontrolláló, kiigazító és egymásra vonatkoztatható válaszok révén a közösségi tudás ezekben a helyzetekben összetett, diszkurzív jelenséggként mutatkozik meg. Az internetes társalgásokban a kérdezők részéről a megoldásokra való nyitottság, a közösségi tudásba vetett bizalom attitűdje fedezhető fel, a válaszokban pedig a metapragmatikai tudatosság különböző szintjei mutatkoznak meg. Egyrészt jelen van a saját tapasztalatok megosztása, általánosítása, másrészt a normákra, szokásokra hivatkozás, illetve megjelenik a kérdéses helyzetekben való egyezkedés szerepének hangsúlyozása is.

A közösségi tudásból kirajzolódó összkép akár meg is közelítheti a tudományos indíttatású, empirikus kutatások eredményeiből nyert képet. Ebben szerepet játszik az is, hogy az internetes fórumok működése sok szempontból a fókuszcsoportos beszélgetésekhez hasonlítható, hiszen ezek épp olyan hétköznapi beszélgetések, mint amilyeneket az adott módszer modellezni próbál (Vicsek 2006), ráadásul nem a kutató által előidézett kérdéseket tesznek problémává, ezáltal hitelesebben jelzik a közösségi gyakorlatok működését. Az egészségügyi megszólításokra vonatkozóan egy ilyen metadiskurzus elemzését mutatja be a 14. fejezet.

A hétköznapi metadiskurzusok által konstruálódó és hagyományozódó tudásanyag a kérdéskörre irányuló empirikus jellegű kutatások révén is érintkezik a tudományos diskurzussal, hiszen az adatgyűjtés aktív módszerei, a kérdőívezés, az interjú és a fókuszcsoportos beszélgetés egyaránt a hétköznapi tudás feltárására épülnek.

7.4. KÖZVETÍTŐ METADISKURZUSOK: MEGFIGYELŐI PERSPEKTÍVÁK A LAIKUS ÉS TUDOMÁNYOS ELEMZÉS HATÁRÁN

A hétköznapi és a szakmai metadiskurzusok közötti sajátos átmenetet képeznek azok a szövegek, amelyek egy sajátos, szakmai szituációhoz kapcsolódva reflektálnak a nyelvi viselkedés kérdéseire. A szakmai közösségek szerveződésében is fontos szerepe van ugyanis a gyakorlatok reflektált tárgyalásának és hagyományozásának, így többek között a terápiás praxishoz kötődő tipikus megoldások szakmai fórumon való megvitatásának is. A terápiában használt megszólítások kérdéséhez kapcsolódó, ilyen jellegű szakmai metadiskurzust elemez a kötet 15. fejezete.

A hétköznapi metadiskurzusok sajátos, a tudományos diskurzussal érintkező válfaját jelentik az empirikus jellegű kutatások során megszülető interjúk, fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetések kifejtett vélekedései. Az adatgyűjtés aktív módszerei ugyanis a hétköznapi tudás feltárására épülnek. Ezekben a szövegekben a saját gyakorlatok felidézésének, a saját tudás feltárásának a keretként osztnak meg reflexiókat az adatközlők, sokszor a rendszerezés, a hétköznapi teóriaalkotás igényével kiegészülve, mint a (6) példában a fiatal férfi egyetemi oktató beszámolója mutatja.

- (6) Három választási lehetőséget érzékelek... a magázás a legkevésbé tiszteletadó, az önözés már valamivel udvariasabb, és a tetsziket csak annak, akivel nagyon udvarias akarok lenni (Okt32FKom).

A megszólításokra vonatkozó diskurzusok között sajátos helyet töltenek be az illemtan- és protokollkönyvek (vö. Domonkosi 2001; Németh 2015ab). A viselkedési normák szabályzásával összekapcsolódva nyújtanak iránymutatást (pl. Görög 1999; Ottlik 1994; Sille 1994), azaz vállaltan előíró szerepet töltenek be. A gyakorlatok hagyományozódásának közösségi igényére épülnek, és általában nem is törekszenek arra, hogy a nyelvhasználat tudományos célú leírásaira támaszkodjanak. Megállapításaik azonban a nyelvközösség sokfélesége, tagolódása, a nyelvi kapcsolattartási gyakorlatok differenciáltsága miatt sokszor ellentmondanak a kutatási eredményeknek, sőt a hétköznapi megfigyeléseknek is. Mint például a következő szövegrészben, amely egy

általánosító állítás révén elfedi a *maga* névmás megítélésében empirikusan kimutatható ellentmondásosságot:

- (7) Manapság a *maga* általánosan használt, a szükséges udvariasságot kifejező formula, kikopott belőle minden lenéző értelmezés (Ottlik 1994: 90).

Az illemtanok metadiskurzusai tekintéllyel bírnak, és bár nem tudományos eredményekre épülnek, mégis hiteles, megalapozott vélekedésekként jelennek meg: a szép kiállítású protokollkönyvek, a szerzők esetleges doktori fokozata, protokollszakértői megnevezése révén tudományosnak és hivatalosnak látszó diszkurzív környezetbe épülnek. Az illemtanok metapragmatikai reflexiói mások nyelvi tevékenységére irányulnak, és utasító jellegű beszédaktusokként, sokszor többes szám első személyű közlésbe ágyazva valósulnak meg:

- (8) ...*magázó viszony esetén ne használjuk a maga megszólítást, mert fölényesnek és udvariatlannak tűnhetünk* (Szafkóné Ács 1998: 66).

A felszólítások mellett az illemtanokban szereplő metapragmatikai reflexiókban a különböző nyelvi választások lehetőségének felmutatása érvényesül, ami tipikusan a nyelvi tevékenységre, azaz a későbbi nyelvi viselkedésre utaló javaslatként értelmezhető:

- (9) ...*ha valaki foglalkozásával megszólítható, nyugodtan hozzátehetjük az urat: mérnök úr, doktor úr* (Ottlik 1994: 78).

A hétköznapi nyelvhasználatban tapasztalható bizonytalanságok miatt nyelvhasználói igényként jelenik meg a tudományos, hivatalos források keresése, ezért a nyelvi tanácsadó tevékenység során is gyakori problémaként jelenik meg a tegezés-magázás, a megszólítások vagy a köszönések kérdése (Ludányi 2015). A kérdezők reflexióiban általában a saját vélekedésekre és a saját nyelvhasználati gyakorlatra való utalások is találhatók a további diskurzusokra vonatkozó tanácskérés mellett:

- (10) A teljes név kiírása a megszólításban (Tisztelt Kovács Ágnes!) számomra túl gépiesnek tűnik, és sokak szerint udvariatlanság. Többnyire a Tisztelt Hölgyem megszólítást alkalmazom, de ezt sokszor nem tartom igazán alkalmasnak.

A nyelvi tanácsadó tevékenységben megnyilvánuló reflexiók pedig tipikusan a javaslat, ajánlat beszédaktusát valószínűsítik meg (Ludányi 2015). A kötet 25. fejezete részletesen bemutatja egy tanácsadói metadiskurzus elemzését.

Az iskola mint a nyelvi szocializáció meghatározó színtere részben magára vállalhatja a közösségi szokásrend közvetítésének szerepét, akár a tudományos eredmények, az empirikus adatok bemutatása és a társas viszonyok alakításában játszott szerep felismertetése révén is. A tankönyvek vizsgálata azt mutatja, hogy igen különböző változatai vannak jelen a nyelvi kapcsolattartásra vonatkozó szövegeknek, és számos, a társas szerepeket érzékeltető jó gyakorlat is megtalálható bennük (lásd bővebben 23. fejezet).

A nyelvhasználatra vonatkozó ismeretterjesztés, a sajtóban megjelenő metadiskurzusok néz pontja összetett: megjelennek a tudományos megismerés szempontjai, miközben a célok között az eligazítás is szerepet kap. Például a *Qubit* internetes portálon Balázs Zsuzsanna (2018) írása szakirodalom-ismeretre és szakértői háttérbeszélgetésre építve, a kérdést megfelelő társas kontextusba helyezve, közérthetően, figyelemfelkeltő, szemléltető erejű példákat felhasználva, kifejtő szakirodalmat linkelve mutatja be a kérdéskört. Olyan kommunikációs megoldásokat alkalmaz, amelyek segítik a tudományos szemlélet érvényesülését a szűken vett tudományos diskurzus határain túl is. Az írás címe azonban (*Futótűzként terjed a tegeződés, végleg kikophat a magázódás a nagyvárosi nyelvhasználatból*), a túlzás alakzatára épülve átértelmezi a cikkben kifejtett és pontosan részletezett tartalmat, a *futótűz* metaforája a GYORSASÁG és a ROMBOLÁS fogalmát is előhívja. A bulvárszövegekre jellemző megoldás révén létrejövő diskurzushibridizáció (vö. Fairclough 2003) hatékony lehet ugyan az ismeretterjesztő szövegek népszerűségének növelésében, ez a cím azonban félrevezetővé is válik az egyébként a cikkben hitelesen bemutatott folyamatokat tekintve.

A WMN magazinban Tóth Flóra (2018) körültekintő írása szakértői véleményeket mutat be, a szaknyelvi közléseket közérthetővé formálva, érdekes, a hétköznapi nyelvi problémákat jelző személyes kerettörténetbe ágyazva, az elérhető tudományos eredményeket hipertextként a cikkhez csatolva. A doktori fokozattal rendelkező protokollszakértő és a kérdéskört kutató nyelvész együttes megszólaltatása jelzi a témára reflektáló megközelítésmódok különböző lehetőségeit, illetve azt is, hogy a tudományos diskurzus felmutatására való igény mellett milyen erőteljesen érvényesül a téma tárgyalásában az illettan, a viselkedési előírások szerepe.

7.5. TUDOMÁNYOS METADISKURZUSOK A KAPCSOLATTARTÁSRÓL

A nyelvi kapcsolattartásra vonatkozó reflektív közösségi gyakorlatokat tárgyalva összetett tudományfilozófiai kérdés, hogy melyek lehetnek a tudományosság kritériumai a tárgyalt területen. A tudományos és nemtudományos demarkációs problémájának komplexitása (Kutrovácz et al. 2009) mellett az a kérdés is felvetődik, hogy mivel a nyelvi kapcsolattartás a beszélőközösség gyakorlati tudására, hétköznapi gyakorlataira épülve sajátítható el, közelebb visznek-e egyáltalán a tudományos megismerés elvei és módszerei a jelenség sajátosságainak megértéséhez, mint a hétköznapi megismerés közösségileg örökítődő tapasztalatai. A kérdéskör kutatójaként pedig számolni kell a saját pozíció meghatározottságával, a gieryni értelemben vett határmunkálatok jelenségéből adódó helyzettel is, azaz azzal a megkerülhetetlen kutatói törekvéssel, „hogy a tudománynak a nyilvánosságban élő képét a nemtudományos intellektuális vagy technikai tevékenységekkel szembeállítva kedvező színben tüntessék fel” (Gieryn 2006: 174).

A nyelvi kapcsolattartás kérdéskörét a nyelv funkcióit és társas vonatkozása-it vizsgáló nyelvészeti részdiszciplínák sokasága tárgyalja: a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika, a nyelvészeti antropológia, a diskurzuselemzés, a pragmatika egyaránt számot vet a társas viszonyok nyelvi alakításának változataival és szerepeivel. A nyelvi kapcsolattartási szokásrend alapvető sajátosságait feltáró elemzésekben (pl. Terestyéni 1995; Reményi 2000; Domonkosi 2002; Szili 2003; Erdély 2012) közös az

empirikus megismerő módszerek alkalmazásának igénye, a tisztázott nyelvelméleti kiindulópont és a következetesen alkalmazott fogalmi rendszer. A metapragmatikai tudatosság szempontjából a nyelvi tevékenység, a megszólítások gyakorlata tipikusan mint igazolandó feltételezések és vizsgálódások tárgya jelenik meg, miként a jelen kötet egészében is. A nyelvi kapcsolattartás kutatásokra, adatokra épülő leírásai a tudományos diskurzus részét jelentik, de a hétköznapi, előíró jellegű gyakorlatok rendjében kevésbé tudnak szerephez jutni, a nyelvi kapcsolattartásra vonatkozó diskurzusok között nehezen szereznek közösségi érvényt.

A kérdéskör kutatásra épülő megközelítésének sajátos új vonulatát mutatja az apartman.hu megbízásából készült, a 18 és 59 éves korosztályra nézve reprezentatív felmérés (NRC 2019). A vizsgálat marketingcélú, a szállásadók és szállóvendégek hatékony kommunikációjának biztosítása érdekében történt, az adatfelvétel módszerei, megalapozottsága ezzel együtt biztosítják az eredmények megbízhatóságát, akár tudományos elemzések és értelmezések számára is. Ez a kutatás elmozdulást jelez a megszólítási szokásokra vonatkozó közösségi gondolkodásban: az illetmáni, előíró viszonyulás mellett megjelenik adatokra épülő megközelítés igénye. Ez a változás azonban elsősorban a piackutatás, a piaci hatékonyság irányából, nem pedig a nyelvtudományi diskurzus hatására történik.

7.6. ÖSSZEGZÉS: A MEGSZÓLÍTÁSI METADISKURZUSOK ÖSSZJÁTÉKA

A megszólításokra vonatkozó reflexió, az abból kibontakozó metadiskurzusok szerepét és súlyát vizsgálva az iránymutatást váró és az előíró jellegű gyakorlatok tűnnek a leginkább jellemzőnek. A legmeghatározóbb metadiskurzusokban a megszólítás, a köszönés, a tegezés és magázás jelensége a közösségi tudásra építő, illetve az előírásokhoz igazodó illetmáni kérdésként van jelen elsősorban, nem pedig kutatások révén megismerhető tudományos problémaként. Ez a helyzet részben a jelenségkör társas sajátosságaival magyarázható, hiszen a megfelelő nyelvi kapcsolattartási normákat – egyrészt gyakorlati minták felmutatása révén, másrészt reflektív módon is – a

közvetlen közösségek örökítik át. A magyar nyelvközösség kulturális és értékrendbeli összetettségéből adódóan azonban napjainkban nem rajzolódik ki egységes nyelvi kapcsolattartási szokásrend, emiatt egyéni, vagy csak kisebb gyakorlatközösségekre jellemző, de mégis általánosított tapasztalatok és értékítéletek is megjelennek az oktatási és illetani diskurzusokban is.

A megszólításokkal kapcsolatos különböző metadiskurzusok, a közösségi normákról és szokásrendről való beszéd különböző szintjei eltérő módokon nyilvánulnak meg, így a metapragmatikai tudatosságra utaló elemek mértéke és típusai, illetve az általuk megvalósított beszédaktusok is eltérnek. A különböző szinteken megvalósuló metadiskurzusokat a metapragmatikai tudatosság jelzésének eltérő típusai mellett az is elkülöníti, hogy azok tipikusan milyen beszédaktusokba épülnek be.

8. METAFORIKUS ÉS METONIMIKUS MOTIVÁCIÓK A MAGYAR MEGSZÓLÍTÁSOKBAN

A megszólítás – ahogyan az előző fejezetekből is kirajzolódott – olyan eszköz, amely más nyelvi lehetőségeknél közvetlenebbül jelzi az érintkező felek viszonyát, nyelvileg maga is hozzájárulva a társas valóság megalkotásához. A fejezet a beszédpartnerek viszonyának jelölésére alkalmas grammatizálódott nyelvi eszközök, azaz a T/V-kettség fogalmi hátterét, metaforikus és metonimikus motivációit mutatja be a magyar nyelvben, funkcionális kognitív szemantikai és pragmatikai szempontokat érvényesítve.

8.1. A MAGYAR T/V-FORMÁK FOGALMI HÁTTERE

A személyközi viszonyok feldolgozását, értelmezését metaforikus és metonimikus leképezések is segítik. A megszólítások változatainak nyelvek sokaságára kiterjedő történeti pragmatikai és kognitív megközelítései rámutattak, hogy a térbeli viszonyok jelenléte meghatározó a személyközi viszonyok konstruálásában, elsősorban a KÖZEL-TÁVOL, a BELÜL-KÍVÜL, FENN-LENN oppozíciók metaforikus lehetőségei révén. A térmetaforákat kiegészítve pedig – akár azokkal együttműködésben – a MÉRET fogalmi tartományának, az egy és a több ellentétének, illetve a KONKRÉT-ABSZTRAKT, TULAJDONOS-TULAJDONSÁG metonimikus leképezéseknek a szerepét is megfigyelték a beszédpartnerek viszonyának fogalmi megalkotásában (vö. Listen 1999; Keown 2002, 2004; Simon 2003; Koch 2004; Tolcsvai Nagy 2011).

A magyar nyelv megszólítási változatait tekintve Tolcsvai Nagy értelmezte a beszélő én deiktikus középpontjához viszonyított térbeli távolság metaforájának szerepét (2011: 171). Ez a fejezet a megszólítások történetét és használatuk jelenlegi megoszlását is figyelembe véve, néhány jellegzetes példát kiemelve annak bemuta-

tására törekszik, hogy a személyközi viszonyok feldolgozásában hogyan érvényesül a távolság metaforája, illetve a térbeliség milyen egyéb dimenzióival és más metaforikus és metonimikus leképezésekkel egészül ki.

8.1.1. A tegezés-nemtegezés mint térmetafora

A második és harmadik személyű kapcsolattartás, azaz a hétköznapi kategorizációban *tegezésnek* és *magázásnak* nevezett formák eltérő társas funkciójának fogalmi háttere a KÖZELSÉG-TÁVOLSÁG térbeli viszonyának a társas kapcsolatok működésére való metaforikus leképezésében fedezhető fel, ugyanis a közelit jelölő második személyű névmással szemben a harmadik személyű mindig távolabbat jelöl (vö. Head 1978: 194–195; Tolcsvai Nagy 1999: 165, 2011: 271–272).

A távolítás metaforikus motivációját a nemtegező formák kialakulásában már a magyar udvariassági nyelv korai magyarázataiban is leírták mint a működést magyarázó elvet. Ponori Thewrewk az udvariasság szintaxisba épüléséről alkotott rendszerezésében így fogalmaz a második személy grammatikai differenciálódásával kapcsolatban:

- (1) [...] azokat a formákat, melyeket a nyelv a személy számára alkotott, nagyon is közönségesnek ítéli, a személy maga-magát kerüli, a személlyel való érintkezést nagyon is bizalmasnak találja, a nyelvet arra használja föl, hogy a megszólító és a megszólított közé mesterséges űrt teremtsen: *amaz ezt távolba tolja, mintha harmadik személy volna, úgy szól hozzá, mintha róla szólna*, és magát a személynek tulajdonképpen mivoltát, ti. azt, hogy személy, még azt is elveti, hogy mesterségesen absztrakttá emelje (Ponori Thewrewk 1897: 13).

A KÖZELSÉG-TÁVOLSÁG fogalmi tartománya mint a társas viszony megértésének eszköze tapasztalati motiváción alapszik (vö. Kövecses 2005: 87–88), ugyanis az intimitás elsődleges megtapasztalása a fizikai közelség révén történik (Lakoff–Johnson 1999: 50–51). A magyar nemtegező formák legmeghatározóbb metaforikus eleme tehát A TÉRBELI TÁVOLSÁG SZOCIÁLIS TÁVOLSÁG leképezés.

A megszólítások térstruktúráját tekintve a harmadik személyű formák használatában azonban nem csupán a KÖZELSÉG-TÁVOLSÁG dimenziója érvényesül, hanem azt kiegészítve a BELÜL-KÍVÜL kettőssége is. A grammatikai harmadik személy ugyanis nem egyszerűen távol van az első és a második személyhez képest, hanem a beszédesemény terén kívül (vö. Tátrai 2011: 132), azaz a beszédesemény egyik résztvevőjét a beszédeseményen kívülre irányuló forma jelöli, grammatikai metaforát teremtve. A BELÜL-KÍVÜL kettőssége a távolításon túl a közvetlenség elkerülését teszi lehetővé. A térbeli elkülönülés, elválasztottság metaforikusságának a beszédesemény fogalmi megalkotásában játszott szerepével való számvetés szintén kimutatható a magyar udvariassági nyelv korai, történeti leírásaiban is:

- (2) [...] a beszélő nem is személyhez szól, hanem maga és a megszólított közé mesterséges választófalat emel, mintha félne szavával közvetlenül megérinteni a megszólítottat (Kertész 1996: 137).

A térbeliséget nemcsak KÖZELRE és TÁVOLRA, hanem a BENN-KINN elválasztottságára is tagoló fogalmi konstruálás szerepének felismerése azért is lényeges a beszédpartnerek közötti viszonyjelölés működésének megértésében, mert a távolság más nyelvi eszközök, névmási és névszói megszólítások révén is szabályozható a mai magyar megszólítási gyakorlatban, azonban a második és a harmadik személyű kapcsolattartás a használatban és a nyelvhasználói reflexiókban is élesebben elkülönül, mint a többi lehetséges variáció. A mai magyar nyelvhasználatot vizsgáló empirikus kutatások eredményei szerint ugyanis (Domonkosi 2002, 2010) a megszólítás második vagy harmadik személyének megváltoztatása, azaz a tegező és nemtegező formák váltogatása jóval nagyobb mértékű váltást jelent a beszédpartnerek viszonyának nyelvi szabályzásában, mint a hozzájuk kapcsolódó névmási és nominális elemek révén változatos használata. A személyhasználat kettőssége emellett reflektáltabb is a beszélőközösségben, mint a kapcsolatminőség módosításának egyéb eszközei: kutatásom interjúalanyainak nagy része (59%) elsődleges reflexióként csak a tegezést és magázást különítette el, magázásként nevezve meg a harmadik személyű formák összességét.

8.1.2. Metonimikusság a magyar V-forma kialakulásában

A magyar érintkezési formák között a 16. században jelent meg egy olyan megoldás, amelyben a beszédesemény résztvevői közötti viszonyminőség jelölésében a harmadik személy is szerepet játszik. Az ebből az időszakból származó levelekben a címzettre utaló, grammatikailag kötött (vö. Braun 1988: 12), azaz a mondatba épülő megszólításként, alanyi, tárgyi, határozói és birtokos jelzői szerepben fordulnak elő a *te kegyelmed*-, *ti kegyelmetek*-, *te nagyságod*-, *te felséged*-féle formulák. Ezek a formák belső szerkezetüket tekintve második, a mondat szerkezetét tekintve azonban harmadik személyűek (D. Mátai 1999), ezért alanyként „3. személyű igei állítmányhoz kapcsolódnak akkor is, ha a távolabb álló szövegrészekből kitetszik, hogy a felek között udvarias tegező viszony van” (G. Varga 1992: 462).

A leggyakoribb *te kegyelmed*, *kegyelmed* megszólítási mód olyan metonimikus leképezésen alapszik, amelyben egy személyt egy elvont tulajdonsága révén nevezünk meg. Ezek a TULAJDONOS-TULAJDONSÁG közötti metonímiára épülő kifejezések (vö. Svennung 1958: 68–87; Koch 2004: 16) a beszédhelyzet feldolgozásában szintén mozgásba hozzák a metaforikus távolítás lehetőségét is azáltal, hogy a konkrét és alapesetben második személlyel jelölhető címzett absztrakt és harmadik személyű forma révén konstruálódik. A KONKRÉT-ABSZTRAKT metonimikus kapcsolata pedig a pragmatikai indirektség, a közvetettség révén válik távolító szerepűvé (vö. Listen 1999: 57). A *te kegyelmed* formájú megszólítások ugyanis, míg egyrészt nyelviileg egyértelműen jelölik a második személyt, egy harmadik személyű elvont fogalom révén, a megszólítás legudvariasabbnak tartott formájával (vö. Aalberse 2009: 55) jelenítik meg a beszédesemény egyik szereplőjét.

A *te nagyságod*-, *te felséged* megszólításokban a TULAJDONOS TULAJDONSÁG metonímiával metaforikus leképezések is együttműködnek. A *te nagyságod* a beszélőhöz viszonyítva a NAGYSÁG fogalmát hozza működésbe, A MÉRET HATALOM (Listen 1999: 40–49) metaforájára építve, amely A KICSI LÉNYEGTELEN A NAGY FONTOS megfelelés (Lakoff–Johnson 1999: 50) megvalósulása a társas viszonyban elfoglalt szerepre nézve (Keown 2003: 4).

A *te felséged* a vertikális térdimenzióban helyezi el a beszédpartnerek viszonyát: A LENT ROSSZ A FENT JÓ a társas viszonyokra érvényesítve A MAGAS TÁRSADALMI

HELYZET FELFELÉ IRÁNYULTSÁG, AZ ALACSONY TÁRSADALMI HELYZET LEFELE IRÁNYULTSÁG (vö. Kövecses 2005: 254) megfelelésként valósul meg.

A közvetlen személyre utalás elkerülésének ezek a – latin levelezési formulákra visszavezetett – metonimikus absztrakcióra épülő megoldásai a 16–17. században több európai nyelvben is megjelentek, és a németben, a spanyolban, a portugálban, az olaszban, a hollandban egyaránt hatással voltak az attitűddeixis egyes módozatainak grammatikalizációjára is (vö. Listen 1999; Moreno 2002; Aalberse 2009).

A magyar nyelvtörténeti szakirodalom ezekre a metonimikus leképezésekre, azaz a beszédpartnerre való tárgyasító utaláshoz kapcsolódó egyeztetési kényszerre vezeti vissza a 3. személyű nemtegező formák születését (Kertész 1996; Pusztai 1967; G. Varga 1992; D. Mátyai 1999). A grammatikai személyhasználatban rejlő térbeli távolítás metaforikus lehetősége tehát elsődlegesen egy metonimikus leképezésre épülve valósul meg, jelezve azt is, hogy a fogalmi konstruálásában a metaforikus és metonimikus mozzanatok sokszor összekapcsolódnak. Listennek (1999) a német megszólító névmások alakulástörténetével kapcsolatos eredményeivel összhangban viszont az is feltételezhető, hogy az az egész közösség nyelvi kapcsolattartási szokásrendjét befolyásoló változás, amelyet a tegezéstől elkülönülő viszonyjelzési lehetőségek kialakulása jelent, nem pusztán az ilyen felépítésű megszólítások egyeztetési kényszeréből eredeztethető, hanem ez a mozzanat csupán illeszkedik a társadalmi státuszt, a társas viszonyulásokat, a kommunikáció közvetettségét jelző metaforikus és metonimikus leképezések rendszerébe.

8.1.3. A magyar V kialakulásának kétlépcsős folyamata

A térbeli deixisek szociális deixissé fejlődése tipikus változási iránynak számít (vö. Traugott–Dasher 2002: 144), a magyar beszédpartnerre utaló harmadik személy esetében azonban valójában egy kétlépcsős változásról van szó: a harmadik személyű személydeixisben grammatikalizálódott távoltság, illetve beszédhelyzetén kívülség először az attitűddeixis eszköze lesz, és csak később válik a második személyre való utalás önálló változatává is.

A 16–17. századi levelek megszólítási formáit elemző nyelvtörténeti munkák a tegező és magázó formák keveredéséről, akár egy mondaton belüli előfordulásáról

szólnak (Kertész 1931/1996; Pusztai 1967; Sárosi 2015). A mai gyakorlathoz viszonyítva szokatlan nyelvi udvariassági megoldások gyakran valóban egyaránt tartalmaznak második személyű (*meg mondtad*) és a beszédpartnert harmadik személyben (*te kegelmed Ennekem Egiebkor Mynden dolgot... meg yrt,*) megjelenítő formákat:

- (3) Nám *te kegelmed* Ennekem Egiebkor Mynden dolgot... *meg yrt*, wag pedig Enmagamnak *meg mondtad* (Nádasdy Tamásnak szolgája, Farkas Lőrinc 1543, idézi Kertész 1931/1996: 125).

A másfél évszazadon át kimutatható ingadozást a megszólító formák keveréseként, sőt esetlegesen a „nyelvérzék megzavarodásaként” (Kertész 1908: 402) értékelni a későbbi nyelvhasználati elvárások visszavetítését jelenti. Kertész (1931), Pusztai (1967) is számos példát mutat be a második személy és a metonimikus harmadik személyű formák együttes jelenlétére. Sárosi (2015) a középmagyar kori levelezésben tapasztalható T/V-váltások leírásában felveti annak a kérdését, hogy a grammatikai szükségszerűség mellett mennyiben érvényesülnek ezekben a szövegekben már tudatos pragmatikai döntések. A váltásokban rejlő közelítés és távolítás lehetőségének elismerése mellett a T és V váltakozó jelenlétében érdemes figyelembe venni azt a tényezőt is, hogy a harmadik személyű formák a metonimikus megszólításokhoz társulva hosszú ideig csak attitűddeixisként működtek, azaz a beszédesemény szereplőinek egymáshoz való viszonyára, annak fokozott udvariasságára mutattak rá, a szereplők kijelölése azonban még megkívánta a második személyű grammatikai elemek jelenlétét.

Traugott és Dasher szerint a T/V-megkülönböztetéssel élő nyelvek V-formájának deiktikus jelentése két alkomponensre bontható, amelyek közül az egyik a beszélőhöz viszonyított társadalmi távolságot, a másik pedig az egyes szám második személyt jelöli (2003: 233–234). Ebben az időszakban a 3. személy még csak a társadalmi távolságot képes jelölni, azaz személydeixisként még nem grammatikalizálódott. A magyar megszólítások történetében tehát egy olyan alakulási irány figyelhető meg, amelyben a személydeixist megvalósító forma először a személy megváltoztatása révén attitűddeixissé válik, majd a személy- és attitűddeixist egyesíteni képes elemmé fejlődik.

A harmadik személyű, fokozatosan névmási szerepűvé váló udvariassági formulák (*kegyelmed, kegyelmetek*) ebben az időszakban még jellemzően a közlés folyamatos kísérői. A beszédpartnert jelölő elemek nagy száma összefügg a később kifejtendő A NAGYOBB FORMA NAGYOBB TARTALOM megfeleléssel is. A névszói, névmási elemek folyamatos ismétlése az udvariassági funkció nyomatékossága mellett arra is utal, hogy a harmadik személy önmagában, ezek nélkül a formák nélkül még nem működik a beszédpartnerre vonatkozó személydeixisként.

8.1.4. A 3. személy önálló udvariassági funkciója

A harmadik személyű kapcsolattartásban nemcsak névmások, illetve névmási szerepet felvevő metonimikus kifejezések utalhatnak mondatrészként a beszédpartnerre, hanem főnevek, főnévi alaptagú szószerkezetek is. A harmadik személy önálló társas jelölő értékének kialakulásában szerepe van a 18. század elejétől egyre gyakoribbá váló *az úr, az asszony* típusú szerepfőneveknek (Kertész 1996: 124; Pusztai 1967: 302). A beszédpartnernek a mondat szerkezetbe épülő harmadik személyű megjelenítését Svennung terminusával indirekt megszólításnak nevezik (1958: 34). Az indirekt megszólítások működésének hátterében feltételezhető egy, A NYELVI MEGNEVEZÉS MEGÉRINTÉS MEGFELELÉS, amely illeszkedik a NYELVI ÉRINTKEZÉS FIZIKAI ÉRINTKEZÉS átfogó metaforájába, s amelynek gyakran elemzett példája A VITA HÁBORÚ fogalmi metaforája (Kövecses 2005: 22). A harmadik személyű megnevezés udvariassági értékében ugyanis a másik metaforikus megérintésének, fizikai fenyegetésének elkerülési szándéka ismerhető fel.

A magyar nyelvben a névelemet nem tartalmazó indirekt megszólítások előtt gyakran deiktikus szerepű határozott névelő áll: *A tanárnő is eljön velünk?* Ezek az igen udvariasnak tartott közvetett megszólítások helyezik a beszélőtől legtávolabb a beszédpartnert, ugyanis a névszói megjelölések nagy része olyan konstruálási módot eredményez, amelyben a beszédpartner nyelvi megjelenítésének kiindulópontja egyértelműen elmozdul a beszélő deiktikus centrumától. Ezekben az indirekt formákban semleges kiindulópont érvényesül (Sanders–Spooren 1997: 86), elszakadva a beszélő referenciális középpontjától. A névszói megszólítások udvariassági funkciójához tehát az is hozzájárul, hogy alkalmazásuk révén a beszédpartner megjelenítése

a beszélőénél általánosabb perspektívából, ún. objektív konceptualizáció (Kövecses–Benczes 2010: 155) révén történik. A térbeliséget tekintve az ilyen harmadik személyű formák helyezik a legtávolabb egymástól a beszélőt és a megszólítottat.

A harmadik személy önálló udvariassági funkciója – akár az egyeztetést előíró alany nélkül állva is – a 18. század elejére szilárdul meg (Pusztai 1967: 304). A beszédpartner harmadik személyű megjelenítésének így egyrészt önálló, tiszteleti funkciója alakul ki, másrészt differenciálja a beszédpartnert személydeixisként megjelölni képes eszközkészletet is. Az, hogy a harmadik személyű inflexiós morfémák önmagukban is képesek a beszédpartnerre mutató deixisként működni, sajátos helyzetet idéz elő: sokszor csak a grammatikai személy egyértelmű, viszont különböző névmási és névszói változatok, sőt akár zéró anaforák is szerepelhetnek (vö. Helmbrecht 2003: 191).

A nemtegező kapcsolattartás történetét és jelenleg is élő, különböző értékű típusait ezáltal éppen a harmadik személy mellett álló névmások és névszók változatai szabják meg. A változások egyik legfőbb nyelvi mozgatórugója ugyanis éppen az, hogy nem alakul ki a harmadik személyű közlésben egy semleges, minden viszonylattípusban használható megszólító névmás (vö. Laczkó 2006: 46). A napjainkban élő két forma, a *maga* és az *ön* használatának is szoros kötöttségei vannak.

8.2. MEGSZÓLÍTÁSI VÁLTOZATOK A METAFORIKUS TÉR STRUKTURÁLÁSÁBAN

Tolcsvai Nagy Gábor a tegeződés jelenlegi, különböző társas értékű változatait elemezve így tagolja a résztvevői szerepek elvont térstruktúráját: „Az én (E/1) – közel (E/2) – távol (E/3: maga/ön – ő) egyszerű sor két változatának a helyére az én – közel (E/2) – formálisabb (E/2) – semleges (E/2) – távol (E/3) sor került, pontosabban: a beszélői középponthez képest több E/2 funkció kapcsolódik sugaras szerkezetben” (2011: 272). A beszédpartnerrel való viszonynak a konstruálásában a deiktikus centrumhoz képest különböző távolságra lévő címzettek lehetőségének gondolata, azaz annak a feltételezése, hogy a megszólítások elvont térstruktúrája a KÖZEL-TÁ-

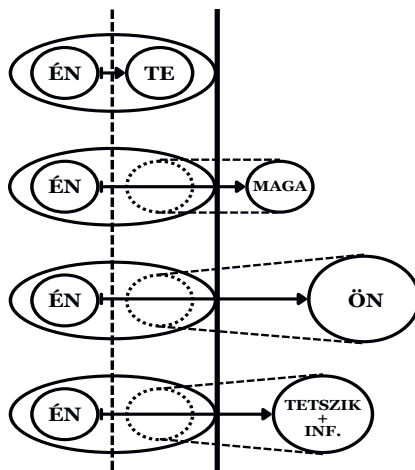
VOL kettősségén belül is differenciálódhat, véleményem szerint az általa kifejtettnél átfogóbb mértékben is hozzájárul a megszólítások fogalmi hátterének megértéséhez.

A második személyű kapcsolattartásnak a metaforikus térben megvalósuló különböző távolságai a beszédpartnerhez való viszonyulás jelölésére alkalmas egyéb nyelvi eszközök sajátos kombinációi révén jöhetnek létre (Domonkosi 2002: 192–197). A harmadik személyű kapcsolattartásban pedig a térstruktúrában való elrendeződés még változatosabb lehetőségeket mutat történetileg és pillanatnyilag egyaránt, a távolságtartóbb és formálisabb viszonyok konstruálásában szerepet kapó névmások és körülíró formák változatai révén. A személyhasználatához kapcsolódó különböző névmási és névszói elemek képesek szabályozni a beszédpartnerek közötti távolságot.

Ezeknek a változatoknak, kapcsolattartási kombinációknak a feldolgozásában A TÉRBELI TÁVOLSÁG SZOCIÁLIS TÁVOLSÁG leképezésén túl érvényesülhet az EGYÉN MINT TÉRBEN ELFOGLALT TERÜLET metaforája (vö. Inchaurralde 1997: 135; Chen 2002: 100), amely a NAGYSÁG FONTOSSÁG leképezés révén vehet részt a beszédpartnerek közötti viszony fogalmi megalkotásában. Az egyes megszólítási módokhoz járuló nagyság képzete a MÉRET fogalmi tartományának kihasználásán (mint pl. a *nagyságod* megszólításban) kívül épülhet áttételesen A NAGYOBB FORMA NAGYOBB TARTALOM (Kövecses 2005: 254) megfelelésre is. Ennek a tapasztalati alapú metaforának az udvariassági nyelvben érzékelhető erőteljes érvényesülését mutatja például a névmási szerepűvé váló *kegyelmed* története is. A *kegyelmed* > *kelmed* > *kend* > *ked* hangalaki rövidülés a tiszteleti funkció elkopásával is együtt járt (D. Mátai 1999).

A mai magyar nyelvhasználatban – a jelzőkkel bővített, halmozott megszólítások általános lehetőségén kívül – a *tetszikelés*-nek is nevezett jelenség, vagyis a *tetszik* főnévi igenévvel kiegészülő, segédigei használatára épülő formák szerepe mutatja ezt az összefüggést. Ezek a megoldások a bonyolultságuk, körülményességük és hosszúságuk révén is szerepet kaphatnak a konstruálásban, ugyanis az udvariassági formák hosszúsága és az udvariasságuk mértéke közötti általános összefüggés – mely szerint minél hosszabb egy-egy kifejezés, annál udvariasabb (vö. Martin 1975: 353) –, megteremtésében ikonikusan a NAGYSÁG FONTOSSÁG metaforikus megfelelés is részt vesz.

A beszélő deiktikus kiindulópontjához viszonyított távolság és méretbeli különbség legfőbb változatainak absztrakt térbeli elrendeződése modellezhető az 1. ábrán bemutatott módon. Az ábra a ma használatos főbb nemtegező változatok lehetséges különbségeit érzékelteti, nagy mértékben egyszerűsít azonban abból a szempontból, hogy a névmások kiemelt szerepe révén úgy tűnhet, mintha a társas jelölő érték magukhoz az egyes névmásokhoz kötődne, nem pedig mindig a közlésben jönne létre, amelybe beépülnek (vö. Agha 2007: 288). Az ábrázolt kapcsolattartási módok esetében például a távolságot a kiemelt elemekkel tipikusan együtt előforduló nominális megszólítások is befolyásolják: a *maga* keresztnévi megszólításokkal való gyakori együttjárása, illetve azokkal való helyettesíthetősége közelítő, az *ön* formális, nem a beszélő nézőpontjából, hanem általánosan ábrázoló szerepfőnevekkel való kombinálódása távolító szerepű. A beszédpartnerek által elfoglalt tér kidolgozása pedig mindig függ például a rájuk utaló elemek számától, arányától is. A vastag nyilak a beszélőtől való távolságot, az ellipszisek a beszédhelyzet határát, a körök a résztvevők által elfoglalt teret jelölik.

1. ábra. A beszélő deiktikus kiindulópontjához viszonyított távolság és méretbeli különbség változatainak absztrakt térbeli elrendeződése

8.3. ÖSSZEGZÉS: A BESZÉDPARTNETREK KÖZÖTTI TÁVOLSÁG METAFORIKUSSÁGA

A magyar megszólítások működésében érvényesülő metaforikus és metonimikus leképezések áttekintése igazolja a térbeliség szerepét a beszédpartnerek közötti viszony feldolgozásában. A deiktikus centrumhoz való térbeli viszonyításban a KÖZELSÉG-TÁVOLSÁG metaforikus lehetőségén túl lényeges a KÍVÜL-BELÜL oppozíciója, emellett a megszólítások absztrakt térbeliségén belül nyelvi műveletek által kijelölhetőnek látszik a beszédesemények résztvevői által elfoglalt személyes tér nagysága is. A beszélő deiktikus centrumához viszonyított távolságot olyan több fokozatú lehetőségként tűnik célszerűnek modellezni, amelynek egy-egy beszédhelyzetbeli kidolgozásában a megszólítás személyhasználatán kívül más nyelvi eszközök is szerepet kapnak.

9. A NÉZŐPONT SZEREPE AZ ATTITÚDDEIXIS MŰVELETÉBEN

A fejezet célja, hogy a kognitív pragmatika keretein belül értelmezze a nézőpont érvényesülésének kérdését a beszédpartner, illetve a referenciális jelenet egyes szereplőinek megnevezésében. A címzett megszólítása és a harmadik személyű szereplők megnevezése egyaránt működhet attitúddeixisként (vö. Verschueren 1999) a diskurzusban, ugyanis ezek az elemek a szereplők kijelölésén túl társas viszonyulásokat is megjelenítenek. A megjelenítés kiindulópontja bármely deiktikus elem esetében elmozdulhat az éppen beszélő egocentrikus kiindulópontjától (Lyons 1968; Levinson 1983): egyrészt áttevődhet akár a beszédpartnerre, akár más szereplőkre; másrészt a beszélőénél általánosabb perspektíva, semleges kiindulópont révén ún. objektív konceptualizáció is érvényesülhet.

A megszólítások használatáról készült interjúkból merített példákra épülő, illetve a magyar megszólítások deiktikus szerepének történeti alakulását is számba vevő elemzés rámutat a nézőpont és a társas jelentés néhány általánosnak tűnő összefüggésére. A fejezet magyar példák alapján illusztrálja azt, hogy a nézőpontváltások, az egocentrikus középponttól elszakadó konstruálási módok, azaz a deiktikus kivetítés művelete hogyan játszhat szerepet a társas jelentések létrehozásában.

9.1. NÉZŐPONTVÁLTÁS, DEIKTIKUS KIVETÍTÉS

A megnyilatkozó nemcsak a saját perspektíváját képes érvényesíteni: a nyelvi tevékenység, ezen belül is a deiktikus kifejezések alkalmazása az egocentrikus szerveződés mellett szociocentrikus jellegzetességeket is mutat (vö. Laczkó–Tátrai 2015abc; Sidnell 2009). A társalgás résztvevői képesek felvenni kiindulópontként valaki más nézőpontját is.

A társas deixis esetében jellemző művelet, hogy a beszélő a megszólított, illetve megnevezett személy társas helyzetét nem önmagához, hanem egy másik személyhez viszonyítja. Ezekben az esetekben nem a teljes közlés deiktikus központ helyeződik át, hanem csak az adott személy megjelenítésének origója.

A társas viszonyok jelölésében és a kiindulópont mozgatóhatóságában fontos szerepe van a személyes névmásoknak, illetve a személyre utaló inflexiók morféimáknak. A grammatikai személy nem prototipikus használatával és annak lehetséges pragmatikai következményeivel számos különböző megközelítés foglalkozik (bővebben De Cock – Kluge 2016: 352–353), az ilyen esetek egy része a deiktikus centrum elmozdításának eredményeként, azaz perspektívaváltásként értelmezhető. Nem tekinthetők perspektívaváltásnak ebben az értelemben azok az esetek, amelyekben az egyes szám és a többes szám használata közötti váltás szerepe – metonimikus leképezés révén – valamilyen közösség létrehozása vagy elkülönítése. Nem tárgyalom ennek megfelelően a többes számú névmások és inflexiók személyjelölések exkluzív és inkluzív funkcióját (vö. Borthen 2010; Pavlidou 2014), bár a névmáshasználatnak ezek az esetei is társas attitűdöket jelölnek. Kitérek azonban az egyes és többes szám közötti váltásnak egyes olyan eseteire, amelyekben nincsen szó valódi közösségképzésről.

9.2. AZ ELEMZÉS ADATAI

Az értelmezésbe bevont adatok egy része korábbi, átfogó, a magyar megszólítási rendszert feltérképező szociolingvisztikai kutatásból származik (Domonkosi 2002, 2010), amely 576 kérdőív, 72 interjú segítségével gyűjtött adatokat a magyar megszólítási szokásokról. Az így kapott adatok egy része ugyanis csak pragmatikai szempontok bevonásával, a perspektivikusság figyelembevételével volt értelmezhető. A megszólítások társas jellegét tekintve sajátos, hogy a legtöbb, a perspektívaváltás műveletét mutató adat azokra a kérdésekre érkezett, amelyek sértő, bántó, vicces, ironikus megszólításokra kérdeztek rá. Az eredmények alapján kisebb mintán célzott kutatást is végeztem, kifejezetten a nézőpontváltások elicitálására törekedve, 80 kérdőívkitöltővel és 9 interjúalannyal. A perspektívaváltásra való tudatos adatközlői reflexió tapasza-

lataim szerint azonban csak az esetek néhány típusára terjedt ki, ezért az értelmezésben megfigyelésből, strukturálatlan gyűjtésből származó példák is szerepet kapnak. A résztvevő megfigyeléssel gyűjtött adatokat a kérdőíves kutatás során is felhasználtam. Az adatközlőket ugyanis (lásd Melléklet) arra kértem, hogy értelmezzék az egyes nyelvi példákat, ezáltal képet kaptam a személyemlítésben működő perspektívaváltáshoz fűződő metapragmatikai reflexiókról, értelmezési lehetőségekről is.

9.3. EREDMÉNYEK: SZEMÉLYVISZONYOK ÉS DEIKTIKUS KIVETÍTÉS

A beszédesemény résztvevői szerepeinek a kanonizált személyviszonyoktól való elmozdítása, tehát a grammatikai személyhasználatot érintő deiktikus kivetítés a magyar adatok alapján tipikusan attitűdöt jelöl, azaz a személydeixis nem kanonikus használata igen gyakran attitűddeixisként értelmezhető. Megfigyeléseim szerint megfogalmazható egy olyan hipotézis, hogy a személyviszonyok elmozdulását okozhatja egyrészt (i) egy elbeszél, illetve felidézett történet szerepeinek felvétele (vö. Tátrai 2015), másrészt (ii) a társas viszonyok megalkotásának és alakításának dinamizmusa, a társas attitűd jelölése. Ennek a második szerepnek az érvényesülése összefüggésbe hozható azzal, hogy a grammatikalizálódott attitűddeixisek számos nyelvben elmozdított, nem kanonikus személyhasználatra épülnek (T/V) (vö. Helmbrecht 2003, 2015). A személyviszonyok nem prototipikus használatának mindig van társas jelentősége, a lehetséges esetek közül dolgozatomban azokat veszem számba, amelyekben módosul a kiindulópont, azaz amelyekben nem az aktuális beszélő nézőpontja érvényesül.

9.3.1. A beszélő megjelenítése a grammatikai személy kivetített használata révén

A megnyilatkozó 3. személyű megjelenítésének, „önmagunk narrálásának”, azaz az illezmusnak (vö. Zwicky 2007) is nevezett műveletnek társas viszonyulást kifejező szerepe lehet a körülményekhez (settings) való igazodásban. Ez a szerep érvényesül például egyes távolítást igénylő szövegtípusokban, pl. a szakmai életút 3. személyű

megfogalmazásában. Bár az adatközlők beszámolóí szerint a szövegszerű önéletrajzok szerepe egyre csökken a vázlagszerűekhez viszonyítva, azokban a helyzetekben, ahol mégis így megírt szövegekre van szükség, a 3. személyű önmegjelenítés szerepe az objektivitás látszatának megteremtése.

A megfigyelésből származó adatok között a beszélő 3. személyű megjelenítésére hétköznapi társalgásokból származó, főként családi párbeszédek is nagy számban szerepelnek. Ezekben az esetekben az egyes szám első személyű névmás helyett a családi viszonyokat jelző szerepfőnévekkel utal önmagára a beszélő.

(1) Anyának ma el kell utaznia.

(2) Na, mit hozott a nagy?

Az (1) példában az anya a gyerekeihez, a (2)-ben a nagymama az unokához fordulva beszél önmagáról 3. személyben: a megnyilatkozó a reprezentált jelenet szereplőjeként objektivizáltan konstruálja meg, viszi színre saját magát, kifejezetten az anyai, nagyanyai szerepén keresztül reprezentálódik. A társas relációra utaló elem beemeli a diskurzusba a gyerek, gyerekek szociális perspektíváját. A gyermeki nézőpont érvényesítéséhez ezekben a párbeszédekben feltételezhetően hozzájárul a társas szerepviszonyok elsajátításának szándéka. A 3. személyű megjelenítés ezekben az esetekben csak látszólag jelez semleges kiindulópontot, a családi szerepviszonyokban a hallgató, a gyermek kiindulópontja jelenik meg. Ez a nyelvi megoldás a metanyelvi reflexiók alapján megszokott a dajkanyelvben, azaz az elsősorban 3 év alatti gyerekekhez forduló beszédben. Az adatközlők beszámolóí alapján a beszélőt megjelenítő 3. személynek ez az egyik legtipikusabb előfordulása; a perspektívaváltás társas funkciója ezekben az esetekben a gyermek nézőpontjához való közelítés. Az (1)-es példa értelmezése során néhány adatközlő arra is utalt, hogy az ilyen megoldások segíthetnek a gyerekeknek abban, hogy kívülről, objektívebben tudjon szemlélni egy-egy jelenetet.

Szintén semélyes megfigyelésből, iskolai szituációból, ún. gyakorlótanításról is származik a (3) példa.

(3) Csak rossz minőségben tud vetíteni a tanár.

A (3)-ban a tanítási gyakorlatot tartó tanárjelölt fogalmaz így a diákokhoz fordulva, szintén objektivizáltan, a szerepen keresztül konstruálva meg magát a jelenet szereplőjeként. Ennek a nyelvi megoldásnak itt a tanári szereppel való azonosulás folyamatának érzékeltetésében is lehet szerepe. A tanári szereppel való azonosulás hangsúlyossága ebben az esetben abból is eredhet, hogy kezdő, a tanári viselkedést még csak tanuló beszélőről van szó. A 3. személyű megjelenítés szintén a hallgató, azaz a kisiskolások kiindulópontjából láttat. Az adatközlők értelmezéseiben több esetben felvetődött az a gondolat is, hogy ez a nyelvi megoldás alkalmas lehet a felelősségvállalás hátrítására, távolítására is.

Az interjúk során több adatközlő is megemlítette emellett a *L'art pour l'art* abszurd humort játszó színtársulat jeleneteinek egyik szereplőjét, aki folyamatosan narrálja a saját tevékenységét. Ezekben a szövegekben a 3. személyű forma. a kommunikatív kompetencia zavarának, és ezen keresztül a gyenge szellemi képességnek az ironikus jelölője.

- (4) Tompika, Tompika, Tompika játszik,
Pazarolja a fogpasztát a Tompika.
Belekeni másnak a ruhájába,
Fogpasztával a Tompika nem tud disztíngválni.
(W1)

Az illeizmus alkalmazásának egyik tipikus szerepe az alárendelődés kifejezése (pl. sorkatonák önmagukról jelentő közlésmódja esetében), adataim alapján azonban a szerepfelvétel, az itt bemutatott beszélt nyelvi előfordulások alapján az alkalmazkodás egyik igen hatékony eszköze is egyben. Az összegyűlt adatok alapján az illeizmus ugyan nem tűnik gyakori eszköznek a társas viszonyok érzékeltetésében, mégis változatos szerepek nyelvi kifejezésére képes.

A második személyű grammatikai formák kanonikus szerepe a hallgató, a megszólított jelölése, ezzel összhangban az interjúalanyok többsége úgy véli, hogy a beszélő elsősorban önmegszólító, mintegy magában beszélő megnyilatkozásokban

képzeltet el. A résztvevő megfigyelésből származó adatok között emellett előfordul néhány olyan példa, amelyben egy saját történet elbeszélése történik 2. személyben, ezt az (5) részlet szemlélteti.

- (5) És akkor mégis megkapod születésnapodra a biciklit, hiába van tél, de annyira vágysz rá, kimentek a hóba, és nem is bírod hajtani a biciklit, de mégis annyira boldog vagy.

Az adatközlők szerint ez a fajta narráció ritkának számít, szerepe a helyzetbe való behelyezkedés fokozása, a történet élénkítése, általános érvényűvé emelése lehet.

9.3.2. A címzett megjelenítése a grammatikai személy kivetített használatára

A címzett egyes szám első személyű megjelenítésére a megszólítás lehetőségeit vizsgáló kérdőívekben (Domonkosi 2002) egyáltalán nem fordult elő példa, csupán megfigyelésből származó, kis számú adat van arra a jelenségre, hogy a címzettet egyes szám első személyben jeleníti meg a megnyilatkozó:

- (6)
- És mit szólok ehhez az e-mail-dömpinghez?
 - Igen, engem is nagyon kiakasztott.

A (6) párbeszéde két a munkából éppen hazafelé tartó munkatársnő beszélgetése, amelyben a cégvezetéstől érkező levelek nagy mennyiségéről osztják meg a véleményüket. A deiktikus kivetítésnek ez a művelete sajátos szubjektivizációként értelmezhető. A visszhangszerű konstruálás közelítő attitűdöt jelöl: a deiktikus kivetítés alkalmas a közösségvállalás, a véleményeken való osztozás nyelvi kezdeményezésére. A megfogalmazott vélemények alapján az adatközlők az ehhez hasonló nyelvi megoldásokat ritkának, szokatlannak találják, többen is megfogalmazták, hogy nem is hallottak még, sőt el sem tudnak képzelni ilyen személycserét. Az interjúalanyok e használati

mód funkciójának esetlegesen a beszélők közötti hasonlóságok kiemelését, nyelvi megteremtését tudják elképzelni. A személyhasználat miatt a kérdés megfogalmazását az adatközlők egy része sugalmazó jellegűnek tartja, illetve felháborodott hangvételt, megszólalási módot társít hozzá. A hallgatót egyes szám első személyben megjelenítő nyelvi adatok egy része a kisgyermekhez forduló beszédből, családi társalgásokból származik:

(7) Jaj, de nagyon cuki vagyok!

A 15 hónapos unokához beszélő nagymama megnyilatkozása (7) tükörszerűen jeleníti meg a címzettet, a másik szerepébe helyezkedve, mintegy „előre mondva” annak a szerepét. A gyermek szerepébe helyezkedő közlés illeszkedik a nyelvi fragmentumokból építkező nyelvi szocializáció elképzeléséhez (Gasparov 2010), illetve példa lehet arra is, hogy az egyes kultúrákban szokásos nyelvi szocializációs „előmondás” egyes mozzanatai a mi kultúránkban is fellelhetők. Az adatközlők ennek a perspektívaváltásnak nagyfokú kedvességet tulajdonítottak, a gyermekkel való túlzott azonosulás szándékát ismerve fel benne.

A címzetthez fordulás 3. személye a deiktikus kivetítésnek azért sajátos ez a lehetősége, mert a magyarban attitűddeixisként grammatizálódott, ugyanis a nemtegezés, azaz a magyar V-forma 3. személyű. A beszédpartner 3. személyű megjelenítésének szerepét részletesen, kialakulásának történetét a megszólítások metaforikus és metonimikus motivációit tárgyalva már bemutattuk (lásd bővebben 8. fejezet).

9.3.3. Deiktikus kivetítés a személyviszonyok bennfoglalási lehetőségei révén

A személyviszonyok eddig tárgyalt elmozdítása mellett a T/1. és T/2. formák a bennfoglalási lehetőségek miatt alkalmasak társas viszonyulások jelölésére. A többes számú formák ugyanis különböző csoportok nyelvi megképzésére adnak lehetőséget, deiktikus kivetítésről azonban ezekben az esetekben csak akkor beszélhetünk, ha a csoportképzés csak látszólagos.

A megfigyelt, lejegyzett adatok és az adatközlők beszámolóí között is számos olyan példa szerepel, amelyekben az orvos, a rendőr, a hivatali ügyintéző fordul T/1. formával a címzetthez (vö. Kuna 2016bc), ezeket az előfordulásokat az adatközlők többsége bántónak, leereszkedőnek tartja.

(8) – És a forgalmink is itt van?

A (8) példa esetében a rendőr szól így a megállított autó gépkocsivezetőjéhez. A beszédpartnernek közös megjelenítése általában közelítő szerepű, ezekben az esetekben a címzett kiszolgáltatott helyzete, a szerepviszonyok aszimmetrikussága okozhat mégis negatív stílustulajdonítást. Az adatközlők többségének véleményéből az derül ki, hogy, bár érzékelik a beszélő részéről a közelítő szándékot, mégis „bizalmaskodóan leereszkedőnek” tartják ezt a megnyilatkozást. Az adatközlők egy másik csoportja viszont egyértelműen a helyzet szigorúságának enyhítésére irányuló, a helyzet komolyságát csökkentő nyelvi megoldásnak tartja a rendőr megnyilvánulását.

A perspektíaváltásnak ez a típusa az az egészségügyi kommunikációban, az orvosok, asszisztensek, ápolók, gyógytornászok gyakorlatában is jellemző (Kuna–Kaló 2014; Kuna 2016bc; Kuna–Hámori 2019). Az egészségügyi dolgozók ezekben a helyzetekben a beteg tevékenységét közös tevékenységként alkotják meg, ezzel jelezve a társadalmi távolság csökkentésének, az empátia kifejezésének szándékát (Haverkate 1992).

A többes szám első személynek ez a címzettet magában foglaló, a megnyilatkozót viszont kizáró használata tipikusan enyhítő, a közelítő szereppel kapcsolják össze (Marmaridou 2010: 103). A nyelvi megoldás funkcionális sokszínűsége alapján azonban megállapítható, hogy az adott helyzettől függően pozitív és negatív attitűdöt egyaránt kifejezhet.

A címzetten kívül a referenciális jelenet szereplőjének megjelenítése is történhet többes szám első személyben. Ebbe a típusba sorolható tipikus adatok például nagy része olyan szülői megnyilatkozások, amelyben valójában a gyerekeikről beszélnek (vö. Laczkó–Tátrai 2015a):

(9) Már egy hónapja szobatiszták vagyunk, kivéve éjjel.

Az egyes számú szereplő többes számú, a megnyilatkozót is magában foglaló formával történő megnevezése a gyerekkel való azonosulás, közösségvállalás jelölése. Az adatközlők értelmezése szerint ez a konstruálási mód az szülő szerepének fontosságát hangsúlyozza a gyerek életének eseményeiben. Az interjúalanyok vélekedései között többségben vannak azok, akik ezt a nyelvi megoldást a megszokottsága ellenére mesterkéltnek, modorosnak találják.

9.3.4. A nézőpontváltás névszói eszközei

A megnyilatkozó és a címzett(ek), illetve egyéb harmadik személyek társas viszonyainak alakításában nominális elemek is részt vesznek megszólítások és személyemlések formájában. Ezekben az elemekben szintén nemcsak a megnyilatkozó nézőpontja érvényesülhet, hanem (i) vagy a közös interakciókban gyakran részt vevő, (ii) vagy az adott helyzetben jelen lévő, a figyelemirányításban helyet kapó személy nézőpontja válik az attitűddeixis kiindulópontjává, illetve megvalósulhat (iii) semleges kiindulópontú konstruálás, azaz általánosabb nézőpont is.

A családi szituációkban a gyermek nézőpontjának érvényesülését jelzi, hogy a gyermekes adatközlők 64,3%-a számolt be arról, hogy a házastársát bizonyos esetekben a szülőknek kijáró formával szólítja meg (Domonkosi 2002). Az *anya-apa*, *anyu-apu* formák használata a házastársak közötti megszólításban a 35-55 év közötti korcsoportban a legdominánsabb, összefüggésben a szülőszerep fontosságával ebben az életkorban. Ez a jelenség részben a gyermek számára való mintaadás szándékából adódik, de nem magyarázható egyértelműen csak azzal, ugyanis az adatközlők elmondása alapján akkor is használatosak ezek a formák, amikor a gyermek nincs jelen.

A családos adatközlők túlnyomó többsége elmondta azt is, hogy gyermeke születése után saját szüleit esetenként a nagyszülőknek kijáró megszólítással kezdte el szólítani: *nagyi*, *nagymama*, *nagyapa*, *tata*, *mama*, *papa*, sőt a gyermek születése után gyakran az anyós és az após megszólítása is a nagyszülői szerepnek megfele-

lően módosul. A házastárs szüleinek megszólításában a gyerek nézőpontján kívül a házastársé is érvényesülhet, gyakori az *anyuka-apuka* megszólítás.

A családon belüli megszólításátvitel (nézőpontváltás) legtöbb bemutatott formája szokásos megoldásnak tekinthető: ezek a begyakorlott nézőpontváltások a közös nézőpont érvényesítése révén közösségképző szerepűek, egy közös viselkedési játék részei (Bencze 2010: 125). A nézőpont áthelyezésének is vannak tehát társas szabályszerűségei: az azonos nézőpontból használt említő és megszólító elemeknek közösséget feltételező és közösségképző szerepük van. Ha a megszólított nem fogadja el a nézőpont közösségét, azaz nem vesz részt a felkínált „közös játék”-ban, akkor a nézőpontváltás könnyen sértővé, bántóvá válhat. Egy adatközlő a sógora által használt *Öcsike* megszólítást sérelmezte, egy másik pedig a veje rokonságától érzekelte bántónak, lenézőnek a *Mama* megszólítást. A közös kindulópont érvényesülésének közösségtemető szerepét jelzik azok a beszámolók is, amelyek egy-egy sajátos, játékos megszólítás, általánossá, a családi használatban névszerűvé válását mutatják. Ilyen esetről számolt be például egy fiatal nő adatközlő, aki gyermeki szóképzéssel *mamacsi*-nak nevezte el nagymamáját, s ezt később az egész rokonság használta említő és szólító formaként is, az így névszerűvé váló elemet.

A szülők megszólítására használt elemek egy része családon kívüli viszonylatokra is áttevődhet (lásd bővebben 10. fejezet).

(10) Anya, itt tudja sterilizálni a cumisüveget.

A gyermek nézőpontja, illetve a szülőszerep dominanciája jelenik meg azokban a helyzetekben is, amelyekben az óvónő, a tanár, a gyermekorvos szólítja meg így beszédpartnerét. A (10) példában egy gyerekágyas nővér szólítja meg így a még gyermekágyas anyát. Ezekben a helyzetekben az *anyuka-apuka* változatok a leggyakoribbak, a gyermekes interjúalanyok 46%-a számolt be ilyen esetről, többen bántónak tartva ezt a megszólítási módot. A szülők családon kívüli (orvos, tanár stb. általi) *anyuka-apuka* megszólítása éppen azért lehet ellentmondásos megítélésű, mert az, hogy a gyermek nézőpontjából láttat, egyrészt pozitív közösségvállalásként is értelmezhető, másrészt

viszont a szereplehetőségek beszűkítése miatt a megszólított bántónak is tarthatja. Ennek a megnyilatkozásnak a megítélésében ezzel összhangban az interjúalanyok véleménye is megoszlik. Közel azonos arányban éreztek benne bántó, sértő hangnemet, illetve tartották a kellemes, bizalmas légkör megteremtőjének.

Érzelekm kifejező szerepe a nézőpontváltásnak a ritka, a nem rutinizált esetekben lehet (vö. Agha 2007: 370). Nem szokásos formáját mutatja például a nézőpontváltásnak egy fiatal, felsőfokú végzettségű interjúalany beszámolója arról, hogy a felesége által használt megszólítási módot követve, tréfából, gyakran ő is *Éva néni*-nek szólítja a saját édesanyját. Ebben a helyzetben a családba újonnan érkező tag eltérő nézőpontja okoz váltást, a kommunikáció játékos-ironikus formáját teremtve meg. Az ehhez hasonló játékos nézőpontváltások az adatközlői vélekedések alapján csak kifejezetten bizalmas helyzetekben képzelhetők el.

A deiktikus kivetítés bemutatott lehetőségén kívül sajátos szerepe van a nézőpont működésének a 3. személyű, a mondatba épülő, ún. indirekt megszólítások használatában is. A harmadik személyű kapcsolattartásban nemcsak névmások utalhatnak mondatrészként a beszédpartnerre, hanem főnevek, főnévi szerkezetek is. Az indirekt megszólításban a beszédpartnerre utaló nominális elem nem vokatívuszi szerepben van, hanem úgy épül a mondatba, mintha mintha valóban egy, a beszédhelyzeten kívüli személyről lenne szó.

(11) A tanárnő is eljön velünk?

Ezek az igen udvariasnak tartott névszói megjelölések olyan konstruálási módot eredményeznek, amelyben a beszédpartner nyelvi megjelenítésének kiindulópontja egyértelműen elmozdul a beszélő deiktikus centrumától. Ezekben az indirekt formákban semleges kiindulópont érvényesül (Sanders–Spooren 1997: 86), elszakadva a beszélő referenciális középpontjától. A szerepre, pozícióra utaló névszói megszólítások udvariassági funkciójához tehát az is hozzájárul, hogy a deiktikus centrum részleges kivetítése révén a beszédpartner megjelenítése a beszélőénél általánosabb perspektívából történik.

A hallgató harmadik személyű szerepfőnevekre épülő megnevezései tipikusan a hivatalos érintkezésre, a tiszteletadást megkövetelő helyzetekre jellemzőek. Emellett azonban néhány olyan esetről is beszámoltak az adatközlők, amelyekben a külső, semleges nézőpontból való megnevezés az érzelmi távolítás, sőt a gúny eszközévé válik. Egy idősebb nő adatközlő beszámolt például arról, hogy ha az őt egyébként kölcsönösen tegező apja arra akart célozni, hogy nem veszi ki a részét a parasztcsalád munkájából, akkor 3. személyben *gimnazista kisasszony*-ként megszólítva beszélt vele.

Nemcsak a beszédpartner, hanem a referenciális jelenet egyes szereplőinek megjelenítésében is érvényesülhet nézőpontváltás, az adatok alapján ezekben az esetekben a legtipikusabbnak a beszédpartner kiindulópontjának felvétele tűnik.

(12) Lőrincz tanár úrnak ma nincs órája.

A (12)-ben egyetemi hallgatóknak az órarendről érdeklődő kérdésére válaszol a pozícióra utaló elemet használva egy idősebb, a kollégáját tipikusan keresztnéven szólító kollégája, a közelítő szerepű, együttműködő forma révén jelezve a beszédpartnerre irányuló figyelmet.

A beszédpartner kiindulópontjának érvényesítése a referenciális jelenet szereplőinek megjelenítésében, hasonlóan a (12) példához igen gyakran az udvariasság jele, és az interjúalanyok véleménye szerint hivatalos helyzetekben megszokott gyakorlatnak számít.

Gyerekekhez fordulva tipikus a közelítő, a társas szerepek elsajátítását segítő azonosuló szerep, mint a következő példában, amelyben egy anyuka így fordul a 3 éves kisfiához:

(13) Most be fogunk menni a doktor nénihez.

Az adatközlői vélekedések szerint a társas szerepek gyermekközpontú megnevezése egészen kiskamasz korig általánosnak tekinthető a gyerekekkel folytatott társalgásokban. Azokban az esetekben azonban, amelyekben kívüllálló hallgatóként maga a

megjelenített szereplő is jelen van, ellentmondásossá válhat az ilyen megnevezések használata. Több interjúalany is beszámolt róla, hogy furcsának, szokatlannak, sőt sértőnek érezte, amikor nála akár jóval idősebb beszélő *néni*-ként, illetve *bácsi*-ként utalt rá a gyermekéhez fordulva.

9.3.5. A névszói megszólítások kiterjesztett használata

Braun megállapítása szerint, ha egy szó a megszólítási rendszer részévé válik, egyre inkább elveszíti a kapcsolatát a korábbi lexikális és szociális tartalmával (1988: 260–261). Erre a megfigyelésre építve Dickey elkülönítve beszél lexikális és megszólító jelentésről (2002: 10). A névszói elemek megszólító jelentése érvényesülésének egyik forrása a metaforikus kiterjesztés, a másik pedig a személyre való utalás perspektivikus természete.

A megszólító elemek metaforikus alapú használatának egyik meghatározó te-repe a rokonsági terminusok elemkészlete. Aghának a szociális viszonylatok nyelvi szerveződéséről szóló munkája egy teljes fejezetet szentel a rokonsági megnevezések normatív és tropikus használatának (2007: 340–386). A közvetlen családi megszólítások nagy része (*anyukám, apukám, atyám, mama, tata, fiam, gyermekem*) a szerepviszonyoktól függetlenül is részt vehet a kapcsolatteremtésben, vagyis használatukban a megszólításra való alkalmasság a dominánsabb, mint az eredeti jelentés (vö. Braun 1988: 259–261).

A családi viszonyok bizalmasságából kiszakítva a családtagok megszólító formáinak megváltozik a társas jelentése. Átvitelük a nem családi használatba járhat egyrészt fokozott tisztelettel, akár rituális funkcióval is, ez az elsősorban az egyházi megszólításokban (*atyá, nővér*) érhető tetten. A családi terminusok családon kívüli használata jelezheti a bizalmasság kiterjesztését is. Az *öcsém* a dzsentrik világának osztályon belüli összetartozást kifejező megszólítása volt, a *bátyám* és *néném* változatok kiterjesztett használatának is sokáig közelítő, bizalmasságot kifejező szerepe volt. Az interjúk tanúsága alapján közösségteremtő, értéktelítő szerepű családi terminusnak látszik az egyes szlenges változatokban használt, valódi rokonsági vokatívusként ritkán használt *tesó* forma.

A rokonsági terminusok értékvtásának másik használati lehetősége, amikor a szituáció bizalmasságának hiányában bizalmaskodóvá, sőt lekezelővé válnak. A szülők megszólítására alkalmas elemek átvitele (*anyukám, apukám*) a nem választékos stílusrétegekben, illetve a bizalmas társalgásban jellemző. Ezekre a formákra a kérdőíves vizsgálatok során csak elszórtan találtam adatokat, mivel a kérdőívek az adatközlők idealizált nyelvi viselkedését jelenítik meg, az interjúk és a fókuszcsoporthoz beszélgetések azonban azt igazolják, hogy gyakran használt elemekről van szó. Ezek tanúsága szerint baráti, bizalmas viszonylatokban, sőt a szolgáltatások kevésbé szabályzott színterein egyaránt előfordulhatnak a családi viszonylatokból átvett megszólítási formák.

A nagyszülők megszólítására szolgáló elemek a használat kiterjesztése révén szintén megszólításpecifikus jelentésbővülésen mentek át, szinte mindegyik használatos az idősebb, ismeretlen nevű személyek megszólítására, szintén lenéző, lekezelő értékben. A legtipikusabb formák ezekben a helyzetekben: *mama, mami, mami-kám, papa, tata*. A bántó, sértő megszólítási módok használatáról igen nehéz aktív módszerekkel adathoz jutni: a kérdőívekben egyáltalán nem szerepeltek ismeretlen személyekkel szemben ezek a formák, az interjúk azonban ezek használatát is igazolták, tipikus helyszíneként a tömegközlekedés, a szolgáltatások és az egészségügy színtereit jelölve meg.

A családi terminusok családon kívüli használata tehát sajátos, értékelő mozzanatot tartalmazó társas jelentésekkel járó többértelműséget teremt.

9.4. Összegzés: a nézőpont társas szerepe a megszólításban és a személyemlékezésben

A beszélőétől eltérő kiindulópont érvényesülése a személymegjelölésekben mindig dinamikus folyamat, amely hozzájárul a társas viszonyok nyelvi alakításához. Összegzésképpen elmondható, hogy a deiktikus kivetítés művelete minden deixistípus esetében jelzi a nyelvi tevékenység szociocentrikus jellegét. A személydeixis esetében a kivetítés mozzanata igen gyakran társas attitűdöt jelöl, ezáltal alapot teremt az attitűddeixis grammatikalizációjához, a magyarban például egy metonimikus

nézőpontváltás járult hozzá a nemtegezés, azaz a V-forma kialakulásához. A nominális megszólítások esetében megvalósuló nézőpontváltások nagyon összetett társas jelentések létrehozására alkalmasak, közösségképző és közösségelhatároló szerepük van. Az attitűddeixis nézőpontváltásainak példái között sokban érvényesül a gyermek szerepe (címzettként, megfigyelőként), amit a társas viszonyok nyelvi átörökítése, a szociocentrikus nyelvhasználat elsajátításának kondicionálása indokol.

10. SZEMÉLYNÉV ÉS MEGSZÓLÍTÁS

A személynevek névtani kategóriája szorosan összefonódik a másik személyhez fordulás, a megszólítás nyelvi műveletével. A kapcsolattartás a nyelv egyik legalapvetőbb és legősibb funkciója, így a személyek megnevezése mellett a megszólításuk művelete is szinte a nyelvvel egyidős kategória (vö. Hoffmann 2008). Ez a fejezet – kapcsolódva a személynevek kategóriájának és használatának leírásához – problémafelvető jelleggel tekinti át, hogy milyen módon függenek össze a személynév és különböző típusainak sajátosságai a megszólítás műveletével.

10.1. SZEMÉLYEMLÍTÉS ÉS MEGSZÓLÍTÁS

A személynevek általánosan és alapvetően betöltött funkciója az egyének azonosítása. A használat felől közelítve a megszólítás műveletével való viszonyuk kérdése azért is meghatározó, mert a személyek említése mellett a megszólításként történő megvalósulás a személynevek másik prototipikus, konvencionális használati lehetősége.

A személynevek éppen azért is elkülönülnek a tulajdonnevek egyéb típusaitól, hogy nemcsak említésként van azonosító szerepük, nemcsak egy referenciális jelenet szereplőjeként képesek egyértelműen azonosítani egy-egy entitást (vö. Tátrai 2011), hanem a résztvevők, a beszédpartnerek között formálódó figyelmi jelenetben is alkalmasak a címzett egyértelmű azonosítására, megjelölésére. A személyekkel mint a közlés címzettjeivel való kapcsolat tartása és alakítása ugyanis minden kommunikációs aktus velejárója, amelyben a megszólítás módozatainak kiemelt szerepük van.

A tulajdonnevek közül gyakran kerülnek még megszólító pozícióba az állatnevek, szintén a közlés címzettjeként azonosítva az adott élőlényt (pl. *Morzsza kutyánk, he-*

gyezd füled). A megszólítás műveletét tekintve ezért az állatnevek hasonló viselkedést, használati sajátosságokat mutatnak a személynevekkel, azaz a szólítás és névszerűség összefüggéseivel kapcsolatos megállapítások ezekben az esetekben is érvényesülnek. A tulajdonnevek egyéb típusai pedig tipikusan csak megszemélyesítés révén kerülhetnek megszólító pozícióba. A megszemélyesítés eredhet olyan aposztrofikus helyzetből (Tátrai 2008), amelyben egy fiktív beszédhelyzet megszólítottjává egy tárgy, város, egy intézmény válik, és amely tipikusan a lírai közlésmódra jellemző, ahogyan Kálmán (1981) diáknótából vett példája is mutatja: „*Selmec, Selmec, Selmec, Selmec, te vagy az oka mindennek!*” Emellett nyilvános beszédekben, illetve a levelezési gyakorlatokban metonimikus leképezések révén intézménynevek is előfordulhatnak megszólító helyzetben, például: *Tisztelt Állami Számvevőszék!* (lásd bővebben 11. fejezet).

A szólítónév és említőnév kategóriájának megkülönböztetése (Ördög 1973: 79; Kálmán 1981) is azon alapszik, hogy az említésben és a szólításban eltérő nyelvi eszközökkel és műveletekkel történik meg a személyek azonosítása: más szabályszerűségek érvényesülnek ugyanis a címzettként és a beszéd tárgyaként való megjelenítésben. A megszólítás beszédhelyzete ugyanis a jelenlét, a deiktikus szerep miatt gyengíti annak szükségességét, hogy a nevek legalapvetőbb, azonosító funkciója érvényesüljön, másfelől az udvariasság megtartandó maximája révén azonban be is határolja a használható formák körét (vö. Ördög 1973: 150–151). A személyemlítés változatai és lehetőségei elkülönülnek ugyan a megszólításoktól, egyes sajátosságaikat tekintve mégis hasonlítanak rájuk: szintén van szociális jelentésük, azaz jelezhetik az említett személy és a beszélő és a beszédpartner közötti viszony jellegét is. Azaz a szólítás és az említés művelete hasonló elemkészletből gazdálkodik, azonban a személyre utalás lehetséges módzatait a közlés társas viszonyrendszere eltérő módon jelöli ki.

10.2. A MEGSZÓLÍTÁS MŰVELETE ÉS A NÉVSZERŰSÉG

A személynevek típusainak osztályzásában a Hoffmann által javasolt személy-névtipológia (2008) kognitív és pragmatikai szempontokra épít. Ez a rendszerezés ugyan nem tér ki a megszólítás műveletének jelentőségére, azonban a névadás kiemelt jelentőségű

aktusa (2008: 9) nemcsak egyedi névadási rítusokban, illetve a nevek örökítődése valósulhat meg, hanem egy-egy gyakorlatközösség szólítási gyakorlatainak megszilárdulása révén is állandósulhat, és esetlegesen reflektálódhat. A rendszeresen azonos módon való megszólítás tehát besorolható a „résztevők által akár nem is tudatosított névadási helyzetek” (2008: 9) csoportjába.

A felállított névtipológia pragmatikai és kognitív szempontból rendszerezi a személyneveket, és a két szempont alapján kirajzolódó négy-négy csoport között egyértelmű megfeleléseket állapít meg. Hoffmann felosztása megkülönbözteti (1) a pragmatikai szempontból választott vagy listanév, kognitív szempontból referáló név; (2) a pragmatikai szempontból átadott vagy automatikus név, kognitív szempontból kapcsolati vagy nexusnév; (3) a pragmatikai szempontból alkotott vagy kreált név, kognitív szempontból sajátosságjelölő vagy leíró név, illetve (4) a pragmatikai szempontból módosított, kognitív szempontból affektív név csoportjait (Hoffmann 2008: 8–12).

Míg a választott vagy listanevek legtipikusabban egy névadási aktus, az átadott vagy automatikus nevek hagyományozódás révén kapcsolódnak a viselőjükhöz, addig a kreált vagy alkotott neveknek nevezett elemek csoportja igen erősen kötődik részben az említés, részben a megszólítás gyakorlataihoz. Ezek az elemek ugyanis az említés vagy a megszólítás ismétlődő aktusai révén válnak azonosító szerepűvé, tulajdonképpen névvé. Az, hogy ezekben a folyamatokban az említés és a szólítás cselekvéseinek elkülönülten is szerepe lehet, abból adódik, hogy a ragadványnevek egy része kizárólag említőnévként él, tehát csak akkor használják, amikor a viselőjük nincs jelen; míg a ragadványnevek másik része a névviselő jelenlétében, szólítónévként is érvényesül (Bauko 2015: 114). A módosított nevek használata is a nagyon szorosan kapcsolódik a megszólítás műveletéhez, a becézés, becézgetés gyakorlata révén. A becézőnevek használata (Hajdú 1974) ugyanis a szólítás aktusaiban valósul meg, és annak iteratív gyakorlataiban rögzül, még akkor is, ha esetleg maga a becéző forma egy tipikus, kulturálisan adott elemkészletből választódik ki.

A magyar megszólítási szokásrendet átfogóan feltáró kutatás empirikus adatai (Domonkosi 2002) között ilyen iteratív megszólítási gyakorlatok révén rögzülő

névhasználatot jelez több, interjúban elmesélt történet is. Ilyen esetről számolt be például egy fiatal nő adatközlő, aki 2–3 éves korában gyermeki szóképzéssel *mama*-csiként kezdte el szólítani nagyanyját, később pedig ezt a formát az egész rokonság használta említő és szólító formaként egyaránt, a családon belül a nagymama általánosan használt nevévé vált. A *Mamacsi* formának a családi gyakorlatközösségen belüli ragadványnévszerű használatában a megszólítás gyakorlatának meghatározó szerepe volt. A Hoffmann-féle rendszerezés szerint a *Mama* formából való kiindulás miatt akár affektív szerepű módosított névként is értelmezhető, meglátásom szerint azonban inkább a kreált vagy alkotott név kategóriájába sorolható, ugyanis az egyedi képzési mód miatt névteremtésként értelmezhető, maga a név pedig a szólítás aktusai révén alakult ki (Hoffmann 2008: 10).

Azonosító funkciója révén szinte minden személynév állhat önálló megszólításként, vokatívuszi szerepben. Az általánosan megszólításként használt egyéb főnevek, főnévi szerepű elemek tekintetében viszont fölvetődhet a kérdés, hogy milyen kritériumok alapján tekinthetők tulajdonnévnek. Hajdú Mihály szerint azok a nyelvi elemek tulajdonnevek, amelyek szövegkörnyezet nélkül is képesek az identifikálásra, a *tanár úr*, *kedvesem* és hasonló megszólítások pedig azért nem nevek, mert csak szövegkörnyezetben valósítják meg az egyedítést (1997: 475). Ez az elhatárolás azért problematikus, mert az identifikáló funkció mindig csak a használó közösség számára érvényes, és így kisebb közösségben alapvetően közzói elemek is betölthetnek azonosító szerepet, ezért válhatnak például az *Öcsi*, *Hugi* becézett rokonsági terminusok igen gyakran névszerepűvé.

Összefüggésben azzal, hogy a tulajdonnévi jelleg függ akár a nyelvhasználók előismereteitől, gyakorlataitól, a kontextustól és a situációtól (vö. J. Soltész 1979: 24–32), egy-egy gyakorlatközösségben a rendszeres szólítás szokása tulajdonnévi szerepűvé tehet egyébként közzói elemeket is. A megszólítási szokásrendet feltáró interjúim empirikus adatai között szerepel olyan családi gyakorlat leírása, ahol az egyik nagymamát rendszerszerűen *Nagyiként*, a másikat pedig *Mamaként* szólítják. A beszámoló szerint ennek a megkülönböztetésnek egyértelmű azonosító szerepe van a családon belül, sőt a gyerekek a családon kívüli helyzetekben akár

reflektálnak is erre, és elmagyarázzák, hogy a két nagymamájuk „nevét” nem lehet összekeverni. Hasonló, a gyakorlatközösségen belüli tulajdonevesedés figyelhető meg a párkapcsolati megszólítások gyakorlatában. A párkapcsolati megszólításokat feltáró kérdésekben (Domonkosi 2002) számos olyan becézés szerepelt, amely az állandósult használat révén vált névszerepűvé. Az ilyen kifejezéseket – a tulajdonnévi jellegű elemként való értelmezés jeleként – az adatközlők tipikusan nagybetűvel is írták: *Bogyó, Maci, Malacka, Manó, Mókus, Mümzli, Nyuszifül* stb. Ezek a megszólítások általában csak az adott személyek viszonyában értelmeződnek névként, a párkapcsolat közösségalkotásra törekvő, szlengszerű elemeiként is értékelhetők (vö. Kegyesné 2009).

Az említés és a szólítás műveletei, illetve a személynevek közötti viszonyban tehát összetett kapcsolat rajzolódik ki: az említés és megszólítás közösségi gyakorlatai ugyanis a tulajdonnévként való értelmezésben is szerepet játszhatnak. Meghatározza ezt a kölcsönös viszonyt emellett az is, hogy a személynevek különböző típusai különféle arányokban, módokon és társas szerepben vehetnek részt a megszólítás műveleteiben, aminek lehetőségeit a következő alfejezet mutatja be.

10.3. A SZEMÉLYNEVEK TÍPUSAINAK SZEREPE A MEGSZÓLÍTÁSBAN

A személynévi kategóriák sokfélesége sajátosan rendeződik el a megszólítás műveletéhez viszonyítva, míg egyes személynévtípusok, például a becenevek eredendően kötődnek a szólítás műveletéhez, addig más névtípusok, például a hivatalos, teljes nevek kevésbé fordulnak elő önálló megszólításként.

A megszólítást a szóbeli nevek egyik típusának tekintő empirikus munkák, így pl. Bíró (1996) kisebb közösségeket feltárva ugyan, de egyértelmű összefüggéseket mutattak ki az egyes névtípusok megszólításként való előfordulásának gyakoriságában: a kétrészes nevek ritkának számítanak ebben a szerepben, a családnevek gyakoribbak, a keresztnévek alapformái is viszonylag ritkák, nagyobb számban fordulnak elő becézőnevek, és igen gyakori megszólítási mód a ragadványnév

is, mint a közösségi összetartozás hordozója. Az alkotott és a módosított nevek (Hoffmann 2008) kategóriájának szerepe tehát egyértelműen kiemelkedik a megszólítási gyakorlatokban.

A következőkben ezért azt tekintem át, hogy – figyelembe véve a Hoffmann (2008) által felállított kategóriákat is – az egyes személynévtípusok hogyan vehetnek részt, és milyen szerepük van a magyar megszólítási szokásrendben.

A mai magyar megszólítási gyakorlatban a választott nevek közé sorolható nevek, az ún. keresztnévek meghatározónak számítanak. A választott néven való szólítás egymást ismerő, egyenrangú viszonyban lévő beszédpartnerek között igen tipikusnak tartott megszólítási mód, azonban a használatában egy sajátos ellentmondás fedezhető fel. Bár a keresztnéven való szólítás lehetőségéhez hozzátartozik a bizalmasság, a közeli viszony társas jelentésének mozzanata, az adatok azt mutatják (Domonkosi 2002), hogy valójában egyik bizalmasnak számító kapcsolattípusban sem ez a leggyakoribb forma, ugyanis a módosított, affektív szerepű becézések jóval gyakoribbnak számítanak. Meggyőzően szemlélteti ezt a különbséget például az az adat, hogy a szülő-gyerek viszonyban a gyerek megszólítására 3-szoros arányban jelöltek meg becézett keresztnévi, mint pusztá keresztnévi formákat az adatközlők (Domonkosi 2002: 64).

A becézett keresztnév általános szerepe olyan helyzetet teremt, hogy akár maga a pusztá keresztnévi megszólítás válik érzelmkifejező szerepűvé, ugyanis az általánosan használt formától való eltérésnek jellemzően ilyen funkciója van. Egy, a gyerekei megszólítására általában különböző becézéseket használó nő adatközlő például arról számolt be az interjúk során, hogy ha gyermekei keresztnévét használja megszólításként, akkor azok már tudják, hogy szidás, dorgálás következik. A becézett keresztnév affektív háttere tehát jóval alkalmasabbá teszi ezt a személynévtípust a bizalmas viszonyokban való használatra.

A becézések általános szerepe, a becézőnevek tipikussága azt is eredményezi, hogy az ide sorolható nevek eredeti affektív szerepe csökken. A módosított nevek kategóriájának használatában rejlő érzelmkifejezési lehetőségeket mégis jól mutatja, hogy például a testvérek közötti kapcsolatban a becézett változatok között nagyobb

arányban vannak jelen a nem tipikus becézések, amelyek eredeti érzelmi tartalma még nem kopott meg az általános használat miatt (vö. Hajdú 1974: 42).

A választott és a módosított nevek a megszólítás műveletében egyaránt gyakran kombinálódnak társjelölő elemekkel, elsősorban rokonsági terminusokkal (*István öcsém*) vagy rokonságnévi eredetű (*Katika néni*) elemekkel. Ezek a kapcsolódások azt jelzik, hogy a megszólításban a másik személyének megjelölése az azonosításon túl udvariassági, a kapcsolatot alakító mozzanatokkal fonódik össze.

Az alkotott vagy kreált nevek születése – ahogyan a 10.2. alfejezet is bemutatta – igen erősen kötődik a megszólítási, illetve a kisközösségeken belüli említési gyakorlatokhoz. Az ebbe a csoportba sorolható nevek szólításként a bizalmas viszonyokban jellemzőek, és sokszor a nevet adó, használó közösséghez tartozást is jelzik.

Az átadott, kapcsolati nevek jelentik a megszólításra önmagukban legkevésbé alkalmas személynevek csoportját. A pusztá vezetéknévi megszólításra a mai gyakorlatok empirikus feltárása (Domonkosi 2002) csak a diákok iskolai szólításából, illetve sorkatonai élményekből mutatott adatokat. Az átadott, kapcsolati neveknek a megszólítás műveletében való ritkasága összefügg ennek a kategóriának pragmatikai és kognitív hátterével. Automatikus hagyományozódása a viselőjének egy családhoz való tartozását jelzi, azonban a formális színtereken ennek a tényezőnek az azonosítása önmagában nem elég udvarias, hiszen megszólított társadalmi státuszának, pozíciójának, szerepének a jelölésére, illetve további tiszteleti elemekre is szükség lehet. A pusztá átadott néven való szólítás ezért lekezelő, hierarchiát sugalló jellegű, illetve esetleg egyenrangú beszélők nem státuszorientált viszonyában képzelhető el. Mivel ez a névtípus általában nyilvános nyelvhasználati színtereken használatos, ezért rangot, foglalkozást (*doktor, igazgató*) jelölő szerepfőnevekkel, illetve általános társjelölőkkel (*úr, asszony*) jár együtt, megszólításként csak ezekkel együtt szokásos és udvarias.

A mai magyar gyakorlatban a hivatalos nevet tipikusan az átadott, kapcsolati név és egy vagy két választott, referáló név alkotja. A teljes, hivatalos néven való szólítás sajátosságai az átadott név szólítási gyakorlataihoz állnak közel. Az adatok alapján ez a forma (Domonkosi 2002) iskolai szituációkban, például feleltetés, névsorolvasás

során jellemző a diákokhoz fordulva, illetve igen gyakran figyelmeztető szerepe van. Az iskolai, gyerekekhez forduló gyakorlatokon túl csak olyan formális helyzetekben figyelhető meg, amelyekben az ismeretlen személy azonosítása az elsődleges, és nincsen szükség a tisztelet jelölésére, udvariassági mozzanatokra, például okmányok átvétele során, vagy például az orvosi rendelőbe való behíváskor.

A hivatalos néven való szólítás tipikus társas jelentése miatt sajátos az az új fejlemény, hogy a levelezésben *tisztelt*, sőt *kedves* jelzővel is megjelent a társjelölő nélküli teljes néven szólítás gyakorlata. E megszólítási forma érvényesüléséhez az is hozzájárulhat, hogy a név kiegészítésére alkalmas *úr* megszólításnak nincsen általánosan elfogadott, semleges értékű női megfelelője. A teljes néven szólítás ugyan egyértelműen megnevezi a címzettet, a további rangra, címre pozícióra utaló elemek hiánya miatt azonban a levelezésben szokásos tiszteletadó funkció kevésbé érvényesül benne. Bár a személytelen, egyenrangú ügyintézési helyzetekben egyre általánosabb, a fokozott tiszteletet igénylő, aszimmetrikus viszonylatokban, például oktató-hallgató kapcsolatban mégis udvariatlannak hathat (vö. Domonkosi–Ludányi 2018a, 2019, 2020a).

A személynevek típusainak és a megszólításoknak az összefüggéseit áttekintve a Hoffmann-féle kategorizáció (2008) igen jól használhatónak bizonyul, ugyanis a pragmatikai-kognitív szempontrendszer előtérbe hozza és magyarázza azokat a tényezőket is, amelyek miatt az alkotott, sajátosságjelölő, leíró nevek, illetve a módosított vagy affektív nevek a többi névtípusnál szorosabb viszonyt mutatnak a megszólítás műveletével.

10.4. ÖSSZEGZÉS: A SZEMÉLYNEVEK SZEREPE A MEGSZÓLÍTÁSBAN

A személynevek kategóriájának és a megszólítás műveletének összefüggéseit áttekintve számos megoldandó kérdés vetődik fel, amelyek tisztázása a személynevek használatalapú rendszerezéséhez is hozzájárulhat, kiegészítheti azt. A működések és összefüggések rendszerezése azt mutatja, hogy keletkezésükben, eredetükben

a sajátosságjelölő és az affektív (Hoffmann 2008) nevek erősebben kötődnek a szólítás gyakorlataihoz. Bár minden személynévtípus használható megszólításra, mégis más-más gyakorisággal és más-más funkcióban vesznek részt a megszólítási gyakorlatokban a különböző pragmatikai és kognitív szerepű névtípusok. A személynevek és megszólítási gyakorlatok kapcsolódását tekintve igen fontos az a megállapítás, hogy az egy gyakorlatközösségben tipikusan egy-egy személy megszólítására használt nyelvi elemek az adott közösségben névként funkcionálnak.

11. INTÉZMÉNYNEVEK ÉS INTÉZMÉNYRE UTALÓ KÖZNEVEK A MEGSZÓLÍTÁSI GYAKORLATOKBAN

A társadalmi, gazdasági, politikai, igazgatási, szociális, kulturális és egyéb intézmények a modern és posztmodern kor nélkülözhetetlen szerveződése, működésük hétköznapi életünk fontos keretét jelenti. Ez a fejezet azt a sajátos helyzetet tekinti át, hogy az intézménynevek, illetve a bennük szerepet játszó intézményt jelölő közszoói elemek szerepet kaphatnak a megszólítási gyakorlatokban.

A megszólítás műveletének referense a legtipikusabban a beszédpartner, a prototipikus címzett tehát egy személy, ezért – ahogyan az előző, a 10. fejezet is bemutatta – a megszólításra alkalmas eszközkészletet is jellemzően a személyek megnevezésére alkalmas elemek, azaz a személynevek változatai, funkció- és szerepjelölő főnevek, rang- és társjelölő főnevek alkotják. Amennyiben azonban a megszólítás műveletébe egy intézménynév, vagy pedig akár intézmény jelentésű főnév vonódik be, jellemzően olyan fogalmi integráció valósul meg (Fauconnier–Turner 2002), amely az adott intézményhez tartozó, kapcsolódó személyek elérését az intézmény megnevezésén keresztül teszi lehetővé, miközben az intézményt a megszólítás, a hozzá való beszéd révén személyként jeleníti meg.

11.1. AZ INTÉZMÉNYNEVEK ÉS A MEGSZÓLÍTÁS HIVATALOS ÉS RITUALIZÁLT JELLEGE

A megfigyelések alapján intézménynév, illetve intézmények megnevezése megszólításban tipikusan formális, hivatalos események során, illetve valamilyen hivatalos aktust végrehajtó, a hivatalos szerepviszonyokat hangsúlyozó írásbeli közlésekben fordul elő.

Nyilvános, hivatalos eseményeken, több emberhez, nagyobb közönséghez szólva, összefoglaló szerepben tipikus megszólítási mód az olyan metonímiák alkalmazása, amelyek a közönség mint célentitás eléréséhez az intézményt, illetve rendezvényt használják közvetítő fogalomként. Ezekben a megszólításokban jellemzően nem valódi intézménynevek szerepelnek (1), az intézményesült jelleg leginkább abban mutatkozik meg, hogy egy testületet, emberek egy hivatalos kötelék révén összetartozó csoportját az adott szerepüket kiemelve, a kommunikáció hivatalos, rituális keretét létrehozva egységként, csoportként jeleníti meg a megszólítás.

- (1a) Tisztelt Ház!
- (1b) Tisztelt Országgyűlés!
- (1c) Tisztelt Konferencia!
- (1d) Tisztelt Törvényszék!
- (1e) Tisztelt Járásbíróság!
- (1f) Tisztelt Ítéletábra!
- (1g) Tisztelt Szervezőbizottság!

Emellett az írásbeli kommunikáció megszólítási nehézségeinek kivédésére is kialakult egy, valódi intézménynévi elemeket is alkalmazó megszólítási gyakorlat. A hivatalos levelek egy része ugyanis nem egy adott személyhez, hanem valamilyen szervhez, hivatalhoz, intézményhez, egy intézmény kisebb, speciális alegységéhez fordul. Ezekben a helyzetekben, ha a megnyilatkozó nem tudja, hogy személy szerint kinek szánja a levelét, a célszerűség érdekében az intézmény közvetítőfogalma révén érheti el a beszédpartnert. A kutatási eredmények (Domonkosi 2002) azt mutatják, hogy az írásbeli kommunikációban jóval szélesebb elemkészlet használható megszólításként, mint a szóbeliben, ezekben a hivatalos levelekben így jellemzően teljes, valódi intézménynevek, intézményszerű nevek, illetve intézményre, szervezeti egységre, hivatalos csoportosulásra utaló köznevek is kerülhetnek megszólító pozícióba:

- (2a) Tisztelt Magyar Posta Zrt.!
- (2b) Tisztelt Polgármesteri Hivatal!
- (2c) Főtitiztelendő Egyházmegyei Hivatal!
- (2d) Tisztelt Gyámhivatal!
- (2e) Kedves Tanszék!

Ezek az írásbeli megszólítások alkalmasak arra, hogy az intézményekhez forduló, hivatalos kommunikáció kereteit megalkossák, a levél nyitóformulájának részeként eleget téve a formális üdvözlés funkciójának. Ezek a formák azonban az elszemélytelenítés, arctalanítás miatt hivatalos jellegük ellenére akár udvariatlannak is tűnhetnek.

A nyilvános eseményeken, több emberhez forduló gyűjtőnévi elemeket, illetve közösségekre egységben utaló elemeket (pl. *konferencia, bizottság, szerkesztőség*) beépítő megszólítások esetében a közösség együttes megszólítása a cél. Ezekben az esetekben a csoportot alkotó egyének cselekvőképessége, személyszerűsége a megszólítás művelete révén megvalósuló fogalmi integráció folyamatában (Fauconnier–Turner 2002) áttevődik a csoportra is. Az együttes megszólítás funkciója jellemző módon a közösségalkotás, az együtt betöltött szerep kiemelése.

A teljes intézmény, szervezet, illetve annak valamely részegységének megszólítása olyan esetben, amikor a címzett, a megcélzott befogadó feltételezhetően egy személy, azaz a hivatalos írásbeli intézménynévi megszólítások nagy részének esetében metonimikus folyamat, az INTÉZMÉNY AZ INTÉZMÉNY TAGJA/I HELYETT leképezés lép működésbe.

A beszédpartner mint egy metonimikus leképezés célentitása olyan kognitív műveletet feltételez, amelyben az adott személyhez való fogalmi hozzáférést az egy-egy személyhez kapcsolódó fogalmi tartomány elemei, azaz annak tulajdonságai, sajátosságai, kapcsolatai, csoporthoz való tartozása teszik közvetítő fogalomként lehetővé (vö. Kövecses 2005: 149). A beszédpartner metonimikus megjelenítése során azáltal, hogy a célentitás egy konkrét személy, sajátos, fordított helyzet jön létre: a tipikus metonimikus leképezésekben ugyanis a közvetítő fogalmak megválasztását éppen olyan kognitív elvek motiválják, hogy azok a célentításhoz képest

konkrétabbak, emberi sajátosságokhoz jobban kapcsolhatók, specifikáltabbak (vö. Radden–Kövecses 1999: 44–48). A beszédpartner metonimikus megjelenítése esetén a célentitás egy konkrét személy, illetve konkrét személyek csoportja, így a közvetítőfogalom funkciója a tipikustól eltérően nem a célentitás könnyebb hozzáférhetősége, hanem a kapcsolatminőség formálása, a figyelem sajátos fókuszálása, a beszédpartner egy sajátosságának, az adott intézményhez való kapcsolódásának az előtérbe helyezése révén. Ezekben az esetekben tehát a metonímia alkalmazásának motivációja az intézményhez mint egészhez való viszonyulás kifejezése lehet (vö. Bencze 2010: 125). Az intézménynévi megszólítás műveletének eredményeképpen a fogalmi integráció összetett művelete során a megnevezett intézmény a hozzá forduló beszéd, a megszólítottság aktusa révén tudattal bíró lényként, személyként jelenik meg.

11.2. AZ ELEMZÉS ADATAI

A fejezetben feldolgozott adatok meghatározó része írásbeli közlésekből származik, egyrészt egy folyamatosan gyűlő hivataloslevél-adatbázisból (lásd Domonkosi–Ludányi 2020b), másrészt internetes keresőkkel szisztematikusan gyűjtött előfordulásokból. Az MNSz2 hivatalos alkorpuszának, azon belül a hivatalos levelek anyagának megszólítási változatait is áttekintettem (Oravecz–Váradi–Sass 2014). Emellett figyelembe vettem az intézménynévi megszólítások típusainak és gyakoriságának értelmezésében Ludányi Zsófiának az MTA Nyelvtudományi Intézete közönségszolgálatához érkező leveleit feldolgozó felmérését (2020a) is. Az intézménynévi megszólításokra vonatkozó metadiskurzusokat egy problematikus kérdéseket megvitató honlap, a *www.gyakorikerdesek.hu* fórum *Szokások, etikett és Közoktatás, tanfolyamok* című rovatainak nyelvi kapcsolattartással foglalkozó kérdései alapján vizsgáltam meg.

11.3. AZ INTÉZMÉNYNÉVI MEGSZÓLÍTÁS TIPIKUS HELYZETEI ÉS MEGÍTÉLÉSE

11.3.1. Intézménynevek a megszólítási gyakorlatokban

Az intézményre utaló megszólításokból összegyűlt adatok az mutatják, hogy levélkezdő helyzetben bármely teljes intézménynév, illetve az intézménytípusra utaló köznév is szerepelhet megszólításként. Ezeket a megnevezéseket a levélkezdő jelzők, tipikusan a *tisztelt*, ritkábban a *kedves* teszik vokatívuszi jellegűvé.

A teljes kifejtett intézménynév szerepeltetése hivatalos helyzetet jelez, például hivatalos eljárás kezdeményezése során:

(3a) Tisztelt Állami Számvevőszék! (W₁)

(3b) Tisztelt Fidesz - Magyar Polgári Szövetség!¹ (W₂)

Hivatalos eljárások során akár halmozva, több intézmény egymás után is a megszólítottak körébe kerülhet, a megszólító funkció érvényesülése érdekében a felsorolás minden tagját jelzővel egészítve ki:

(4) Tisztelt Eötvös Loránd Tudományegyetem!

Tisztelt Debreceni Egyetem!

Tisztelt Pécsi Tudományegyetem!

Tisztelt Szegedi Tudományegyetem! (...) (W₃)

A teljes intézménynevet beépítő megszólítások erőteljesen formális stílust jeleznek, a hivatalos ügyintézés kereteit jelölik ki, miközben az udvariasságnak a személyközi viszonylatokra jellemző, a megszólított személyére utaló formái nem kapnak szerepet bennük.

Az interneten fellelhető hivatalos levelek között nagyon nagy számban szerepelnek akár kifejezetten hosszú, a hivatalos nevet részletező, a teljes intézménynévtől egészen a keresett alegységig részletező levelek is, ahogy az (5) példában látható.

¹ A levelekből, e-mailekből, nyílt levelekből származó szövegrészeket eredeti írásmóddal közlöm.

- (5) Tisztelt Eötvös Loránd Tudományegyetem, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Hallgatói Önkormányzat és Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Hallgatói Önkormányzat! (W4)

Nagyon sok ilyen adat háttérben nem egyértelmű nyelvhasználói gyakorlat húzódik meg, hanem például olyan a technikai eljárások, hogy a közérdekű adatigénylésre specializálódott *kimittud.atlatszo.hu* oldal olyan levélsablont használ, amely a legösszetettebb intézményi egységek hivatalos megnevezése elé is beilleszti a *tisztelt* jelzőt. Bár ezeket a nyelvi adatokat nem a nyelvhasználók szokásai eredményezik, a sablon révén keletkező, ráadásul az interneten nagy számban közzétett iratok meghatározó mintát nyújtanak a hivatalos levelek írása során tájékozódóknak is.

Hasonló szerepe lehet annak a hivatalos ügyintézés körében szintén tapasztalható gyakorlatnak is, hogy egy-egy hivatalos úrlapon maga a megszólítandó fél, intézmény ad meg ilyen jellegű, sőt meglehetősen körülményes megszólítási formát előkészített levélsablonként:

- (6) Tisztelt CRITERION Biztonsági Szolgáltatások Zrt! (W5)

A kifejtettség, illetve a pontos megnevezés udvariassági követelményének ellentmondva az intézmények rövidítése is előfordul hivatalos e-mailek és nyílt levelek megnyitásában:

- (7a) Tisztelt Máv Start Zrt! (W6)
(7b) Tisztelt NAV! (W7)
(7c) Tisztelt BKV Zrt.! (W8)

A rövidített intézménynevek alkalmazása szándékoltan is jelezheti a tiszteleti funkció hiányát, például az olyan esetekben, amikor az ügyfelek a felháborodásuknak, elégedetlenségüknek adnak hangot (8).

- (8) Tisztelt MÁV! Szeretnék gratulálni Önöknek és azoknak akik tegnap résztvettek a káosz drámában (vagy inkább vigjáték?) Nyugatiban. Szereplők: a naponta ingázó valószínűleg drága pénzen vásárolt bérlettel rendelkező utasok (Mi) és Önök, akik csak sztrájkolni tudnak, de ha valamit tenni is kéne, akkor csak kívülállóként nézik az eseményeket. (W₉)

A teljes nevet vagy annak rövidítését, azaz a tulajdonnévi elemeket a megszólításba építő változatokon kívül jellemzőek a (9)-hez hasonlóan csupán az intézményre, szervezetre, szervezeti egységre utaló közszó elemet megszólításként használó le-
vélkezetek is. Ritkán előfordul olyan változat is, hogy egy-egy intézmény, szervezet elnevezésének nem az intézményre utaló közszó tagja, hanem a tulajdonnévi elem szerepel önmagában a megszólításban, miként a (10) alapítványnak címzett levélben.

- (9)
Kedves tanszék, mikor lehet megtekinteni a vizsgadolgozatot? (W₁₀)
Tisztelt Egyetem! (W₁₁)
Kedves Egyesület! (W₁₂)
Tisztelt Könyvtár! (W₁₃)
Tisztelt Alapítvány! (W₁₄)

- (10) Tisztelt Menstvár! (W₁₅)

A *Magyar nemzeti szövegtár* hivatalos levelekre épülő anyagát áttekintve a vizsgált megszólítások közül a testületre utaló, összefoglaló szerepű, a testületet egészként, megismerésükre megszólító változatok fordultak elő:

- (11)
Tisztelt Elnökség!
Tisztelt Kuratórium!
Tisztelt Szerkesztőség!
Tisztelt Alkotmánybíróság!

A hivatalos alkorpuszba jegyzőkönyvekből, a szóbeli közlések lejegyzett változatából származó anyagban jellemzően nem valódi intézménynévi megszólítások, hanem hivatalos testületekre utaló formák szerepelnek:

(12)

Tisztelt Közgyűlés!

Tisztelt Fővárosi Közgyűlés!

Tisztelt Vezérkar!

Tisztelt Képviselőtestület!

Az intézményneveket, intézménynévi megnevezéseket tartalmazó megszólítások metonimikus jellegét példázzák azok a levelek, amelyek halmozott megszólítások révén az intézmény mellett a megcímzett személyt is a megszólításba építik, miként azt a (13a) és (13b) példák mutatják.

(13a) Tisztelt Budapest Főváros Főpolgármesteri Hivatala! Tisztelt Főpolgármester Úr! (W16)

(13b) Tisztelt Iskola, kedves Szabadidő Szervező! (W17)

A metonimikus leképezést általában az indokolja, hogy a levél olvasója, személyes címzettje az intézmény nevében, képviselőjében eljáró személy, aki elsődlegesen mint az adott intézmény képviselője kerül színre, azaz a metonímia szerepe az adott hivatalos funkcióra fókuszálás. Egyes esetekben azonban konkrét személy az üzenet címzettje, mégis az intézmény nevesítődik. A metonimikus jelleg ilyen működését mutatja a (14) köztársasági elnök által aláírt levél is, amelyben az *iskola* mint intézménynévre utaló közszó épül a megszólításba, miközben a levélkezdet az *Ön* megszólító névmás használata, illetve a leírt helyzet révén megmutatja, hogy a címzett az iskola, az intézmény vezetője.

(14) TISZTELT ISKOLA!

Figyelmét kérve és támogatásában bízva fordulok Önhöz, valamint az Ön által vezetett középiskola nevelőtestületéhez és diákközösségéhez. (W18)

A (15) közlekedési vállalatnak címzett üzenet pedig reflektál is erre a sajátosságra, hogy a személytelen megszólított révén egy konkrét személyt kíván elérni, akinek továbbítani szükséges a személyes köszönetét.

(15) Tisztelt BKV Zrt.! Ma átvettem az elvesztett könyvem, kérem, továbbítsák köszönetem a becsületes buszsofőrnek. Bízom benne, hogy a régi mondás: JÓ TETT HELYÉBE JÓT VÁRJ! érvényesül esetében. A legjobbakat kívánom neki és minden BKV dolgozónak. (W19)

A hivatalos ügyintézés sokféle csatornája, különböző gyakorlatai, az interneten található sablonok torzító hatása miatt meglehetősen nehéz felmérni azt, hogy milyen arányú az ilyen intézménynévi, az intézményt megszólító levele, e-mailek aránya, mennyire számít valóban bevett, elterjedt gyakorlatnak. Ebben a tekintetben nagyon tanulságos Ludányi Zsófiának a Nyelvtudományi Kutatóközpont (a kutatás idején Nyelvtudományi Intézet) nyelvi tanácsadó szolgálatához írott leveleit feltérképező kutatása, hiszen egy helyről származó mintán ugyan, de számszerű arányokat is jelez (2020). Felmérése a közönségszolgálatához forduló leveleket dolgozza fel, nagyobb, 10 éves időtávlatban, így a minta nagysága alkalmas lehet egyes tendenciák megállapítására. Eredményei a változatosság felmutatása miatt is tanulságosak, ugyanis egyetlen közönségszolgálatához számos különböző metonimikus, az intézményt vagy az intézmény egységét jelölő megszólítással fordulnak az érdeklődők (Ludányi 2020a):

(16a) Tisztelt MTA! (330 db)

(16b) Tisztelt Nyelvtudományi Intézet! (181 db)

(16c) Tisztelt Közönségszolgálat! (128 db)

(16d) Tisztelt Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet Nyelvművelő és Nyelvi Tanácsadó Kutatócsoport! (84 db)

- (16e) Kedves MTA! (67 db)
- (16f) Tisztelt Magyar Tudományos Akadémia! (43 db)
- (16g) Tisztelt Intézet! (29)
- (16h) Tisztelt Ügyfélszolgálat! (25 db)
- (16i) Kedves Nyelvtudományi Intézet! (12 db)
- (16j) Kedves Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet Nyelv-
művelő és Nyelvi Tanácsadó Kutatócsoport! (7 db)
- (16k) Kedves Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet! (4 db)
- (16l) Tisztelt Nyelvi Tanácsadó Kutatócsoport! (2 db)

A közönségszolgálat metonimikus megszólításaiban megmutatkozó arányok illusztrálják, hogy egy hierarchikus szervezet kis egységéhez fordulva a leggyakoribb a teljes intézmény megnevezése, teljes és rövidített formában is nagy számban nevesítve (a, e, f). Előfordulnak a szervezeti egységek mindegyikét felsoroló, részletező megszólítások (d, j), illetve a befogadó intézet teljes nevét (b, i), illetve annak csak a közszói elemét a levélkezdetbe építő (g), és kifejezetten a nyelvi tanácsadást végző kutatócsoportot, közönségszolgálatot nevesítő (c, h, l) megszólítások is.

A közönségszolgálatához érkező levelek számarányai meggyőzőek abban a tekintetben is, hogy a hivatalos megszólításokban sem egyöntetű a *tisztelt* jelző alkalmazása, a levélkezdő vokatívusz jelölőjeként, hanem viszonylag nagy számban jelen van a *kedves* jelző is. Egy intézmény, szervezeti egység megszólítása esetében az ilyen jellegű konstrukciók által kezdeményezett fogalmi integráció során olyan sajátos társas jelentések formálódnak, amelyben a metonimikus megnevezés személytelen és távolságtartó jellegét a megszemélyesítő jellegű jelző enyhíti, teszi közelítő szerepűvé.

11.3.2. Metadiskurzusok, vélekedések az intézménynévi megszólításról

Hivatalos jellegük és nagyszámú előfordulásuk ellenére az intézménynévi megszólítások megítélése ellentmondásosnak számít, így számos kérdésfelvetés kapcsolódik

hozzájuk, ezek feltárására internetes társalgásokat tekintettem át. Az internetes fórumok nyelvi kapcsolattartásra vonatkozó kérdései és válaszai olyan metadiskurzusoknak tekinthetők (lásd bővebben 14. fejezet), amelyekben a beszélők megnyilatkozásai a nyelvi tevékenységre és az ahhoz kapcsolódó társas jelentésekre vonatkoznak (vö. Kádár–Haugh 2013: 181–206; Domonkosi–Ludányi 2018a).

A *www.gyakorikerdesek.hu* internetes véleménykérő fórum anyagát megvizsgálva úgy tűnik, hogy az egyik tipikus nyelvhasználati szintér, amellyel kapcsolatban az intézménynévi megszólítások felvetődnek, a felsőoktatási ügyintézés (vö. Ludányi 2018):

(17)

Kérdés: Ha a suliban egy adott tanszéknek szeretnék írni bővítés miatt, akkor milyen megszólítást írjak az e-mailben? Tisztelt Pénzügy Tanszék jó lesz? Vagy? (...)

Válasz: A Tisztelt Tanszék! nagyon szokatlan. Helyette sokkal jobb, ha azt írod: „Tisztelt Tanszéki Ügyintéző!”. Nálunk az ügyintéző sokaknak csak egyszerűen X. néni, de persze ez a helyi viszonyoktól függ, mi kis tanszék vagyunk. :) (W20)

A válaszok meglehetősen változatos képet mutatnak, az intézménynévi megszólítás ajánlásától a teljes elutasításáig, jelezve ennek a megszólítási módnak az ellentmondásos megítélését. A felsőoktatáson belüli különböző gyakorlatok működését mutatja a következő párbeszéd (18), amelyben a megszólítási tanácsot kérő két változatot tart lehetségesnek, vagy a szervezeti egység megnevezését, vagy pedig az ügyintéző teljes néven szólítását. Ez a kérdésfelvetési mód mutatja a semleges, általános hivatalos megszólítási formák használatában való járatlanságot. A válaszadók között van olyan, aki egyértelműen a hivatali egység megszólításának bevett gyakorlatáról számol be, míg egy másik válaszadó a *tisztelt* jelző jelentése miatt nem tartja elfogadhatónak.

(18)

Kérdés: A tanulmányi osztályos néninek hogyan írnátok e-mailt? Tisztelt Tanulmányi Osztály, vagy Tisztelt XY?

Válasz1: Tisztelt Tanulmányi Osztály. Mindig így írtam nekik.

Válasz2: Egy „osztályt” nem tisztelünk meg. (W₂₁)

Az elemzett tanácskérő oldal illetmáni kérdéseinek feldolgozása azt mutatja, hogy a cégekhez, boltokhoz, könyvtárakhoz forduló üzenetek tekintetében is vetődnek fel a metonimikus megszólítások lehetőségét tárgyaló kérdések. Egy könyvtárnak írott levél kapcsán különböző érveket véleményeket ütköztető vita bontakozik (19) ki az intézménynévi jellegű megszólítások használhatóságával, szerepével kapcsolatban, amely szemlélteti az ezzel a megoldással kapcsolatos eltérő attitűdöket. A vitában az érvek egyik része arra mutat rá, hogy az üzenet ezekben az esetekben valóban az intézménynek van szánva, a levelet olvasó személy pedig csak képviseli az intézményét, míg a más vélemények a levél olvasója részéről elvárható személyesség mellett érvelnek:

(19)

Kérdés: Ha levelet írok egy könyvtárnak, de nem tudom ki fogja elolvasni, hogy szólítsam meg?

Válasz1: Intézményt ilyenkor az intézmény nevén. Tisztelt Szabó Ervin Könyvtár!

(...)

Válasz2: Én fenntartom, hogy nem konkrétan az olvasó személynek írunk, hanem ő csak a megszólított intézmény arctalan képviselője.

Válasz3: Igen az intézmény arctalan képviselője. Mégis azt várom, hogy az ismeretlen, arctalan levelező (én...) kívánságát figyelembe vegye. Rosszul érintene bárkit is, ha a válaszlevél megszólítottja „Tisztelt ismeretlen” lenne. Aki kér, bejelent, intézkedést vár. Úgye, nem egy „senki”-től?

(W₂₂)

Az intézménynévi megszólításokról kibontakozó metadiskurzusok igen eltérő álláspontokat mutatnak tehát, miközben jelzik, hogy a hivatali kommunikációban a megszólítási dilemmák bevett megoldássá tették az intézménynéven szólítás gyakorlatát.

11.4. ÖSSZEGZÉS: AZ INTÉZMÉNYNÉV MINT A MEGSZÓLÍTÁS ESZKÖZE

A hivatalos jellegű, illetve ügyintézésre szolgáló levelezés gyakorlatát vizsgálva az intézmény megnevezését, illetve intézménynevet tartalmazó megszólítások a levélkezdet egyik lehetőségének számítanak. A levelezéssel kapcsolatos bizonytalanságokban, reflexiókban is jelentős ezért az ilyen típusú megszólítással kapcsolatos felvetések száma, jelezve azt is, hogy bár létező gyakorlatról van szó, a megítélése a beszélőközösségben nem egységes, sőt egymásnak ellentmondó elgondolások is érvényesülnek.

Az intézménynévi elemet tartalmazó megszólítások működésüket tekintve olyan metonimikus leképezésnek tekinthetők, amelyben a megszólított személye, azaz a levelet olvasó ügyintéző személy egy metonimikus leképezésen keresztül válik hozzáférhetővé; amit az indokol, hogy nem személyes kapcsolatról, a személyközi viszony alakításáról van szó, hanem az adott személy az intézmény képviselőjében jár el. Az üzenet kezdetétől elvárt rituális jelleget képviselve így ezek a megszólítások is alkalmasak a helyénvaló viselkedés megvalósítására, azonban mivel a személy irányában kifejezett tiszteleti funkciót nem töltik be, nem tekinthetők egyértelműen tiszteletadó megoldásnak.

12. A MEGSZÓLÍTÁS MINT HUMORFORRÁS

A humor lehetséges szerepeinek vizsgálata a társas mozzanatok erőteljes hatására mutatott rá, igazolva, hogy a humornak a társas viszonyok szerveződésében, a kapcsolatok létrehozásában és fenntartásában, a csoportok identitásának alakításában meghatározó funkciói vannak (Tisljár 2011). A megszólítás mint a társas viszonylatok nyelvi alakításának közvetlen lehetősége képes a humor forrásává válni, sajátos módon venni részt humoros megnyilatkozások megalkotásában (Norrick–Bubel 2009).

Ez a fejezet a megszólítás és a humor összetett viszonyrendszerének két kérdéskörét mutatja be. Egyrészt választ keres arra, hogy milyen tényezők járulhatnak hozzá, hogy egy-egy, a beszédpartnerre utaló nyelvi forma, megszólítás humorosként legyen értelmezhető. Ebben a tekintetben az elemzés azt is mérlegeli, hogy a megszólítások humoros jellegének értelmezésében mennyiben alkalmazható Attardo (1994, 2001) megközelítése. Másrészt egy humoros diskurzusműfajra, a viccre szűkítve azt is bemutatja, hogy milyen szerepe van a megszólításoknak ebben a szövegtípusban, milyen mozzanatok okozzák a megszólítások feltűnő gyakoriságát ezekben a szövegekben. Emellett feltárja azt is, hogy a viccek a megszólítások mely tipikus funkcióira reflektálnak.

12.1. AZ ELEMZÉSBEN FELHASZNÁLT ADATOK

Az elemzés különböző módszerekkel gyűjtött adatokra támaszkodik. Épít egyrészt korábbi empirikus, a magyar megszólítási szokásrendet átfogóan vizsgáló kérdőíves és interjú kutatásaim adataira (Domonkosi 2002, 2010), az orvos-beteg kommunikációval kapcsolatos felmérések eredményeire (Domonkosi–Kuna 2015), a megszól-

lítások perspektivikusságát és ezen belül játékos, humoros jellegét is tárgyaló interjúk tapasztalataira (Domonkosi 2016), illetve nem szisztematikus véleménygyűjtésből, közösségi oldalakról, internetes fórumokról származó vélekedésekre is. Ez az anyag a vicces, humoros jelleghez kapcsolódó metapragmatikai reflexiókat is tartalmaz. A megszólítások viccekben betöltött szerepének vizsgálatához pedig egy nagyobb viccgyűjteményt használtam fel: a Kun Ákos által összegyűjtött és két kötetben közzétett, kb. 11 000 viccből álló kiadványa (*Viccek, humoreszkek, anekdoták I–II.*) nagyon széles körű anyagot ölel fel, ugyanis 270 nyomtatott formában megjelent és 30 internetes viccgyűjtemény anyagát egyesíti.

12.2. A TEGEZÉS ÉS NEMTEGEZÉS KETTŐSSÉGE MINT HUMORFORRÁS

A nyelvi kapcsolattartás szokásrendjében napjainkban egy-egy viszonylaton belül nem szokásos a tegező és nemtegező formák érzelmkifejező váltogatása (Domonkosi 2002), azaz a kapcsolat bizalmasságától, a felek hierarchikus viszonyaitól, a szolidaritás jelölésének szándékától függően a felek vagy tegeződnek, vagy pedig magázódnak. Az újonnan alakuló kapcsolatok esetében a tegező vagy a nemtegező forma megválasztása bizonytalanságot okozhat, a megszólítást elkerülő stratégiák kidolgozásával járhat együtt. A tegezés és nemtegezés kettősségére épülve hétköznapi beszédhelyzetekben létrejöhet egyrészt a magázódás tréfálkozó, játékos kapcsolattartási formaként való használata; a vicc és az anekdota szövegtípusában pedig egy-egy beszédhelyzetet kívülről szemlélve a tegezés és a nemtegezés közötti választás nyelvi nehézségeinek felmutatása válhat a humor forrásává.

12.2.1. A nemtegező kapcsolattartás játékos humora

A nyelvi adatok azt mutatják, hogy a tegező viszonylatokban a magázás/nemtegezés képes humoros, vicces nyelvi kapcsolattartási formaként működni, a tegeződésre épülő, bizalmas társas kapcsolat forgatókönyve mellett egy másik, hivatalosabb, távolságtartóbb viszonylat forgatókönyvét idézve meg (Attardo 2001), az adott helyzetben

legtipikusabb, leginkább várható kapcsolattartási forma helyett a másikat alkalmazva. A szkript, azaz a forgatókönyv szervezett információegyüttesként, a beszélő által internalizált kognitív struktúráként értelmezhető: a nyilvánvalóan közeli, bizalmas, tegeződést feltételező viszony forgatókönyve ellentétbe kerül a nemtegeződő nyelvi formák révén aktiválódó tudáselemekkel. A magázódást mint játékos kapcsolattartási formát, amely az egyik adatközlő szerint mintegy „idézőjelbe teszi a társalgást”, az interjúalanyok 37% említette meg, és arról számoltak be, hogy ez a tréfálkozó kommunikáció legtipikusabban párok, barátok, esetleg szülők és gyermekek között jöhet létre. Ez a használati mód összefüggésben van azzal a nominális megszólítások esetében is érzékelhető szabályszerűséggel, hogy bizalmas viszonylatokban bármilyen, a formálisabb, távolságtartóbb kapcsolatokra jellemző nyelvi forma szerepelhet, sajátos társas jelentéseket, többek között humoros megoldásokat hozva létre.

A vicces, tréfálkozó, a humoros közléseknek kiindulási alapot teremtő kapcsolattartási mód internetes társalgásokban is tetten érhető. A tegeződő alaphelyzetben a játékos, viccelődő magázódás a nemtegező formák hagyományos szerepének az ellentétét is képes kifejezni, ugyanis az érzelmi közeledés jelölésére szolgál. A két magázódni kezdő személy jelezheti egymás és a többi beszélgetőpartner számára is, hogy ők más jellegű, szorosabb viszonyban vannak. Ilyen helyzet például, amikor egymást más fórumról, korábbról ismerő partnerek egyike így üdvözlí a másikat:

(1) Hát maga meg hogy kerül ide, Casanova úr?

Ebben a köszöntésben a magázó forma mellett egy személynévi megszólítás is hozzájárul a második forgatókönyv működéséhez, sztereotípiára épülő kulturális allúzióval élve (vö. Farkas 2013). A hangnem is bizalmas kapcsolatot jelez a (2) fórumszövegben, a nemtegező formák egy korábbi kapcsolattartási szokásrendnek a bizalmas viszonyban is magázó formákkal élő megoldásait idézik meg.

(2) Ezek után bármennyire is tartanom kellene a haragjától, közölnöm kell önnel, hogy magácska meg egy pirított gesztenyepástétom.

A bizalmas helyzet és a magázódó formák inkongruitása, a két forgatókönyv ellentmondása azonban nem mindig humoros formát teremt. A tanári közlésben például a hasonló eltérések lehetnek irónia, gúny forrásai, sőt akár kioktató szerepűek is (Domonkosi 2002). A humor megszületésének a forgatókönyvek ellentétén túl megfigyelésem szerint az is szükséges feltétele, hogy a szituáció kölcsönösséget biztosítson, azaz a közlés célpontja maga a viszony, a kapcsolat legyen, ne pedig csupán az egyik beszédpartner (vö. Attardo 2001: 24).

12.3.2. A tegező, nemtegező formák választása mint humorforrás

A tegezés/nemtegezés kettősségének lehetőségei külső nézőpontból ábrázolva viccek, anekdoták, kabaréjelenetek komikus elemévé válhatnak. Karinthy *Tegezés* című írásában a tegező és magázó formák közötti választás elkerülésének stratégiái teremtenek vicces helyzetet.

(3) KOVÁCS: Hát az izé... a család mit csinál?

TAKÁCS (szórakozottan): Milyen család?

KOVÁCS: Hát a... (viccesen) a családunk. A nagyságos asszony - meg a gyerekek...

TAKÁCS (bután): Ja - hogy az én gyerekeim? (Ránéz.) KOVÁCS: A persze, persze... A izé... a gyerekek, persze.

TAKÁCS (forszírozva): Hja, mármint hogy az én gyerekeim... (magára mutat) - vagy talán...

KOVÁCS (kínban): Na igen, csak úgy mondtam, hogy a „családunk”, ahogy mondani szokták viccesen, hehehe... (Homlokát dörgölve.) Fü.

TAKÁCS (kacag): Hja, viccesen! Értem! Hehehe.

KOVÁCS: Hihihhi...

TAKÁCS: Hehehe... (Kínosan nevetgélnek. Hosszú szünet.)

KOVÁCS (hirtelen elszánja magát. Menni akar, feláll): No, én nekem menni kell...

TAKÁCS (feláll, nagyot lélegzik): Nekem is... Hát akkor... (Kézét nyújtja, sürgetően néz rá.) KOVÁCS: Hát... (Várakozva néz rá.) (Szünet.)

TAKÁCS: Hát megyünk?

KOVÁCS (bizonytalanul): Hát nem tudom... (Kínban.) Ugyan, ülünk még egy kicsit... (Leül.) TAKÁCS: Nem bánom. (Leül.) (Kínos szünet.)

TAKÁCS (vadul nézi Kovácsot, aki maga elé mered. Barátságosan.): Pardon... vigyázz... vigyázzunk... egy bogár mászik itten a... (Mutogat Kovács gallérja felé.)

KOVÁCS: Hol?

TAKÁCS: A izén, itten... a kabáton.

KOVÁCS (kihívóan): Melyik kabáton? (Diadalmasan néz rá.)

TAKÁCS (meghökken): Hát - ezen itten... (viccesen) Nem az enyémen, hehe.

KOVÁCS (most már dühös): Hát kién? (Mereven néz rá.)

TAKÁCS (kínosan viccelve): Nem mondom meg.

KOVÁCS: A... az enyémen... vagy...

TAKÁCS (gondolkodik): Igen.

KOVÁCS (rezignáltán lefricskázza a bogarat): Köszönöm. Nagyon kedves, hogy... (epésen) hogy az emberek így figyelmeztetik egymást.

(Karinthy 1999: 101–102)

A jelenet felmutatja, hogy a tegező vagy magázó forma megválasztása a beszédpartner megsértésének elkerülését célzó udvariassági probléma. Még a néhány forduló hétköznapi társalgások sem működhetnek a beszédeselemény résztvevőinek nyelvi kijelölése nélkül. A beszédpartner 2. vagy 3. személyű megjelölését elkerülő megoldások lehetőségeit, illetve a próbálkozások sikertelenségét vonultatja fel a szöveg: a teljes jelöletlenség (*a család*), a többes szám első személy bevonódó használata (*családunk*), a geszturálisan is kísért térdeixis (*ezen itten*), az egyes szám első személy tagadása révén kifejezni próbált második személy (*nem az enyémen*), illetve általános alany használata révén (*az emberek*). A Karinthy-szövegben a humor céltáblája maga nyelvi nehézség, bizonytalanság.

A következő vicces történetben is a tegezés és a magázás közötti választás nehézsége mutatkozik meg, a humor elsődleges célpontja a tegező/nemtegező forma többes szám első személyű megkerülése.

- (4) Mozart mindössze tízesztendő volt, amikor diadalmas európai zongorakörútvjáról visszatért Salzburgba. Egy salzburgi főúr, aki sokat hallott a gyermek művész német fejedelemségekben, Franciaországban, Angliában, Belgiumban elért sikereiről, nem tudta, hogy szólítsa meg a fiúcskát. Úgy érezte, hogy letegezni már nem lehet, viszont a közhasználatú „kegyed” megszólítás sehogy sem illett az apró emberkéhez. Igyekezett tehát úgy megkerülni a dolgot, ahogy ma is tesszük, ha nem tudjuk biztosan, tegező vagy magázó viszonyban vagyunk-e társalgó-partnerünkkel. Többes számot használt, ilyenformán:
- Hallom, hogy voltunk Franciaországban és Angliában; mesélték, hogy fogadtak bennünket az udvarnál; jártunk Antwerpenben, Rotterdamban is... A kis Wolfgang gyerek álmélkodva nézte a „bácsit”.
 - Érdekes – rázta a fejét. Én egyáltalán nem emlékszem, hogy mi ezeken a helyeken egyetlenegyszer is találkoztunk volna egymással... (Kun 2005: 2/425)

A többes szám első személy empatisz használatát, azaz azt a helyzetet, amelyben a megnyilatkozó csak áttételesen része a nyelvileg megalkotott *mi*-nek (Laczko–Tátrai 2015a: 514; Kuna 2016c: 326), nem ismeri fel a szöveg szereplője, a történet humora a kanonikus értelmezés és az attitűdjelölő értelmezés ellentmondásából adódik.

A tegezés és a nemtegezés lehetősége a (5) viccbe azáltal hoz működésbe két egymástól eltérő forgatókönyvet, hogy reflektálttá teszi azt a helyzetet, hogy a nemtegezés 3. személye lehetőséget ad egy olyan értelmezésnek is, amelyben a 3. személyű deiktikus elemeket egy a beszédhelyzeten kívüli szereplőre vonatkoztatjuk.

- (5) A vezérigazgató aggódik egyik fiatal kollégája miatt, aki délben egy időre mindig eltűnik. Elhatározza, hogy utánajár a rejtélyes eltávazásoknak, és magánnyomozót fogad fel a titok felfedezésére. A nyomozó annak rendje-módja szerint követi a megfigyelendő személyt, mikor délben elhagyja az épületet. Másnap a vezérigazgató szobájába siet, hogy beszámoljon a tapasztaltakról:
- Nos, Kovács úr a szokásos módon délben elhagyta az épületet, majd el-

hajtott a kocsijával a házához. Megebédelt az otthonában, majd szeretkezett a feleségével. Ezután elszívott néhányat a kiváló minőségű cigarettái közül. Végül visszatért a munkába.

– De hiszen ez pompás! Már valami rossztól tartottam...

– Eeee, uram, megengedi, hogy tegezzem?

– Hát... Persze, miért is ne?

– Akkor hadd mondjam el ismét. Kovács úr a szokásos módon délben elhagyta az épületet, majd elhajtott a kocsival a házához. Megebédelt az otthonában, majd szeretkezett a feleségével. Ezután elszívott néhányat a kiváló minőségű cigarettáid közül. Végül visszatért a munkába... (Kun 2005: 2/282)

A vicc csattanója arra épül, hogy a tegezésre való áttérés teszi egyéltelművé a 3. személyű inflexiók morféimák tiszteleti szerepét, azaz 2. személyre vonatkozó használatát.

12.4. A VOKATÍVUSZI MEGSZÓLÍTÁS MINT HUMORFORRÁS

A közvetlen vokatívuszi megszólítások figyelemfelhívó funkciójukon túl általában előtérbe helyezik a beszédpartnerek közötti kapcsolat minőségét is. A névmási megjelölés mellett a direkt megszólításban tipikus formának számítanak a személynevek (keresztnevek, becézett keresztnevek, becenevek, gúnynevek, vezetéknevek), a személynevek társjelölő szerepű főnevekkel való kombinációi, a rokonsági terminusok, az ún. szerepfőnevek (rangra, címre, foglalkozásra utaló megnevezések, általános társjelölők), a becézés és a személyjelezés révén főnevesülő melléknevek (*kedveském, okoska, egyetlenem* stb.), de emellett maga a megszólító pozíció, a sajátos intonációjú tagolatlan mondat formájú megvalósulás számos elemet értékelhet át megszólítással. Ezek a formák funkciójuk révén meghatározó tényezők a személyközi viszonyok dinamikus alakításának. Az egyes formákhoz prototipikus társas jelentések kapcsolódnak, ezáltal a különböző megszólítási formák már önmagukban különböző társas helyzeteket képesek evokálni, például a rokonsági terminusok, családi megszólítások képesek működésbe hozni a hétköznapi, családi társalgásokhoz kapcsolódó diskur-

zussémákat. Ezek a minták a nem prototipikus helyzetben való használat esetén is aktiválódnak, ezáltal a megszólítások alkalmasak egy-egy szituáció átértelmezésének kezdeményezésére. A fennálló társas kapcsolat és a megszólítás által jelölt viszony közötti inkongruencia humoros hatást hozhat létre (vö. Raskin 1985).

A megszólítások használatának szabályszerűségei azonban egyértelműen jelzik, hogy a rutinok, minták, sémák megsértése nem mindig humoros hatást teremt, ugyanis a sértő, bántó, gúnyos, ironikus megszólítások működése szintén két különböző társas viszonylat forgatókönyvének szembeállítására épül. Például az idősebb személyeknek piacon, orvosi kommunikációban családi terminusok révén való megszólítása (*mama, papa*) kifejezetten sértő, holott szintén a forgatókönyvek oppozíciójára épül. Az adataim közt szereplő metapragmatikai reflexiók alapján úgy tűnik, hogy a megszólítások esetén a humoros formaként értésben kiemelt szerepe van annak a logikai mechanizmusnak, amelynek segítségével a beszédpartnerek a két forgatókönyvet összekapcsolják, illetve a szituáció elrendezésének is (vö. Attardo 2001: 22–29). Amennyiben mindkét fél számára egyértelmű, hogy a nyelvi forma által előhívott séma nem illeszthető a kapcsolathoz, a felek egyenrangúak a kapcsolat nyelvi formálásának tekintetében, illetve felismerhető a játékot kezdeményező szerep, a forgatókönyvek ellentmondása humoros hatást eredményez. Ebből adódhat például, hogy szoros barátok között akár a durva, látszólag bántó tartalmú *hülyegyerek* megszólítás is lehet a tréfás, viccelődő, a tréfálkozást egyértelművé tevő elem.

Összefüggésben ezekkel a tényezőkkel a bizalmasabb viszonylatokban nagyobb valószínűséggel értelmezhető egy-egy megszólítás humoros, játékos elemként. Bizalmas kapcsolatokban tréfálkozva, ironikusan a távolságtartó kapcsolatok megszólításai is használhatók. Baráti kapcsolatban tréfásan bármilyen más viszonylatból átemelt elem állhat megszólításként: *hercegnő, nagyságos asszony, méltóságos úr*.

Egy fiatal, felsőfokú végzettségű adatközlő arról számolt be, hogy a felesége által használt megszólítási módot követve tréfából gyakran ő is *Éva néni*nek szólítja a saját édesanyját. Az interjúkban szereplő hasonló helyzetekben, például amikor az édesapa az első tanítási gyakorlatáról beszámoló lányát *tanárnő*nek szólítja, vagy

amikor a szerelmesek irodalmi művekre, a népköltészetre utalva csak a viccelődő helyzetekben szólítják egymást *galambom*nak, *babámnak*, a megszólítások egy közös játék részeivé válnak, amelynek társas közelítő szerepe, sőt akár közösségteremtő ereje is lehet.

A megszólítások erős forgatókönyvaktiváló szerepét mutatja a (6) példa, amelyben a férj válaszol így a feladatokat osztogató feleségének.

(6) Igenis, nagyságos asszony, ahogy parancsolja!

Az alapesetben tegeződő pár dialógusában a *nagyságos asszony* megszólítás egy olyan forgatókönyvet hoz működésbe, amelyben a szerepviszonyok aszimmetriája, az alá-fölrendelt társadalmi szerepek hangsúlyozása érvényesül. A bizalmas házastársi viszony és az inkongruens megszólítási forma ellentmondása (Norrick–Bubel 2009: 39–41) humorosan figyelmezteti a feleséget a viselkedésére.

A direkt megszólítások humorteremtő lehetőségeiben fontos szerepe van alkalmazásuk rugalmasságának, azaz annak a sajátosságnak, hogy az adott helyzethez adaptálva szinte bármilyen nyelvi elem működhet direkt megszólításként. Ezáltal a megszólítások a társas jelentések széles skálájának kifejezésére alkalmasak, ahogy a (7) metonimikus megszólítása is mutatja.

(7) Fejezd be, diákszínpad!

A (7)-ben a barátnő a korábban diákszínjátszóként tevékenykedő, egy-egy helyzetet túldramatizáló párjához fordul így, látványosan illusztrálva, hogy egy-egy megszólításnak milyen erőteljes sűrítő szerepe lehet. Az intézmény megnevezése egyrészt metonimikusan utal az abban játszó szereplőre, másrészt egyetlen szóba sűrítve a közösen ismert előzményekre.

A megszólítások tehát kiemelt társas szerepük miatt, akár egy-egy szó, kifejezés alkalmazása révén képesek egy társas viszonylat forgatókönyvét működésbe hozni, az adott viszonyban meglepő, esetleg nem oda illő forma révén humoros hatást kelteni.

12.5. A MEGSZÓLÍTÁS SZEREPE A VICC SZÖVEGTÍPUSÁBAN

A vicc szövegtípusa (általában) szóbeli, rövid, erősen dramatikus szerkesztésű, frapárs történet, a végén csattanóval, amelyre jellemző a párbeszédesség jelleg (Géró 2016; Hámosi 2017). A dramatizáltság és a párbeszédesség következtében a vokatívuszi megszólítások a viccek igen gyakori nyelvi elemének tekinthetők. A vizsgálatom során tanulmányozott viccgűjteményből (Kun 2005) szisztematikusan véletlen mintavétellel 1000 viccet kiválasztva 647 olyan viccet találtam, amelyben szerepelt megszólítás, összesen 1424 vokatívuszi elem. Ez azt jelenti, hogy a megszólítást tartalmazó szövegekben átlagosan 2,2 elem fordult elő, azaz ha egy vicc él a megszólítás eszközével, akkor valószínűsíthetően több ilyen forma is szerepel benne.

12.5.1. A megszólítás mint szövegtípus-sajátosság

A megszólítások nagy száma arra mutat, hogy a vicc szövegtípusában kiemelt szerepe van a vokatívuszoknak. Mivel a vicc szövegtípusa szükségessé teszi, hogy a rövid terjedelem ellenére követhető narratíva épüljön ki, illetve társalgások elevenedjenek meg, meghatározóvá válik benne a könnyen előhívható sémák, forgatókönyvek jelenléte.

A megszólításoknak a vicc szövegtípusában kettős funkciója érvényesülhet: egyrészt alkalmasak arra, hogy egyértelműen és gyorsan, kifejtetlenül kijelöljék a résztvevői szerepeket, tehát közrejátszanak a vicc dramatikus jellegében; másrészt a rokonsági terminusoknak, szerepfőneveknek erős sémaelőhívó szerepük van, így akár egyetlen megszólítás egész elvárásrendszert képes mozgósítani, ezáltal sűrítő szerepet játszhatnak a viccek szövegében.

A megszólító elemek akár narráció nélkül képesek a szerepviszonyok jelölésére (Norrick–Bubel 2009: 33–34), hozzájárulva a rövideghez, tömörséghez. A (8)-ban a megszólítások láthatóvá teszik, hogy egy családi jelenetről, a szülői tapasztalatok átadásáról van szó, így a kérdés-válasz pár önmagában megállhat teljes szöveggént.

(8) – Apuka, mi az az infláció?

– Infláció az, kisfiam, amikor én a jövő havi fizetésemből ebben a hónapban csak a múlt havi árak mellett tudnék megélni. (Kun 2005: 1/39)

A megszólítások a szerepviszonyokat egyértelműsítő funkció révén igen sokféle viszonyrendszert képesek sűríteni. A *kisfiú* megszólításra felelő *néni* forma kifejtés, magyarázat nélkül mutatja, hogy egymást nem ismerő gyermek és felnőtt párbeszédéről van szó.

- (9) – Mit bámulsz úgy rajtam, kisfiú?
 – Mondd, néni! Te is a szebbik nemhez tartozol? (Kun 2005: 1/59)

Emellett azonban – még ha szerepel is értelmező narráció a vicc szövegében – a megszólításoknak, sőt gyakran ismételt használatuknak dramatizáló, élénkítő, a helyzetimitációhoz hozzájáruló szerepük van. Ha a (10)-ből elhagynánk a megszólításokat, a szerepviszonyok nemcsak a szerepviszonyok válnának nehezebben azonosíthatóvá, hanem elveszne a szöveg eleven, élőbeszédszerű jellege is.

- (10) Pistike felszáll a buszra, és elfoglalja az utolsó szabad ülőhelyet. Öreg anyóka áll mellé, és kedvesen megszólítja:
 – Fiatalember, úgy leülnék!
 – De hová, mama, hová? (Kun 2005: 1/60)

Ebben a példában érzékelhető az is, hogy a megszólításoknak műfajjelölő funkciójuk is van, azaz egy-egy szöveget hallva a vicc műfajához kapcsolódó séma azonosításában is részt vehetnek.

A viccek, viccgűjtemények a megszólítási szokások görbe tükrének tekinthetők, ugyanis a céljuk nem a valós megszólítási rendszer imitálása, hanem a megszólítások révén a szerepek kijelölése és a hozzájuk kapcsolódó forgatókönyvek aktiválása. Ebből adódóan a vizsgált viccgűjteményben számos régies, már nem használt megszólítás fordul elő, jelezve a vicckincs archiváló szerepét: *kend*, *nagysád*, *nagysága*, *csendőrr úr*. Emellett sok ritka, nem tipikus megszólítási forma található a megszólítások szerepazonosító funkciója miatt: *biztos úr*, *szomszéd*, *szomszéd úr*, *néni*, *nénike*, *főnök úr*, *erdész úr*.

Ahogy a (10)-ben is, a viccek a rokonsági formulák családon kívüli használatának gazdag terepét jelentik, nagy számban fordulnak elő családon kívüli helyzetekben a következő megszólítások: *fiam, fiacskám, mama, anyjuk*. Ezek azért is különösen érdekes adatok, mert bár a hétköznapi megfigyelések igazolják az ilyen jellegű megszólítások használatát, kérdőíves adatgyűjtéssel, direkt módszerekkel nagyon nehéz kimutatni meglétüket (Domonkosi 2002).

A viccekben tehát a megszólítások egyik legfőbb a feladata a szerepviszonyok egyértelmű kijelölése. Ezáltal a megszólítás csattanópozícióba kerülhet akkor, ha ezek tisztázása késleltetődik:

- (11) A vezérigazgató hivatja az egyik beosztottat, és így szól hozzá:
- Gratulálok, fiatalember. Ön fél évvel ezelőtt egyszerű előadóként kezdte nálunk. Egy hónappal később már osztályvezető lett. Alig telt el további két hónap, már főosztályvezetővé vált. Ezennel pedig kinevezem részlegvezetővé. Mit szól hozzá?
 - Igazán kedves töled, papa. (Kun 2005: 1/28)

A (11)-ben csak a csattanóban szereplő megszólításból derül ki ugyanis, hogy a gyors munkahelyi előrelépés megvalósulásához a családi kapcsolatok járulnak hozzá. A vokativuszok a vicc sémájának fontos elemét jelentik, hozzájárulva a párbeszédekhez, a tömörséghez.

12.5.2. A megszólítások reflektáltsága a vicc műfajában

A vizsgált viccgyűjtemény tartalmaz néhány olyan szöveget, amelyekben a megszólítás aktusa tematizálódik, amelyek a megszólítás lehetséges társas funkcióira való reflexiókat, az azokkal kapcsolatos használati módozatokat teszik a humor forrásává:

- (12) Az elszegényedett báró az inasához:
- Ha vendégek jönnek, Jeannak fogom szólítani.
 - És én hogy szólítsam a nagyságos urat?

- Idióta!
- Igenis. (Kun 2005: 1/168)

A (12)-ben a megszólítás aktusa több módon is szerephez jut: egyrészt a *Jean* megszólítás jelzi a viccekben tipikusnak számító névsztereotipizáció működését, másrészt azt a társas összefüggést is, hogy az, hogy hogyan szólítunk meg másokat, és hogyan szólítanak meg minket, az a benyomáskeltés (vö. Nemesi 2011/2016: 91–134.) hatásos eszköze is. A humor születéséhez szükséges inkongruenciát pedig az adresszatív beszédaktus (*Idióta!*) válaszként való értelmezése teremti meg. A használt megszólításoknak a benyomáskeltésben játszott szerepére utal a (13) szövege is.

- (13) Évike egy játék babáért könyörög, de anyja hajthatatlan. Elrángatja kislányát a kirakat elől, és a villamosmegállóba mennek. Ott tovább pityereg a kislány, és amikor látja, hogy nem használ, megszólal:
- Anyu, ha nem veszed meg nekem azt a babát, a villamoson nagyinak foglak szólítani. (Kun 2005: 1/109)

A vicc kiépüléséhez ebben az esetben az életkor megszólítások általi kifejezhetősége járul hozzá. A nem megfelelően megválasztott megszólítások éppen a társas indexikalitás fontossága révén könnyen sértő szerepűvé is válhatnak. A (14) fenyegetést implikáló szövegében a megszólítások általi megbántás lehetősége válik reflektálttá.

- (14) A bunkó eltéved a városban, ezért megszólít egy férfit:
- Hé, fater! Hogy jutok innen leghamarabb a kórházba?
 - Úgy, hogy még egyszer faternak szólítasz! (Kun 2005: 1/35)

A megszólítás aktusa a (15)-ben azáltal válik a humor forrásává, hogy a beszédpartner megszólításának tipikus és elvártnak tekinthető forgatókönyve kerül ellentmondásba az önmagunk nyilvános, hangos megszólításának szokatlan forgatókönyvével.

(15) Egy férfi felfigyelt az élelmiszerboltban egy nőre, aki egy három év körüli kislánnyal vásárolt. A süteményespult előtt elhaladva a kislány fánkot kért, de az anyja nemet mondott. A lányka erre elkezdett nyafogni és hisztizni, mire az anyja csendesen csak ennyit mondott:

– Jól van, *Mónika*, már csak a sor fele van hátra, már nem tart sokáig, mindjárt végzünk.

Amikor a pénztárhoz értek, a kislány rágógumit akart, hiába. Újabb hiszti, az anyja erre is csendesen csak annyit mondott:

– *Mónika*, öt perc múlva túl leszünk a pénztáron, aztán hazamehetsz, és alszol egy jót.

A férfi, aki végignézte az egész bevásárlást, követte őket a parkolóba, és megszólította nőt:

– Ne haragudjon, hölgyem, végig figyeltem önöket, és meg kell mondjam, bámulatos, amilyen türelemmel bánt a kis *Mónikával*.

Mire az anyja:

– *Mónika* én vagyok. A kislányt *Timinek* hívják. (Kun 2005: 1/119)

A megszólítások speciális funkciója az aposztrofikus (Tátrai 2008: 121), amelyben a beszélő nem a beszédpartnerhez, hanem egy harmadik személyhez intézi szavait. Ennek sajátos esete az isteni hatalomhoz való fordulás. Az ilyen jellegű felkiáltások azonban a megszólítástól elszakadva, pusztán érzelemkifejező szerepűek is lehetnek. A (16) humoros hatása abból fakad, hogy az *Úristen!* felkiáltás megszólításként és a meghökkenést jelző elemként való értelmezése kerül ellentmondásba:

(16) – Az én nagybátyám pap, és mindenki úgy szólítja, hogy főtisztelendő úr – dicsekszik egy srác a többieknek.

– Az semmi, mert az én nagybácsikám bíboros, és őt meg eminenciás uramnak szólítják – mondja a másik.

– Ez mind semmi! Az én bácsikám olyan kövér, hogy ha kimegy az utcára, mindenki azt mondja: *Úristen!* (Kun 2005: 1/353)

A viccek sajátos csoportját jelentik tehát azok, amelyekben maga a beszédpartner jelölésének művelete tematizálódik. Ezek a szövegek a megszólítások tipikus társas szerepeire nézve metapragmatikai reflexiókként értelmezhetők. A megszólítások különböző beszédaktusokban szerepelhetnek, és az ezekkel való játék (vö. Nemesi 2016) szintén humoros szerepű.

12.6. ÖSSZEGZÉS: HUMOR A MEGSZÓLÍTÁSBAN

Az attitűddeixis megvalósulásai és azon belül is kiemelten a vokatívuszi megszólítások dinamikus és rugalmas szerepet töltenek be a személyközi viszonyok alakításában. Az egy-egy viszonylathoz kapcsolódó nyelvi szokások, minták, sémák akár egy-egy megszólító elem révén is aktiválhatók. Ha egy adott helyzetben az elvárások és a nyelvi megvalósulás által működésbe hozott forgatókönyvek ellentmondásba kerülnek, a megszólítások humor forrásává is válhatnak. A tréfás, viccelődő megszólítások általában a bizalmas kapcsolatokra jellemzőek, a társas közelítés tipikus eszközei. A humoros műfajok közül a viccben azért van meghatározó szerepe a vokatívuszoknak, mert hozzájárulnak a dramatizáltsághoz, és alkalmasak a társas viszonyminőségekre vonatkozó sematikus tudás közvetlen aktiválására, a szerepviszonyok hosszabb kifejtés nélküle megjelenítésére.

**A MEGSZÓLÍTÁS
GYAKORLATAI:
HELYZETEK, SZOKÁSOK,
ÉRTELMEZÉSEK**

13. A GYÓGYÍTÓ-BETEG VISZONYLAT MEGSZÓLÍTÁSI VÁLTOZATAI EGY MOZGÁSSZERVI REHABILITÁCIÓS OSZTÁLY GYAKORLATKÖZÖSSÉGÉBEN

Hogy tetszik lenni, Kovács néni?

Egy kórházi osztály mint gyakorlatközösség működésének számos nyelvi szempontból is megragadható vonatkozása van. Vizsgálható a közösségre jellemző speciális nyelvhasználat, szleng (Csiszárík 2017), a szakmai nyelvhasználatnak a betegekkel való kommunikációban használt változata (Kuna–Ludányi 2023), a közös cselekvésekhez kapcsolódó beszédaktusok típusai (Kuna 2023; Marthy 2023; Udvardi 2023), a kórházi osztály nyelvi tájképe, a hatékony kommunikáció nyelvi feltételei (Udvardi 2017), a személyközi viszonyok alakításának nyelvi eszközei (Kuna 2016bc; Kárpáti 2018), azon belül pedig a megszólítások, a beszédpartnerre utaló elemek szerepe és az azokhoz kapcsolódó szokások és stratégiák is (Norrby et al. 2015; Domonkosi–Kuna 2015; Kuna–Domonkosi 2022).

A fejezetben bemutatandó kutatás célja az volt, hogy egy kórházi osztályon használt megszólítási változatokat, a tegezés és a nemtegezés megoszlását, a nemtegezés változatait, az előforduló nominális megszólításokat a megvalósuló szerepviszonyokkal összefüggésben, a közösségben élő értelmezésekre, magyarázatokra építve mutassa be.² A megszólítási gyakorlatok feltérképezésében a résztvevő megfigyelés, a kérdőívezés és az interjúzás módszerei egyaránt szerepet játszottak. A kérdőívezés módszerének alkalmazása miatt úgy tűnhet, mintha a kutatás a megszólítás-kutatás korai eljárásaihoz kapcsolódna, azonban nem átfogó képet igyekszik adni a magya-

2 A fejezetben bemutatott elemzés előzménye egy Csiszárík Katalinnal közösen írt tanulmány (lásd Csiszárík–Domonkosi 2018), a kérdőív összeállítását és az adatgyűjtést Csiszárík Katalin végezte, aki a kutatásból megjelenített, általam írt elemző részek közléséhez hozzájárult.

rul beszélők körében használt megszólításokról, hanem a kérdőív eszközét is arra használja, hogy egy specifikus gyakorlatközösségről adjon minél kidolgozottabb, összetettebb képet. A megfigyelés emellett rámutat a megvalósuló gyakorlatokra, az interjúk pedig felfejtik a közösség tagjainak a megszólításokhoz kapcsolódó értelmezéseit és értéktulajdonításait.

13.1. A KÓRHÁZI OSZTÁLY MINT GYAKORLATKÖZÖSSÉG: A GYÓGYÍTÓ-BETEG VISZONYLAT VÁLTOZATAI ÉS JELLEMZŐI

Egy kórházi osztály működése összetett kommunikációs viszonyokat feltételez. A kórházi kezelés megvalósulását meghatározzák a társadalmi és kulturális viszonyok, az azokból eredő szerepek, normák és kommunikációs mintázatok. Egy kórházi osztály nyelvi gyakorlatai az egészségügyi kommunikáció egy szeletét jelentik, de mivel helyi adottságokhoz kötődnek, az ott megfigyelt sajátosságokat a gyakorlatközösség szokásrendjébe ágyazottan lehet értelmezni, nem általánosíthatók a kórházi nyelvi kapcsolattartás egészére.

A kórházi osztály mint gyakorlatközösség gyakorlatait egyik oldalról a gyógyító munka, és így a gyógyításban részt vevők és szerepeik határozzák meg, a másik oldalról pedig a betegek folyamatosan fluktuáló közössége is alakítja. Bucholtz (2001) szerint a gyakorlatközösség elmélete jól összeilleszthető az identitás jelenlegi elképzeléseivel. Ebben az értelmezésben a kórházi osztályon működő szerepviszonyok identitásgyakorlatok eredményeképpen formálódnak, a megszólítási gyakorlatoknak pedig kiemelt szerepük van a közösségi szerepek alakításában. Egy kórházi osztály gyakorlatközösségében különböző gyógyító feladatkörök vannak jelen, az orvosok mellett szerepük van az ápolóknak és a beteghordóknak, a vizsgált gyakorlatközösségben pedig, mivel egy mozgásszervi rehabilitációs osztályról van szó, a gyógytornászoknak is.

A kutatás a gyógyítók és betegek közötti kapcsolatokra, és az azok alakításában és fenntartásában szerepet játszó nyelvi elemekre összpontosított. A szerepviszonyok

aszimmetriáját és jellegét tekintve a különböző gyógyító-beteg viszonyok között is eltérések vannak, amelyek a kutatás hipotézisei szerint a megszólítások használatában is megmutatkoznak. Az elemzés kiindulópontja szerint az orvosokkal alakított viszony hierarchikusabb, tiszteletadóbb jellege, illetve a további gyógyítókkal való kölcsönös és folyamatos, sőt a vizsgált osztály jellegéből adódóan sokszor huzamosabb, nagyobb mértékű bevonódásra alkalmat teremtő együttműködés is szerepet kap a megszólítási gyakorlatok alakulásában. Mindemellett a gyógyító szerep minden szintje sajátos viselkedésmódo(ka)t és ehhez kapcsolódva sajátos nyelvhasználatot ír elő, amelyek meghatározzák a gyógyítókhoz való viszonyulás lehetőségeit is a betegek számára (vö. Kárpáti 2018). A kórházi ellátás keretei között a nyelvhasználati megoldások a szerepvizonyok fenntartásának funkciója mellett a gyógyító célok elérésének eszközei is (vö. Kuna 2024).

13.2. A VIZSGÁLT KÓRHÁZI KÖZÖSSÉG JELLEMZÉSE, A KUTATÁS MÓDSZEREI

A tanulmány a Kazincbarcikai Kórház Nonprofit Kft. Mozgásszervi Rehabilitációs Osztályának gyakorlatközösségét vizsgálja, a feldolgozott adatokat Csiszárík Katalin gyűjtötte. Az osztály a 2000-es évek eleje óta működik, a vizsgálat idején hatvanhat ágygal és nagyjából azonos számú beteggel. Vegyes profilú mozgásszervi osztály, azaz foglalkoznak stroke-osokkal, traumásokkal, ízületi és idegrendszeri betegségekkel, ízületi protézisekkel, gerincbetegségekkel és egyéb ritkább kórképekkel is. Három részleg van, egy-egy részlegen belül férfi és női kórtermek vegyesen. Gyógytornával, fizioterápiás kezelésekkal és masszázzsal, gyógyszeresen és infúzióval gyógyítják a betegeket. Egy orvos, huszonegy nővér, hat gyógytornász, egy logopédus, egy beteghordó és egy adminisztrátor dolgozik az osztályon. Az egyik részleg 2017 októbere óta nappali kórházként működik, ahol a betegek csak hétköznapokon, reggeltől kora délutánig tartózkodnak, a kezeléseket után hazamennek.

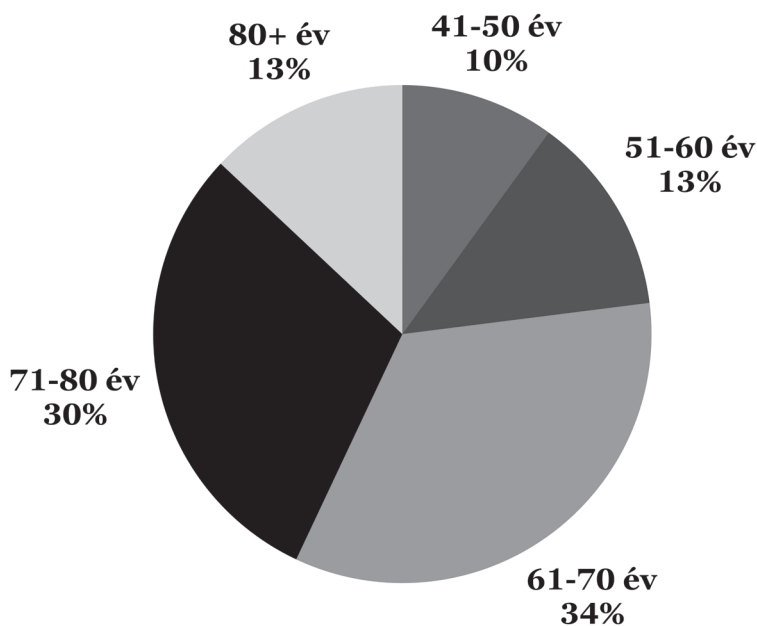
A fejezet a 2017. december 1-től 2018. január 23-ig, igazgatói engedéllyel végzett kutatás eredményeit dolgozza fel.³ A kutatási időszak alatt több, egymást kiegészítő módszert alkalmaztunk. A kérdőíves és interjú adatgyűjtés mellett kontrollként Csiszárík Katalin résztvevő megfigyelést is végzett: fehér köpenybe öltözve, a dolgozók közé épülve részt vett a viziteken, jegyzetelte a nyelvi adatokat.

A megszólítások szisztematikus tanulmányozására külön kérdőív készült a dolgozók és külön a kezelték kikérdezésére. A diskurzuskiegészítő tesztbe olyan szituációk kerültek, amelyek az osztályon korábban folytatott vizsgálatok alapján (Csiszárík 2017) a valóságban is nagy valószínűséggel előfordulhatnak, vagy gyakorta elő is fordulnak a rehabilitációs osztály életében. Mindkét kérdőívtípus csak az adatközlők által használt formára kérdezett rá, nem kérte a tipikusan hozzájuk fordulva használt forma felidézését (lásd Mellékletek).

A kérdőívek és az interjúk esetében egyaránt rögzítésre került az adatközlők kora, neme, a dolgozókat tekintve munkahelyi beosztásuk, a betegek adatai közül pedig az osztályon való tartózkodásuk ideje és a bentfekvéseik száma is. A kérdőíveket összesen 24 dolgozó és 30 beteg töltötte ki. A dolgozók közül 20 nő volt, 4 pedig férfi, beosztásuk alapján: a főorvosnő, a logopédus, 6 gyógytornász, 14 ápoló, a beteghordó és az adminisztrátor. Koruk szerint 5 fő 21-30 év közötti, 9 fő 31-40, 4 fő 41-50, szintén 4 fő 51-60 év közötti, 2 fő pedig 60 éves elmúlt. A legfiatalabbak a gyógytornászok, a legidősebb pedig a főorvosnő. Az adatközlő betegek közül 23 nő, 7 férfi, kor szerinti megoszlásukat kördiagram szemlélteti (1. ábra).

A megszólítási viszonyokra rákérdező, szóbeli, hangfelvétellként rögzített interjú készült az orvossal, két beteggel és két dolgozóval, illetve fókuszcsoportos beszélgetés további három beteggel. A résztvevő megfigyelést végző kutatónak arra is alkalma nyílt, hogy a személyesen tapasztalt jelenségekre utólagosan rákérdezzen. A kutatási folyamat során az összes, az adott kórházi osztályon megvalósuló

3 Az orvos-beteg kommunikáció vizsgálata etikai kérdéseket is felvet. A kutatási folyamat során igazodtunk az alapvető etikai alapelvekhez, az adatközlőket tájékoztattuk a kutatás tágabb céljáról. A résztvevők anonimitását biztosítottuk, az adatokat minden esetben bizalmasan kezeltük.

1. ábra. Az adatközlő betegek kor szerinti megoszlása

viszonylattípusra rákérdeztünk, az elemzés azonban csak a gyógyító-beteg viszonylat megszólítási variációit dolgozza fel.

A kérdőívek és interjúk értékelése során figyelembe vettük azt a tényezőt, hogy az ezekkel a gyűjtési módszerekkel kapott eredmények nem a nyelvhasználati valóságot, hanem a nyelvhasználók arról alkotott képét (vö. Ervin-Tripp 1972: 219), az egyes formákhoz tartozó sztereotip társas jelölőértéket (Agha 2007: 282), illetve az adatközlőknek az egyes helyzetekre vonatkozó sematikus tudását jelenítik meg. A különböző módszerek alkalmazása révén építettünk azok egymást kontrolláló szerepére, összjátékára, azaz érvényesítettük a módszertani kongruencia elvét (Bell 1976: 187–191).

13.3. AZ ORVOS-BETEG VISZONYLAT MEGSZÓLÍTÁSI VÁLTOZATAI

A tanulmányozott kórházi osztály viszonyai sajátosak abban a tekintetben, hogy összesen egy orvos, a 61 éves főorvosnő dolgozik a közösségben. Az ő szerepéhez kötődő szokásrendet részben a vele készült részletes interjú önreflektív megjegyzései, részben a résztvevő megfigyelés, részben pedig a kérdőíveknek az adott viszonylatra vonatkozó válaszai alapján térképeztük föl.

13.3.1. A tegezés-nemtegezés változatai az orvos-beteg viszonyban

A főorvosnő a nemtegezés magázó és tetszikelő formáit egyaránt használja a betegekkel való kapcsolattartásban. A magázó formát általános, bárkihez fordulva használható változatnak tartja, önözni azonban nem szeret, és nem is szokott. A *maga* és az *ön* társas értékének ilyen megítélése mögött több tényező is meghúzódhat: a főorvosnő fölérendelt helyzete, a *maga* szolidárisabb, közelítőbb jellegű értékelése, illetve a területi kötöttségű szokásrend egyaránt szerepet játszhat a nemtegező névmásokhoz való viszonyulásában.

A tetszikelő megoldásokat főként a nála idősebb, vagy valamilyen okból fokozottan tiszteletreméltónak tartott (például régi tanárok), illetve rangosabb betegekhez fordulva használja, nemcsak a nőkhez, hanem a férfiakhoz is, de önreflexiója szerint „esete válogatja”, és a forma választása nem is mindig tudatos. A tetszikelés társas szerepével kapcsolatban úgy véli, hogy ezzel a megoldással a nemtegezés más változatainál jobban meg tudja adni a tiszteletet. Ez a reflexió összhangban van a tetszikelésnek az orvos-beteg kommunikációban megfigyelt szerepével (Domonkosi–Kuna 2015).

A főorvosnőt a betegek közül sokan, egészen eltérő társadalmi jellemzőkkel rendelkező betegek is tetszikelik, fiatalabb és idősebb nők is, nem csak férfiak. Gyakori, hogy akár idősebb falusi nénik is tetszikelik, sőt *Kezit csókolom!*-ot is köszönnek neki. Ezeket a nyelvi a megoldásokat a főorvosnő az adott közegben elfogadott lehetőségének tartja a tisztelet kifejezésére. Úgy gondolja, hogy a tetszikelő személy,

tehát a beteg nincs alárendelt pozícióban. Azaz az ő értelmezésében a tetszikelésnek a fokozott udvariasságot kifejező szerepe érvényesül. Valószínűleg ezzel a társas szereppel magyarázható az is, hogy az orvos és beteg közötti kölcsönös tetszikelés is előfordul az osztály gyakorlatában.

A betegek egy, a főorvosnő szerint csekély hányada használja az önöző formákat az orvoshoz fordulva, metapragmatikai reflexiói szerint azért, mert ezek a betegek úgy vélhetik, hogy csak az önözés sugall őszinte tiszteletet az orvos felé. Ez a megfigyelés részben ellentmond az orvos-beteg kommunikációval kapcsolatban a nemtegezés változatairól más területeken kapott eredményeknek. A korábbi kutatások ugyanis az *ön* nagyobb mértékű előfordulását mutatták (Domonkosi 2002, 2010), az adott gyakorlatközösségben érzékelhető eltérést akár az is eredményezheti, hogy az adott régióban semlegesebb értékűnek számít a *maga* használata.

A főorvosnő a betegek közül csak régi ismerősökkel, barátokkal, rokonokkal szokott tegeződni, azaz olyanokkal, akikkel az intézményen kívül, korábban is kölcsönösen tegeződnek. A tegező forma hiánya összhangban van az orvosi kommunikáció nem-tegező jellegére vonatkozó korábbi kutatási eredményekkel (Domonkosi 2002: 147).

13.3.2. A névszói megszólítások változatai és aszimmetrikussága az orvos-beteg viszonyban

Az orvos-beteg szerepviszonyok aszimmetrikussága a leglátványosabban a névszói megszólítások használatában mutatkozik meg. Az orvosszerephez hagyományosan olyan szerepre utaló, tiszteletadó, pozicionális megszólítások járulnak, amelyek gyakori és egyértelmű használata megkönnyíti a betegek számára a tiszteletadó kapcsolattartást, emellett rekurzivitásuk fenn is tartja a viszonylat aszimmetriájának, egyenlőtlen szerepeinek jelöltségét jelöltségét.

Az adatok alapján főorvosnőt a betegek a legtöbb esetben *főorvosnőnek* vagy *főorvos asszonynak* szólítják; a kérdőívek arányaiból kevéssé tűnik ki, de a résztvevő megfigyelés tapasztalatai szerint emellett a *doktornő* változat is nagy számban előfordul. A megfigyelés során egy idős, falusi néni részéről elhangzott a *doktor néni* megszólítás is. Az interjúban a főorvosnő kifejtette, hogy a hasonló eseteknek is

tiszteletadó, illetve közelítő szándékot tulajdonít. A használó attitűdjében alárendelődés, a hierarchia jelzésének igénye feltételezhető. A doktornő megfigyelései szerint a szerepviszonyok jelölésének szándéka olyan erős a betegek részéről, hogy a kórházi helyzetekben még a tegeződő ismerősök vagy rokonok is sokszor inkább a *főorvosnő* megszólítást használják.

A kérdőívekben a főorvosra vonatkozó kérdésekben nagy számban szerepelt a *főorvos úr* megszólítás is. Az osztályon a kezdetektől fogva csak női orvosok dolgoztak, a torzító adatokat az eredményezheti, hogy az adatközlők tágabban, nemcsak az adott osztály helyzetére vonatkoztatva értelmezték a kérdést. A főorvosnő tapasztalatai szerint azonban időnként szemtől szemben is előfordul, hogy *főorvos úr* megszólítással fordulnak hozzá. Bár ezek az esetek alapvetően tévesztésből eredhetnek, utalhatnak a férfi megszólítás begyakorlottabb voltára, a tiszteleti pozíciónak a férfi szerepekhez kapcsoltságára is.

Az orvos és a beteg közötti viszonylatban a nominális megszólítások aszimmetriája túlmutat az alapvető szerepviszonyokból adódó különbségen, mert nincsen olyan általános, de tiszteletadó nominális forma a magyar megszólítási eszközkészletben, amely a pozíciótól függetlenül semleges, a kellő tiszteletet megadó megszólításként működne. Ebből a helyzetből adódóan a betegek megszólításában megszokottnak számítanak a tipikusan nem hivatalos, a bizalmas, közeli viszony megalkotásában részt vevő keresztnévi formák, sőt a *néni/bácsi* változatok is, amelyek kifejezetten az informális regiszterhez, illetve a bizalmas viszonylatokhoz kötődnek.

A főorvosnő általában megkérdezi a beteget, hogy hogyan szólíthatja, azaz reflektál az egyes viszonylatokban a névszói megszólítások lehetőségeire. Ez a gesztus olyan orvosi magatartást jelez, amelyben a keresztnévi és más bizalmas megszólítások használatában kifejezetten a beteghez való közelítés, az oldottabb hangnem megteremtésének szándéka ismerhető fel, nem pedig a hierarchia hangsúlyozásának igénye. A főorvosnő a fiatalabb vagy középkorú nőbetegeket keresztnéven vagy a keresztnévük becéző változatán szólítja (pl. *Melinda* vagy *Ilike*), az idősebbekhez fordulva pedig a *néni* elemmel alkotható két tipikus megszólítási forma, azaz a *keresztnév + néni* (pl. *Marika néni*) és a *vezetéknév + néni* (pl. *Tóth*

néni) változatokat használja. A férfi betegek megszólításában hasonló módon jár el, a fiatalabbakat a keresztnévükön vagy annak becézett formáján szólítja (pl. *János* vagy *Feri*), míg az idősebbeket bácsizza, hasonló változatokat használva, mint a nők esetében (pl. *Laci bácsi*, *Dienes bácsi*). A főorvosnő interjúbán kifejtett metapragmatikai reflexiói arra mutatnak, hogy a keresztnévvel vagy vezetéknevvel együtt járó *néni/bácsi* formák közötti választása általában nem tudatos. Más, hivatalosabbnak, formálisabbnak tartott nominális megszólításokat nem használ a betegekkel való kapcsolattartásban.

A közelítő, közvetlen hangvételt megteremtő szándék és a bizalmas formák használatának bevett mivolta ellenére a fölérendelt helyzetből használt közelítő formák paradox helyzetet teremtenek azért, hogy bár a bizalmas formák használatának elsődleges hatásszándéka a közvetlenség megteremtése, mégis – mivel nem kölcsönösen használt formákról van szó, és kevésbé adottak a kölcsönös közelítés lehetőségei – a hierarchia és az alárendeltség képzetét erősítik.

13.4. AZ ORVOSNAK ALÁRENDELTE GYÓGYÍTÓK ÉS A BETEGEK VISZONYLATAINAK MEGSZÓLÍTÁSI GYAKORLATAI

A vizsgált kórházi osztályon 21 ápoló, 6 gyógytornász, egy beteghordó, egy logopédus és egy adminisztrátor dolgozik, akikkel a megvalósuló viszonyok az orvos-beteg kapcsolatnál kevésbé hierarchikusak, és több közös tevékenységgel járnak együtt. A gyógyító pozíciók mindegyikéhez kapcsolódnak olyan sajátos nyelvi megoldások, amelyek hozzájárulnak a szerepviszonyok fenntartásához, illetve alakításához is. Az osztályon működő gyakorlatok jellemzéséhez figyelembe vettük a kérdőívek és interjúk adatait is.

13.4.1. A tegezés és nemtegezés változatai a gyógyítók és betegek viszonylataiban

Az adatok alapján a főnővér, az ápolónők, a gyógytornászok, a logopédus, a beteghordó és az adminisztrátor a betegekhez fordulva általában a nemtegezés magázó vagy tetszikelő változatával élnek, részben a kortól és nemtől függően. A tegeződés ritka, csak akkor tegeznek a betegeket, ha rokonok, barátok, régi ismerősök vagy korábbi munkatársak. A gyógytornászok esetében szokás, hogy a velük hasonló korú betegeket tegeznek (mindannyian fiatalok), ezáltal a korosztályi azonosság normájához igazodva (Domonkosi 2017). A dolgozók a középkorú betegeket magázzák, a kicsivel is idősebbeket már tetszikelni is szokták, jelezve a tetszikelés életkort is jelölő jellegét (Domonkosi–Kuna 2016). Senkit sem önöznek azonban, valószínűleg a forma társas értékének túlzottan hivatalos, távolságtartó jellege miatt, a gyógyulási folyamatban való közös részvétel közvetlenebb, barátságosabb formákat igényel, illetve ahogy a főorvosnő attitűdje is következtetni enged rá, a *maga* értéke regionálisan semleges lehet.

A betegek kifejtett metapragmatikai reflexiói szerint az, hogy egy ápolót, ápolónőt tegeznek, magáznak vagy tetszikelnek, egyrészt a dolgozó korától, másrészt attól függ, hogy milyen viszonyban vannak, milyen régen ismerik egymást, és mennyire szimpatizálnak egymással. Az adatközlő betegek egy része a tisztelet megadása miatt képtelenségnek tartja a tegeződést, néhányuk szerint azonban kölcsönösség esetén elképzelhető ez a forma.

Az osztályon dolgozó beteghordó egy 35 éves férfi, az ő esetében hasonló korú férfakkal előfordul a kölcsönös tegeződés, jelezve az életkor és a nem azonosságának a megszólítások tekintetében szolidaritásteremtő szerepét.

A vizsgált osztályon tapasztalható viszonylatok közül a betegek és a gyógytornászok kapcsolata számít a legszemélyesebbnek, ez igényli a legintenzívebb bevonódást, kölcsönösen egymásra figyelő terápiás kapcsolatot teremtve. A betegek és a gyógytornászok viszonyában ennek megfelelően két alapvető és megszokott helyzet áll fenn. Az egyik a kölcsönös magázódás, a másik a kölcsönös tegeződés. A magázódást az adatközlők a hivatalos beteg-dolgozói viszonyhoz igazodó nyelvi megoldásnak tekintik.

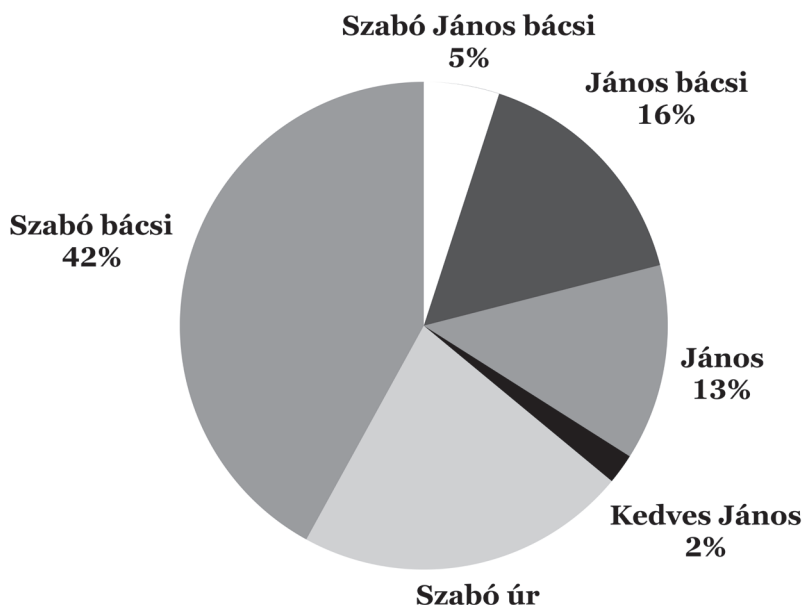
A tegeződő diádok esetében azonban fontos szerepe van annak, hogy az adott beteggel hosszú idő, akár évek óta ugyanaz a gyógytornász foglalkozik, megismerték egymást és összebarátkoztak. Az interjúk, a fókuszcsoportos beszélgetés, illetve a résztvevő megfigyelés adatai alapján a bizalmasabb forma előfordulásai-ban a közös munka, az összehangolódás, az involválódás a meghatározó tényezők, a kor és nem szerinti szolidaritásnak pedig abban a tekintetben van szerepe, hogy a hasonló korú és azonos nemű beteg és gyógytornász között hamarabb alakulhat ki tegeződő viszony.

Nagy életkori különbség esetén, azaz a kifejezetten idős betegekkel való kapcsolattartásban jellemző, hogy a beteget a gyógytornász tetszikeli, a beteg pedig magázza a gyógytornászt. Az ilyen helyzetek mutatják a tetszikelésnek a nagy kor-különbség esetén érvényesülő szerepét (Domonkosi–Kuna 2015, 2016). Nagyon idős betegek esetében a megfigyelések során olyan eset is előfordult, hogy a beteg a jóval fiatalabb, unokája korabeli gyógytornászt egyoldalúan tegezte. A kérdőívek eredményei között szerepel egy olyan helyzet is, amelyben a 80 év fölötti férfi valószínűsíthetően tiszteletadó szándékkal, illetve a nemére való tekintettel tetszikeli a 30 éves gyógytornásznőt, a gyógytornásznő viszont magázza a bácsit. A betegek beszámolóí alapján előfordul kölcsönös tetszikelés is, egy 59 éves nőbeteg például kölcsönösen tetszikelő viszonyban van a huszonéves női gyógytornászával. A bent fekvő adatközlők metapragmatikai reflexiói szerint a gyógytornászokkal való tegeződést-magázódást nagyban befolyásolja, hogy milyennek érzik a viszonyukat: megközelítőleg fele-fele arányban tartják ezt a viszonyt hivatalosnak, illetve a hivatalosnál barátságosabb jellegűnek.

13.4.2. A nominális megszólítás változatai a gyógyítók és betegek viszonylataiban

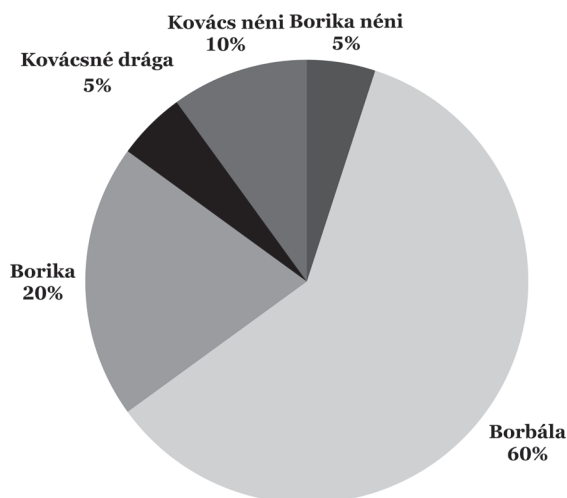
A dolgozók a fiatalabb férfi betegeket nagyrészt a keresztnévükön vagy annak becézett formáján szólítják, különösen akkor, ha már nem ismeretlen a beteg. Ismeretlen középkorú férfi betegek megszólítása esetén előfordulnak az *úr* nominális elemet tartalmazó megoldások (pl. *Nagy úr*), sőt olykor ismeretlen idősebb beteg esetén

is. Az életkor függvényében még magasabb a *bácsi* viszonyjelölő elem használatának aránya (vezetéknév vagy keresztnév + *bácsi*, például *Szabó bácsi* vagy *János bácsi*). Az ismerős, idős férfi betegekhez egyöntetűen ezzel a formával fordulnak (2. ábra).

2. ábra. 65 éves férfi beteg megszólítása a dolgozók részéről

A fiatal vagy középkorú nőbetegeket a keresztnévükön vagy annak becézett formáján szólítják, az idősebbek esetében pedig megjelennek a *néni* elemmel kiegészülő megszólítások is (3. ábra).

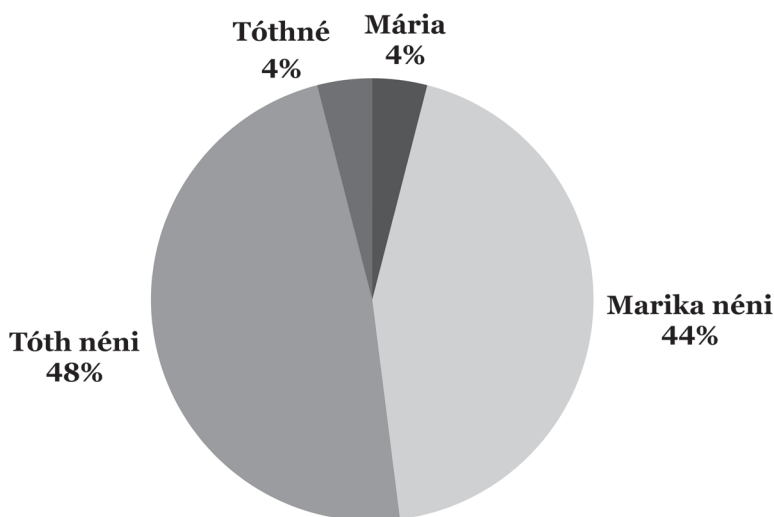

3. ábra. Az 56 éves nőbeteg nominális megszólításának változatai

A férfiak megszólításának lehetőségei között szereplő *úr* utótagú változatnak, amely a többi használt változatnál formálisabb megszólítási módnak számít, az adatok között nem szerepel a nőkhöz forduló megfelelője. Ez a hiány egyrészt jelzi azt is, hogy ennek a formának nincs egyöntetűen használt női változata (Huszár 2009: 95), másrészt azzal is összefüggésben lehet, hogy nőkhöz fordulva gyakrabban nyernek teret a bizalmasabbnak számító megoldások (lásd 6. fejezet). A bizalmas formáknak a nők szólításában való nagyobb arányát igazolja az is, hogy az idősödő beteg megszólításában a férfiak esetében egyáltalán nem szerepelt a keresztnév becéző változata, a keresztnév is kisebb arányban, a nők megszólítása esetén pedig igen.

A keresztnéven és más bizalmasnak számító formákon való szólítás, közelítő szerepű használatának szándékát megerősítik azok az adatok, amelyekben ezeket a formákat további kedveskedő elemek kísérik (*drága, kedves*, például *Borika drága*).

A 84 éves, az osztályon régóta ismert beteg megszólítását tudakoló kérdésekre kapott válaszok egyértelműen a *néni* utótag túlsúlyát mutatják, alapvetően a korból, illetve az ismertségből is következően (4. ábra).

4. ábra. 84 éves nőbeteg nominális megszólításának változatai

A *bácsi/néni* elemet tartalmazó formák alkalmazása független a dolgozó korától, azonos korúak között is előfordul, az idősebb korosztály megszólítására alkalmazott, általános formának számít a közösségben. Az idősök megszólítására használt változatként ezek a megoldások az korábbi kutatások alapján az egészségügyi kommunikáció más színterein is előfordulnak (Domonkosi 2002). Ezeknek a formáknak a használata azonban meglehetősen ellentmondásos megítélésű a beszélők körében, a közelítő szándék ellenére sokan tartják lekezelőnek, illetve vidékiesnek. Az idősökhöz forduló bizalmas megszólítási formák válhatnak az idősökkel kapcsolatos megkülönböztető viszonyulásnak, az ageizmusnak az eszközévé is (Nuessel–Stewart 1999; Jászberényi 2010; Huszár 2011).

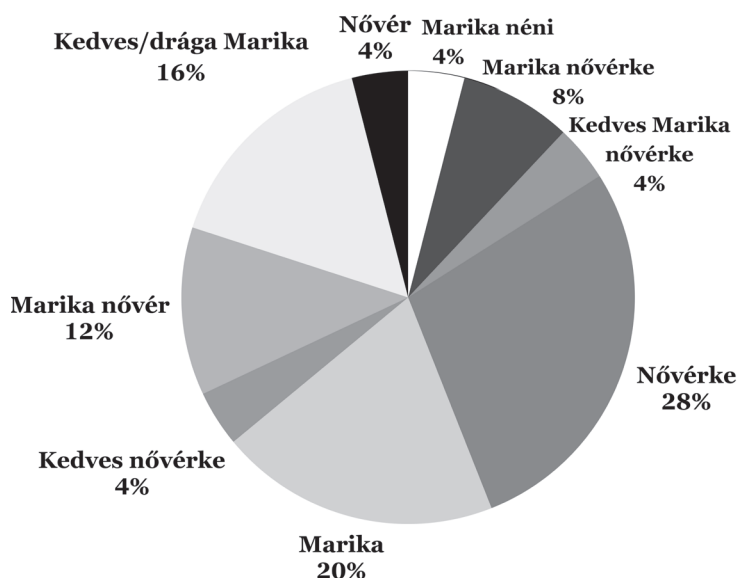
Az adatok alapján a betegek nominális megszólításának két további típusáról is érdemes számot adni. A korábbi kutatások interjúinak beszámolóí szerint az egészségügyi kommunikációban jelen van a nagyon ellentmondásos megítélésű *mama/papa* forma használata (Domonkosi 2002). A kérdőívekben egyáltalán nem

fordult elő ilyen adat, a résztvevő megfigyelés során is csupán egyszer jegyzett fel a kutató egy önállóan álló *mama* megszólítást. Az elhangzást követő reflektív beszélgetésben rákérdeztünk a forma használatára, a megszólítást használó dolgozó saját értelmezése szerint a forma választását azt indokolta, hogy a beteg az adott helyzetben nagy mértékben értetlen volt, ő pedig emiatt türelmetlenné és udvariatlanná vált. Ugyanakkor az interjúk és a fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetésekben megfogalmazott reflexiók azt mutatják, hogy közömbös helyzetben is előfordulhat ilyen megszólítás, ha a dolgozóknak nem jut eszébe a betegnek a neve, ilyenkor a hatásszándéka nem tiszteletlenség. Az értelmezések alapján említő formaként a *mama/papa* ráadásul kedveskedő szándékú is lehet, amikor például a dolgozók a hozzátartozóktól érdeklődnek, hogy milyennek látják a beteg rokonuk állapotát. Ezekben az esetekben az említőforma (pl. *Hogy van a mama?*) a hozzátartozó, a rokon nézőpontját érvényesíti, közelítő szerepű nézőpontváltó megszólításként értelmezhető (Domonkosi 2016).

A másik sajátos sztereotípiája, amely a betegek kórházi megszólításához kötődik, a metonimikus, számmal, esetleg a szám becézett változatával való megszólítás kérdése (pl. *kettes-hatos, ketteske*). Az összegyűlt adatok alapján a számmal való megjelölés szólításként egyáltalán nem, bizonyos esetekben említésként fordul elő. Tipikusan ezekben az esetekben sem önmagában a szám szerepel, hanem a beteg neve mellett pontosításként válik az említés részévé (pl. *Tóth Józsefné a 6/1-ről, Marika néni a 6/1-en*). Kizárólag a szám említése esetleg akkor fordul elő, amikor a dolgozóknak egymás közötti beszélgetésben nem jut hirtelen eszébe az adott beteg neve, vagy a másik fél nem tudja névről, hogy kiről van szó. A dolgozók a betegeket egymás közt a legáltalánosabban a vezetéknev + *néni/bácsi*, vagy teljes név formában nevezik meg.

A betegek részéről az ápolónők megszólítása akkor történik a keresztnévükön, ha azt biztosan tudják, és úgy érzik, hogy vannak olyan jó viszonyban, hogy ez a forma megengedhető. Általában ilyenkor sem mindig csupán az ápoló keresztnévét használják (bár ez is előfordul, különösen régi ismeretségek esetében), hanem hozzátesszik, hogy *nővérke* vagy *nővér* (pl. *Marika nővérke*). A keresztnévhez gyakran

csatolnak utótagként olyan szavakat, mint például *drága, kedves* (*Marika drága, kedves Marika*). Ezek a nominális megszólítási megoldások arra utalnak, hogy a nővérekkel kapcsolatban a betegek nyelvi viselkedésében is jelen vannak a közelítés nyelvi műveletei (5. ábra)

5. ábra. 60 év körüli, ismert nővér megszólítása a betegek részéről

A *néni* forma a kérdőívekben mindössze egyszer fordult elő egy 40 év körüli férfi részéről a 60 év körüli Mária nevű nővér példáján (*Marika néni*), ezen kívül semmilyen más megfigyelt adatok sem támasztják alá ezt a használatot. A betegek a fiatal és idősebb ápolónőket egyaránt *nővérkének* szólítják, előfordul néhány kedveskedő változat is (pl. *kedves nővérke*).

A főnővért a betegek a legtöbb esetben simán csak *nővérkének* hívják, de szerepelnek *kedves* vagy *drága főnővér(ke)* változatok is. A *főnővér asszony* kevésszer

fordul elő, a keresztnéven nevezés pedig rendkívül ritkán jelentik meg a betegek nyelvhasználatában. A kutatás idején ez azért is volt nehezebben vizsgálható, mivel csak megbízott főnővér volt, akiből végzettségének szintje miatt nem lehetett tartósan főnővér.

A beteghordó esetében a betegek, ha tudják a keresztnévét, akkor azon szólítják, ha nem, akkor csak köszönnek neki, és a segítségét kérik. A gyógytornászokkal való közös, gyógyító munka szerepével és az orvosszerepnél kevésbé aszimmetrikus viszonytal magyarázható az, hogy a betegek a gyógytornászokat tipikusan keresztnévükön szólítják. Ebben a viszonylatban a kölcsönösségnek köszönhetően ezek a formák hozzájárulhatnak a gyógyulás közvetlen, oldott légkörének megteremtéséhez.

13.5. ÖSSZEGZÉS: EGÉSZSÉGÜGYI MEGSZÓLÍTÁSOK EGY KÓRHÁZI OSZTÁLY GYAKORLATAINAK TÜKRÉBEN

A vizsgált közösség megszólítási gyakorlatai összefüggenek a megvalósuló személyközi kapcsolatok jellegével: egyrészt jelen van a hierarchia és a gyógyító szerep tisztelete, másrészt érvényesülnek a társas közelítés, a bevonódás, a barátságosság mozzanatai is. A tegezés-nemtegezés megoszlását tekintve a vizsgált kórházi közösség egyértelműen a formálisabb megoldásokat, azaz a magázás és tetszikelés formáit mutatja, amelyeket a nominális megszólítások változatai egészítenek ki és árnyalnak. A névszói megszólítások megoszlása, használatuk aszimmetrikus, nem kölcsönös megvalósulása az orvos-beteg viszony hierarchikus jellegének fenntartását erősíti. Az orvosok és a betegek közötti viszonyban a betegek megszólításában ugyanis nem pusztán az a helyzet, hogy a státuszuk, rangjuk jelölése nem érvényesül, hanem egyértelműen bizalmas névszói megszólítások jellemzőek, miközben az orvos megszólításában a társadalmi státusz és pozíció gyakran akár eltúlzott, folytonosan ismétlődő jelölést kap.

A gyógyító folyamatban részt vevő további dolgozókkal kapcsolatban a közös munkából adódó dinamikusabb nyelvi kapcsolatalakítás figyelhető meg, amelyben szerepet kapnak a megszólító viszonylatok alakulásának általánosan érvényesülő

dimenziói, az életkor, a nem, az együtt végzett tevékenység gyakorisága, mértéke is. A nominális megszólítások közül a *néni/bácsi* formákat tartalmazó megszólítások általános jelenléte és egyoldalúsága, kiegészülve használatuk egyértelműen korhoz kötődő jellegével a kölcsönösség hiányában a betegszerep nem egyenrangú pozícióként való jelölésének szokását tartják fenn, annak ellenére is, hogy esetleg bizalmas, közelítő, a gyógyítás oldott légkörét megteremteni kívánó hatásszándék érvényesül a választásukban.

14. AZ EGÉSZSÉGÜGY MEGSZÓLÍTÁSI VÁLTOZATAI AZ INTERNETES METADISKURZUSOK TÜKRÉBEN

Ez a bácsizás, nénizés elég lekezelő...

Az internet társalgási lehetőségei, a különböző fórumok, vélemény- és tapasztalatmegosztó, közösségi oldalak teret nyújtanak arra, hogy nyelvi-nyelvhasználati kérdésekkel kapcsolatban is nyilvánosan hozzáférhető párbeszédnek bontakozzanak ki. A fejezet célja, hogy az egészségügyben használt megszólítási formák változatait, használatuk problémáit, illetve a hozzájuk kapcsolódó beszélői értelmezéseket egy, a kérdést tárgyaló internetes társalgás, azaz egy metadiskurzus elemzése alapján mutassa be. A fejezetnek ezáltal módszertani tétje is van a megszólítások kutatására nézve: amellett ugyanis, hogy képet nyújt az egészségügyben használt megszólítások megítéléséről, társas értékéről, igyekszik rámutatni az alkalmazott módszer, az internetes metadiskurzusok tartalomelemzésének lehetőségeire is. Az elemzés tehát az előzőekben bemutatott, a kórházi osztályon megfigyelt sajátosságokat az egészségügy helyzetére vonatkozó metadiskurzusok elemzésével egészíti ki.

14.1. A VIZSGÁLAT ANYAGA ÉS MÓDSZERE

Az egészségügy megszólításaihoz kapcsolódó hétköznapi metadiskurzusok vizsgálatára megfelelő anyagot nyújthatnak a *gyakorikérdések.hu* oldalon (lásd Források [W1]) a témakörben megjelenő kérdések és válaszok. A felvetődő megszólítási problémák jellege és megvitatásuk módja képet ad a közösségben élő gyakorlatok és a hozzájuk kapcsolódó értelmezések egy részéről is, hiszen ezen az internetes platformon a közösségi tudásra épülve a hétköznapi kérdésfelvetések sokasága jelenik meg.

A *gyakorikérdések.hu* adatain túl a megszólítási metadiskurzusok további felderítésére kulcsszavas internetes keresést alkalmaztam, azaz a *tegezés, magázás megszólítás keresőkifejezések* Google-találatai közül kigyűjtöttem azokat, amelyek a megszólítási

módok értelmezéseit tartalmazó megnyilvánulásokhoz, párbeszéddekhez, vitákhoz vezettek. Az így összegyűlt anyagból egy hosszabb, többszereplős metadiskurzust, egy nagyszámú hozzászólással rendelkező Facebook-társalgást választottam ki részletes elemzésre.

A kiválasztott metadiskurzus Gyarmati Andreának az orvosi kommunikációról szóló, a *24.hu* oldalán 2017. május 13-án megjelent cikkéhez fűzött megjegyzésekből áll (lásd Források [W2]). A párbeszédet elindító írásban az egészségügy aszimmetrikus megszólítási helyzete mutatkozott meg: az elbeszélte történetben szerepelt egyrészt a pozícióra utaló megszólítást megkövetelő orvosi magatartás, másrészt az erre az egyenlőtlenségre reagáló beteg viselkedése, és megjelent a beteget partnereként kezelő orvosi attitűd eszménye is.

A *24.hu* Facebook-oldalán nyilvánossá tett és kommentelhető szövegre számos reakció, 146 hozzászólás érkezett. Ezt a társalgást kvalitatív tartalomelemzéssel dolgoztam fel, kódolva a megszólításokra, illetve a hozzájuk kapcsolódó viszonyulásokra utaló metajelenségeket is.

Az egészségügy megszólítási formáira vonatkozó metadiskurzusok anyagában különböző típusú metapragmatikai jelenségeket vettem számba és kódoltam a vizsgálat során. Összegyűjtöttem, hogy (i) milyen megszólítási formák, illetve kapcsolattartási helyzetek viszonyok válnak a reflexió tárgyává; kódoltam azt is, hogy (ii) milyen beszédaktusba épülve reflektálódnak az egyes jelenségek, azaz például kérdés, tanácskérés, tanácsadás, véleménykifejtés vagy panasz formájában jelennek meg. Emellett feldolgoztam azt is (iii), hogy milyen szokások és viszonyulások válnak kifejtetté (pl.: *szoktam, zavar, nem tudom értelmezni, szánják valamilyennek*), illetve hogy (iv) a társas jelentés értelmezésében, minősítésében milyen értékek és társas változók jelennek meg (pl. *illendő, bántó, lekezelő, megfelelő*).

14.2. EREDMÉNYEK: AZ EGÉSZSÉGÜGY MEGSZÓLÍTÁSI PROBLÉMÁI AZ INTERNETES METADISKURZUSOKBAN

14.2.1. A metadiskurzusok típusai, fő kérdései

A *gyakorikerdesek.hu* problémafelvető, tanácskérő oldal áttekintése alapján az egészségügy megszólítási helyzeteire vonatkozó reflexiók meglehetősen ritkának számíthatnak. 2019. április 10-én összesen 4 az orvosok megszólítására vonatkozó kérdések száma, a betegek megszólításának kérdése pedig egyáltalán nem kerül elő kérdésként (lásd Források [1]). Ezzel összevetve a tanárok, felsőoktatásban oktatók megszólításának kérdése több mint 50 kérdésfelvetésben szerepelt (vö. Domonkosi–Ludányi 2018a; Ludányi 2018). A betegek megszólításának kérdései az internetes társalgásokban valószínűleg azért nincsenek jelen, mert az orvosi munkához tartozva, szakmaibb metadiskurzusokban, intézményi szabályzatokban, szakmai fórumokon válnak kifejtetté, ahogyan ezt a terápiás metadiskurzusokról szóló fejezet részletesebben be is mutatja (lásd 15. fejezet). Az orvosok megszólítására vonatkozó kérdések kisebb számának oka pedig valószínűleg az orvosi szerepet jelölő, általános érvényű *doktor úr*, *doktornő* megszólítások használatának széles körű elfogadottsága.

Az a néhány kérdés, amely az orvosok megszólítására vonatkozik, egyrészt az írásbeliség nyelvi megoldásainak szabályozott jellege miatt vetődik fel, másrészt két esetben a magasabb rangú, illetve tudományos fokozattal rendelkező orvosok megszólításában jelent problémát az, hogy szükséges-e a rang, a státusz jelölése, vagy megfelelő a szerepre utaló általános forma is:

- (1) Fontos a megszólítás? Gáz, ha a dokimnak csak sima „doktor urat” mondok, nem pedig „főorvos urat”? Másoktól hallom, hogy „főorvos úrnak” szólítják, a dokijaikat. (W3)⁴

Az orvos és a beteg közötti aszimmetrikus és hierarchikus viszony miatt az összes társas helyzetet tekintve ezen a szintén mutatható ki a legkevésbé a tegeződés ter-

4 Az internetes metadiskurzusok szövegeit betűhűen, az eredeti helyesírással közlöm.

jedése. Az orvosok megszólításának problémái között mégis megjelenik egy olyan kérdésfelvetés is, hogy a magánorvosi praxisban, közvetlenné váló kapcsolattartásban mi lehet a megszólítás formája, a tegeződő viszony egyértelműen keresztnévi megszólítással jár-e együtt:

- (2) A fogorvosnőmmel kb. egyidősek vagyunk és néhány kezelés után átváltott tegeződésbe. Azóta tegeződünk. Sok közös ismerősünk is van. Előfordult, hogy a városban összefutottunk és váltottunk néhány szót egymással. Annyira közeli ismerősök azért nem vagyunk, úgy érzem, hogy a nevén szólítsam, ilyesmi nem került szóba közöttünk. Kellene neki telefonálnom időpontért, és nem tudom, hogy szólítsam meg a telefonban. (W₄)

A betegek megszólításának problémái kérdésként, dilemmaként egyáltalán nem jelentek meg ezen a tanácskérő oldalon, ilyen jellegű metapragmatikai megjegyzéseket inkább egészségüggyel kapcsolatos cikkek, tematikus problémafelvetések alatt szerveződő társalgásokból hoztak elő a keresők. Ennek hátterében az áll, hogy az orvosok által választott megszólítások kérdése tipikusan nem a tanácskérés mozzanatával kapcsolódnak össze, hanem a betegek által nehezményezett, problematikus megszólítási módok váltanak ki metapragmatikai kommentárokat (lásd bővebben 15. fejezet).

Az összegyűjtött párbeszédekben szereplő reflexiók alapján a betegek megszólításában alapvetően a bizalmasnak tartott, így akár az orvosi kommunikáció közelítő stratégiájának részeként is értelmezhető megszólítási módok, azaz a keresztnévi formák, *néni*, *bácsi* elemek és a különböző családi megszólítások (pl. *mama*, *papa*, *anyuka*) kiterjesztett használata tűnik igen ellentmondásosnak, akár erőteljes érzelmi reakciókat is kiváltva.

Részletes kvalitatív tartalomelemzésre egy olyan speciális diskurzust választottam ki a kereső használatával fellelt metadiskurzusok közül, amelyben az orvosok és a betegek megszólításának alapkérdései egyaránt előkerültek.

14.2.2. Az orvosok és betegek megszólításának kérdése a vizsgált társalgásban

Az elemzésre kiválasztott társalgás egy Gyarmati Andrea-cikk alatt kibontakozó kommentsorozat. Írása egy olyan párbeszédet indított el (lásd Források [W₅]), amely mind az orvosok, mind a betegek megszólítási formáit tekintve előhívta a legtipikusabb kapcsolattartási problémákat. A cikk címében is szereplő *adjunktus úr* forma felvetette az orvosoknak a státuszra, rangra utaló megszólításából adódó kérdéseket. A párbeszédben megmutatkozó vélemények a rangra, pozícióra utaló megszólítások szükségtelennnek, túlzónak értékelését jelezték (3).

- (3) Engem valahogy nem tudnak meghatni ezek a fokozatok, hogy főorvos, adjunktus, prof. Nekem a Doktor Úr a legszebb megszólítás, és a tiszteletet nem a titulus miatt kell kiérdemelni. (W₅)

A vizsgált társalgásban a betegek megszólításának módja tipikusan az orvos viselkedésével, lekezelő, bántó vagy barátságos, közelítő magatartásával összekapcsolva, annak jelölőjeként értelmeződik. A cikkben bemutatott odaforduló orvosi viszonyulás mint követendő példa jelenik meg. A 146 hozzászólásból 29 megnyilatkozásban van valamilyen módon jelen az egyetértés kifejezése, az empátiaigény jelzése:

- (4) Nagyon jó, hogy vannak még így gondolkodó, viselkedő orvosok. Jó volt olvasni. A mindenható orvos, nővér nem segít a gyógyulásban!!! (W₅)

A betegek megszólításának problémája erőteljes érzelmeket mutató hozzászólásokat is kivált. A felkiáltások, a nagybetűsítő írásmód, az aposztrofikus kifordulás a konkrét diskurzusból és az orvosok általános érvényű közvetlen megszólítása is érzelmi telítettséget mutat.

- (5) Na pökhendi Dr. urak! Így is lehet viselkedni!!! Hisz a beteg is Emberből van!!! (W₅)

A betegek megszólításában megmutatkozó problematikus elemek tipikusan a hozzászólók saját egészségügyi tapasztalatait, élményeit felidézve vonódnak be a társalgásba. A nem megfelelőnek ítélt nyelvi elemek között szerepel többek között a keresztnévi megszólítások használatának kérdése.

- (6) Még a 80-as években történt, egy doktornő lemártázott engem, én meg visszamáriáztam őt, holott előtte doktornőnek szólítottam. Hát olyan elkerekedett doktorszemeket még nem láttam :D. (W₅)

Informális stílusa, bizalmas jellege, sőt az életkorra utaló szerepe miatt is sok indulatot érzékelhető a kommentárokból a *néni*, *bácsi* elemű megszólításokhoz való viszonyulásban.

- (7) Tegnap történt. Sebészeti ellátás közben megkérdezte az orvos, „hogyan szólíthatom? Gyula bácsi vagy Rafael bácsi?” „Doktor úr, szólítson csak egyszerűen Lukács úrnak”. Vajon meg sértettem? (...) Engem már a „bácsi” is meglepett. Ti. a doktor úr egy jó ötvenes volt. Furi lett volna azt mondani, hogy doktor bácsi! (W₅)

A forma bizalmas jellegére, eredetileg a családi megszólításként való használatára utal a (8) példa reflexiója.

- (8) Én egyszer a tölem talán 15 évvel fiatalabb orvostól megkérdeztem, hogy rokonok lennének-e, hogy lenénizett... pedig 50 se voltam. (W₅)

A szülői szerepre utaló megszólításokat (*anyuka*, *anya*, *apuka*) néhány hozzászólás elfogadhatónak tartja, de a bevett gyakorlat ellenére több megnyilatkozó bántónak, elszemélytelenítőnek ítéli:

- (9) És sokszor mennyire megalázóan tudják mondani, mintha az valami szégyellni való bélyeg lenne. Érdekes, hogy Andrea voltam, míg infúzión lógtam 12 órát, a műtőben is, de az őrzőben már „Anyuka, van nekem elég dolgom, majd reggel hétkor kihozzák a gyereket”. (W₅)

Néhány esetben megjelenik a reflexiókban annak a felismerése is, hogy a gyakorlatban nőkhöz fordulva gyakrabban használatosak a bizalmasnak minősülő megszólítási formák (vö. Domonkosi 2018c).

- (10) Vagy a másik verzió, hogy a férfiakat urazzák, a nőket meg nénizik, vagy szimplán a keresztnévükön szólítják, és nemcsak a kórházakban. Na, ettől is ki tudok akadni. (W₅)

A nem megfelelőnek tartott megszólítási formákhoz kötődő véleményekben, érvelésekben egyértelműen a kölcsönösségre, a szimmetrikus kapcsolattartási módokra vonatkozó igény fogalmazódik meg (11).

- (11) Ön hogyan szólítja meg az orvost? Doktornő/úr? Akkor visszafele is az lenne az illő, hölgyem, asszonyom, uram. (W₅)

A bizalmas formákat nem megfelelőnek tartó vélekedésekben többször is szerepet kap a más kultúrákra, más nyelvi gyakorlatokra hivatkozás, az ezekkel való összehasonlítás is:

- (12) Én Németországban dolgozom, ápolónő vagyok, de ha valakit leanyukáznék, lenéniznék, lebácsiznék, simán kirúgnának a munkahelyemről. (W₅)

A megszólítási formáknak tulajdonított fontos szerepet mutatja, hogy a társalgásban erőteljes, az orvos viselkedését érzelmi töltettel bemutató minősítések is előfordulnak:

- (13) A bácsizás, nénizés a leggusztustalanabb lesajnáló, alárendelő dolog, amit egy orvos tehet a beteggel. (W₅)

A nyelvhasználati tudatosságnak igen magas fokát mutatja az a hozzászólás, amely a szándék és a hatás ellentmondására, a közelítés és a lekezelés paradox helyzetére reflektál, felismerve, hogy a közelítés egyoldalúsága, annak csak az orvos, a föléréndelt fél számára adott lehetősége teremti meg a bizalmas formák kettős megítélését:

- (14) Ez a bácsizás, nénizés elég lekezelő... Azt gondolom, hogy nővérek, orvosok mégsem annak szánják, inkább valami miatt azt hiszik, hogy az ilyen megszólítás a kedvesebb. Pedig nem az, sőt illetlenség bárkit nénizni, bácsizni anélkül, hogy ebben megegyeznének. (W₅)

Az erőteljes érzelmi viszonyulást mutató nyelvi elemek a vizsgált szövegben tipikusan a jelenlegi gyakorlattal való elégedetlenséget jeleznek (pl.: *zavar, bánt, kiakadok*).

14.3. ÖSSZEGZÉS: EGÉSZSÉGÜGYI MEGSZÓLÍTÁSOK AZ INTERNETES METADISKURZUSOK ALAPJÁN

A vizsgált metadiskurzusok azt mutatják, hogy az orvosok megszólítása csak speciális helyzetekben okoz nyelvi bizonytalanságot, főként a rangra, státuszra utaló megszólítások szükségességét illetően. A betegek megszólítását tekintve azonban erőteljesen megoszlanak a vélekedések, a metapragmatikai megjegyzések sokszor érzelmileg telített, indulatos, panaszos megnyilatkozásokba ágyazva nyilvánulnak meg, ugyanis a bizalmas, közvetlen nyelvi elemek használata a reflexiók többsége szerint nem megfelelő.

Az internetes társalgások metadiskurzusként való elemzése rámutat, hogy az önkéntesen kifejtett reflexiók, szubjektív nyelvi adatok feldolgozása számos hozadékkal járhat az egészségügyi kommunikáció nehezen kutatható területén. A spontán problémafelvetés, a csoportdinamika révén kibomló adatok hitelesen mutatják a

vélekedéseket és a társas jelentésekhez kapcsolódó sémákat. A metaadatok mennyisége és kifejtettsége pedig alkalmat és további módszertani lehetőséget biztosít arra, hogy a megszólításokhoz kapcsolódó társas jelentések a továbbiakban kvalitatív tartalomelemző szoftverekkel is feldolgozhatóvá váljanak (vö. Kuna–Hámori 2019), mint ahogyan a következő, 15. fejezet is egy szoftverrel támogatott metadiszkurzív elemzést mutat be.

15. METADISKURZUSOK A TERÁPIÁS GYAKORLAT MEGSZÓLÍTÁSAIRÓL

...azt szoktam mondani: én így tudok Önnel dolgozni, magázódva.

A megszólítás, tegezés-nemtegezés kérdései – ahogyan az előző, internetes metadiskurzusokat elemző fejezet is mutatta – igen gyakran válnak a nyelvi reflexió tárgyává, a konkrét diskurzusokban, illetve a nyelvhasználatot tematizáló tágabb diszkurzív környezetben is. A terápiás helyzetekben megvalósuló specifikus viszony megszólításai a szakmai kommunikáció részét jelentik (Kuna–Scarvaglieri 2022, Kuna–Domonkosi 2022). A fejezet célja egy pszichoterápiás szakfolyóirat oldalain a kérdéskörben kibontakozó írásos párbeszéd több szempontú elemzése.

15.1. AZ ELEMZÉS ANYAGA ÉS MÓDSZERE

Az elemzés anyagát a *Pszichoterápia* című folyóirat nyolc egymást követő számának vitarovatában 2014 áprilisától 2015 augusztusáig kibontakozó, felkért hozzászólók, pszichológusok és pszichiáterek, segítő szakemberek véleményét tartalmazó, a terápiás gyakorlat megszólítási módjainak gyakorlatát és szerepét tárgyaló vita jelenti (a pontos adatokat lásd a Forrásoknál). Az anyagot Valkó Lili, a folyóirat *Szakmai közélet – Viták, hozzászólások* című rovatának felelőse állította össze, aki néhány sorban minden folyóiratszámban bevezeti a hozzászólásokat, illetve ő és az egyik vitaindító a vita zárásaként közölnek egy-egy záró, összegző jellegű hozzászólást is. A 2 vitaindítóval együtt 26 hozzászóló számol be a saját megszólítási gyakorlatairól, tapasztalatairól, attitűdjeiről. Az egyes számokban a terápia legkülönbözőbb formáiban és színterein dolgozó szakemberek fejtik ki véleményüket, az egyéni és csoportos terápia helyzetéről, az iskolapszichológustól kezdve a kórházi dolgozón át egészen börtönpszichológusig. Szerepet kapnak a családterápia, az idősek otthona, a gyerek-

védelem, a hajléktalanellátás és a szervezetfejlesztés helyzetei is. A rövid, de kifejtett vélekedések áttekinthető sorozatot alkotnak, minden folyóiratszámában részletesen utalva a vitaindító szövegre és a további előzményekre is. A vizsgálat során a vitasorozat teljes nyelvi anyagát feldolgoztam, mert jól körülhatárolható, összefüggő, egészet alkotó adatbázisként kezelhető.

Az elemzésre választott szövegekben több tekintetben is reflektált nyelvi helyzet jön létre. A vizsgált szövegek a társas jelentések megképződésének olyan önálló metadiskurzusai, amelyek a saját nyelvi cselekvési gyakorlatokra reflektálva, tapasztalatokat osztanak meg; rálátást engedve a megnyilatkozók nyelvi tevékenységét irányító sémákra, a megszólításoknak a terápiás gyakorlatban betöltött szerepeire.

A tegezés-magázás kérdéséről, azaz egy nyelvi természetű jelenségről, azon belül is kifejezetten a társas helyzeteket alakító, pragmatikai természetű nyelvi cselekvésekről kezdeményezett vita a terápiás helyzet, a segítő-segített viszonylat megszólítási gyakorlataira reflektál, miközben folyamatosan problematizálja az adott diskurzus alakulását is. A terápiás tevékenységekben formálódó társas jelentésekre való reflexió, a hasonló gyakorlatok tapasztalatait kifejtetten, érvelően, nyilvánosan megosztó diskurzus a segítői közösséget építő társas cselekvésbe szövídik bele. A nyelvi gyakorlatokról reflektáltan beszámoló közlésben pedig az adott diskurzusban zajló jelentéslétrehozás is reflektálttá válik, így az adott helyzetben a metapragmatikai tudatosság egyik aktuális funkciója éppen az, hogy a megnyilatkozók metadiskurzust hoznak létre.

A vizsgált metadiskurzusokat egy sajátos szakmai közösség gyakorlataira való reflexió igénye hozza létre. A megszólítások szerepét tematizáló kérdésfelvetés, tehát már önmagában a vita megnyitása a metapragmatikai tudatosságnak egy olyan szintjét jelzi, amely épít arra a kimondatlan előfeltevésre, hogy a praxis szerveződésére a nyelvi cselekvések változatainak erőteljes hatása lehet, és a nyelvi sajátosságok hozzájárulhatnak akár annak hatékonyságához, eredményességéhez is.

A vizsgált metadiskurzusok bevett, az adott társas közeghez kapcsolódó kulturális gyakorlatokba ágyazódnak, egy szakmai közösség tapasztalatcseréjének, közös gondolkodásának a részeként születnek meg. Ennek köszönhetően az elemzésnek

nem kell számolnia a direkt adatgyűjtési módszereknek, azaz a kutatók által kiváltott, interjúhelyzetben megszülető metapragmatikai közléseknek azzal az ellentmondással, hogy olyan attitűdöket, nyelvi problémákat is a felszínre hozhatnak, amelyeket a kutatói szempontok teremtenek meg.

A tegezés és a magázás terápiás használatáról zajló vita olyan metadiskurzusnak tekinthető tehát, amelyben a beszélők megnyilatkozásai a nyelvi tevékenységre és az ahhoz kapcsolódó társas jelentésekre vonatkoznak: a megnyilatkozók kifejtetten reflektálnak arra, hogy a megszólításokat milyen társadalmi és közösségi minták irányítják, és hogy a diskurzus szereplői hogyan viszonyulnak azokhoz.

A megszólítási gyakorlatokat, a megszólítási módok társas értékét jellemző nyelvi adatként a vizsgált metadiskurzusok azért értékesek, mert nem kutatók által kiváltott interjúhelyzet hívta őket elő, hanem egy szakmai közösség önreflektív gyakorlatának részeként jelentek meg, tehát a viszonyulásokat, értelmezéseket nem befolyásolja a kutatói szándék. A kifejtettség és az egymáshoz is viszonyuló megnyilatkozások miatt a vizsgált vita anyaga a fókuszcsoportos beszélgetések adataihoz is hasonlítható (vö. Domonkosi 2019c), ugyanis azok célja is minél több ismeretet gyűjteni egy meghatározott témáról; a résztvevőket nem egyenként kikérdezve, hanem a csoportinterakciót használva fel az információszerzéshez (Síklaki 2006). A szakmai vitában az interjúvezetőt a vitaindító véleménykifejtés, illetve a rovatvezető megnyilatkozásai helyettesítik, mivel azonban nem kutatók által kijelölt, hanem a szakmai közösség számára kérdéses nyelvi jelenségek szabják meg a vita témáit, a felmerülő kérdések még hitelesebben jelzik a közösségi gyakorlatok működését.

A 15 534 szövegszónyi anyag feldolgozása kvalitatív tartalomelemzéssel, a MAXQDA szoftver alkalmazásával történt (Juhász 2009; Rädiker–Kuckartz 2018), amelynek során az előforduló metapragmatikai címkéket és megjegyzéseket kategóriánként kódoltam. A kódolás folyamatában több elkülönülő szempontot vettem figyelembe. Jelöltem egyrészt a (15.2.1.) a lehetséges megszólítási módok kategorizációjára, a változatok elkülönítésére vonatkozó nyelvi elemeket, (15.2.2.) a megszólítási szokásokról, helyzetekről beszámoló szövegrészeket, illetve (15.2.3.) azokat a társas

tényezőket, szempontokat és minősítéseket, amelyeket a megnyilatkozók bevontak a megszólítások működésének az értelmezésébe; ezen belül pedig (15.2.4.) külön alkóddal láttam el azokat a tényezőket, amelyek kifejezetten a terápiás helyzetből adódóan vonódtak be az értelmezésbe.

A megszólítási változatokhoz kapcsolódó értékelő minősítéseket, a velük a reflexió során kapcsolatba hozott társas tényezőket következetesen kódoltam. A nyelvhasználók metapragmatikai címkéinek, megjegyzéseinek, hétköznapi stílusminősítéseinek (vö. Sandig 1986) bevonása az értelmezésbe ugyanis lehetővé teszi azt, hogy a megszólításoknak a beszélői attitűdök, értéktulajdonítások, reflexiók feltárásának eredményeként, ne pedig előzetesen kijelölt kategóriák, változók révén tulajdonítsunk társas jelentést. Az értelmezésekben alapvetően szerepet kapnak azok a társas tényezők, amelyek hagyományosan is meghatározóak a megszólítások társas jelentésének tudományos értelmezésében is: az életkor, a nem, a bizalmasság-távolságtartás, a közelítés-távolítás kérdése.

15.2. EREDMÉNYEK: A TEGEZÉS-NEMTEGEZÉS, MEGSZÓLÍTÁS SZOKÁSRENDJÉRŐL KIRAJZOLÓDÓ KÉP

A különböző állásfoglalásokat tartalmazó vitasorozat anyaga az interjúkhoz és fókuszcsoportos beszélgetésekhez hasonlóan lehetőséget ad a tapasztalatok és a vélekedések megismerésére. Az elemzés módszereinek ismeretése során bemutatott kutatási kérdések alapján mutatjuk be, hogy milyen képet rajzol az elemzett metadiskurzusban a magyar megszólítási gyakorlatokról és azok értelmezéséről.

15.2.1. A megszólítás változataira utaló elemek – a tegezés-magázás metakommunikatív lexikona a beszámolók anyagában

A vizsgált szöveganyag olyan önálló metadiskurzusnak tekinthető, amely egy pragmatikai jelenséggel, a T/V-formák használatával kapcsolatosan fejt ki reflexiókat. Mivel a szöveg egésze a megszólítások, azon belül is elsősorban a T/V-formák használatát problematizálja, így a tegezés és magázás változatait körülíró és kategorizáló elemek

a metadiskurzus fontos szervező tényezőinek tekinthetők. A megszólítás és a kapcsolattartás lehetőségeire vonatkozó kifejezőkészlet megmutatja, hogy a metanyelvi tudatosság szintjén milyen kategóriákat használnak a beszélők a jelenségkör értelmezésére.

A metapragmatikai címkék vizsgálata a megszólítások kategorizációjában valóban külön kezelt, nem pedig a kutatói osztályozás révén megkülönböztetett formák felmutatásának a lehetőségét teremti meg. A vitasorozat címe *Tegeződjünk vagy magázódjunk* a többes szám első személyvel utal arra, hogy a terápiát folytatók közösségének gyakorlatairól fog szólni a metadiskurzus. A kérdésfelvetésben használt kifejezések: a *tegeződik* és a *magázódik* igék jelentése nem egyszerűen a T- vagy a V-forma használatára, hanem kölcsönös és folyamatos, hosszabb távú megszólítási gyakorlatokra utal. A sorozat címe ugyan egy alapvetően bináris döntéshelyzetet modellez, azonban a megszólítási gyakorlatokat megnevező kifejezések, kategóriák, azaz a megszólítási gyakorlatokról használt metakommunikatív lexikon is felmutatja a kettősségen túli lehetőségeket.

Az elemzett anyag összesen 778 metakommunikatív lexikon kódot viselő kifejezést, szövegrészletet tartalmaz. A metanyelvi kifejezések kódolt elemei között a *tegez* (122 adat) és *magáz* (103 adat) igék, illetve származékaik igen nagy számban fordulnak elő. Szintén ezeknek az igéknek a származékai, de a jelentés specifikussága miatt külön érdemes számba venni a beszédpartnerek közötti kölcsönösségre utaló *tegeződik* (232 adat) és *magázódik* (215 adat) metapragmatikai kifejezéseket és a belőlük képzett elemeket. Ezek használata az adatok alapján még meghatározóbb, és szintén általánosnak számít minden hozzászóló fejtegetéseiben. Az, hogy a kölcsönös és folyamatos használatra utaló igealakok hozzávetőlegesen kétszeres arányban fordulnak elő, hitelesen példázza azt a jelenséget, ahogyan a metanyelvi szókincs használata és a valós gyakorlatok kölcsönösen hatnak egymásra (vö. Mertz–Yovel 2009). A kutatási eredmények alapján (Domonkosi 2002, 2010) ugyanis a jelenlegi gyakorlatokra nem jellemző az aszimmetria (lásd bővebben 5. fejezet), másrészt a T és a V használata állandó jellegű, kevéssé szokásos az egyik formáról a másikra váltás rugalmas gyakorlata.

Az igekötős változatok közül 4 esetben szerepel a *letegez* forma, metapragmatikai címkeként jelentésében foglalva a tegezés kezdeményezésének mozzanatát, illetve azt, hogy a T-forma használata nem megszokott helyzetben és a partnerrel való egyezkedés nélkül valósul meg.

- (1) Volt, hogy valamelyikük megkérdezte, hogy nem *tegeződhetnénk-e*, vagy egyszerűen *letegezett* (TvM 1: 123).

Egyszer szerepel a megszólításokhoz kapcsolódó kifejezőkészlet elemei közül a *lemagáz* igekötős forma is a véleményekben; a *maga* névmás lekezelő, lenéző, nem megfelelőnek tartott használatára utalva:

- (2) Szabolcsból származóként igencsak zavart, hogy – szemben a megtisztelő „önözéssel” — analitikusom rendszeresen „*lemagázott*”, aminek miféleképp volt egy leértékelő konnotációja (TvM 7: 144).

A megszólítások metakommunikatív lexikonját a megszólítások változatossága ellenére erőteljesen meghatározza tehát a T és a V binaritása. Ez abban is megmutatkozik, hogy a vizsgált szövegben 15 előfordulással párban szerepel a *tegezés-magázás*, és szintén 15 előfordulással a *tegeződés-magázódás* forma. Olyan szerkezetekben fordulnak elő párban, mint a *tegezés-magázás választása, kérdése, problémája, tisztázása*.

A változatok elkülönítésének kérdése különösen érdekes a V-forma kategóriáján belül, a tudományos kategorizációban használatos ugyan az átfogó *nemtegezés* metapragmatikai címke (lásd Domonkosi 2019c), a hétköznapi beszélők azonban 3. személyű kapcsolattartási mód minden változatát *magázásként* jelölik, függetlenül a használt névmástól. A (3) szövegrész mutatja, hogy a megnyilatkozó *magázásként* nevezi meg az *ön* névmással való szólítást is:

- (3) ...én így tudok Önnel dolgozni, magázódva (TvM 1: 123).

A megszólalók nagyobb része nem különíti el kifejtetten a *maga* és az *ön* névmásokhoz, illetve a tetszikelő változathoz kapcsolódó társas értéket. Összesen 7 megnyilatkozáznál 18 előfordulással kerül említésre az *ön* forma, tehát bár a magyar megszólítási gyakorlatok meghatározó formája az önözés (lásd bővebben 4. fejezet) az adott metadiskurzusban jóval kevésbé problematizálódik. Azokban az esetekben azonban, amikor említésre kerül a magázástól elkülöníthető szerepe, akkor a lehetséges árnyalatok, stílusminősítések, társas értékek leírása igen kifejtett formában történik, ahogyan a (4) példában is látható. A V változatainak tulajdonított lehetséges társas értékek elemzése során még visszatérünk ezekre a minősítésekre.

- (4) A szakkönyv szerzőtársai közül többen is a „*maga*” alkalmazását javasolták, arra hivatkozva, hogy az sokkal közvetlenebb forma, személyesebb teszi a kapcsolatot, egy krízisintervenciók kötet mégis a szó szoros értelmében „magázódó” műfaj, míg az „*ön*” távolságtartóbb, hivatalosabb, melyet inkább a formális nyelvhasználat során alkalmazunk (TvM 7: 142).

A V változatai között az empirikus kutatások alapján (Domonkosi–Kuna 2015, 2016; Kuna–Domonkosi 2020) fontos szerepe van a *tetszik* segédigei használatának is. A vizsgált metadiskurzusokban a V ezen változatának nyelvi kapcsolattartásban játszott szerepe csak néhány esetben válik reflektálttá, csupán 3 megnyilatkozó ejt szó erről a lehetőségről:

- (5) Ebből a „*tetszikezős*” pozícióból azonban gyakran már nehéz partneri viszonyt kialakítani (TvM 7: 143).

Egy említéssel szerepel az anyagban a V-formáknak egy további, régiesnek, archaikusnak tartható változata is. A *kend* névmás használatát is élő, de regionálisan kötött lehetőségként említi meg egy hozzászóló a (6) szövegrészletben.

- (6) Gyimesvölgy házastársainak egy része még ma is „*kend*”-ezi társát, gyeremekeik magázzák szüleiket (TvM 6: 64).

A megszólításokra vonatkozó metakommunikatív szókincs része a *csendőrpertu* kifejezés is, amely aszimmetrikus helyzetekre vonatkozik, amelynek során az egyik fél tegezi a másikat, anélkül, hogy a másiknak lehetősége lenne ennek viszonzására. Ez a kifejezés 7-szer fordul elő az elemzett anyagban, egyrészt a gyerekekkel való kapcsolattartás leírásában, másrészt pedig mint a terápiában elutasítandó forma.

A T- és V-alakok használatát jelentő igealakokkal alkotott szerkezetek a megszólítási változatok egy-egy kapcsolaton belüli állandóságát jelzik, ugyanis a *tegező/tegeződő/magázó/magázódó forma* kifejezések mellett gyakoriak a *tegező/tegeződő/magázó/magázódó viszony, tegeződő viszony, magázó magázó kapcsolat* kifejezések is.

A megszólítási gyakorlatokra használt metapragmatikai kifejezések lexikona, és használatuk aránya azt jelzi, hogy a metanyelvi tudatosság szintjén a magyarban igen erősen jelen van a binaritás, a T- és V-formák szembenállásának képzete. Ennek hátterében az állhat, hogy – a megszólítási gyakorlatokra vonatkozó kutatások alapján – a 2. és 3. személyű kapcsolattartás élésebben elkülönül egymástól, mint a V-n belüli változatok. Ez megmutatkozik abban, hogy míg a jelenlegi gyakorlatban egy-egy viszonylaton belül a T és a V váltogatása egyáltalán nem szokásos, a V változatainak váltakozása gyakori, és alkalmas a kapcsolatok folyamatos alakítására.

A használt metapragmatikai kifejezések ezzel együtt rávilágítanak a kettősségen túlmutató megszólítási gyakorlatokra: az *önözés*, a *tetszikezés*, a *kendezés* igék, a különböző névmásokból és udvariassági segédigékből képezve képesek leírni az eltérő V-használati gyakorlatokat.

15.2.2. A megszólítási gyakorlatok változására vonatkozó metakommentárok

Az elemzés egyik szempontjaként azok a reflexiók kaptak kódot, amelyek a társadalmi gyakorlatok változására utaltak. A 28 megnyilatkozó közül 11-en tettek általánosító szerepű, a megszólítási szokásrend változására vonatkozó megjegyzéseket, 14 változásokra utaló kódot alkalmaztam. A vélekedések azt mutatják, hogy a változás folyamatának tényét elfogadottnak veszik a megnyilatkozók, ahogy az a

(7a) és (7b) példákban is látszik, de az általánosító megállapításokon túl személyes tapasztalatok is megmutatkoznak, amit a (7c) szövegrészlet szemléltet.

(7a) ...a magyar nyelvben az utóbbi időben a tegezés és magázás szabályai kezdenek egyre inkább fellazulni (TvM 1: 121).

(7b) ...a kultúra változik, és terjed a tegeződés (TvM 5: 420).

(7c) Én magáztam és édesapámnak, édesanyámnak szólítottam szüleimet, engem már az unokáim is tegeznek (TvM 6: 64).

A T/V-gyakorlatokban érzékelt változás a metadiskurzus elsődleges témáját jelentő terápiás szintéren is érvényesül, arra is hatással van a megnyilatkozók tapasztalatai szerint:

(8) A kezdők nemzedéke – bár ez csak egy szubjektív benyomásom – sokkal könnyebben tegeződik a vele azonos korú pácienssel, mint az én korosztályom. Ez a tendencia szerintem illeszkedik korunk társadalmi/civil működésébe, a hétköznapiakban is teret nyert a tegeződés, és ezt a fiatalok természetesebben követik (TvM 2: 192).

A metapragmatikai tudatosság metakognitív szintje is érvényesül abban a megfogalmazásban, amely a nyelvi változást nemcsak a T és V arányainak megváltozásában látja, hanem arra is utal, hogy a T terjedésével maga a társas jelentés, a pragmatikai szerep is megváltozik, már kevésbé fejez ki bizalmasságot a T:

(9) A nyelvi változásoknak köszönhetően ma már a tegeződő viszony egyáltalán nem jelenti azt, hogy az adott személyek bensőséges vagy baráti kapcsolatban vannak egymással (TvM 1: 121).

A saját gyakorlatok és a terápiás szokásrend is egyértelműen egy változási folyamatba ágyazva jelenik meg a vélekedésekben, a megnyilatkozók nem érzékelik stabilnak a

megszólítások normáit és társas szerepeit. A megnyilatkozók olyan folyamatban lévő változásról adnak számot, melynek ők maguk is részesei: megszólítások gyakorlatának változására, és az egyes formák jelentésének, funkciójának változási lehetőségére vonatkozó tudás egyértelműen a metapragmatikai tudás aktív része.

15.2.3. Általános megszólítási normákra utaló metakommentárok

A szöveganyag kódolása során az Értelmezések főkategória alatt külön kódoltam azokat az állásfoglalásokat, amelyek általános, átfogó bevett normára utaltak: összesen 35 ilyen kód került a véleményekre. Ezek között 7 vélekedés az ismeretlenek közötti általános V-használatra utal utal.

- (10) A mai magyar kultúrában még mindig az az általános szokás, hogy két idegen felnőtt magázza egymást (TvM 2: 189).

A V-forma használatának különböző szintereken megvalósuló normatív erejű használatára vonatkozott további 8 állásfoglalás. Ezekben a vélekedésekben egyrészt szerepet kaptak a hivatalos szinterek (11), (12), illetve több megjegyzés is kifejezetten a terápiás helyzetnek a továbbiakban tárgyalandó normájára vonatkozott (13), (14):

- (11) ... teljes mértékben a magázódás a bevett és elfogadott gyakorlat (hivatalos ügyintézés vagy egészségügy)... (TvM 2: 189).
- (12) A büntetés-végrehajtás hierarchikus és hivatali rendjéből következően alapvető a magázódás (TvM 4: 356).
- (13) A magázódás/önözés formai-tartalmi eleme a pszichoterápiának (TvM 4: 358).
- (14) ... hogy a kliensekkel vagy a kutatási helyzetekben a vizsgálati személyekkel minden körülmény között magázódunk, és csak speciális esetekben térhetünk el ettől, ha a rapport kialakításának szempontjai ezt megkívánnák (például gyerekek esetén). Ennek az alapszabályként tanult elvnek a létjogosultságát számomra a gyakorlati munka sokszorosan bizonyította, ezért soha nem is jelentett különösebb dilemmát a magázódó forma használata (TvM 7: 144).

A V-formát elváró és előíró helyzetek mellett egy általános szokásként megfogalmazott metakommentár vonatkozott csak a fiatalok közötti tegeződés már normatív szerepére:

- (15) Az én generációmban (36 éves vagyok) annyira természetes már a tegeződés (TvM 4: 359).

A tegezés általános normájára vonatkozó megállapítások ezen kívül még a munka világára, speciális munkahelyi gyakorlatközösségekre jellemző szokások leírásában jelennek meg.

- (16) ... az egészségügyben és szociális szférában bevett gyakorlat a kollégák közti tegeződés, az első naptól kezdve, főleg nők között. Annyira, hogy még arroganciának is tekintik, ha magázódni próbál valaki (TvM 3: 277).

15.2.4. A megszólítási gyakorlatokra vonatkozó metakommentek

Az egyes hozzászólók egyrészt a saját nyelvi gyakorlatukról, speciális helyzetekről, tapasztalatokról számolnak be, a megszólítási gyakorlatokat a saját élményekre, tapasztalatokra építve jelenítik meg. A kifejtett véleményekből következtethetünk arra, hogy milyen, a megszólítási szokásokra vonatkozó sematikus tudással rendelkeznek a vita résztvevői, és áttételesen a valós terápiás gyakorlatokra is.

15.2.4.1. A tegezés és a magázás közötti választáshoz kapcsolódó metakommentárok

A T- és V-formákhoz kapcsolódó társas jelentések, sztereotip jelölőértékek feltárásához érdemes kiindulópontként azokat a metakommentárokat áttekinteni, amelyek magára a választási lehetőségre, a T- és V-formák által felkínált alternatívákra utalnak. A kérdésben megnyilatkozók többségében pszichológus, pszichiáter végzettséggel is rendelkező szakemberek, így igen kifejtett, kidolgozott vélekedéseket fogalmaznak meg, összhangban azzal, hogy a kapcsolatok alakítása, annak részleteire, megnyilvánu-

lásaira való figyelés a munkájuk sajátja. A kifejtettebb, a jelentéstulajdonítás címkével ellátott, a T/V-lehetőségre vonatkozó vélekedésekben a közelség-távolság, hierarchia, főlé- vagy mellérendeltség kategóriái jelennek meg. 5 adatközlő tért ki részletesebben, nemcsak az egyes gyakorlatokat bemutatva, hanem részletes magyarázatokat fűzve a megszólításbeli kettősség lehetséges jelentéseihez:

- (17) A tegeződésnek vagy magázódásnak a jelen társadalmunkban tehát az egymáshoz való közelség vagy távolság átélésében van jelentősége (TvM 4: 357).
- (18) A megszólítás, amelynek kontextusába a tegeződés, magázódás beágyazódik, tükrözi a kapcsolati viszonyokat, utalhat az egymáshoz való közelségre, távolságra, a társadalmi hierarchiában való elhelyezkedésre, az egymás közötti alá-fölérendeltségi viszonyokra (TvM 4: 357).
- (19) Egyfelől a magyar nyelv az angoltól eltérően magázódós/tegeződős, és ezen keresztül gondolkodásunk, lélektani valóságunk megteremti annak a lehetőségét, hogy kifejezzünk közelséget/ távolságot – így határteremtő funkciót –, illetve alá-fölérendeltségi vagy mellérendeltségi viszonyt hordozhat (TvM 4: 358).
- (20) Izgalmas témakör ez, hiszen a tegezés-magázás választása, a közvetlenség versus távolságtartás az analitikus helyzetben befolyásolja az analitikus kapcsolatot és az áttétel dinamikáját (TvM 5: 419).

Emellett azonban igen erőteljesen (8 adatközlőnél) megjelennek az olyan állásfoglalások is, amelyek éppen arra mutatnak rá, hogy T és a V változatainak használatához nem rendelődik egyértelmű, ezekben a kettősségekben értelmezhető társas jelölő érték:

- (21) Nincs olyan érzésem, hogy tegezve könnyebb dolgozni, mint magázva, legalábbis egyéni munkában. Nincs olyan érzésem sem, hogy könnyebb lenne intimítást elérni tegezéssel, mint magázással (TvM 5: 420).
- (22) A tegeződés-magázódás valószínűleg nincs direkt összefüggésben a terápia hatékonyságának kérdésével, azonban lényeges kapcsolati jelentéshordozó (TvM 7: 142).

A metakommentárok értelmezése során érdemes figyelembe venni azt is, hogy a megnyilatkozók olyan képzett, folyóiratban publikáló szakemberek, akik kommunikációs kérdésekben is tájékozottak. Többben utalnak is rá, hogy utánaolvastak a kérdésnek, ezért részben ez is lehet a magyarázata annak, hogy a tudományos metadiskurzusokban is szereplő tényezőket emelik ki a jelenség értelmezése során.

15.2.4.2. A tegezés/tegeződés használati köre és értéke

A metadiskurzus feldolgozása során a Gyakorlatok kategóriában 101 olyan szövegrészre került címke, amelyben a megnyilatkozók a T-forma használatának helyzeteiről számoltak be. Ezeket a megjelölt szövegrészeket relációba állítottam egyrészt a helyzetleírások, illetve a társadalmi változók címkéivel, másrészt pedig a jelentéstulajdonítások és a minősítések címkéivel is.

Bár a vizsgált metadiskurzus elsődlegesen a terápiában használt megszólításokra koncentrál, mégis számos más helyzet szokásrendjéről is tartalmaz vélekedéseket. Ahogyan a normák leírásánál már utaltunk rá, gyakori mozzanat a T-forma terjedésére, fiatalok közötti elterjedtségére való utalás. A helyzetleírások címkéit nem előzetesen, hanem az elemzés során bővítve folyamatosan alakítottam ki, összesen végül 37 különböző kategóriát kijelölve. A T-forma használata ezek közül a következőkben mutatkozott meg: család, szülő-gyerek viszony, nagyszülő-unoka viszony, munkahely, fiatalok között, baráti viszony, üzletben, utcán, gyerekekkel, kamaszokkal.

- (23) Ma számtalan példa van arra, hogy ismeretlenek is tegeződnek, üzletben, utcán, egyéb helyen (TvM 1: 121).
- (24) Már ritka, mint a fehér holló az olyan család, ahol a nagymamát az unokák magázzák, és nagyítóval kellene keresni olyan közösséget, ahol a szülők egymással vagy gyerekeikkel nem tegeződnek (TvM 1: 121).

Kifejezetten a terápiás munka tegeződő helyzeteit elemezve előkerült a családterápiában alkalmazott forma dilemmája, a coaching helyzet és a csoportos terápia többségében T-formát alkalmazó gyakorlata. A pszichodráma csoportok és a korreg-

resszióval járó hipnoterápia pedig olyan helyzetként jelenítődtek meg, amelyekben kivétel nélküli, illetve kötelező a T-forma választása. Az egyéni terápiát tekintve pedig a tegező forma egy kivétellel csak a problémát okozó helyzetek kódjával együttjárva került elő.

Mivel a beszámolók nagy része a terápiás megszólításokat tárgyalta, két szituáció kapott magasabb számú kódot, egyrészt a gyerekekkel való kapcsolat, másrészt a csoportterápia szituációja. A T-forma használatának egyik tipikus megvalósulása a gyermekek, kiskorúak megszólításának gyakorlata. A 14 év alattiak megszólításában két különböző stratégia rajzolódott ki a beszámolókból: egyrészt az oktatási gyakorlatban is elfogadott aszimmetrikus megoldás, azaz a gyerekhez forduló T és az általa használt V (lásd 5. fejezet), a tetszikelés lehetőségével, másrészt pedig a kölcsönös tegeződés. Ebben a tekintetben a terapeuták vagy az adott intézmény gyakorlatához igazodnak, vagy pedig a kliensre bízák a tegező vagy magázó forma megválasztását.

(25) A gyerekeket tegezzük, és elfogadjuk, ha visszategeznek, ugyanakkor azon sem csodálkozunk, ha tetszikeznek (TvM 2: 191).

A csoportos terápiában, illetve bizonyos terápiatípusokban azonban a közös, intenzív munka kereteit, légkörét a kölcsönös tegeződés biztosítja. A csoportos terápiát tekintve a beszámolók íróinak többsége a tegező formáról számolt be, azonban speciális a tegező formáknak tulajdonított sztereotip társas jelölő érték.

(26) ...IKT-s, szenzoros és pszichodinamikus mozgás- és táncterápiás sajátélmény-csoportjaimban – a csoportvezetőtől elválasztó évek számától függetlenül – mindig tegeződtünk (TvM 7: 144).

A T-formához kapcsolódó címke a minősítések kódjával együttesen érvényesítve a következő minősítések és fogalmak szerepeltek a vitasorozat anyagában: *természetes, közvetlen, egyszerű, partnerség, bizalom, közelség, otthonosság*.

A minősítések által körülhatárolódó társas szerepet a T-forma kódja mellett Jelentéstulajdonítások kóddal megjelenő kifejtettebb véleménynyilvánítások tovább árnyalják (36 szövegrész). Ezeknek a vélekedéseknek az elemzése a magyar megszólítási gyakorlatok egy nagyon lényeges sajátosságára, kettősségére mutat rá. A vélekedések egyrészt határozattan kirajzolják azt a helyzetet, hogy a tegeződés ma már önmagában nem jelez bizalmas viszonylatot, semleges, általános kapcsolattartó szerepe lehet (6 szövegrész):

(27) ...egyre elterjedtebb ez a forma, sokak számára már nem a baráti kapcsolat kelléke (TvM 2: 191).

Emellett azonban jóval több kódolt szövegrész (21 szövegrész) mutatja azt, hogy a terápiás helyzet alapvető V-orientált jellegéhez viszonyítva a T mégis számos különböző módon járulhat hozzá a viszony alakításához. Ezekben a helyzetekben alapvetően közös az, hogy bizalmasabb, partneribb, egyenlőbb viszony elérését tulajdonítják a T-forma használatának.

(28a) ...egyenlőbbnek élik meg a kapcsolatot, amitől számukra természetesebb közeg a tegeződés (TvM 1: 122).

(28b) A tegezés a kliens elfogadása és a partnerség irányába hat (TvM 5: 419).

Azaz a vélekedések egy olyan helyzetet rajzolnak ki, amelyben a T már önmagában nem jelez bizalmasságot, közelséget, használata mégis alkalmas a közeli, partneri viszony alakítására, mivel hiánya viszont távolságot, idegenséget eredményez.

15.2.4.3. A V használati köre és társas jelentései

Ahogy a metanyelvi lexikon bemutatása során kiderült, a V-formák változatai ellenére a metadiskurzusok nagyobb részében a V-formák együttesen, *magázódásként* kezelődnek. A megszólítási gyakorlatok kódolása során 100 *magázás* címke, 12 *önözés*

és 4 *tetszikezés* kód került a szöveg egyes részeire, azonban a *magázás* kifejezés nemcsak a *magá* névmással alkotott szerkezeteket, hanem minden V-formát jelölhet a metadiskurzusokban.

A hozzászólásokból kirajzolódó általános kép szerint az egyéni terápiában, felnőttek viszonyában a kölcsönösen nemtegezítő gyakorlat számít elfogadottnak, ahogy a (29) példa is a pszichiáterek általánosnak tartható gyakorlataként értelmezi.

- (29) ...mivel a magázódást közös kiindulópontnak tekintettük a szakmánkban, mert mindannyian alapvetően ezt használjuk... (TvM 7: 142).

Az általános használat értelmezésébe a reflexiók szintjén az a tényező is bevonódik, hogy egyes terápiatípusosokban a megszólítás módja, éppen a terápiás keretek biztosítása miatt kodifikálva, szabályozva van:

- (30) Ebben nagy szerepe van annak is, hogy a hipnóziskísérletekben, amelyek nagy része standard feltételek között zajlik, előírás, hogy a kísérleti személyt a kutató magázza, számomra ez vált alapvetővé (TvM 6: 65).

A terápiás helyzetre érvényes szabályszerűség hatókörét az is jelzi, hogy a korábbi tegeződő viszony megakadályozhatja a terápia vállalását, a kapcsolattartási formának tulajdonított erőteljes társas szerep miatt:

- (31) Nem vállalom terápiában olyan embert, akivel tegeződő viszonyom van, mert ez azt is jelentené, hogy van vele másmilyen viszonyom is, mint amilyen a terápia lenne, és komolyan veszem az ezt tiltó etikai szabályt (TvM 7: 141).

A nemtegezítő formák általános érvényesülését a reflektált beszámolókon kívül az is jelzi, hogy a nyelvileg is kifejtettebb vélemények az ettől a formától való eltérés lehetséges előfordulásait értelmezik, magyarázzák, mint a (47) példa, amely egy olyan helyzetet mutat be, amelyben a kórházi gyakorlatban, a krónikus beteg gyerekek szüleivel való kapcsolattartásban tért el a megszokott formától a megnyilatkozó:

- (32) Van ebben egy csoportnyomás, aminek a munkám elején engedtem, illetve úgy éreztem, hogy a magázódás adta távolságtartás pont így kap egyfajta groteszk, túlhangsúlyozott, nem előnyös értelmet. Azonban viszonylag gyorsan ezt kénytelen voltam felülbírálni és visszavonni a tegezés lehetőségét (TvM 6: 66).

15.2.5. Társas tényezők és minősítések a megszólítási változatok értelmezésében

A megszólítási változatokhoz kapcsolódó értékelő minősítéseket, a velük a reflexió során kapcsolatba hozott társas tényezőket következetesen kódoltam, ugyanis a nyelvhasználók metapragmatikai címkéinek, megjegyzéseinek, hétköznapi stílusminősítéseinek (vö. Sandig 1986) bevonása az értelmezésbe lehetővé teszi azt, hogy a megszólításoknak a beszélői attitűdök, értéktulajdonítások, reflexiók feltárásának eredményeként, ne pedig előzetesen kijelölt kategóriák, változók révén tulajdonítsunk társas jelentést az értelmezői folyamatban. Az értelmezésekben alapvetően szerepet kapnak azok a társas tényezők, amelyek hagyományosan is jelen voltak a megszólítások társas jelentésének tudományos értelmezésében: az életkor, a nem, a bizalmasság-távolságtartás, a közelítés-távolítás kérdése, bár az érzelmi viszonyulásra utaló magyarázatok nem voltak függetleníthetők a terápiás helyzet viszonylatától. Az egyes megszólítási lehetőségeket jellemző minősítések sokasága elhelyezhető a megszólítások hétköznapi minősítései alapján korábban megalkotott koordináta-rendszerben (lásd Domonkosi–Kuna 2015): *személyes, közvetlen, távolságtartó, formális, elegáns, tiszteletadó, durva, pejoratív, kifinomult, úrikisasszonyos, figyelmes*.

Néhány esetben megjelenik a magyarázatokban az egyes formákhoz kapcsolódó társas értékek földrajzi régióhoz való köthetősége. Szerepet kap a megszólítások értékének értelmezésében a vidék-város ellentéte is, mégpedig a közvetlenebb viszonyok, illetve megszólításválasztásra való hatásának a feltételezése révén:

- (33) Kisvárosokban, a falvakról nem is beszélve, más az emberek közötti közelség. Ha már nem is köszönnek egymásra a félismeretlenek az utcán, jóval

közvetlenebbek egymással, így ott velem is. Tapasztalatom szerint a többség alapértelmezetten tegeződne velem is, kortól függetlenül (TvM 5: 421).

Az említett tényezők érvényesülésében sem hagyható soha figyelmen kívül emellett, hogy a terápia helyzetén belül értelmeződnek, bár olyan társas változóknak számítanak, amelyek általában véve is szerepet kapnak a megszólítások értelmezésében. Ezzel összefüggésben külön pontban térek ki azokra a tényezőkre, amelyek kifejezetten a terápiás viszonytal kapcsolják össze a megszólítások működését.

15.2.6. A terápiás helyzet sajátosságai révén az értelmezésbe vonódó társas tényezők

A vizsgált metadiskurzus egésze azt igazolja, hogy a megszólítási gyakorlatok a társas viszonyok dinamikus összetevőjeként, azok alakítására alkalmas eszközként értelmeződnek, ugyanis 20 megszólaló vélekedéseiben is megjelenik, hogy a választott kapcsolattartási forma befolyásolja, akár javíthatja vagy ronthatja is a terápia alakulását:

- (34) A terápiás-tanácsadói helyzet viszonylatában sokan érvelnek a tegeződés mellett azzal, hogy az elősegíti a bizalmi kapcsolat kialakulását. Mások szerint ez túlzott közvetlenséget, már-már baráti viszonyt eredményez, és nehezíti a szükséges mértékű távolság megtartását, így árthat a dinamikának és a kereteknek (TvM 1: 121).

A vizsgált metadiskurzusban a megszólítások változatai a terápiás helyzet tényezőjeként értelmeződnek. Az egyéni terápiában általánosnak tűnő nemtegező gyakorlat a terápiás keret megteremtésének a részeként jelenik meg, amely a megnyilatkozók vélekedései szerint hozzájárul a szakmaiság biztosításához:

- (35) Véleményem szerint a tegeződés-magázódás dimenzió a terápiás keret része, és mint ilyen a terapeuta dolga, felelőssége meghatározni a használt formát (TvM 2: 189).

A nemtegező forma révén megteremtett keret a kifejtett értelmezések alapján nyelvi biztosítékot, segítséget is jelent az érzelmi bevonódás kezelésében, ahogy azt a (36) részlet is mutatja.

- (36) Nem csupán arról volt szó, hogy nem okozott nehézséget a magázás. Ragasztam is hozzá és védelmet is nyújtott. A határok megtartása különleges feladat egy olyan közegben, ahol a terápia sokszor az illető lakószobájában folyik [...] (TvM 3: 277).

A megszólítások értelmezésében általánosan is szerepel játszó közelség és távolság, bizalmasság és távolságtartás változója is a terápiás helyzet értelmezési keretében bomlik ki:

- (37) ...a kliensek gyakran úgy élték meg a magázódást, hogy lenézik őket, betegként tekintenek rájuk, pedig ők partneri, baráti viszonyra vágnak (TvM 6: 67).

A vita során véleményt kifejtők megnyilatkozásaiban meghatározónak tűnik két olyan sajátosság, amely más interjúk és fókuszcsoportos beszélgetések eredményei alapján a hétköznapi beszélők vélekedéseiben, illetve a mindennapos beszédhelyzetekre vonatkoztatva kevésbé érvényesül. Egyrészt számos alkalommal kifejtést kap a nyelvi formára való közös reflektálás szükségességének a jelzése, mintegy utalva arra, hogy az adott helyzetben elkerülhetetlen a metapragmatikai tudatosság érvényesülése:

- (38) Szájíz szerint legyen a döntés, de reflektált legyen az a szájíz (TvM 8: 235).

Másrészt pedig egyértelműen, a hozzászólók nagy részének fejtegetéseiben jelen van a társas jelentésképzésnek a terápiás viszonytal, annak működésével és dinamikájával való kapcsolatba hozása. A (39) példában megfogalmazott vélemény azt emeli ki, hogy a közvetlenség és a távolságtartás társas tényezői hatással lehetnek az analitikus kapcsolat alakulására.

- (39) Izgalmas témakör ez, hiszen a tegezés-magázás választása, a közvetlenség versus távolságtartás az analitikus helyzetben befolyásolja az analitikus kapcsolatot és az áttétel dinamikáját (TvM 5: 419).

Azaz a terápiás munkában a kapcsolat alakulására való folyamatos reflexió igénye és működése kiegészül a kapcsolat alakításában részt vevő nyelvi lehetőségek használatához való reflektív viszonyulással is.

A reflektivitáson túl a terápiás folyamatban használt megszólításokat értelmezve feltűnik egy olyan tényező, amely a megszólítások problematikáját tárgyaló más metadiskurzusokban (lásd 7. fejezet) kevésbé kap hangsúlyos szerepet, mégpedig – a (40) példában is tapasztalható módon – a két fél szociokulturális háttere közötti eltérések és az ezen alapuló egyezkedésük jelentősége:

- (40) ...az a meghatározó, hogy a terapeuta, illetve a páciens *milyen közegben szocializálódott, milyen nyelvhasználatban érzik otthonosan magukat, és hogyan teremtik meg a terápia közös nyelvét* (TvM 7: 143).

Maga a terápiás folyamat is alapvetően nyelvi tevékenység révén valósul meg, a nyelvi viszonyulások, a nyelvi viselkedés értelmezése több esetben beépül a viselkedés általános mintázatainak az értelmezésébe, és a terápiás reflexivitásigény miatt válik a megszólítás módja a terápián belüli megbeszélés tárgyává:

- (41) Majd megemlítette, hogy milyen jó, hogy tegeződünk. A zavarspecifikus pszichodráma eszközeit használva a terápiás térben konkrétan megjeleníthetővé váltak a „határátlépő” tapasztalatok. Ennek a nőnek a kapcsolatai jellemzően ilyen mintázatot követtek – akár tegeződve, akár magázódva. *A tegeződésre tett megjegyzése és a határátlépő kapcsolatokra utalása alkalom volt arra, hogy ezekkel – és kettőnk alakuló terápiás szövetségével – dolgozzunk* (TvM 2: 123).

A viselkedés és a választott megszólítások közötti viszony a kliensek magatartásának értelmezésén túl a saját gyakorlat és a saját mélyebb motivációk, viszonyulások közötti korreláció feltételezésében is megnyilvánulhat, ahogy a (42) példában látható.

- (42) A magázódásom terápiás kapcsolatokban inkább szól a még meg nem dolgozott félelmeimről, hiányosságaimról és a saját komfort érzetemről, mint a „másik” védelméről, valamiféle szakmaiság képviseléséről (TvM 1: 123).

15.3. ÖSSZEGRZÉS

A terápiás helyzetben használt megszólításokra vonatkozó metadiskurzusok elemzése többértéű tanulságokkal járt. A tegezésre és a magázásra vonatkozó adatok elemzése kimutatta, hogy a használt formák értelmezésében a társas tényezők igen széles köre kap helyet, és az alapvető szociológiai változók mellett (pl. életkor, nem, lakóhelytípus) többségében vannak a dinamikusabb, az adott helyzetre jellemző változók (pl. a terápia típusa, egyéni vagy csoportos jellege, a társadalmi közelség-távolság mértéke, érzelmi bevonódás, előzetes ismeretség). A terápiás helyzet értelmezési kerete révén pedig egyrészt hangsúlyos volt a vizsgált metadiskurzusban a használt formákra való közös, a terápia keretén belüli reflexió fontossága; a nyelvi formák társas jelentésének, szerepének közös feldolgozására való igény megjelenése. Másrészt ezzel összefüggésben a véleményt kifejtő szakemberek a tegezés-magázás kérdéséhez való viszonyulást összefüggésbe hozták más, jellemző viselkedési mintázatokkal, tendenciákkal is. A terápiás helyzetre vonatkozó szakmai metadiskurzus összevőinek vizsgálata emellett azzal a további kutatási hozadékkal is járt, hogy igazolta: egy szakmai közösség önreflexiójának része a nyelvi tevékenység működésének a tudatosítása is.

A T- és V-formáknak a metadiskurzusokból kibontakozva tulajdonítható társas jelentés összetett szempontrendszert érvényesítve értelmezhető, amelyben egyrészt szerepet játszanak olyan a tényezők, amelyek a megszólítások társas jelentésének hagyományos, tudományos értelmezésében is: az életkor, a bizalmasság-tá-

volságtartás, a közelítés-távolítás kérdése. Emellett azonban a V változatainak társas értéke esetében további árnyaló tényezők is kirajzolódnak. A metakommentárok igazolják, hogy a beszélők metapragmatikai tudásában szerepet játszik az is, hogy érzékelik a változatok területi eltéréseit, illetve azt is, hogy míg a *maga* az érzelmi bevonódás pólusainak kifejezésére alkalmas, addig az *ön* érzelmileg semleges viszonyt jelenít meg. A tetszikelő változat használatát pedig alapvetően az életkori különbség, az életkori szerepek határozzák meg a beszámolók szerint. A T/V-formák terápiás gyakorlatait tekintve meghatározó az a kettősség, amelyet a T általánosan érzékelt terjedése és a terápiás helyzet formális, az intimitást kivédését célzó, a V-formák használatát fenntartó gyakorlata mutat.

16. MEGSZÓLÍTÁSI GYAKORLATOK A RÁDIÓZÁS NYELVHASZNÁLATÁBAN

A zenék válogatását Önre bízuk!

A tömegkommunikációs eszközök nemcsak információt nyújtanak, hanem sajátos, újszerű tapasztalati keretet jelentenek azok értelmezésében és rendszerezésében, ezért társadalmi magatartásformák közvetítőivé, meghatározó szocializációs szintérré is váltak. A tömegkommunikáció a tapasztalatok sajátos elrendezése révén keretet ad annak, ahogyan az egyén a társadalmi valóságot értelmezi, illetve annak is, ahogyan reagál rá (Giddens 1997).

A televíziós és rádiós kommunikáció közegében napjaink köszönési és megszólítási szokásrendszerének csak egy szelete jelenik meg (Domonkosi 1999a, 2007), a sajátos kommunikációs helyzet ugyanis részben módosítja a közvetlen és közvetett kommunikációban megfigyelhető sajátosságokat.

16.1. AZ ELEMZÉS ANYAGA ÉS MÓDSZERE

A megszólítási formák vizsgálatához a Kossuth, a Danubius és a Sláger rádió egy napi műsorából (2001. augusztus 7.) készített, az ORTT⁵ által egy Wacha Imre vezette nyelvhasználati vizsgálatához rögzített adatbázis lejegyzett anyagát⁶ vettem alapul (a vizsgált anyagról lásd bővebben Wacha 2004). A megszólítások elemzésében a

5 Az Országos Rádió és Televízió Testület (ORTT) az Országgyűlés által létrehozott állami szervezet volt 1996–2010 között. 2010-ben a Nemzeti Hírközlési Hatóságot és az ORTT-t összevonták és létrejött a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság (NMHH).

6 A szövegrészleteket az elemzésre megkapott lejegyzett formában közlöm. A rádióadások megszólalásait a lejegyzés során a műsортípusra, a beszélőre, a közlésformára vonatkozó kódokkal látták el, amelyeknek kombinációi az egyes közlések előtt szögletes zárójelben szerepelnek. H = hallgató, Mv = műsorvezető, Ri = riport, Ra = riportalany, Sp = spontán beszéd, Szn = szignál. A további rövidítések az azonosíthatóság érdekében az egyes műsorok címét jelzik.

hanganyag olyan műsortípusait vettem figyelembe, amelyek nem fikcióra épülnek, hanem a mindennapi valósághoz kapcsolódó beszélő és beszéltető közlések. E műsorok esetében „a reális összefüggések tudata megmarad, a fantázia azonban működik, és ilyenkor is olyan illúzió jön létre, mintha a kommentátorral, híres emberrel vagy a riporterrel közvetlen kommunikációs kapcsolat állna fenn. Lényegében ez a közvetlen kommunikációs alaphelyzet tömegkommunikációs változata” (Buda 1994: 162–163).

16.2. EREDMÉNYEK: A RÁDIÓZÁS MEGSZÓLÍTÁSI GYAKORLATAI

A rádiós megszólítások sajátosságait bemutatva elemzésemben a társalgások szerveződésén, a viszonylatok alakulásán túl azt a szempontot is figyelembe veszem, hogy a rádiózás nyelvhasználata mennyiben mutatja a magyar kapcsolattartási kultúra jelenleg is zajló átrendeződéseit. Az elemzés emellett rávilágít a közszolgálati és a kereskedelmi rádiók kapcsolattartási gyakorlata közötti alapvető különbségekre is.

16.2.1. Az önözés kiterjesztett szerepe

Ahogy a megszólítási rendszer áttekintő bemutatása során is láthattuk (3. fejezet), a magyar megszólítási rendszer változásának egyik legfőbb nyelvi mozgatórugója az, hogy nem alakult ki a harmadik személyű közlésben egy semleges stílusértékű, a kötött szintaktikai helyzetekben minden viszonylattípusban használható megszólító névmás. A napjainkban az aktív gyakorlatokban élő két forma, a *maga* és az *ön* használatának egyaránt szoros kötöttségei vannak. Az ezen a területen érzékelhető legfőbb változás jelenleg a *maga* fokozatos visszaszorulása, és ezzel összefüggésben az *ön* használati körének kiszélesedése.

A vizsgált hanganyagban a hallgatókhoz forduló közlésekben a nemtegezés változatain belül kizárólag önöző formák fordulnak elő. A tömegkommunikáció kapcsolattartási gyakorlatában már évtizedekkel ezelőtt is jóval gyakoribbnak tűnt az *ön* használata, mint a szemtől szembe zajló kommunikációban (vö. Bíró–Huszár 1985: 33). Az *ön* névmás egyre több viszonylattípusra kiterjedő használatához és semleges

stílusértékűvé válásához is nagy mértékben hozzájárul a forma médiában való szinte általános érvényű használata. Ez a folyamat is erősíti az önözésnek azt a szerepét, amely elsősorban nem a megszólított tekintélyét, hanem a beszélő udvariasságát hivatott érzékelteni (vö. Guszkova 1981: 47–48).

A közönséggel való kapcsolattartás önöző formája tehát egyrészt megjeleníti, tükrözi, másrészt erősíti is azt a helyzetet, hogy napjaink nyelvhasználatában a magázás visszaszorulásával egyidejűleg az *ön* megszólító névmás egyre szélesebb szerepet kap, a beszélők kevésbé érzékelik túlzottan hivatalos jellegét, egyre kevesebben tartják túl tiszteletteljesnek, túl hidegnek, esetleg modorosnak, mesterkéltnek, így fokozatosan általános érvényű nemtegező megszólító névmássá válhat.

A hallgatósággal való kapcsolattartásban az *ön* egyes számban is szerepelhet, általános érvénnyel, akár az összes befogadóra vonatkoztatva, az egyes számmal talán a hallgatók személyes megszólítottságát kívánva érzékelteni. Ezt a megoldást alkalmazzák például a Danubius rádió egyik legáltalánosabb szignáljának változatai:

- (1a) [Szign] (...) ez az *Ön* rádiója. Danubius.
- (1b) [Szign] Egy újabb óra valódi változatosság az *Ön* válogatásával. Magyarország elsőszámú hétköznapi kívánságműsorában. Danubius Rádió.
- (1c) [Szign] Egy újabb óra valódi változatossággal, és szövegelés nélkül. A zenék válogatását *Önre* bízuk, hogy valóban a kedvencei szóljanak Magyarország első számú hétköznapi kívánságműsorában. Danubius Rádió. Vissza a kívánságokhoz.
- (1d) [Szign] Kívánságműsor a választás lehetőségével. A 80-as és 90-es évek legjobb dalai, valamint az összes mai kedvence, ahogy *Ön* válogat köztük. Danubius Rádió.

A több személyhez forduló egyes számú megszólítás a minél személyesebb megszólítottság hatását igyekszik elérni, a rádió kommunikációs stratégiája azt jeleníti meg, hogy bár hivatalos hangnemben, de személyesen az egyes hallgatókhoz szól.

16.2.2. A tegezés, a bizalmas hangnem általánossabbá válása

A mai magyar nyelvhasználatban szinte a kommunikáció minden színterén a szolidárisabb, azaz a partnerek azonos rangúságát hangsúlyozó változatok: a második személyű, tegező formák, illetve a keresztnéven szólítás terjedése tapasztalható.

A teljes hallgatósággal folytatott kommunikáció ennek ellenére a 2007-es adatfelvétel során még kizárólag nemtegező formájú, a hallgatóság arctalan egészéhez forduló önöző forma még azokban a műsorokban is általános, amelyekre a kötetlenebb hangvétel, illetve a műsoron belüli kommunikációban az általános tegeződés jellemző.

A vizsgált hanganyagban a tegeződés általános érvényesülése és a bizalmas hangnem elsősorban a kereskedelmi rádiók műsorvezetőinek egymás közötti kapcsolat-tartásában érzékelhető:

(2) [Mv1 Sp] [Laura] *Szia Bea. Jó estét.*

[Mv2 Sp] [Bea] Jó estét mindenkinek. Szia. Köszöntsük a hallgatókat itt a dzsesszműsorban, jó?

A bizalmas formák ezekben a műsorokban a spontaneitás érzetét keltik, a közönséget is befogadó, egyenrangú partnernek tartó baráti légkör megteremtéséhez járulnak hozzá. Ezek a helyzetek a bizalmas, baráti kapcsolattartás teljes elemkészletét felvonultatják, változatos, a közvetlen társalgás hangulatát felidéző kapcsolattartási stílust mutatnak, olyan megszólítási formákat is a nyilvános kommunikáció részévé téve, amelyek a bizalmas, sőt intim kommunikációs színterek jellemzői, miként a (3) példa kifejezetten bizalmas megszólítása is jelzi.

(3) [Mv2 Ri Sp] [Bea] Egyéb kulturális mélységekbe elmerültél, *drága*?

A játékos, allúziókat beépítő megszólítások is a műsorkészítők közötti kapcsolat közvetlenségét, kötetlenségét jelenítik meg, ahogy azt a (4) is mutatja. A bizalmas, baráti kapcsolatok megszólítási módjaival élő viszonylatokban emellett megtalálhatók a több személy együttes megszólítására alkalmas nominális elemek, melyeket az (5a) és az (5b) példáz.

- (4) [Mv2 Ri Sp] Hol jártál, *báránkám*, az elmúlt napokban, és most hol vagy?
 (5a) [Mv2 Sp] [F2=Buza] Hát, *gyerekek*, itt ez a légkondicionáló berendezés ugye, amelyik áldásos tevékenységét hajtja végre a stúdióban. Ez lehetővé teszi azt, hogy egész évben ugyan úgy öltözködjünk.
 (5b) [Mv3 Sp] [Nő=J.G.] *Gyerekek*. 100 óra kell a nem pisilek mellé...

A műsorvezető nő férfitársait a nemre is utaló, bizalmas jellegű megszólítással figyelmeztetheti:

- (6) [Mv3 Sp] [Nő=J.G.] Úgy igen. Így van, így van. De nem ilyen egyszerű ez, *fiúk*, mert nektek is meg kell ehhez tanulni néhány dolgot.

Minősítő megszólítások is megjelennek, érzékeltetve a kommunikáló felek közötti szoros kapcsolatot, hiszen annak hiányában ezek a megszólítások bántó, sértő szerepet is kaphatnának:

- (7) [Mv3 Ri Sp] [Nő=J.G.] Nem torna, *te boldogtalan*, torna!

Játékos helyzetben, a riportalanyt megtréfáló szituációban a riporterek szerepjátékának részeként durvának minősíthető bizalmas megszólítások is előfordulnak, ahogy a (8) részletben. A műsorvezetők közötti megszólítások tehát megjelenítik, tükrözik a bizalmas kommunikáció megszólításait, a halmozott forma például, sajátos intonációval rosszallást is kifejezhet a (9) példában.

- (8) [Mv2 Ri Sp] [F2=BuzaS] Na, mi van, *köpcös*, mi a helyzet?
 (9) [Mv2 Ri Sp] [F2=BuzaS] Mi az a durumtészta?
 [Mv3 Ri Sp] [Nő=J.G.] Jajjj, *Sanyi! Sanyi!*

A műsorvezetők egymás közötti kapcsolattartásán kívül a kereskedelmi rádiók telefonos játékaire is jellemző a kölcsönös tegeződés szokása. A műsorvezetők az

adásba kerülés pillanatában már tudják a játékosok keresztnévét, és tegező formában, a keresztnévvel, vagy annak valamilyen általános, elterjedt becéző formájával üdvözlik őket:

- (10) [Mv2 Ri Sp] [F2=BuzaS] Nos, kérem szépen egy hölgy, és egy úr verseng a betű pingponghban. Kíváncsian várjuk, hogy melyikük az ügyesebb, és melyikük az okosabb. *Szevasz, Judit Vácról!*
[H Ra Sp] [Ju] Sziasztok!
[Mv3 Ri Sp] [Nő=J.G.] Szia!
[Mv1 Ri Sp] [F1=GundelTG] Sziasz!
[Mv2 Ri Sp] [F2=BuzaS] *Judit*, volt felénk egy beugró kérdés: ország 'b' betűvel?
[H Ra Sp] [Ju] Bolívia!
[Mv2 Ri Sp] [F2=BuzaS] Jól van, jól van, csak ugye, tegnapra egy kicsit visszaemlékeztünk, amikor nem sikerült. Az ellenfeled György, Szerencsről, szia, Gyuri!
[H Ra Sp] [Gyu] *Jó reggelt, szerbusztok!*
[Mv2 Ri Sp] [F2=BuzaS] Szia!
[Mv3 Ri Sp] [Nő=J.G.] Jó reggelt!

Sajátos elem ezekben a közlést megnyitó megszólításokban a telefonáló lakhelyének említése, mivel a játékosok pusztán keresztnévükkel és a lakhely említésével mutatkoznak be, a helynév is azonosító funkciójává válik, és ezekben a helyzetekben szinte a személynév részeként kezelik.

A fokozottan bizalmas hangnem akár a közlés indításában, a műsorvezető első megszólalásaiban is jellemző lehet:

- (11) [Mv2 Ri Sp] [F2=BuzaS] 8-6-ra vezetnek az urak, mert tegnap öldöklő küzdelemben 2 *[kettő]* pontot sikerült abszolválni. Úgyhogy ebben a pillanatban 8-6 az állás, mondom még egyszer, az *urak* vezetnek. Úgyhogy, *Móni, kösd föl az összes alsóneműt*, szeretettel köszöntünk Szolnokról. Szia.
[H Ra Sp] [Moni] Sziasztok.

[Mv₁ Ri Sp] [F₁=GundelTG] *Hello.*

[Mv₃ Ri Sp] [Nő=J.G] *Szia.*

A telefonos játékokban a közlést megnyitó, allokutív szerepen és a kapcsolatot fenntartó, fatikus funkción kívül fontossá válik a megszólítások felhívó funkciója is. A vokatívusz ezekben a helyzetekben elsősorban konatív funkciójú, hiszen odafigyelésre készíti a másikat, sőt a már elhangzott kérdés vagy felszólítás után egyértelműen felszólító szerepűvé válik, a megnyilatkozásra felszólított beszédpartner azonosítása révén is:

(12) [Mv₁ Ri Sp] [F₁=GundelTG] *Judit, kezd!*

[H Ra Sp] [Ju] *Jaguár*

[H Ra Sp] [Gyu] *Juh [tik-tak, óra ketyeg]*

[Mv₁ Ri Sp] [F₁=GundelTG] *Judit!*

[Mv₃ Ri Sp] [Nő=J.G.] *Itt vagy Judit?*

[H Ra Sp] [Ju] *Itt vagyok!*

[H Ra Sp] [Gyu] *Mondanák!*

[Mv₁ Ri Sp] [F₁=GundelTG] *Gyuri, tudsz? Mondjál!*

[H Ra Sp] [Gyu] *Jegesmedve.*

A játékok közléshelyzetében, a versengés révén megteremtődő konfliktushelyzetben a megszólítások érzelmkifejező szerepe is megnyilvánulhat:

(13) [H Ra Sp] [Ju] *Én nyertem! Halló!*

[Mv₃ Ri Sp] [Nő=J.G.] *Nem Te nyertél Judit drága!*

[Mv₂ Ri Sp] [F₂=BuzaS] *Bocsánat. Miért nyertél?*

[Mv₃ Ri Sp] [Nő=J.G.] *Megszólalt a vekkerek menet közben!*

[H Ra Sp] [Ju] *De én, én mondtam a jaguárt! Az elején én kezdtem!*

[Mv₃ Ri Sp] [Nő=J.G.] *Igen, úgy van.*

[Mv₂ Ri Sp] [F₂=BuzaS] *Aztán...*

[Mv₃ Ri Sp] [Nő=J.G.] *Aztán...*

[H Ra Sp] [Ju] *És aztán ő nem mondott semmit.*

[Mv₃ Ri Sp] [Nő=J.G.] *De, azt mondta, hogy juh...*

[Mv2 Ri Sp] [F2=BuzaS] Juh...
[Mv3 Ri Sp] [Nő=J.G.] És utána neked lejárt az időd.
[Mv3 Ri Sp] [Nő=J.G.] Ez történt.
[H Ra Sp] [Ju] Nem mondott semmit!
[H Ra Sp] [Gyu] De, a jegesmedvét ...
[H Ra Sp] [Ju] hát én itt vártam, fölírtam má' egy csomó!
[Mv3 Ri Sp] [Nő=J.G.] *Na, de édes Judit*, akkor Te nem vetted észre, hogy
ment a ping-ping-ping-pong, ment itt, a...
[H Ra Sp] [Ju] Hát, az a Gyurinak ment!
[Mv3 Ri Sp] [Nő=J.G.] Nem, *drágám*, neked ment.

A keresztnévi megszólítást jelzőként és értelmezőként bővítő, *édes* és *drága* mellénevek leginkább fokozottan bizalmas helyzetek érzelmileg telített közléseiben fordulnak elő. Miként az idézett példa is mutatja, szerepük azonban nem kizárólag a kedveskedés lehet, hanem a kellemetlen közlések tompítása is, így akár az ingerült, feszült hangnem kísérőivé is válhatnak.

A játékok kölcsönös tegeződése mellett a kívánságműsorok szokásrendje azt jelzi, hogy nem egyöntetű a kölcsönös tegezés, hanem a betelefonáló hallgató és a műsorvezető közötti kommunikációs alku, egyezkedés eredménye. A kívánságműsorba telefonáló hallgatók ugyanis általában nem lesznek hosszabb párbeszédtek részesei, csupán egy-egy üdvözlő formula után közlik a kérésüket, esetleg válaszolnak egy-két kérdésre. Ezekben a helyzetekben az interakciót a betelefonáló hallgató nyitja meg, így a legtöbb esetben az általa választott forma határozza meg a párbeszéd tegeződő vagy magázódó jellegét:

(14) [H Ra Sp] [H] [csengő női hang] *Szia*. Jaj, de jó, végre. Annyiszor próbáltalak már *titeket* hívni. Úgy örülök, hogy sikerült!

Azokban a helyzetekben, amelyekben a telefonáló nem választja meg egyértelműen a megszólítás második vagy harmadik személyét, a műsorvezető legtöbbször nem a

tegező forma mellett dönt, ilyen esetben a hang alapján is van lehetősége a riporternek megítélni a beszédpartnere és közte meglévő életkori különbséget.

(15) [H Ra Sp] [Hnő] Halló? Botos Teréz vagyok/.

[Mv Ri Sp]. [Rákóczi Ferenc] *Csókolom. Tessék parancsolni.*

16.2.3. Az általános érvényű névszói megszólítások hiányának nehézségei

A magázódó, távolságtartó viszonyt fenntartó, de ismerős, azaz ismert nevű személyek közötti viszonylatokban a férfiakhoz fordulva fokozatosan teret nyert a magyar megszólítási gyakorlatokban a *családnév + úr* változat. Ennek a megszólítási módnak a megítélése azonban nem egységes a magyar beszélőközösségben. Ezt a formát ugyanis a korábbi gyakorlatokban, így a két világháború közötti időszak szokásrendjében is, csak fölérendeltek használták alárendeltekkel szemben: egyenrangúak között a pusztá vezetéknév, fölfelé pedig különböző címekkel, rangokkal kiegészült formák töltötték be a harmadik személyű kapcsolattartáshoz járuló nominális megszólítások szerepét. Ezt a megszólítási lehetőséget ezért napjainkban is sokan „leurazásnak” tekintik (lásd 3.2. fejezet), ennek ellenére magasabb státuszú személyekhez fordulva, tiszteleti szerepben is szokás a használata. A (16) rádiós beszélgetésben is ennek érvényesülését tapasztalhatjuk, holott az igazgatói pozíció a rangon szólításra is lehetőséget adna.

(16) [Mv Ri Sp Napk] [Czakó Balázs szerkesztő] A Fővárosi Vízművek Ügyfélszolgálati igazgatója, *Szűcs Gyula úr* van a vonalban, jó napot kívánok.

[Ny Ra Sp Napk] [Szűcs Gyula igazgató] Jó napot kívánok.

[Mv Ri Sp Napk] [Czakó Balázs szerkesztő] *Szűcs úr*, hallotta ezt a beszélgetést, szerintem a reggeli lapszemlében már olvasta ezeket a cikkeket, mi a véleménye erről, tényleg kétszer fizetünk-e ugyanazért a szolgáltatásér’?

A korábbi kutatások ellentmondásokat mutattak ennek a megszólítási lehetőségnek a megítélésében: az ezredforduló idején az adatközlők közel fele bárkivel szemben

használható, udvarias megszólítási formának tartotta, a megkérdozettek másik fele viszont nem minden helyzetben érezte kielégítőnek (Domonkosi 2002: 155). A két csoport közel azonos aránya a forma értékének folyamatban lévő ártértékelődését jelezte, amit erősített az a tényező is, hogy a fiatalabb korosztályokban jóval magasabb volt az elfogadók aránya.

A forma fokozatos terjedésére és általános értékűvé válására hatással lehetnek a különböző idegen nyelvi minták is, ugyanis az angolban és a németben is általános használati körűnek számít a vezetéknév és társjelölő elemet tartalmazó megszólítási mód (vö. Bánhídi 1973: 19). A megszólítási forma terjedéséhez a korábbi társadalmi jelentés ismeretének hiányán kívül az is hozzájárulhatott, hogy több olyan magas presztízssű foglalkozás is van, amelyek esetében nincs megfelelő, a foglalkozásra, pozícióra utaló elem.

A többszereplős beszélgetésekben ez a megszólításválasztási mód azt is jelezheti, hogy erőteljesebben érvényesül a megszólítások azonosító és a megszólalás jogát kijelölő, mint az udvariassági funkciója. A következő (17) beszélgetésben a műsorvezető ezzel a megszólítással választja ki a válaszadót, adja át irányított módon a szót, koordinálva a vitát, a megszólalások rendjét. A *vezetéknév + társjelölő elem* alkalmazása azonos pozícióba hozza a beszélgető feleket, miközben egyértelműen azonosítja is a szereplőket:

(17) [Mv Ri Hátt Kr] [Varga Sándor műsorvezető] *Virág úr, egyetért a Barát úrral?*

[Ny Ra Hátt Kr] [Virág Rudolf MEH főosztályvezető] Hát azért arra vissza szeretnék térni egy mondat erejéig, hogy őő [nyögés] azokban az országokban erősebb-e a gazdasági fejlődés, ahol őő [nyögés] politikai régiók léteznek, őő [nyögés] a politikai régiók azért azokban az országokban léteznek, ahol ennek erős történelmi előzménye van. T'hát elsősorban német nyelvű területekre gondolhatunk, ő [nyögés] őőő [nyögés] de egyébként az Európai Unió tagállamai közül a leggyorsabb gazdasági fejlődést Írország produkálta, amelynek nincsen ... [együttbeszélés]

[...]

[Mv Ri Hátt Kr] [Varga Sándor műsorvezető] *Barát úr*, azt mondta, hogy megegyezés. Mindenképpen a két nagy erőről van szó? Arra gondolok...

[együttbeszélés]

[Ny Ra Hátt Kr] [Barát Etele MSZP szakértő]... Igen azt gondolom... [együttbeszélés]

[...]

[Mv Ri Hátt Kr] [Varga Sándor műsorvezető] *Horváth úr?*

[Ny Ra Hátt Kr] [Horváth M. Tamás MKI főig. helyettes] Hát valóban itt a döntés technikája is érdekes, sz'ál [= szóval] végül is most a választás előtt végül is lehetne egyes dolgokat-ban [*baki*] megállapodni, vagy egyes dolgokat tisztázni, ami az előkészítő munkálatokhoz kell, és tulajdonképpen a két választás között akkor megint van egy ilyen kegyelmi állapot, akkor igazából megint van egy olyan döntési lehetőség, amiben legalább egy előkészítő ő [*nyögés*] munkát, egy közös gondolkodást meg lehetne alapozni.

A nők hivatalos megszólításának lehetséges változatai további megszólítási gondokat okozhatnak, részben a női névhasználat sajátosságai, részben pedig az *úr* társjelölő utótag általánosan elfogadott női megfelelőjének hiánya miatt (lásd bővebben 6. fejezet). Azokban a helyzetekben, amelyekben van a megszólításra alkalmas rangot, pozíciót jelölő elem (például: *elnök, képviselő, polgármester*) leggyakrabban az *asszony* társjelölő elem áll az *úr* megfelelőjeként. A korábbi empirikus felmérések adatközlőinek meghatározó hányada udvarias, megtisztelő formának tartja (Domonkosi 2002, 2010), és a megfigyelések tapasztalatai is azt mutatják, hogy fokozatosan ez a változat válik a legelterjedtebbé, akár a megszólított családi állapotától függetlenül is.

A nők megszólítására alkalmas elemkészlet sajátosságait jelzi az a helyzet is, amelyben a riporter más típusú megszólítással fordul nő és férfi beszélgetpartneréhez. Ez a beszélgetésrészlet annyiban sajátos, hogy bár általában a nőkhöz való fordulásban jelennek meg a bizalmasabb formák, itt viszont a nő beszélgetőpartner rangja felülírja ezt a tendenciát:

- (18) [Mv Ri Sp Napk] [Czakó Balázs szerkesztő] *Tanácsos asszonyhoz* fordulok, *Jónás úr* kérdezte Tatabányáról. Ő autószerelő, és ő mondja, hogy rengeteg a füstölő kocsi és szinte soha nem látni ilyen mérőellenőrzést. Azt ugye látjuk, hogy a rendőrség kénytelen lesz ebbe beszállni, de lesznek-e szakemberek, lesz-e technika arra, hogy ezt a rendszámon levő matricát és a hozzátartozó értékeket tényleg be is tartassák, tehát ne csak egy szabály legyen, hanem egy betartható, betartott szabályrendszer.

Igen problematikus azonban a nők hivatalos megszólítása azokban az esetekben, amelyekben nincs megfelelő a rangra, címre, pozícióra utaló elem. A férfiak megszólításában terjedő és egyre általánosabbá váló *vezetéknev* + *úr* formának nincs megfelelője. Az *úrhölgy* és *úrnő* formák általánossá válását az is gátolja, hogy ezeknek szokatlanságuk miatt sokan fokozottan tiszteletadó jelleget tulajdonítanak, ebben a helyzetben viszont semleges értékű formára lenne szükség. A megszólítási elemkészletnek ez a hiányossága azt eredményezi, hogy a nők hivatalos megszólítása még státuszjelölt szintereken is a bizalmasabb, keresztnévi formák felé vagy akár az adatközlők többsége által udvariatlannak tartott önmagában álló, *vezetéknev* + *né* változat felé is elmozdulhat (lásd bővebben 6. fejezet). A keresztnévi formák használatát mutatja a következő példában (19) a főorvosasszony megszólítása is. A nők közötti távolságtartó, önöződő viszonyban túl közvetlennek hat a szakértőként megszólaltatott orvos keresztnéven szólítása.

- (19) [Mv Ri Sp Rec] [B. Király Györgyi műsorvezető] Gyakorlatban mit jelent, *Katalin*, [= dr. Lom Katalin] ... [együttbeszélés]
[Ny Ra Sp Rec] [Dr. Lom Katalin főorvos] A gyakorlatban például... [együttbeszélés]
[Mv Ri Sp Rec] [B. Király Györgyi műsorvezető] ...hogyan az *Őn* munkatársai ott sétálnak az utcán is.

A beszélgetésben tapasztalható megszólítási kombináció, azaz az *ön* névmás és a keresztnév összekapcsolása egy olyan új lehetőség a megszólítási gyakorlatok között,

amely az *ön* névmás távolságtartó alapértékét és a keresztnéven szólítás személyességét figyelembe véve szokatlannak tűnhet, de talán éppen a névmás merevségének enyhítését szolgálhatja a kapcsolatok alakításában.

16.2.4. A megszólítás mint a szerepjáték eszköze

A kereskedelmi rádióknak a hallgatók megtréfálására törekvő műsorai a megszólítások tekintetében speciális közléshelyzeteket teremtenek, ugyanis az interakció során egy imitált, eljátszott szituációtól a valóságos helyzet felismeréséig jutunk el, ezáltal görbe tükröt mutatnak arról, hogy mennyiben válhatnak a megszólítási módok az átértékelődő szerepviszonyok megjelenítőivé. Az imitát szerepjátéokra épülő helyzetek megszólításai fokozottan jelzik a megszólításoknak a kapcsolat alakításában játszott szerepét. A Sláger rádió vizsgált anyagában három, a Danubiuséban pedig egy ilyen szituáció szerepel. Ezek a párbeszéddek egyrészt imitálják a felidézett helyzetnek megfelelő távolságtartó kapcsolattartást, másrészt azonban azok eltúlzása révén el is árulják magukat. A *vezetéknev+úr* megszólítás és a *maga* névmás használata a távolságtartáson belül bizalmas, egyenrangú helyzetet jelez a (20) példában.

- (20) [Mv1 Ri Sp] [F1=GundelTG] *Üdvözlöm Horváth úr. A figyelmünkbe ajánlották a maga nevét, aki hátőőőő pont a magára van szükségünk, aki az hát nem bejelentett autószerelő, de ért az autószereléshez.*
[H Ra Sp][HG] *Ésőőő miről lenne szó?*

A furcsa megkeresés miatt a felhívott fél elsőre lerakja a telefont, majd a műsorvezető, amikor újabb hívással próbálkozik, a bizalmasság érzékeltetése érdekében átvált tegező formára:

- (21) [Mv1 Ri Sp] [F1=GundelTG] *Halló Horváth Gábort keresem.*
[H Ra Sp][HG] *Igen én vagyok*
[Mv1 Ri Sp] [F1=GundelTG] *Megszakadt a vonal. Vagy nem, nem kell. Nem kell félni, nem az APEH-től vagyunk.*

[H Ra Sp] [HG] Akkor ennek örülök
[Mv1 Ri Sp] [F1=GundelTG] *Figyelj, ne izguljál.*

A tréfa áldozata fokozatosan ráébred, hogy milyen helyzetről van szó, belép a helyzet imitálásába, de megmarad a magázó formáknál, annak ellenére, hogy a műsorvezetők tegezik őt:

(22) [H Ra Sp] [HG] Szerintem menni fog. Mikor tudnák elhozni Pestről ezt az autót?
[Mv1 Ri Sp] [F1=GundelTG] Pestről? Hogy kerülünk mi Pestre?
[H Ra Sp] [HG] Hát azt én nem tudom. Azt csak én úgy sejttem, hogy gondolom, hogy Pesten vannak ott a Danubius rádió környékén vagy valahol
[Mv1 Ri Sp] [F1=GundelTG] Pesten van a | *hugod*. Hát mi nem az biztos. Hát *figyelj*. Ne *nyomozzá!* Én mert [=mett] tett, én azt mondom, hogy ne *nyomozzá!* Oda visszük a gépet, *megkeresed* a golyót, *betömöd* a lukakat, s megy az autó.

A felhívott csak akkor tér át a tegező formára, mikor a műsorvezetők egyértelműen felfedik magukat. Ebben a helyzetben a tegező formára váltás a szolidaritás, a játékos helyzet által is megteremtett bizalmasságnak a kifejezője:

(23) [Mv1 Ri Sp] [F1=GundelTG] Ja, jól *tetted*, hogy másodjára *fölvetted*. Nagyon jól *tetted*.
[H Ra Sp] [HG] Igyekeztem nem magamra haragítani *titeket*.

A helyzet lehetetlenségét olyan megszólítási lehetőség is érzékeltetheti, amely nem szokásos megoldás: a bizalmas keresztnévi megszólítás és a távolságtartó társjelölő elem (*úr*) együttes használata ironikusan jelzi a megszólítási szokások ellentmondásosságát is:

(24a) [H Ra Beszélg] [álriportalany] Festünk, festünk *Lajos úr*.

(24b) [H Ra Beszél] [álriportalan] Oh. Ajánlani mindenki tud, csak vállalni nem vállal senki. *Gondolja meg, Lajos úr*, ez egy soha vissza nem térő lehetőség opcióba, csak magának választhat 3 politikust meg egy médiasztárt, akit magával temetünk.

Ezekben az álriportokban a megszólítások sajátos kommunikációs szerephez jutnak, egyrészt a valós helyzetek képzetének felkeltése érdekében hangsúlyozottá válnak, másrészt viszont éppen használatuk sajátosságai, eltúlzott halmozásuk, szokatlan párosításuk hívja fel a figyelmet a párbeszédekben megteremtett helyzetek fiktív voltára.

16.3. ÖSSZEGZÉS: MEGSZÓLÍTÁSI GYAKORLATOK A RÁDIÓBAN

A három rádió egy napi hanyagából arra is következtetni lehet, hogy a közszolgálati és a kereskedelmi rádiók kapcsolattartási és kapcsolatmegjelenítési gyakorlata között milyen különbségek érvényesülnek. A Kossuth rádió kapcsolattartási gyakorlatára átfogóan a távolságtartó udvariasság, a műsorkészítők közötti kapcsolat megjelenítésének hiánya és a kommunikációs folyamat narratív jellegű közvetítése jellemző. A vizsgált kereskedelmi rádiókhoz viszonyítva az állapíthatjuk meg, hogy nem egyszerűen arról van szó, hogy a közszolgálati adó kevésbé bizalmas hangnemet használ, hanem összességében a fatikus funkció, a relacionális kommunikáció jut kevésbé hangsúlyos szerephez, a lényeg a közlés, a referenciális funkció érvényesülése. A Kossuth rádióban a műsorkészítők egymás közötti kapcsolata nem ábrázolódik relacionálisan, általában nem szólítják meg egymást, hanem elbeszélő formában, megnevezésekkel utalnak a többi műsorkészítőre, felkonferálva egymást. A rádió kommentáló, narratív stílusából adódóan gyakran a megkérdezettekre is csak megnevező, nominális megszólítások

utalnak. A kereskedelmi rádiók gyakorlatára ezzel szemben nem pusztán a bizalmasabb hangnem, hanem a relacionális kommunikáció, a fatikus funkció kiemelt szerepe jellemző. Ezekben a rádiós kommunikációs helyzetekben a műsorkészítők közötti kapcsolattartás megjelenítésének intenzitása, a hallgatókkal való kapcsolat hangsúlyozása és a kommunikatív folyamat áttételek nélküli közvetítése egyaránt hozzájárul ahhoz, hogy a kapcsolattartó szerep gyakran a tényközlő, referenciális funkció fölé kerekedik.

A rögzített hanganyagot vizsgálva összességében az állapítható meg a rádiós megszólítások gyakorlatairól, hogy a beszédpartner nyelvi megjelenítésének különböző műsortípusokban megjelenő sajátosságai szoros összefüggést mutatnak a nyelvi viselkedés általános, a társadalom egészére kiterjedő változásaival, sőt a riportműsorokban, beszélgetésekben a nyelvi bizonytalanságok, használatbeli nehézségek és ellentmondások még mindennapok nyelvi helyzeteinél is gyakrabban jelennek meg.

17. MEGSZÓLÍTÁSOK A KÖZÖSSÉGI OLDALAK TÁRSALGÁSAIBAN

Hol élsz, kiscsillag?

A fejezet célja annak bemutatása, hogy az internet közösségi oldalainak diskurzusában hogyan alakulnak a megszólítási gyakorlatok, és hogy a megnyilatkozások nyilvános, sokak által elérhető jellege milyen hatással van az attitűddeixis működésére, a megszólítások használati módjaira. A jelenség tárgyalása megfigyelésből származó adatokon kívül négy hosszabb társalgás feldolgozására épül. A használt megszólítások szerepének bemutatása révén az elemzés arra is rávilágít, hogy a közösségi oldalak kommunikációs helyzete hogyan rendezi át a nyelvhasználati színtereknek a nyilvánosság szerinti fokozatait: az intim, a személyes, a társadalmi és a közéleti közlésmódok skáláját.

17.1. A KÖZÖSSÉGI OLDALAK KOMMUNIKÁCIÓS HELYZETEI

Az internet használatának általánossá válásával számos új kommunikációs színtér, megszólalási forma, műfaj jött létre, amelyek a nyelvi kapcsolatteremtésnek is új, az adott közegre, illetve azon belül is az egyes közlésformákra érvényes szabályait alakították ki. A hálózott, multimédiás, interaktív közléshelyzetekben a korábbiakhoz képest jelentősen megváltoznak a beszélő, a címzett, a hallgatóság, a csatorna, a téma és az elrendezés közötti kapcsolatok; és az újszerű beszédesemények újszerű nyelvi megoldásokat is előhívnak.

A web 2.0 térnyerésével az internetes kommunikációban népszerűvé vált az ún. közösségi oldalak használata. Ebben a közegben az interaktivitás, a felhasználók közötti kapcsolatok válnak meghatározóvá, maga a felhasználó kerül középpontba (Szűts

2012; Veszelszki 2014), objektumközpontú megközelítés helyett személycentrikus hálózat formálódik (Peters 2009: 15). A közösségi oldalak a hálózott kommunikáció sajátosságait abban a tekintetben is megváltoztatják, hogy a korábbi, sokszor fiktív, virtuális identitások, nickneveken fórumozó, csetelő, kapcsolatba lépő felhasználók mellett megnő a szerepe az azonosítható szereplőknek, az offline identitásokkal összekapcsolódó, azokkal kölcsönös dinamizmusban alakuló online identitásoknak (vö. Fehér 2014).

A web 2.0 interaktív jellege, a közösségi oldalak személycentrikussága, a folyamatos online elérhetőség mind olyan kommunikációs tényezők, amelyek nagymértékben hatással vannak a kommunikációs partnerekkel való viszony nyelvi alakítására, így a megszólítások használatára is. Mivel a nemzetközi helyzethez hasonlóan az elmúlt néhány évben a Facebook volt a leginkább használt közösségi tér a magyar internetezők világában is⁷, dolgozatomban néhány, ezen az oldalon nyilvánosan elérhető társalgás és társalgásrészlet elemzése révén a diskurzus perspektívájából mutatom be a megszólításhasználat főbb sajátosságait (vö. de Oliveira 2013).

A közösségi oldalak társalgásai, azaz például a Facebook-bejegyzések és a rájuk érkező válaszok, kommentek késleltetett, változó interaktivitású diskurzusokként értelmezhetők (vö. Bódi 2010), amelyek írásbeliségük és a párbeszéd esetleges aszinkron jellege ellenére a prototipikus társalgások megoldásaival is élnek, és meghatározó szerep jut bennük a nyelvi tevékenység interaktív, azaz a kapcsolat megteremtésére és fenntartására szolgáló funkciójának (vö. Brown–Yule 1983: 1–4).

Az internetes kapcsolattartásban a személyes jelenlét hiánya ellenére fennállnak a résztvevők kommunikációs és társas igényei, és a helyzetből adódóan az interszonális és perszonális dimenzió kidolgozására és működtetésére nagyrészt a nyelvhasználat, a stílus révén van lehetőség (vö. Hámori 2012: 227), így az identitások és kapcsolatok megalkotásában kiemelten fontossá válnak a megszólítás műveletei is (Domonkosi 2018ab).

A nyilvánosság szerepének ártértékelődését mutatja a közösségi oldalakon a személyes közlések nyilvános jellegűvé válása, vagyis az a helyzet, hogy a korábban

7 http://www.kutatocentrum.hu/images/gallery/tantar_30_hun.pdf

magánjellegű üzenetekben megnyilvánuló tartalmak a teljes internetes közösség számára elérhetővé válnak (vö. Szűts 2013, Molnár–Szűts 2017). A közösségi oldalak társalgásaiban a személyes közlések egy része is on-stage, azaz mások által hozzáférhető viselkedésekbe (Goffmann 2000) épül. Emellett az „én nyilvánossága” (Szűts 2013) a személyközi viszonylatok nyilvánosságát is jelenti egyben, azaz a közösségi oldalakon az énreprezentációnak meghatározó összetevője a kapcsolatok, a másokhoz való kapcsolódás minőségének felmutatása: az önreprezentáció viszonylatreprezentációra épül.

A személyes Facebook-profilokon kívül a legkülönbözőbb intézményeknek, cégeknek, közösségeknek is van oldaluk, sőt a hírek, hírportálok követése, olvasása is gyakran a közösségi oldal felületén történik, másrészt kifejezetten a Facebook révén szerveződő csoportok is működnek, amelyek szinte bármilyen közös kapcsolódási pont, cél, érdeklődési terület alapján létrejöhetnek. A nem személyes oldalak kommentsorozatai révén létrejövő társalgások sok tekintetben hasonlítanak a fórumok párbeszédeihez, az egyik legmeghatározóbb különbség, hogy a résztvevők nem fiktív felhasználói neven, hanem a saját személyes oldalukra vezető módon, felismerhető, azonosítható identitásokként vesznek részt a társalgásokban. Az azonosítható szereplők, az offline, valós identitásokhoz kapcsolódó megszólalók jelenléte pedig meghatározó a megszólítások használatára nézve is.

A közösségi oldalak társalgásaiban diskurzusba kerülhetnek egyrészt egymást az interneten kívüli színhelyekről ismerő, ott is kapcsolatot tartó, másrészt csak az interneten érintkező, sőt egymás számára az adott párbeszéd kibontakozásáig teljesen idegen beszédpartnerek is. A helyzet összetettségét jelzi, hogy akár egy-egy társalgáson belül is előfordulhat mindháromféle kapcsolati helyzet. Kommunikációs jellemzőik tekintetében és a megszólításhasználatban is egyértelműen elkülönülnek azonban a személyes oldalak tipikusan valós ismeretségre épülő társalgásai, illetve a tematikus Facebook-csoportok, céges, intézményi oldalak sokszor ismeretlenek között zajló, a fórumszövegek diskurzusaira emlékeztető párbeszédei.

17.2. AZ ELEMZÉS ANYAGA ÉS MÓDSZERE

Az elemzés abból az előfeltevésből indul ki, hogy a közösségi oldalak diskurzusaira jellemző sajátosságok, a különböző kommunikációs szituációk hatással vannak az attitűddeixis működésére, a megszólítások használati módjaira, azaz a kommunikációs viszonyok speciális megvalósulása tetten érhető a társas deiktikus elemek működésében is. A jelenség leírása strukturált megfigyelésből származó adatokon kívül négy hosszabb, különböző jellegű, két személyes és két nyilvános oldalról származó társalgás elemzésére épül.

A személyes ismeretségre épülő kapcsolatokban, a felhasználók személyes oldalain szerveződő társalgásokban érvényesülő megszólítási gyakorlatok elemzéséhez egy olyan diskurzust választottam, amelyben egy örömhírt, egy kitüntetés elnyerésének híret osztja meg a felhasználó, majd azt az ismerőseinek, gratuláló, érdeklődő hozzászólásai és az azokra való reakciók követik.⁸

A megszólítások viszonyreprezentáló funkciójának feltárására egy személyes oldalon, egy magánszemély saját Facebook-oldalán közzétett posztjához kapcsolódóan kialakuló, egymás számára addig nem ismert szereplőket is összekapcsoló társalgást elemeztem.

A részben ismeretlenek, részben ismerősök, részben egymást az online térből ismerők között formálódó társalgások megszólítási lehetőségeinek bemutatására egy történetmesélésre szerveződő, azonosítható törzstársalgókkal is rendelkező csoport, a *Pesten hallottam* egy posztjára érkező hozzászólások megszólításainak az elemzése szolgál⁹.

Közeleti témákról nyilvános oldalakon is sokszor személyes stílusban, nyilvánosság erejét megteremtő diszkurzivitás nélkül zajlik párbeszéd, sok kicsi, fragmentált nyilvános szférát hozva létre (vö. Papacharissi 2003). A megszólításokat tekintve ennek a helyzetnek sajátos következménye a közszereplők igen gyakori aposztrofikus

8 Mivel egy bárki által látható, de személyes oldalról származó bejegyzésről van szó, a személyiségi jogok védelme érdekében az elérhetőségét nem teszem nyilvánossá.

9 A társalgás egésze elérhető a Facebookon (lásd Források), mivel nyilvános csoportról van szó, de az elemzésre kiemelt szövegrészekből kihagytam a teljes személyneveket.

megszólítása, azaz az a megoldás, amikor a hozzászólók nem a társalgás résztvevőihöz, hanem egy, az eredeti posztban, hírben megjelenített személyhez, szereplőhöz intézik a mondanivalójukat. A látszólag személyes közlésként megvalósuló nyilvános véleménynyilvánításokat a *merce.hu* hírportálnak a Facebookon is közzétett hírére reagáló hozzászólásokból szerveződő társalgás alapján tártam fel.

A közösségi oldalakon érvényesülő megszólítási gyakorlatokat a strukturált megfigyelésből származó adatokon és észrevételeken túl a négy, a közösségi oldalakra jellemző, eltérő közléshelyzetű társalgás megszólításainak szisztematikus elemzése révén mutatom be.

17.3. MEGSZÓLÍTÁSI GYAKORLATOK A KÖZÖSSÉGI OLDALAKON

17.3.1. A tegelés¹⁰ mint megszólítás

A Facebook technikai lehetőségeiből adódóan a tegelés, azaz egyes személyek megjelenése hozzájárul a párbeszédnek szerveződéséhez, a teg, azaz a teljes névnek hipertextként a személyes Facebook-oldalra vezető szerepe átveszi egyes megszólítástípusok funkcióját is (Domonkosi 2020b). A tegek használata azonban nem kötődik kizárólag a társalgások szervezéséhez, a feltöltött képeken szereplőket is tipikusan ennek az eszköznek a segítségével teszik azonosíthatóvá, azaz ezekben az esetekben a teg nem megszólító, hanem személyemlítő szerepű.

A társalgásokban tipikusan két különböző vokatívuszi funkciót tölthetnek be a tegek. Egyrészt a többrésztvevős, akár több irányba ágazó társalgásokban adresszatív, a közlés címzettjét azonosító szerepük van, illetve a többi olvasónak is segítenek annak felismerésében, hogy melyik fordulóhoz csatlakozva kapcsolódik a hozzá-

¹⁰ A címkézés (tagging) egy olyan online jelölő megoldás, amely a Facebook technikai lehetőségei között is szerepel. A szó jelenlegi magyar írásgyakorlatában a tag és a tagel formák a leggyakoribbak (pl. *Tagelj be engem is!*). A Veszelszki Ágnes szerkesztette Netszótár *tegel* írásmóddal értelmezi a kifejezés jelentését: 'közösségi oldalra feltöltött fotón, videón vagy bejegyzésben más személyeket megjelöl' (2012: 325). A kötetben következetesen a fonetikusán átírt *teg*, *tegelés* írásmódot használom. A tegelés a megjelölt felhasználó teljes nevének kiírása révén hipertextként annak személyes Facebook-oldalára vezet, miközben maga a felhasználó is értesül arról, hogy megjelölték.

szólás a társalgáshoz. Az adresszálásnak ez a művelete hasonló a csetek társalgási jellemzőihez (Érsok 2007: 92), azzal a meghatározó különbséggel, hogy a közösségi oldalakon a megjelölés nem becenéven történik, hanem egy személyes profilhoz kötődve, általában egy reális személyhez kapcsolódó teljes néven. A tegelés másik funkciója, hogy egy korábban a társalgásban részt nem vevő partner figyelmét irányítsa rá valamilyen tartalomra, bejegyzésre, hozzászólásra. A figyelem felkeltésének technikai lehetőségét az teremti meg, hogy a felhasználók észlelik, ha valahol a nevük teg használatával kerül említésre. Ezek a konatív szerepű elemek a vokatívusz egyik legtipikusabb figyelemkezdeményező szerepét valósítják meg, és igen gyakran önmagukban állnak, illetve tipikusan egyéb figyelemirányító közlésekkel egészülnek ki (pl.: *figyelj csak; figyuzz; látod ezt? na? mit szólsz?*).

17.3.2. Megszólítási gyakorlatok a személyes Facebook-oldalak személyes viszonyaiban

A személyes Facebook-oldalakon kialakuló társalgásokban a bizalmas viszonylatokra jellemző megszólítások teljes repertoárja megtalálható. A keresztnévi, becézett keresztnévi, becenévi, birtokos személyjeles formák sokasága mellett tipikus kedveskedő, becéző megszólító formulák is szerepelnek (*csillagom, édesem, kedves, kedvesem, babám, tündérem*).

Ezekben a személyes viszonylatokban a megszólítások gyakran válnak a tréfálkozó, játékos kommunikáció eszközévé is. Például egy régies megszólítási mód az egyik komponense az (1) megnyilatkozásnak, amelyet egy felhasználónak a személyes oldalán a munkahelyéről posztolt a képéhez kommentelt egy ismerőse.

(1) Osztt migyen-e a munka, *Ténsasszony?*

A megszólítás a rövid megjegyzés archaikus-népies stílusimitációjába épül, és általa válik humorossá, játékosná, hogy az internetes kommunikációba nyilvánvalóan nem illeszkedő forgatókönyvet hoz működésbe.

A személyes oldalakon elsődlegesen a személyes ismerősökkel zajló társalgások

megszólítási lehetőségeinek bemutatására egy olyan diskurzust választottam, amelyben a felhasználó egy kitüntetés elnyerésének a hírért osztotta meg, amit ismerőseinek gratuláló hozzászólásai követnek. A gratuláció beszédaktusának érzelmkifejező szerepe miatt ez egy olyan bejegyzéstípusnak számít, amelyhez kapcsolódva feltűnő a vokatívuszi elemek gyakorisága.

Az összesen 105 hozzászólást tartalmazó társalgás egy olyan bejegyzéssel indul, amely a posztoló fotóját tartalmazza, amelyen egy ünnepélyes alkalommal valamilyen díjat vesz át, és a képet a *Köszí, Évi!* megjegyzés kíséri. A közléshelyzet és a megszólítások viszonyát tekintve már a nyitó bejegyzés is sajátos, ugyanis a kommentekből sem derül ki, hogy ki a vokatívusz megszólítottja, milyen kapcsolatba hozható a képpel, illetve az azon ábrázolt eseménnyel; miközben – mivel egy örömteli alkalomról készült, jól sikerült kép nyilvános, ismerősök és akár ismeretlenek által is látható megosztásáról van szó – a bejegyzés nyilvánvalóan nemcsak neki szól, hanem jóval szélesebb hallgatóságot céloz meg.

A 105 hozzászólásból egy négyszer ismétlődik, így valójában 102 önálló forduló szerepel, amelyből 46 önálló gratuláció, 37 köszönetmondás a posztolótól. A bejegyzés írója csak néhány reakciót hagy megválaszolatlanul, illetve az első hozzászólások után még több személyhez forduló köszönetet sűrít egy hozzászólásba. A megszólítások gyakoriságát mutatja, hogy a társalgás egészében összesen 53 direkt vokatívuszi forma szerepel.

A gratuláció mint expresszívum érzelmileg telített beszédaktus, a mellette megjelenő vokatívuszok a személyességet fokozó, érzelmkifejező elemek. A 46 önálló hozzászólás közül 3 nem nyelvi, hanem vizuális, emotikonok és gifek révén történő érzelmnyilvánítás. Egy esetben a kicsinyítőképzős, birtokos személyjeles vokatívusz (*Gabikám*) egy szívemotikonnal kísérve önálló érzelmkifejezésként szerepel, megmutatva, hogy a megszólítás önmagában is képes expresszívumként érvényesülni. A gratuláló megnyilvánulások mellett ezen túl 14 esetben, azaz a megnyilatkozások mintegy egyharmadában szerepel megszólítás, jelezve a vokatívusznak az expresszívumokkal való tipikus együttjárását. 8 esetben a keresztnév egyszerű becézett alakja (*Gabi*), egyszer egy emfatikus nyújtást jelző változata (*Gabiiiiii*), egy

kicsinyítő képzős forma (*Gabika*), egy esetben ennek birtokos változata (*Gabikám*), két általános becéző, kedveskedő megszólítás (*drága, drágám*), egy esetben pedig a keresztnévi megszólítás, általános kedveskedő elemmel kiegészülve (*Gabi, életem*). Ezek a megszólítások többségében (12-szer) a megnyilatkozást záró pozícióban szerepeltek (pl. *Gratulálok, Gabi!*), de éppen a két nyomatékosan érzelmkifejező megoldás, azaz a hangzónyújtásos és a megszólításhalmazó forma szerepel a közlést megnyitó pozícióban. Ez a megoszlás egy olyan hipotézist előlegezhet meg, mely szerint a gratuláló formulákat személyesebbé teszik a záró vokatívuszok, az erőteljesebb érzelmnyilvánítást kifejező megszólítások azonban sokszor a közlést megnyitó pozícióba kerülnek.

Néhány hozzászólóval a gratuláció-köszönet szomszédsági páron túlmutató társalgás alakul ki: az egyik ilyen helyzetben a korábbi keresztnévi megszólítást egy bizalmas nominális forma egészíti ki (*Gabi, lelkem*), két esetben pedig tegelés hívja fel a posztoló figyelmét arra, hogy még folytatódik a társalgás, még közlendője van a hozzászólónak.

A köszönetmondó megnyilvánulásokban még nagyobb arányban fordulnak elő megszólítások, részben a felhasználó egyéni stílusának, személyességre, odafordulásra törekvő nyelvi megoldásaiból adódóan. A posztoló 41 hozzászólásában 39 megszólítás szerepel, ugyanis a gratulálókat egyénileg megszólítva mond köszönetet. Ezekből a köszönetet nyomatékosító, a személyes hangvételt erősítő vokatívuszokból 14 jelzős megoldás, amelyek 1 kivételével nyitó pozícióban állnak, 8 *kedves* és 6 *drága* előfordulással (*Kedves Nelli, Drága Saci*), a keresztnévek, becézett keresztnévek mellett néhány esetben a fokozottan bizalmas viszonyt jelezve (*tündérem, Nyicuska*). A jelző nélküli formák is gyakrabban szerepelnek kezdő pozícióban, mint a gratulációkat kísérve, ezek ebben a társalgásban tipikusan birtokos személyjeles (*Erikám, életem*), illetve becézett keresztnévi formák (*Zsuzsó*). Három esetben a megnyilatkozás közepén (*Sok puszi, Kriszti, köszönöm szépen!*), 14 esetben pedig a megnyilatkozást zárva áll a vokatívusz. A záró vokatívusz soha nem jelzős, csak 1 esetben birtokos személyjeles, tipikusan keresztnévi, becézett keresztnévi megoldás, illetve 1 esetben szerepre utaló forma (*tanár úr*). Ezek az arányok is erősítik azt a hipotézist, hogy az érzelmkifejezés

nyomatékosításában a megnyilatkozáskezdő pozíciónak van erőteljesebb szerepe.

A személyes oldalakon, főként személyes ismerősök között szerveződő társalgásokban általában a fennálló viszonylatra a hálózathasználton kívüli helyzetekben is jellemző megszólításmódok szerepelnek, megtartva a tegező vagy nemtegező jelleget is. Ezekben a társalgásokban ezért a nem hivatalos megszólítási eszközkészlet teljessége megtalálható, és egyértelműen kimutatható a bizalmas kapcsolatokra jellemző megszólítási változatosság is. A kommunikációs helyzetet tekintve azonban – mivel a személyes közlések ellenére nyilvánosan is olvasható, mások által is látható nyelvi megoldásokról van szó – a személyes oldalakon használt megszólítási formáknak nem csak viszonzyszervező, viszonylatalakító szerepük van, hanem viszonyepezentáló funkciójuk is.

17.3.3. On-stage viselkedés a személyes oldalak megszólításaiban

A személyes Facebook-oldalakon kialakuló társalgásokban, a megszólításoknak a teljes repertoárja megtalálható. Az elemzésre kiválasztott társalgás egy sok ismerőssel rendelkező, köztisztletben álló személy saját oldalán megosztott, szándékoltnak provokatív jellegű, politikai témájú posztja után kialakuló kommentsorozat.¹¹

- (2) Legyen tiszta: újabb „taxis sztrájk” készül, immár Horn Gyula nélkül. Milyen szépen kanyarog a történelem. Vajh feltámad kedvencem, az SZDSZ is?!
- Mindenki politikai meggyőződésének megfelelően viselkedjen tehát, *kedves barátaim*. De ne *acsarkodjatok* túlzottan és *kerüljétek* a vérontást.

A hangsúlyos vokatívuszi elemet tartalmazó bejegyzést élénk vita követi, 2019. április 15-ig 131 hozzászólással, sok egymásra reagáló fordulóval, 25 kisebb belső szállal intenzív, véleménykifejtő párbeszéd indul el. A diskurzus elevenségét, az egymáshoz

¹¹ Mivel egy bárki által látható, de személyes oldalról származó bejegyzésről van szó, a személyiségi jogok védelme érdekében az elérhetőségét nem teszem nyilvánossá, illetve a használt személyneveket törölöm. A Facebook-hozzászólások anyagát a hitelesség érdekében egyéb változtatás nélkül, az eredeti helyesírással közlöm.

kapcsolódó vélemények láncolatát jelzi, hogy a párbeszédben 47 tegelés, azaz névvel jelölés szerepel. A tegelés, címkézés betölti a megszólítás legalapvetőbb adresszatív funkcióját, az elemzett társalgásban pedig emellett még további teljes néven említő megszólítások is szerepelnek.

A kibontakozó vita egy olyan, a közösségi oldalakon gyakori kommunikációs helyzetet hoz létre, hogy diskurzusba kerülnek egymást az interneten kívüli színhelyekről ismerő, ott is kapcsolatot tartó, csak az interneten érintkező és egymás számára az adott társalgásig teljesen idegen beszédpartnerek is. A csomópontot a közös ismerős, a bejegyzést megosztó személy jelenti, akinek magas társadalmi presztízse ugyan mindenki előtt ismert, de igen különböző kapcsolatokban van az egyes hozzászólókkal, a közvetlen barátságtól a hierachikus, státuszjelölt viszonyig. Ez a helyzet a megszólítási elemkészlet teljességét működésbe hozza, azonban hiába alakul ki indulatos vita, személyes nézetkülönbségek, a párbeszéd stílusa nem durvul el, a megszólítások szinte hivatalos jellegűek maradnak, azaz az attitűddeixis műveletei is megfelelnek a kvázi-nyilvános, on-stage helyzetnek.

A posztolót a személyesség okán többször keresztnéven szólítják (*Kedves [keresztnév]*), illetve 3 esetben jelenik meg még keresztnévi elem. A párbeszéd kibontakozásával párhuzamosan teljes néven szólító, levélszerű nyelvi megoldások is hozzájárulnak a vélemények személyhez forduló címzéséhez, ahogy a (3) példa is mutatja. A nyilvánosságnak szánt, on-stage szerepű megszólítások a hivatalos levél eszközkészletével is élnek, nem a durvaság, hanem a hivatalos hangnem alakítja, formálja a távolságtartást, például a (4) hozzászólásban.

- (3) *Kedves [vezetéknev keresztnév]!* Bla-bla-bla-bla.... És valóban, mégis kit kellett volna választani?
- (4) *Tisztelt [vezetéknev] Úr!!!* Én bicskanyitogató cinizmusnak tartom, hogy Ön a „szabad választás” erdményére hivatkozik!!! Számtalan adat van, ami a tavalyi választás tisztességtelenségét bizonyítja!!

A tegezés prototipikus megvalósulása mellett egymást nem ismerő személyek között a higgadt, távolságtartó közlésmód megteremtésében a nemtegező, azon belül is elsősorban az önöző formák érvényesülnek:

(5) A: bizony el kellene olvasni ..nem csak puffogni....jogosan vannak az utcán.

Mondom azután h elolvastam....

B: Es *ertelmezte* is?

A: *ön* nem???

B: Olvastam a közlonyt es atbeszeltem a munkaügyiissel is.

Ahogy az (5) párbeszéd-részlet is mutatja, a személyesség hiányát jelző önöző forma – az általános tegeződés alapbeállításhoz viszonyítva – sokszor a társas távolítás jelölője, véleménykülönbség érzékeltetője.

Az egy-egy személyhez forduló hozzászólások mellett a diskurzus sodrában többször jelöltté válik a résztvevők összességéhez való fordulás is, a (6) vokatívusz révén minősíti a beszédpartnereit, a tetszikelés többes számú, gúnyt jelző alkalmazásával kiegészülve (vö. Domonkosi–Kuna 2016).

(6) *Kedves Hőbörgők! Tetszettek volna tavaly április 8-án másik kormányt választani.*

A személyes oldalon formálódó politikai vita egyrészt megmutatja, hogy miképpen működnek a kisnyilvánosságok hálózatai, hogyan fragmentálódik a nyilvános véleményképzés. A személyes oldalon szerveződő beszélgetés ellenére végig fennmarad azonban az on-stage helyzet, nyelvileg a nyilvános kapcsolattartásra, hivatalos regiszterre jellemző formák járulnak hozzá a közönség előtti közlések légkörének megteremtéséhez.

17.3.4. Megszólítási gyakorlatok a közösségi oldalak nyilvános csoportjaiban

A közösségi oldalak nyilvános csoportjaiban társalgásai sajátos informális érintkezési formák érvényesülését mutatják. Hasonlóan az utcai kommunikációhoz ezekben a diskurzusokban a tegezés prototipikus formaként értelmezhető, és bár önmagában nem fejez ki bizalmasságot (Hámori 2012: 238), mégis hozzájárul a személyességet hangsúlyozó kapcsolattartási stílus kidolgozásához. A nominális megszólítási formák nélkül használt, elsősorban életkori alapú tegezéstől azonban annyiban el is tér, hogy míg az offline terek általános tegeződése a nominális megszólítások hiányát mutatja, a közösségi kommunikáció felületein a tegeződést még ismeretlenek közötti társalgásokban is számos kedveskedő, játékos, sértő megszólítási forma egészítheti ki. A tegeződés sokféle nominális megszólítással való együttes előfordulása a közösségi oldalakon hozzájárul ahhoz, hogy míg az utcai általános tegeződés a személytelen életkori azonosság kifejezéseként értelmezhető, addig az internetes társalgások általános tegeződése a személyesség nyelvi kidolgozásának is a részévé válhat (vö. Hámori 2012: 245–248).

Az akár ismeretlen személyeket is párbeszédbe szervező bejegyzésekben és hozzászólásokban szerepet kapnak a nagyobb közösséget, a felhasználók különböző csoportjait megszólító vokatívuszok. A csoporthoz szóló megszólítások egyik típusát az általános, a hétköznapi kommunikációban általában bizalmas helyzetekben használt megszólítások jelentik: *gyerekek, emberek, skacok, kedvesek, mindnyájan*. A társalgást kezdeményező szerepben a csoportok megszólításai egyrészt általános az írásbeli megszólításokra jellemző jelzőkkel bővülnek (pl. *Kedves Mindenki!*), másrészt inkább a szóbeliségre jellemző köszönőformulákkal is kiegészülhetnek (pl. *Sziasztok, nép!*). A társalgás témájához, résztvevőikhez igazodva a megszólítás kifejtetté is válhat: *Hát, kedves tizenévesek, meg mindenki, akinek nem nőtt be a feje lágya!*

A kiválasztott társalgás intenzív, számos érzelmileg telített kommentet is tartalmaz, és ebből adódóan a megszólítások funkcióinak elég széles repertoárját mutatja fel. A társalgást indító bejegyzésben is szerepel egy mindenkit megszólító, ezáltal a vélemények kifejtésére buzdító vokatívuszi elem:

- (7) Kirak egy roma srác egy posztot, amiben az elhunyt öccséről szeretne megtudni, amit lehet, és a sok intelligens mintapolgár a helyesírását és az öccse múltját használja fel arra, hogy hiteltelenítse. Ennek mi értelme van *emberek*?

A bejegyzésre 2018. március 10-ig 224 hozzászólás érkezett, amelyek közül 40-ben szerepelt a társalgás követhetőségét biztosító, a hozzászólás címzettjét kijelölő tegelés, és 24-ben más társalgásszervező megszólítás. A megszólítások nagyobb része keresztnévi, illetve becézett keresztnévi elem, csak néhány esetben szerepel, kifejezetten sértő szándékkal más, nominális minősítő forma.

A keresztnéven szólításnak különböző szerepei azonosíthatók a párbeszédben. Az első néhány hozzászólás után szerepel a csoport egyik törzstagjának kommentje, amelyet egy olyan párbeszédészlet, szomszédsági pár követ, amelynek egymást tükröző nyelvi megoldásai is jelzik, hogy a fatikus szerep kerül középpontba, játékos kommunikációt hozva létre, és megmutatva azt is, hogy a partnerek már ismerik egymást a közösségi oldalak világából:

- (8) – *Márk*, hogy te mindenhol ott vagy...
– *Regina*, hogy te sehol nem jelzed, hogy mindenhol ott vagyok.

A keresztnévi megszólítások általában a másakra figyelő, odaforduló attitűd megerősítését szolgálják:

- (9) – Ez a Pestem hallottam csoport. Mit vársz?
– *Őszinte* leszek, *Dávid*. Nem ezt.

A becézett keresztnévek használata szinte minden esetben érzelmi többletet hordoz, ebben a társalgásban is csupán egy rövidített névforma (*Teo*) fordul elő semleges helyzetben, egy sokat hozzászóló törzstag megszólítására. A becézett nevek használatának közeledést jelző szerepe egy esetben metapragmatikai reflexiók által jelölve is megmutatkozik ebben a társalgásban. A (10) részletben a becenéven való szólításra

való kölcsönös felhívás után ugyanis a társalgás hangneme egyre személyesebbé válik, a személyes megismerkedés irányába mutat.

- (10) – *Maradjunk a Szilvinél*, kérlek. Köszönöm ☺ Igazad van... javítom ;-)
Kedves Csaba ☺ nem szükséges, de legközelebb inkább csak Szilvit írd ☺
Csabi ☺ *ha kérhetem* ☺
(...)
Csabi, csak egy privát jellegű kérdés. A Profilképen Te vagy?! 🤖 :O (Tudom, hogy hülye kérdés, de csevegtem már nyúllal, macskával, kutyával, anime harcossal) ☺
Igen ☺
Elismerésem! Gratulálok! Nem semmi! Na Veled sem szkanderoznék 😊 :

A társalgásban szerepel egy erősen rasszista megjegyzés, amely után 2 különböző hozzászóló részéről is durva, sértő megszólítás egészíti ki az indulatos reakciót (*hülyegyerek, te szerencsétlen*), illetve egy durván bántó megnyilatkozást, egy kicsinyítő képzős keresztnévi megszólítás zár, a stílus lekezelő jellegét erősítve.

- (11) Anyád tudja, hogy kutyát szült, *Marcika*?

Egy higgadt ellenvéleményt kifejtő, idősebb nő hozzászólásai önöző formájúak (*Tegy e szívére a kezét: ön szerint mi a hitelesebb ?*), és bár keresztnéven is szólítja a fiatalabb férfi posztolót (*Nézze, István*) az általános tegeződés légkörében ez a megoldás a hideg és merev kapcsolatformálást segíti elő. A poszt elindítója válaszaiban következetesen teljes keresztnéven szólítja az önöző beszédpartnert, de kikerüli a kapcsolattartás tegező vagy nemtegező módjára utaló nyelvi megoldásokat.

Egyetlen társalgás is számos különböző megszólítási helyzetet, szerepet sorakoztat fel tehát, a beszédpartnerre utaló nyelvi formák érzékenyen alakítják és jelenítik is meg egyszerre a különböző társas viszonyokat.

17.3.5. A nyilvánosság látszata a megszólításokban

Az alapvetően közéleti jellegű témákat feldolgozó oldalak személyes hangnemű társalgásainak vizsgálatára egy, a *merce.hu* oldalon közzétett, erőteljesen indulatos hozzászólásokat kiváltó hír alatt kibontakozó diskurzust választottam. A megosztott hír a családdügyi államtitkár egy nyilatkozatáról szól, a címe (*A családdügyi államtitkár szerint mindenkinek lehetősége van pénzért magántanárt bérelni a gyerekeinek*) összefoglalja azt az oktatásügyi problémakört, amely az érzelmileg telített kommenteket kiváltotta. A 2018. szeptember 7-én megjelent hírre 2019. április 15-ig 307 hozzászólás érkezett. Ezek között a megnyilatkozások között sok a nem egymásra reflektáló, egymással párbeszédbe nem lépő kommentek száma, 251 önállóan, nem válaszként szereplő közlés fordul elő. Az attitűddeixis prototipikus megvalósulásait tekintve 47 tegező és 9 nemtegező forma található; 31 megszólítás a címben megnevezett szereplőhöz, Novák Katalinhoz fordul, 23 alkalommal szólítják meg egymást a párbeszéd résztvevői, és két esetben az újságíró a megszólítás címzettje.

A hozzászólások között gyakoribbak tehát a hírszereplőhöz forduló, mint a társalgó felek egymásnak címzett megnyilatkozásai. Egy-egy hír közszereplőinek megszólítása aposztrofikus jellegű (Tátrai 2008) véleménynyilvánítás, ugyanis nem a figyelmi jelenetben résztvevő további szereplőkhöz (Tátrai 2011) fordul, hanem egy harmadik, a társalgásban jelen nem lévő félhez, egy, az eredeti posztban, hírben megjelenített személyhez, szereplőhöz. Az internetes tartalmak általános elérhetősége miatt ezekben az esetekben esetlegesen akár a megszólítotthoz is eljuthat a hozzászólás, az ilyen jellegű megnyilatkozások célja azonban elsődlegesen az érzelmileg telített véleménymegjelenítés. Az indulatlevezetésnek a személyesség látszata révén hatékony eszközt, azaz a düh, a felháborodás, a leereszkedés, a gúny kifejezésének igen változatos lehetőségét teremti meg ez a megszólítási lehetőség.

Az indulatokat kiváltó véleményt megfogalmazó államtitkárt a vizsgált diskurzusban tegező és nemtegező formában is megszólítják. A tegező formák a negatív érzelmek színre vitelének eszközei, egy imitált közléshelyzetet megalkotásához járulnak hozzá, amelyben a címzett közszereplő, a tegező forma révén azonos rangú beszédpartnerként van jelenik meg (12ab).

(12a) Azért nem kellene dicsekedni azzal, hogy egy csaló banda tagja vagy, s így van pénzed mindarra amivel hencegsz barátaiddal együtt!!

(12b) Ti sem tudnátok ha annyit kellene beosztani amennyit a dolgozók kapnak.

A tegező forma mellett számos különböző sértő vokatívusz illeti a társalgást indító cikk szereplőjét. Miként a (13) és a (14) példák is mutatják az E/2. névmáshoz értelmezői szerepben, hátravetve kapcsolódó vokatívuszi megszólítások általában erőteljes érzelmeket fejeznek ki, a megszólítottat minősítő, kategorizáló elemeket tartalmaznak. A sértegetés általánosan bevett lehetőségein túl ezek a vokatívuszi elemek hosszabb, összetettebb szerkezetekben is megvalósulhatnak, az adott helyzet részleteihez igazított, kifejtett, a jellemzést célzó megszólításokat alkotva, ahogy a (14) hozzászólásban.

(13) Zöldségeket beszélj máshol, *te lökött*. Aki csóró, szegény nem tud magántanárt és magán iskolát választani!

(14) *Te meg pléboj államtitkár lány* ha közmunkából élnének kíváncsi lennék tudnátok e fizetni magántanárt vagy a magániskolát?

A hétköznapi társalgások, általános használatú megszólításainak igen széles repertoárja mutatkozik meg az elemzett diskurzusban, a sértés, lekezelés társalgási nyelvi frazémaival összekapcsolódva (15ab).

(15a) Hol élsz *kiscsillag*? Mert biztosan nem itt, ha ilyet nyilatkozol!

(15b) Jól élsz *anyóca*?

A (16) ékezetek nélküli, rossz helyesírású megnyilatkozás lekezelő vokatívusza erőteljesen előhívja a valós megszólítási helyzet képzetét.

(16) *Gyere kisanyam* delre es *nezd meg*, hogy nyomorognak az emberek, a kozhasznu munkan kivul semilyen munkalehetoseg!

Azok a hozzászólások, amelyekben az érzelem a düh, a harag kifejezése kerül előtérbe, több különböző, sértő, bántó megszólító elemet is tartalmazhatnak, miként a (17) teljes néven való szólítással induló, egy kifejezetten sértő minősítő elemet is tartalmazó, az öt mondatos hozzászólásból kettőt is durva vokatívussal záró bejegyzés.

- (17) Novák Katalin, azt szeretném üzenni, hogy rib@nc! Gondolkozz már, *te nyomorult!* Ki az az átlag ember, aki megengedhet magának ilyet? Hát hónap végén azt sem tudjuk, miből veszünk kaját *te szerencsétlen senki!*

A hír közszereplőjének megszólítása nemtegező formában is megvalósulhat, tekintettel a személy pozíciójára rangjára, illetve az önöző megoldással a hozzászólás komolyságának, hivatalosságának kidolgozásához járulva hozzá:

- (18) Igen, csak nagyon soknak nincs miből magántanárt fizetni, mert örülnek annak is, ha a síma iskolát kifizetik a gyerekeiknek. Nem annyi a fizetésük, mint az *Önöké!!!* Ezt ne feltse el *kedves Hölgyem*, mielőtt ilyeneket írkál ide!!!!!!!

Mivel az ez az aposztrofikus helyzet tipikusan az indulatok megjelenítésének szolgáltatában áll, a nemtegezés ironikus megszólalások megalkotásába is beépülhet. A hangsúlyos, a tiszteletadás eltúlzását régies formával jelző megszólítások nem tiszteletet jelző véleményhez (19a), illetve képtelen állításokhoz járulva (19b) is ironikussá válhatnak:

- (19a) *Kedves hölgyem*, csak nem mindenki államtitkári fizetésből él, mint *kegyedék*.
(19b) Hogyne, *asszonyom!* És mindenki annyit is kereshet, mint *Önök*.

A nemtegező forma ironikus jellege a kapcsolódó közlés lehetetlenségében, a kapcsolódó vokatívuszi forma révén válik jelöltté a (20) példában, amely egy bizalmasan tiszteletadó megszólítást a köszönet, illetve a számla benyújtásának látszólagos aktusaival kapcsol össze:

- (20) Köszönöm *kedves Katalin államtitkár asszony* – küldöm a számlát!

A tetszikelő kapcsolattartási forma (vö. Domonkosi–Kuna 2016) egyik sajátos funkciója az ironikus közlésmód jelzése, ebben a szerepében fordul elő a vizsgált diskurzusban is, szintén aposztrofikus helyzetet teremtve:

(21) Jární jár, csak nem jut rá. Nincs mindenkinek lehetősége, *tetszik tudni?*

A személyemlítés is társas deiktikus szerepű, jelezve az attitűddeixis kategóriájának nyitottságát (Tátrai 2011: 135). Az államtitkár sértő, bántó említései is társas jelentéseket hoznak működésbe, az aposztrofikus erő fokozza ugyan a bántás erejét, az említő formák is alkalmasak a viszonyulás, a közlő attitűdjének árnyalt kifejezésére. A személyemlítő formák is a személyes, közvetlen viszonyra jellemző formákkal élnek (pl. *Novák, Katika*), kifejezetten bántó, sértő jelentésű elemeket is (pl. *ez a jóképességű*) alkalmaznak. Az érzelmileg telített becsmérő, bántó, minősítő kifejezések ezekben a helyzetekben nem vokativusként, hanem vagy nyomatékos állításként vagy felkiáltásként, exklamációként valósulnak meg:

(22) Na most ez a *trampli magyar osanya archetipus* itt vagta a pofánkba, hogy akinek van penze az színvonalas oktatást tud megfizetni a kolykenek, a többiek meg le vannak szarva, jó nekik az állami „szar” és kuss! Az okok, miertek, a jóvo és a celok szoba sem kerültek! Mint ahogy a pedagógus hiany, az oktatás centralizálása, a tanulók napi 10 óras túlterhelese, az eszköz és berhiany stb. sem kerültek említésre! *Hiteltelen, hazug perszona! Antino, antianya, antipolitikus!*

A kifejtett vélemények mellett 12 esetben harmadik személyű, önmagukban álló minősítések alkotják a diskurzus egy-egy fordulóját, szintén felkiáltásként, illetve egyértelmű tényállításként (*Szégyentelen!; Micsoda okos!!!; Barom.*)

A (23)-ban a személyemlítés és megszólítás érintkező társalgásbeli szerepét mutatja, hogy az a hozzászólás elején még említő formájú (*ennek a libának*) megjelenítés, a birtokos személyjeles, kicsinyítőkézős forma révén aposztroféba fordul:

- (23) Üzenem ennek a libának, hogy ÉN IS szerettem volna magasabb színvonalú oktatásban részesíteni a gyerekeimet, de a családbarát állam ezt nem tette lehetővé EGYIK KORMÁNY IDEJÉBEN SEM!!! mert a minimálkeresetből nem telt rá!! *Sunyikám!!*

Az attitűdjelölő deiktikus elemek működése, az egymással valós párbeszédbe nem lépő, a közszereplőhöz kvázi-beszédhelyzetben szóló, látszólag őt megszólító, de valójában csak indulatlevezető személymegjelenítések szimptomatikusan jelzik a nyilvánosság széttoreszítésének állapotát, amelyet Habermas a politikai érdeklődésű közönség nagyszámú elszigetelt nyilvánosságra való széteséseként (2006: 243) ír le. Az egymást alig megszólító beszélgetőpartnerek számos, változatos megszólítással fordulnak egy közszereplőhöz, nem a párbeszéd, hanem az egymás melletti, párhuzamos bekiabálások struktúráját képezve le.

17.4. ÖSSZEGZÉS: A KÖZÖSSÉGI OLDALAK MEGSZÓLÍTÁSI SOKSZÍNŰSÉGE

A közösségi oldalak társalgásaiban az interaktív jelleg hangsúlyossága, a tartalmak személyességének fontossága miatt a megszólításoknak lényeges társalgásszervező szerepei vannak. A személyes és közösségi tartalmak, hírek megosztása után kibontakozó párbeszédekben egyaránt nagy számban vannak jelen a vokatívuszok, és bár elsődlegesen a bizalmas formák változatai kapnak szerepet, a hivatalos megszólítások repertoárja is hozzájárul a személyközi viszonyok alakításához és megjelenítéséhez. A közösségi oldalak megszólításbeli gazdagsága mintegy ellenpontot jelent az utcán, hétköznapi helyzetekben érvényesülő megszólításkerülő attitűddel szemben, hozzájárulva a közösségi oldalak személyes hangnemének megteremtéséhez.

A közösségi oldalak társalgásainak elemzése emellett mutatja azt is, hogy a nyilvános és privát terek közötti határvonal elmosódása, a nyilvánosság tekintetében sajátos viszonyok tetten érhetők a megszólítások használati módjaiban, a közösségi oldalak kommunikációjában játszott különböző szerepeiben. A megszólítások, sze-

mélyemlések a nyilvános hozzáférhetőség miatt a személyközi viszonyok alakításán túl folyamatosan, szinte minden helyzetben szerepet kapnak a személyközi viszonyok megjelenítésében is. Például egy közösségi oldalon megjelenő igen bizalmas megszólítási forma kifelé is üzen, azaz nem egyszerűen bizalmasságként, hanem nyilvánossá tett személyességgént értelmezhető. Az attitűddeixis működésének online sajátosságai közé tartozik emellett az is, hogy a közszereplőkhöz fordulva a nyilvánosnak szánt közlésekben is személyessé tett érzelm kifejezés jelenik meg. Például a közszereplők durva és látszólag személyes üzenetként történő sértegetése, leszólása számos megszólító elem révén valósul meg, de anélkül, hogy ezek a helyzetek valódi nyilvánosságot kapnának, esetlegesen következményekkel járnának. Ezekben az esetekben ugyanis a megszólítás általában aposztrofikus jellegű, nem nyit valódi diskurzust, a megvalósuló töredezett résznyilvánosságok csak a látszatát nyújtják a nyilvánosságnak.

18. TÁRSAS VISZONYOK ÉS MEGSZÓLÍTÁSOK AZ MLSZ ONLINE KÖZGYŰLÉSÉN

Köszönöm, elnök úr, hogy jelezted!

A koronavírus-járványhoz kötődően 2020 márciusától bevezetett intézkedések, a nagyobb rendezvények, társas események korlátozása gyorsan és nagymértékben alakította át a közösségi tevékenységek minden tartományát. Az oktatás, az üzleti szféra, a közélet számos feladatköre az online térbe kényszerült, és ezáltal egyes kommunikációs rutinok, gyakorlatok is a megváltozott helyzethez igazodtak. A fejezetben bemutatott esettanulmány¹² célja annak elemzése, hogy az MLSZ online videokonferencia keretében megrendezett küldöttgyűlésén hogyan vesznek részt a megszólítások a társas viszonyok alakításában, és hogyan mutatkozik meg használatukban az a sajátos, a kommunikációs helyzetek sokaságát ötvöző szituáció, amelyben az esemény megvalósul. Az elemzés a küldöttközgyűlés teljes rögzített anyagának feldolgozása révén mutatja be azt, hogy milyen sajátosságok jellemzőek egy online formában megvalósuló formális és nyilvános esemény nyelvi szerveződésére, ezen belül is kiemelten a megszólítások használatára.

18.1. A NYILVÁNOS VIDEÓKONFERENCIA ÖSSZETETT TÁRSAS ÉS KOMMUNIKÁCIÓS HELYZETE

Az online kapcsolattartás általánossá válásával új kommunikációs szinterek, megszólalási formák jöttek és jönnek folyamatosan létre, amelyek átértékelik a nyelvi és kommunikációs szokásrendet is. Ezekben a helyzetekben újszerű beszédeseemények formálódnak azáltal (vö. Hymes 1974), hogy a közvetlen kommunikáció lehetőségeitől

12 A fejezetben bemutatott elemzés előzménye egy H. Tomesz Tímeával közösen végzett kutatás (lásd Domonkosi – H. Tomesz 2021ab), szerzőtársam a fejezetben megjelenített elemző részek közléséhez hozzájárult.

eltérő módon valósulnak meg a beszélő, a címzett, a hallgatóság, a csatorna, a téma és az elrendezés közötti kapcsolatok.

Az online beszédesemények egy része összetett kommunikációs helyzetet teremt, az intim, a személyes, a társadalmi és a közéleti szinterek határainak elmosódása (vö. Bös–Kleinke 2017), a nyilvános és a magánjellegű viselkedésformák keveredése (vö. Sebestyén–Gayer 2016: 145–146) révén. Ezek a helyzetek pedig a nyelvi viselkedést és a megszólítási gyakorlatokat tekintve is kevert minőségeket eredményeznek. A nyelvi tevékenységet tekintve a közlések széles körű elérhetősége, nyilvános, online közvetített jellege révén a személyesnek szánt kommunikáció is társadalmi szerepűvé válhat; másrészt ebben a közegben a megnyilatkozók kevésbé érzékelik a nyilvános közlésnek a nyelvi kidolgozottságra ható kényszerítő erejét, ennek következtében a nyilvánosnak, közéletinek szánt megnyilatkozások is eltolódhatnak a személyesebb stílus felé (a közösségi oldalak tekintetében ugyanezt a jelenséget mutatja be az előző, 17. fejezet).

A számítógép közvetítette kommunikációs lehetőségek közül a technikai feltételek megléte ellenére sokáig az írásos formák maradtak meghatározóak (vö. Pólya 2011), a karanténhelyzet azonban az online szóbeli kapcsolattartás használatának kiszélesedését idézte elő. Ráadásul a többszereplős videóbeszélgetések gyakorlata a társas viszonyok számos típusában került hirtelen használatba: a családi beszélgetések, születésnap partik, üzleti megbeszélések, oktatási órák, tudományos konferenciák ugyanabban a virtuális térben valósultak meg, és a technikai, eszközkezelési járatlan-ság is hozzájárult ahhoz, hogy a különböző kommunikációs helyzetek megvalósulása sokszor hasonló jellemzőket mutatott.

A közgyűlés mint a tárgyalás egyik megvalósulási módja hagyományos formájában tudatosan tervezett és előkészített, rituálisan szerveződő, meghatározott szakaszokra bontható kommunikációs folyamat, formalizált cselekvések sorozata, amelyben a meghatározott szerepek szerinti résztvevők meghatározott szabályok szerint cselekednek. Mivel közvetlen kommunikációs forma, érvényesül benne a térbeli és időbeli proximitás. A videókonferencia hálózatos kommunikációs helyzetében azonban összemosódnak a közvetlen, a közvetett és a mediatizált kommunikáció közötti,

korábban jól elhatárolható különbségek, megváltozik az egyes kommunikációs helyzeteket meghatározó térbeli és időbeli feltételrendszer. Olyan hibrid, konvergens kommunikációs helyzet valósul meg tehát, amelyben összeadódnak a különböző kommunikációs szintek, formák, szerepek (Andok 2016; Szűts 2018). Bizonyos jellemzőiben a hagyományos meetingekkel egyezik: tervezett, előre meghatározott szabályok szerint, rituálisan szerveződik (Borgulya 2007: 172–179), ugyanakkor számos különbséget is mutat: az interaktivitás módjában, az információáramlás lehetséges irányainak összetettségében, valamint a kommunikációs helyzetek hibriditásában. Azáltal, hogy a hálózati térben közvetítik is, nyilvános, egy időben sokak számára elérhető, véleményezhető. A befogadók egy része jól körülhatárolható, azonosítható, míg más részük meghatározhatatlan. A térbeli, időbeli, társas határok elmosódása megnehezíti a társas kontextus azonosítását és kezelését a résztvevők számára (Andok 2016: 107).

Ebben az összetett kommunikációs helyzetben a személyes közlések is on-stage, azaz mások által hozzáférhető viselkedésekbe (Goffmann 2000) épülnek. Az összetett kommunikációs helyzet a résztvevők szerepeit is meghatározza, alakítja egymáshoz való viszonyukat. A közgyűlés formális, a protokoll által megkívánt szigorúbb viselkedési szabályok szerint szerveződő keretét módosítja az egymást különböző mértékben ismerő résztvevők informális, többnyire közvetlen ismeretségen alapuló, a hétköznapi baráti viszonyokat szervező normáinak viselkedési szokásrendje (vö. Balázs 2010).

18.2. AZ ELEMZÉS ANYAGA ÉS MÓDSZERE

Az elemzésre kiválasztott anyag a Magyar Labdarúgó Szövetség 2020. évi közgyűlésének a Zoom.us eszközével megrendezett, élőben is közvetített és visszaneézhető online küldöttközgyűlése. A karanténidőszakban általánossá váló, a társas kapcsolatok egy részének teret adó videokonferenciaként, online meetingeként azért összetettebb a megvalósuló helyzet, mert egy egyébként is a médianyilvánosság előtt zajló, évről évre videófelvételen rögzített, sokszereplős, hivatalos és erősen szabályozott esemény kerül át az online térbe. A hétköznapi, oktatási, üzleti, tudományos online videós

értekezleteknek a járványhelyzet kezdetén kialakuló gyakorlatai számos kommunikációs szempontot, elemzési lehetőséget kínálnak, azonban ezeknek az anyagoknak a felhasználása, elemzése nehézségekbe ütközhet személyiségi jogi, illetve üzleti okok miatt is. Az MLSZ online közgyűlése azonban az esemény közérdekű, nyilvános jellege miatt hozzáférhető, kutatásra alkalmas, teljes anyagot biztosít. Ráadásul a szereplőknek, megszólalóknak a gyűlés szempontjából lényeges társas szerepei pontosan azonosíthatók, így a társas viszonyok alakításának nyelvi stratégiái ezek függvényében értelmezhetők. Emellett, mivel ismétlődő közösségi cselekvésről van szó, alkalom kínálkozik a korábbi, jelenléti formában megtartott közgyűlésekkel való összevetésre is.

A 2020. április 21-én megrendezett online közgyűlés menetrendje megegyezett a hagyományos közgyűlésekével, néhány eltéréssel követte az előzetesen megszabott napirendi pontok sorát, és a technikai lehetőségeket kihasználva lehetőség nyílt felszólalásokra is (W₁). A közgyűlést mint a sportéletet meghatározó rendezvényt mindig alaposan előkészítik, ezt az alkalmat pedig fokozott előkészületek előzték meg az új, még nem bejáratott technikai lehetőségek alkalmazása miatt. A küldöttközgyűlésen fontos döntésekre, jogi következményekkel járó cselekményekre is sor került: elnököt, elnökséget és testületi tagokat választottak, valamint elfogadták az előző évi pénzügyi beszámolót. A résztvevők előre megkapták az iratanyagot, lehetőségük volt felkészülni a döntésekre (W₂, W₃, W₄).

A küldöttközgyűlések hivatalos aktusainak rögzített videóanyagát az MLSZ minden évben közzéteszi a saját YouTube-csatornáján, az idei anyagból 1 óra 28 percnyi felvétel vált itt nyilvánossá (W₅), azonban az elemzés nemcsak erre, hanem a nem hivatalos, de az interneten elérhető 7 perccel hosszabb teljes anyagra kiterjed (W₆), éppen a kommunikációs nehézségek, a karanténhelyzet online kihívásainak érzékeltetése érdekében.

Az online és a jelenléti közgyűlés sajátosságainak összevethetősége érdekében a vizsgálat részét képezte egy korábbi, a 2019-es küldöttközgyűlés nyelvi anyaga is (W₇). A fejezet nem tár ki ennek részletes elemzésére, azonban összehasonlítási alapként utal annak egyes nyelvi sajátosságaira is.

A részletesen elemzett 2020-as küldöttgyűlésen 70 küldött, az MLSZ funkcionáriusai és a lebonyolítók vettek részt; a szereplők között kiemelt szerepben volt Csányi Sándor, a szövetség elnöke, aki a közgyűlés hivatalos részét meg is nyitotta, illetve Vági Márton, főtitkár, aki a gyűlés levezetője is volt egyben.

Az elemzés a kommunikációs sajátosságok minden dimenzióját figyelembe veszi, a vizsgált nyelvi változók kiválasztásában pedig az az előfeltevés érvényesült, hogy az attitűddeixis, és azon belül is kiemelten a megszólítási módok típusainak és működésüknek a modellezése alkalmas a megvalósuló sajátos kommunikációs esemény jellemzőinek megragadására.

Az online közgyűlés teljes nyelvi anyagát szisztematikusan feldolgoztuk. Az elemzés során kódot kaptak azok a nyelvi elemek, amelyek utalnak i) a beszédeseményben részt vevők szociális identitására, ii) a résztvevők közötti viszonylatokra, és iii) a résztvevők és egyéb referensek közötti viszonylatokra. Az attitűddeixis eszközkészletéből az elemzésbe bevont nyelvi változó volt tehát a tegezés-nemtegezés lehetősége, a beszédpartnerek különböző névszói, névmási megszólításai, a személyemlítés változatai a köszönő, üdvözlő, köszöntésre szolgáló formák, a viszonyok alakításához hozzájáruló beszédaktusok, a kérések megvalósulási változatai. Az értelmezésben emellett figyelembe vettük az attitűdjelölésnek a stílusban érvényesülő vonatkozásait is (vö. Tátrai–Ballagó 2020).

A megszólítás aktusának megvalósulásai egy nyilvános, online módon szerveződő, közvetített és visszanézhető esemény során különösen összetettek, működésük ugyanis kölcsönös kapcsolatban van a komplex szerepelvárásokkal és a tevékenység kommunikációs sajátosságaival is. Az elemzés kiindulópontja szerint a megszólítás különböző műveletei egyaránt részt vesznek a személyes viszonyok szervezésében, illetve a hivatalos protokolláris események nyelvi gyakorlatainak fenntartásában, így változataik feltárása segítheti a kommunikációs viszonyok dinamikájának értelmezését is.

A közgyűlés szövegének, párbeszédeinek lejegyzése a társalgáselemzés különböző transzkripciósi eljárásait (vö. Boronkai 2009) figyelembe véve, de az elemzés céljához igazodóan, egyszerűsítve történt. A párbeszéddek szereplői esetén a megszólaló teljes

neve szerepel, a megnyilatkozások központosítása a magyar helyesírás szabályaihoz igazítva történik. A (.) jel szünettartást, a – rövidebb hezitációs szünetet, az ő, öö jelölések rövidebb, illetve hosszabb hanggal kitöltött hezitálást, a kapcsos zárójel {} együttbeszélést jelez, a [...] jelzés pedig kihagyott szövegrészre utal.

18.3. EREDMÉNYEK

Az elemzett videókonferencia társas deixist megvalósító műveleteinek, megszólításainak kontextusfüggő értelmezéséből kirajzolódott a társas viszonyok szerveződésének néhány tipikus mintázata. A társas viszonyok nyelvi alakításának egyes jellemzőit az elemzés öt főbb csomópontot kiemelve mutatja be: tárgyalja 1) az online videókonferenciák helyzetében való járatlanságból adódó, kommunikációs-szervező elemeket, 2) a nyilvános online térbe emelt személyes közlések jellemzőit és szerepeit, 3) a közgyűlés mint hivatalos esemény rituáléjának kidolgozásához hozzájáruló elemeket, 4) az online konferencia technikai rendjét kialakító elemeket, illetve 5) a jókívánságok, köszöntések rítusaiban megjelenő, a járványhelyzetre utaló mozzanatokat.

18.3.1. Az online tapasztalatok hiányának lenyomatai: normaalakítás és bizonytalanság a megszólításban

A többszereplős videós online megbeszélések gyakorisága és alkalmazási területei a karanténhelyzet kialakulásával jelentősen megnövekedtek. Az elemzett online közgyűlést számos előkészítő művelet előzte meg, a hivatalos, jogi érvényű aktusok érvényessége érdekében is. Ennek ellenére az esemény során számos olyan mozzanat volt megfigyelhető, amely egyrészt a technikai járatlanságra, másrészt az összetett kommunikációs helyzet figyelembevételének hiányára vezethető vissza. Az online tapasztalatok hiányát jelző megnyilatkozások elsősorban a közvetített anyag elején figyelhetők meg, ezeket az elemeket a szövetség a hivatalosan nyilvánosságra hozott felvétel elejéről levágta, mivel nem tartoztak bele a hivatalosan rögzíteni kívánt anyagba, azaz a küldöttgyűlés nyilvánossá tett rituáléjába.

A teljes rögzített anyag kezdő pillanataiban már több mint 70 résztvevő van jelen az online térben, ennek ellenére csak 12 szereplő válik valamilyen módon láthatóvá vagy hallhatóvá a hivatalos megnyitást megelőző percekben. A gyűlésnek ebben a szakaszában természetesen nemcsak nyelvi elemek jelzik az adott helyzetben való járatlanságot, hanem a vizuális bejelentkezések véletlenszerűsége is, pl. több olyan résztvevő is van, akiknek csak a képe tér vissza időről időre (valószínűsíthetően a bekapcsolt mikrofon miatt), azonban nem kapcsolódnak be a társalgásba.

Feltehetőleg részben a technikai háttér kezelésében, illetve a videóértekezletek szokásrendjében is gyakorlatlanabb felhasználók azok, akik a közgyűlés nem hivatalos nyitányában színre lépnek. A felvételnek ebben a szakaszában a megnyilatkozások egy része a láthatóságra, hallhatóságra, annak szabályozására, illetve a csatorna fenntartására irányul. A nem hivatalos felvétel rögtön egy ilyen párbeszéddel indul, ahol egy résztvevő azonosítja magát, és visszajelzést is kér.

(1) Nagy Sándor: Halló, jó napot, Nagy Sándor vagyok Csákvárról, hallanak?

[képpel nem azonosítható beszélő] Hallunk, Sándor, {rendben.

Popovics György: Igen}

Nagy Sándor: Oké, Köszönöm. (.) Kell valamit tennem? Vagy minden rendben van?

Popovics György: Halkítsd le a mikrofont a bal {alsó sarokban.

Hehl Zoltán: Igen, igen, igen}

Nagy Sándor: Igen, csináljuk.

Az önazonosításhoz, bejelentkezéshez kapcsolódó nemtegező forma, a 3. személyű *hallanak* kérdés azért sajátos, mert a küldöttgyűlés résztvevői között mindvégig az általános tegeződés jellemző, egyedül a technikai felügyeletet ellátó, tehát nem szorosan a közösségbe tartozó dr. Gelei János Tamással használnak a résztvevők kölcsönösen nemtegező formákat. Az adott helyzetben így a (1) beköszönésében szereplő nemtegező igealak a beszélő bizonytalanságát is mutatja. A kapott válaszok azonban már személyesek, keresztnévi megszólítást és tegező formát alkalmaznak.

A hosszabb rögzített anyag ezzel a párbeszéddel indul, nincs tervezett, a nyilvánosságnak szánt kerete, a felvétel kezdetének időpontja véletlenszerűnek tűnik, arról nincs információ, hogy a többi résztvevő hogyan jelentkezett be. Az MLSZ által végül hivatalosan közzétett anyag csak a küldöttgyűlés hivatalos megnyitásától indul, ezzel is jelezve, hogy az eseményből mit tart a szövetség megosztandónak a nagyközönséggel. Azonban az online kommunikáció egyik sajátossága éppen az, hogy ami egyszer nyilvánossá vált, az valamilyen módon elérhető és kutatható marad (Dessewffy–Láng 2015: 160), a közgyűlésnek ez a bevezető szakasza pedig eredményesen használható fel a hivatalos, nyilvános online események szervezésében a rendkívüli állapot miatt érvényesülő tapasztalatlanság sajátosságainak elemzéséhez.

Az újszerű kommunikációs helyzetbe való bekapcsolódás problematikussága reflektáltan is tetten érhető, például a következő, a közlési szándék nélkül képernyőre kerülő, a résztvevőkre utaló, a saját cselekvést valószínűleg egy külső beszédpartner számára kommentáló megnyilvánulásban:

(2) Gács Pál: Itt vannak megint az urak, leveszem a hangot.

A technikai nehézségeket, járatlanságot jelzi az is, hogy több résztvevő esetében technikai segítők is látszanak, Süli János tárca nélküli miniszter bejelentkezése során például jelen van egy szereplő, aki közreműködik az eszközök beállításában, Szita Károly esetében pedig először az informatikusa jelentkezik be, amire az elnök humoros formában reflektál is.

A megnyitó előtti bevezető részekben a véletlenül, járatlanságból a közvetítésbe kerülő résztvevőkön kívül a vezető pozíciójú, illetve fontos társadalmi szerepeket betöltő tisztviselők szólalnak meg. Csányi Sándor beköszönése tervezett, az elnök megszólalása átalakítja a kommunikáció terét, hivatalosabbá teszi az eseményt. A köszönésére többen egyesével visszaköszönnek, majd az elnök újra hangsúlyosan üdvözl mindenkit, és a létszámmellenőrzésre utal, mintegy elejét véve annak, hogy a 80 fő körüli online közösség minden tagja bekapcsolódjon a köszönés aktusába. Az elnök stratégikus viselkedése reakció a kialakulatlan online viselkedési szabályokra.

Az alelnök becézett keresztnéven való említése pedig a jelenlévők közötti szolidáris kapcsolat mellett annak érzékeltetéséhez is hozzájárul, hogy a formális hivatalos procedura még nem kezdődött meg.

(3) Csányi Sándor: Jó napot kívánok mindenkinek!

Zelei János Tamás: Jó napot kívánok, elnök úr!

Süli János: Jó napot kívánok!

Dr. Róka Géza: Jó napot!

Csányi Sándor: Jó napot kívánok! Mindenkit üdvözlök! (.) Majd ő Marcira járul, hogy a létszámot ellenőrizze, mert én most csak a képernyőkön tudok (.) {számolni.

[képpel nem azonosítható beszélő] Igen}

A közgyűlés bevezető, informális része párhuzamba állítható a személyes közgyűlési alkalmakról készített felvételeknek azzal a szakaszával, amelyben a hivatalos rész megkezdése előtt a terem zajai, köztük megszólítások, üdvözlések is hallhatók, illetve láthatók. A személyes esemény előtt azonban számos kommunikációs aktus folyik párhuzamosan a résztvevők között, amelyek közül egyik sem emelkedik ki, és a bevezető szakasz élesen elkülönül a hivatalos eseménytől, míg az online közvetítés során a bevezető rész képernyőre kerülő aktusai hangsúlyossá válnak, és mivel ugyanolyan technikai keretek között valósulnak meg, kevésbé különülnek el a közgyűlés hivatalos részeitől.

A közgyűlés hivatalos részében is szerepel néhány olyan mozzanat, amely az online konferencia alatti viselkedés és cselekvések normáira utal, részben a rítusok kialakulatlanságát is jelezve. A hivatalos szavazás megkezdése után, a közgyűlés online megvalósításának rítusairól zajló egyezkedés során ugyanis Csányi Sándor a hivatalos aktust figyelemirányító funkciójú keresztnévi megszólítással félbeszakítva jelezte, hogy bár nem rendelkezik szavazati joggal, ő is szavazott. A párbeszéd megszólításaiban mutatkozó aszimmetria túlmutat a felek viszonyán, a keresztnévi jelzés az esemény szabályos rendjének megsértéséhez, míg a pozíciót hangsúlyozó vokatívusz a közgyűlés hivatalos megoldásaihoz kötődik.

- (4) Csányi Sándor: Marci, én is szavaztam most, úgyhogy akkor húzzatok le!
Vági Márton: Köszönöm, elnök úr, hogy jelezted, ezt a gép regisztrálja, és a végleges jegyzőkönyv, amit majd az ügyészség számára beadunk, majd csak azokat a szavazatokat tartalmazza, amelyek jogosultak a szavazásra.

Az elnöki évvösszegző beszéd közben megfigyelhető egy olyan mozzanat, amelynek során az egyik résztvevőnek a kommunikációs helyzetnek nem megfelelő viselkedésére történik nyelvi reflexió. Mivel az elnök a közgyűlés leginkább protokolláris részének félbeszakításával figyelmezteti az egyik küldöttet, a figyelem kezdeményezése, a közlés címzettjének megjelölése a közösség hivatalos gyakorlatában tipikus, vezetéknév és társjelölő elemet is tartalmazó vokatívusszal, de a közösségben szokásos módon tegező formában történik:

- (5) Csányi Sándor: [...] Garancsi úr! Ha egyszer leülnél, mert mozog az egész képernyő miattad, azt megköszönném! Jó? Tehát ilyen – Mindenki ül, és te mozgóképet ööö – ööö – mutatsz magadról, úgyhogy ööö – próbáld meg fixálni a helyzetedet. Nem rossz a helyzeted, mert második vagy egyébként a bajnokságban. De nem ezért szóltam.

A viselkedésbeli gyakorlatlanságra való figyelmeztetésben (5) a hivatalos eljárás szokásos nyelvi gyakorlatához igazodó megszólító forma szerepel, miközben a közgyűlés hivatalos része előtt ugyanennek a két szereplőnek a viszonyában becézett keresztnévi megszólítás (*Pista*) is elhangzott.

18.3.2. Személyes rítusok a nyilvános térben: váltakozó megszólítások

A küldöttközgyűlés hivatalos részét megelőzően a hivatalos anyagból kivágott informális nyitányba a hétköznapi kommunikáció kötetlen rítusai vonódnak be, a csevegés és ugratás olyan mozzanatai, amelyek a személyes viszonyok alakításához tartozó interakciós rítusoknak számítanak. A hivatalos kezdés előtt ezek szerepe többrétű,

egyrészt a csend elkerüléséhez, az ún. fatikus maxima (Leech 1983: 142) érvényesüléséhez járulnak hozzá, másrészt a karaténhelyzetnek a személyes találkozásokat nélkülöző időszakában valamiképpen a személyes találkozások rítusait pótolják, közelséget teremtenek a társas távolságtartásban.

A személyes és a hivatalos közlésmód párhuzamossága, a viszonylatok megjelenítésének kettőssége korábbi elemzések szerint is jellemző a hivatalos sporteseményekre (vö. Domonkosi – H. Tomesz 2020ab). Ez a sajátosság az MLSZ megvizsgált jelenléti küldöttközgyűlésén is érvényesült, elsősorban az elnöknek, Csányi Sándornak a szereplőket bizalmas, keresztnévi, illetve hivatalos módon egyaránt megemlítő megszólalásaiban, az online közgyűlés nyitó részében azonban jóval kidolgozottabban, hosszabban jelentek meg a személyes társalgások. A hosszabb informális párbeszéddek, a személyes kapcsolatépítés valószínűsíthetően a jelenléti közgyűléseknek is meghatározó részét jelentik, azonban élesebben, egyértelműbben különülnek el az esemény hivatalos részeitől, így a felvételek anyagában nem szerepelnek.

Az elemzett online közgyűlésen a személyes csevegések mindegyike – pozíciójából adódóan – a szövetség elnökéhez, Csányi Sándorhoz kötődik, a legtöbbet ő is kezdeményezi. Ezek a párbeszéddek a személyes társalgás műveleteit emelik be az online nyilvános térbe, alakításukban több ponton érzékelhető az on-stage jelleg (Goffmann 2000) tudatossága, azaz a személyes viszonyok színre viteleként értelmezhetők:

- (6) Csányi Sándor: Püspök úr, valami ígéretet nem tud tenni nekünk itt az év hátralévő részére? Nincs valami jobb információja? A mikrofont kapcsold be!
(.)
Csányi Sándor: A képernyőd bal oldalán (.) van egy mikrofonjel.
Kiss-Rigó László: Kezds május közepén!
(.)
Csányi Sándor: Bárcsak igazad lenne (.) majd a beszédben elmondom, amit akarok figyelmeztetést, a lebonyolítást illetően.

A (6) példában afatikus funkciójú társalgásnak a szeged-csanádi püspökkel, a Grosics Akadémia alapítójával kezdeményezett párbeszédben a kapcsolatokat, viszonyokat reprezentáló, a közösség számára bemutató szerepe is van. A nyilvánosság és a személyesség közötti oszcillációt mutatja az a kettősség, hogy a formális megszólítással és 3. személyű, nemtegező kérdésfeltevés révén kezdeményezett párbeszéd során a mikrofon bekapcsolásának technikai utasítása közvetlen felszólításként, utasításként, tegező közlésként valósul meg.

A közgyűlés nem hivatalos bevezető részében az elnök több, hasonló jellegű párbeszédet is kezdeményez. Egy esetben nem ő a személyes csevegés elindítója, hanem Garancsi István, a székesfehérvári MOL Fehérvár FC labdarúgóklub tulajdonosa és elnöke. Ebben a párbeszédben – bár nem a nyelvi cselekvésekre, hanem az öltözködésre vonatkozóan – egyezkedés is történik az online közgyűlés szokásrendjét illetően (lásd részletesebben 6.3.4.), Garancsi István túlzottan is személyes, közös élményekhez kötődő megnyilatkozásaiból úgy tűnik, mintha kevésbé mérné fel a személyességnek és a nyilvánosságnak az adott online térben működő határvonalát. Ez a kifejezetten bizalmas hangnem a tematika mellett tetten érhető a megszólítás és a személyemlítés műveleteiben, a becézett keresztnévi formák alkalmazásában is.

(7) Garancsi István: Szia, Sándor!

Csányi Sándor: Szia, Pista!

Garancsi István: De elegáns vagy!

Csányi Sándor: Hát nem vetted észre, hogy közgyűlés van, küldöttközgyűlés?

Garancsi István: De.

Csányi Sándor: Hát akkor remélem, te is úgy öltöztél, hol a nyakkendő?

Garancsi István: Nekem itt póló van rajtam, a legkedvesebb pólóm.

Csányi Sándor: Igen? Na, hát az is megtiszteltetés nekünk. Egyáltalán, hogy részt veszel.

Garancsi István: De majd mindjárt felveszem azt a pólót, amit ajándékba szereztem, ami egyszer nagyon megtetszett, még tavaly (.) itt van, a {Karcsi megvette Londonban.

Csányi Sándor: És, csak nem adtad még ide}

A közgyűlés hivatalosnak szánt részében a személyes megnyilvánulások alkalmazása nem jellemző, Csányi Sándor beszámolójában azonban az ismertséget, a közelséget jelző funkciója van a vendégként részt vevő UEFA-tisztviselő keresztnéven való említésének:

- (8) Csányi Sándor: [...] Sportdiplomácia terén, ahogy a Jozef is mondta az UEFA-tól, valóban több jelentős esemény is történt [...]

18.3.3. A hivatalos esemény rituáléjának kidolgozása

A közgyűlés hagyományosan előre meghatározott rendben, előírások szerint, megszabott kezdéssel és befejezéssel zajló ceremoniális, tehát formális cselekvésekből felépülő hivatalos esemény. A megnyitó rítus a résztvevők köszöntését, a kiemelt szereplők bemutatását, valamint a szabályok tisztázását tartalmazza, a lezárás pedig a cselekvések rögzítését, valamint az elköszönést.

Az elhangzott beszámolókat, meghozott döntéseket, valamint az esemény szabályozott rendjét is jegyzőkönyvben rögzítik, legitimizálva ezzel a közösség cselekvéseit, illetve a cselekvéseket meghatározó szabályokat. Az esemény résztvevői rögzített szerepek szerint cselekednek (a közgyűlés vezető elnöke, jegyzőkönyvvezető, szövetségi elnök, bizottsági vezetők, küldöttek, a média munkatársai). A „ceremóniamester” a közgyűlés vezető elnöke, akinek a feladata a résztvevők cselekvéseinek összehangolása, a szabályok ismertetése, betartásának felügyelete. Személyéről, valamint a lebonyolítás formális rendjének felügyelőiről (jegyzőkönyvvezető, hitelesítő) szintén az esemény elején, rituálisan döntenek a résztvevők. Az online térben az események rendje a korábbi felvételek tanúsága szerint megegyezik a hagyományos közgyűlés megszokott rendjével, a szerepek köre azonban bővül, hiszen az online közgyűlés digitális jártasságot, technikai segédletet is kíván, lebonyolítása nagyobb technikai előkészítést és felügyeletet igényel.

A hagyományos szokásrendhez igazodik az online közgyűlés abban a tekintetben, hogy az esemény formális megnyitását az MLSZ elnöke, Csányi Sándor végzi. Az online szervezésből adódóan a szót a technikai szervezőtől kapja meg

(lásd részletesebben 6.3.4.), a megnyitója formális, minden résztvevőt felsoroló, halmozott megszólítással indul:

- (9) Dr. Zelei János Tamás: Elnök úr, elvégeztük a létszámmellenőrzést, {és mindezt rendben találtunk, hetven küldöttünk van jelen pillanatban a hetvenöt küldöttből bent, és elkezdhetjük a küldöttközgyűlést!

Csányi Sándor: Igen}

(.)

Csányi Sándor: Köszönöm szépen, tisztelettel köszöntök mindenkit, a küldöttközgyűlés tagjait, küldötteket természetesen, a média képviselőit. Hölgyeim és uraim, kedves vendégeink, akkor elkezdjük rendhagyó közgyűlésünket, ami a 2019-es évet zárja le. [...]

Az elnöki beszéd hosszabb bevezető része, amely indokolja a közgyűlés online megszervezésének szükségességét, egyrészt a kialakult helyzethez való alkalmazkodás, a kommunikációs helyzetre való reflektálás, egyúttal azonban eltérés is a korábbi normától.

A közgyűlés igen formális eleme, az UEFA-küldött Jozef Kliment köszöntője, amely előre megírt angol szöveg, részenkénti magyar fordítással követve. A köszöntő formális és hivatalos jellegét az ismétlődő önöző formák (*Önök szövetsége, Önök küldöttgyűlése*) is erősítik, és szintén hivatalos, részletező megszólításokkal indul, többes szám első személlyel jelezve, hogy az üdvözlés, a köszöntés aktusa a nemzetközi szövetség képviseletében történik:

- (10) Jozef Kliment: Kedves Elnök Úr, kedves vezetőségi tagok, küldöttek és vendégek, kedves barátaim, szeretettel üdvözlünk mindenkit Nyomból, az UEFA központjából [...].

A további megszólalások többsége is a résztvevőket részletező köszöntéssel indul, a formális, hivatalos jelleget erősítve. Hivatalos megszólítással egészülhet ki emellett a beszélőváltás műveletére való reflektálás is, ahogy a (11) példa is mutatja.

- (11) Kancz Csaba: Köszönöm szépen a szót, főtitkár úr! Tisztelt elnök úr, alelnök úr, főtitkár úr, tisztelt elnökség, tisztelt küldöttközgyűlés!

A hagyományos küldöttgyűlés menetrendjét abban a tekintetben is követi az esemény, hogy az online térben is megválasztják a formális rend felügyelőit, hitelesítőit, ennek lebonyolítására – szintén a korábbi gyakorlatnak megfelelően – az MLSZ elnöke kéri fel a főtitkárt.

- (12) [...] Szeretném átadni a szót a főtitkár úrnak, az alapszabályok értelmében erre lehetőség van, az ülés vezetését ő folytatná. Márton, parancsolj!

Ezeknek a rituális elemeknek a segítségével határozzák meg a résztvevők önmagukat, hozzák létre és tartják fenn identitásukat, alakítják ki társas viszonyaikban és cselekedeteikben a határokat (Andok 2017: 18).

A küldöttgyűlés hivatalos része a megszólítás és említés gyakorlatait tekintve – összhangban a 2019-es közgyűlés adataival – azt az általános gyakorlatot mutatja, hogy a résztvevők mindegyike tegeződik, viszont az említések és a megszólítások egy része is hivatalos jellegű, a megemlített szereplők esetében az *úr* társjelölő elem következetesen szerepel. Jól példázza ezt a közösségben normatívnak tűnő gyakorlatot az mozzanat, hogy Csányi Sándor, aki a gyűlés során *Mártonként*, sőt *Marciként* is megszólítja a főtitkárt, a hivatalos köszöntőjében így hivatkozik rá:

- (13) Csányi Sándor: De ennél is még fontosabb, hogy több embert tudtunk a FIFA és az UEFA különböző testületeibe delegálni, így például hogy csak a Vági Márton urat említsem, aki a FIFA egyik legfontosabb bizottságának, ahol én korábban tag voltam, a Pénzügyi Bizottságnak a tagja lett.

Ez a személyemlétesi mód a hivatalos aktusok során következetes, a formális, hivatalos alkalom létrehozása egyik bevett eszközének tűnik, amely a közösség kommunikációs rendjét mutatja. Ez a megoldás az online formába is hatékonyan emelődik át, mivel alkalmas a hivatalos esemény szereplőinek pontos azonosítására:

- (14) Vági Márton: Sorrendben: Czékmán Lajos úr, Deme Géza úr, egy pillanat türelmet kérek, dr. Olt Mátyás úr, dr. Papp Tibor úr, Jancsurák Zoltán és Varga Balázs urakra lehet szavazni, kérem, tegyék meg, itt is hosszabbított szavazási időt adunk.

Az *úr* társjelölő alkalmazása azért is sajátos a társas viszonyok alakításában, mert nők alig vesznek részt, és kis számban is említődnek meg a közgyűlésen, az alkalmazott megoldások pedig érzékeltetik a nők hivatalos megszólításának problematikusságát (lásd bővebben x. fejezet). Az *úr* megfelelőjeként a nők említésében egyszer a *hölgy* megnevezés szerepel: ezt a megoldást valószínűsíthetően az analógia kényszere idézi elő, mert egyébként ennek az elemnek a teljes személynév melletti alkalmazása nem számít megszokottnak.

- (15) Vági Márton: A javaslatunk szerint az MLSZ küldöttközgyűlés jegyzőkönyv-vezetőjének Ács Istvánnét és Sinkáné Johai Mónika hölgyeket választotta meg.

Az egyik szavazás során pedig, amelyben egy női jelölt is van, a jelöltek bemutatásában összefoglalóan az *urak* társjelölő elem szerepel (16). Míg az eredmények egyenként történő bemutatása során pedig minden férfi jelölt nevét kiegészíti az *úr* forma, míg a nő jelölt pusztán teljes néven kerül a felsorolás elejére.

- (16) Vági Márton: Elnökségi tagra vonatkozóan nyolc jelöltre, név szerint: Balogh Gabriella, Bánki Erik, Berzi Sándor, Dankó Béla, dr. Anthony Radev, dr. Török Gábor, Garancsi István, és Nyilasi Tibor urakra érkezett megfelelő számú jelölés.

A nők megnevezésének problematikussága általában is jellemző a magyar beszélő-közösség megszólítási gyakorlataira, az elemzett közgyűlésen tapasztalt megoldások azonban valószínűsíthetően azzal is összefüggésben lehetnek, hogy a labdarúgás és a hozzá kapcsolódó hivatalos szerepkörök is elsődlegesen férfiakhoz kötődnek.

A viszonyok nyelvi alakítását a hivatalos aktusok folyamán mindvégig meghatározza, hogy a pozíciók érvényesülnek a személyemlékezésben, az esetlegesen, néhány esetben előforduló keresztnévi megszólítás tipikusan – a hivatalos szerep jelzését kiegészítve – a szóátadás műveletét jelzi (12, 17).

- (17) Vági Márton: Ezt követően módom van arra, hogy felkérjem Kanz Csaba urat, a mandátumvizsgáló bizottság elnökét. Csaba, átadom a mikrofont.

A hivatalos aktusok megvalósításában meghatározó, hogy nem egyszerűen végrehajtják őket, hanem explicit módon, a performatív igék hangsúlyossága révén mintegy jegyzőkönyvszerűen is megjelenítik. Az explicit performatívumok (vö. Austin 1990: 76) kiemelt szerepe révén egy sajátos metanarratíva jön létre, amely megszokottnak számít a tárgyalások, hivatalos események gyakorlatában, a beszédesemény hagyományos megvalósulásának részét jelenti. A performatív igék révén szerveződő beszédmód kialakulásában szerepe lehet annak is, hogy valójában a performativitás révén hivatalossá váló mozzanatok a résztvevők mintegy már a jegyzőkönyv számára előkészítve kereteztek. Ezek a jelenléti közgyűlésekre is jellemző sajátosságok, azaz a szerepek és szereplők azonosítása, a történetek pontos rögzítése révén alkalmassá teszi a közgyűlés rituáléját, hogy az online térben is érvényesen működjön. A reflektált jelleg teszi hivatalosan megtörténné az eseményt, és ettől válik rítussá, ez teszi szimbolikussá a cselekvést, a rítus nyelvi leképeződéseként értelmezhető. A (18a) és (18b) példákban a levezető elnök tulajdonképpen nemcsak elvégzi a beszédcselekvéseket (*kérdezem, megállapítom*), hanem tudósít is róluk.

- (18a) Vági Márton: Kérdezem a tisztelt megjelenteket, hogy kíván-e valaki a szavazás előtt hozzászólni.

- (18b) Vági Márton: Megállapítom, hogy az eredmény alapján 2% tartózkodás mellett, 98%-a a szavazóknak támogatja Kecskés úr újabb 5 évre való felülgelő bizottsági elnökké való kinevezését, amelyhez az FB elnökének gratulálunk

Kecskés úrnak és az ő esetében is kötelességem megköszönni azt a segítő munkát, amit az elmúlt években az MLSZ érdekében kifejtett.

A hivatalos cselekmények, szereplők explicit és direkt megjelenítése (vö. Hámori 2009) alapvető mozzanatként járul hozzá a hivatalos rituálé szerveződéséhez, és ez az a nyelvi sajátosság, amely a személyemlétesek hivatalos jellegű műveleteivel kiegészülve lehetővé teszi, hogy az online térben is a hagyományos eseményhez hasonlóan játszódjék le az esemény.

18.3.4. Az online konferencia rituáléjának alakítása

Az összejövetel, a közgyűlés napirendje és a szükséges szavazások lebonyolításában több olyan mozzanat érvényesül, amely a számítógép által közvetített, illetve online jellegből adódik, kiegészítve a hivatalos rítusoknak a hagyományoshoz hasonló megvalósulását. Ezek a tényezők tulajdonképpen a közgyűlés kivitelezésének technikai rítusait jelentik, amelyek révén a közös, szabályozott cselekvés megvalósul. Az esemény nyelvi szerveződésében ezek a műveletek azáltal kapnak szerepet, hogy a szükséges technikai cselekvésekre nagyon részletezett, kifejtett, pontosított reflexió történik. A technikai rituálé egyik, azonosítható felelőse, azaz a host, a vizsgált esemény esetében dr. Zelei János Tamás, az MLSZ adminisztrációs vezetője.

A technikai háttér biztosítása, a résztvevők azonosítása az a tényező, amely a gyűlés nem hivatalos része előtti bevezetést indokolja, ezzel párhuzamosan lehetővé téve a személyes társalgások megvalósulását. Dr. Zelei János Tamás nyelvi viselkedése szerepéből adódóan kifejezetten formális, a hivatalos kereteket erősíti. Az elnök bejelentkezésekor, hivatalos jellegű vokatívussal kiegészítve köszönti, majd a következő hozzáfordulását megelőzően ezt meg is ismétli:

- (19) Dr. Zelei János Tamás: Jó napot kívánok, elnök úr, épp most ellenőrizzük a jelenlévők létszámát, mihelyst megvan, ezt jelezzük Önnek, és kezdetjük is a küldöttközgyűlést.

A hivatalos jelleg ellenére az egymást ismerő közegben általános tegeződés érvényesül, a hivatalos, technikai szervező szerepe pedig nyelvileg azáltal is elkülönül, hogy az elnök és közöttük kölcsönös nemtegezés valósul meg. A felvétel nyitó részében Csányi Sándor kérdésre részletesen kifejti az online eseményre való beléptetés technikai részleteit is.

A közgyűlés technikai rendjére való nyelvi reflexió kiegészíti azokat a 18.2. alfejezetben ismertetett műveleteket, amelyek révén a hivatalos aktus megvalósul. A nyelvi szerveződést tekintve ezek a műveletek úgy járulnak hozzá a közgyűlés rendjének az online helyzethez való igazításához, hogy a résztvevőkhöz forduló, konkrét, egyértelmű utasításokat, közvetlen direktívumokat tartalmaznak. A szabályok, az eljárásrend rögzítésének nyelvi műveletei, hasonlóan a teljes hivatalos műveletsor közvetítéséhez elsődlegesen a levezető elnökhöz, Vági Mártonhoz kapcsolódnak.

(20) Vági Márton: Fogom kérni akkor a programnak a hostját, hogy indítson el egy szavazást. És kérem, hogy mindenki válasszon egy igen, vagy nem, egy tartózkodom gombot, majd azt követően, ha megnyomja a szavazásnak a submit feliratát a szavazólap alján, azzal el is küldi a szavazatát. Kérem, hogy ezt tegyétek meg akkor, legyetek szívesek.

(.)

Jó, köszönöm, láthatóan akkor a közgyűlés elfogadta a levezető elnök személyére tett javaslatot, akkor a továbbiakban vezetném a közgyűlést.

A technikai háttérrel kapcsolatos utasítások egy része direkt, második személyű, tegező formájú utasítás. Az emellett szintén gyakran szereplő többes szám első személyű formák a megjelenített közös cselekvések révén a közös normák, közös gyakorlatok kialakításához járulnak hozzá, ahogy a (21)-ben látható.

A levezető elnöknek technikai segítséget nyújtók személye a háttérben marad, vagy 3. személyben, semleges kiindulóponttal (20), vagy pedig többes szám 2. személyben, a valójában cselekvő személy említését, megszólítását megkerülve (22) történik.

(21) A sok lehetőséget, amit nyújt ez az informatikai háttér, azt most ne próbálgassuk, és ne használjuk túlzott mértékben. Tehát amit használjunk, az alapvetően két gomb legyen: az egyik a mikrofon be- és kikapcsolása, ami a képernyő alján, a legtöbbünknek a képernyő alján egy ikonsorozatnak bal szélén szerepel, ami ha rákattintotok, akkor vagy bekapcsolja a mikrofonotokat, vagy kikapcsolja értelemszerűen. Az a kérésünk, hogy az összes résztvevő tekintetében végig legyen kikapcsolt állapotban ez a mikrofon, kivéve azt, amikor azt illető szólni kíván, és én erre én megadom a szót.

(22) Vági Márton: Kérem, hogy indítsuk el a szavazást 20 másodpercig.

18.4. ÖSSZEZÉS: HIVATALOS RÍTOSOK ÉS SZEMÉLYES VISZONYOK A MEGSZÓLÍTÁSOKBAN

A karanténhelyzet alatt kialakuló új kommunikációs szokásrendben a videóhívással kísért, többszereplős események különös jelentőségre tettek szert, ezek lettek ugyanis hivatottak pótolni a személyes találkozókat a baráti, családi rendezvényektől kezdve a tanórákon keresztül, a tudományos eseményeken át az üzleti tárgyalásokig. A tanulmányban elemzett esemény során összemosódnak a különböző kommunikációs helyzetek, formák és szerepek közötti korábban jól körülhatárolható jellemzők, ugyanis módosul az egyes kommunikációs helyzeteket meghatározó térbeli és időbeli feltételrendszer. A formális, a protokoll által megkívánt szigorúbb viselkedési szabályok szerint szerveződő keretet metszi az egymást különböző mértékben ismerő résztvevők informális viselkedési szokásrendje. Az újfajta kommunikációs helyzet újfajta – elsősorban a digitális kommunikáció működésére, technikai háttérére vonatkozó – jártasságokat is kíván. Az átalakuló sajátosságok mellett azonban a közgyűlés rituáléjának nyelvi szerveződése, az explicit beszédaktusok és hivatalos személyjelölések révén alkalmas arra, hogy a társas esemény az online térben is a hagyományoshoz hasonló módon valósuljon meg.

Az elemzés tanúsága szerint az attitűddeixis változatainak, azon belül is kiemelten a megszólítás műveleteinek a feltérképezése alkalmas arra, hogy a különböző kommunikációs helyzetek dinamikáját modellezzük. A vizsgált eseményen részt vevők közösségében az általános, szolidáris tegezés jellemző, a nemtegező formák csak a kifejezetten hivatalos helyzeteket jelzik. Emellett a formális, protokolláris alkalom jelöléseként a pozícióra utaló nominális formák, illetve az *úr* társjelölő elemmel kiegészülő névelem használatának átfogó szokása érvényesül. A bizalmasabb, keresztnévi formák megjelenése egyrészt a személyes viszonyok színre vitelével, másrészt az online társalgásszervezés erőteljesebb reflektáltságával (pl. a szóátadás művelete) magyarázható.

A karanténidőszak online megrendezett eseményének vizsgálata tanulságos lehet abban a tekintetben is, hogy melyek azok a tényezők, amelyek az újonnan kialakult gyakorlatokból a járvány utáni helyzetre is átmenthetők. Az esettanulmány eredményei ugyanis azt mutatják, hogy a fatikus szerepű, személyes, kapcsolatépítő kommunikációt tekintve az online tér nagy mértékben eltér a hagyományos lehetőségektől, a hivatalos, formálisan, ceremoniálisan rögzített aktusok, pl. nagylétszámú szavazások kivitelezése ennek ellenére – részben a nyelvi tevékenység formalizált jellege miatt – eredményes lehet az online kapcsolattartási eszközök alkalmazása révén is.

19. AZ ATTITÜDDEIXIS MŰVELETEI EGY SPORTOLÓI DÍJÁTADÓ ÜNNEPSÉGEN

...bemelegítésképpen kérnék egy hatalmas sikítást Önöktől!

A tanulmány egy, a sporthoz kapcsolódó, kifejezetten ünnepélyes esemény vizsgálatán¹³ keresztül annak bemutatására törekszik, hogy a megszólítás és személyemléítés módozatai hogyan járulnak hozzá a társas viszonyok alakításához, a közönséghez való viszony jelzéséhez, illetve az esemény jellegének, státuszának kommunikációjához.

19.1. A KÖZVETÍTETT MÉDIAESEMÉNYEK KOMMUNIKÁCIÓS HELYZETE

A vizsgálat anyagát képező gálaműsor rituálisan szerveződő ünnepi események valós idejű és visszanezhető közvetítései. Az ünnepi esemény mint rítus formalizált, értékrendet közvetít, erősíti a közösséghez tartozás érzését (Alexander 2009: 26; Andok 2017: 10). Dayan és Katz szerint a társadalom ünnepeit közvetítő médiaesemények kulcsszerepet játszanak a közösség megerősítésében. Kétrétegűek, alapjukat fontos társadalmi ceremóniák adják, de igazi jelentőségük azáltal lesz, hogy a média jóvoltából azok is részesei lehetnek, akik az eseményen fizikailag nincsenek jelen (Dayan–Katz 1992; vö. Császi 2002: 90).

A sportrendezvények mára a társas érintkezés aktív formáivá váltak, amit a média tovább erősít: a rádiós és televíziós közvetítés az élményt, a szórakozást kivitte a sportcsarnokokból, pályákról, az újmédia lehetőségei pedig mindenféle tértől függetlenné tették. A közvetítés pedig nem egyszerűen reprezentációja az eredeti

¹³ A fejezetben bemutatott elemzés előzménye két H. Tomesz Tímeával közösen írt tanulmány (lásd Domonkosi – H. Tomesz 2020ab), szerzőtársam a fejezetben megjelenített elemző részek közléséhez hozzájárult.

eseménynek, hanem aktív alakítója is, nem csupán bemutatja a résztvevőket és nézőket, a ceremónia jelentését és elfogadottságát is közvetíti (Császi 2002: 93).

A közvetített, ünnepélyes médiaesemények ezáltal sajátos kommunikációs helyzetet teremtenek. Konvergens kommunikációs helyzetet hoznak létre, hiszen összeadódnak bennük a különböző kommunikációs szintek, formák, szerepek (Andok 2016). Egyszerre jelennek meg bennük a személyközi, közéleti vagy társadalmi, illetve a tömegkommunikációs helyzettypusok, a közvetlen és közvetett kommunikációs formák (Buda 1994: 151). Ebben az összetett kommunikációs helyzetben a személyes közlések egy része is on-stage, azaz mások által hozzáférhető viselkedésekbe (Goffmann 2000) épül.

A közvetített jelleg révén ráadásul a közönség is megkettőződik. Egyrészt jelen van a helyszíni, azonosítható szereplőkből, sportolókból és a sporthoz kötődő személyekből álló, körülhatárolt térben megjelenő, korlátozott visszajelzési lehetőségekkel bíró közönség, másrészt pedig a televízió vagy más egyéb képernyő előtt helyet foglaló, meghatározhatatlan számú és összetételű, azonnali visszajelzési lehetőséggel nem bíró közönség is.

A kommunikációs helyzet a résztvevők szerepeit is meghatározza, egymáshoz való viszonyát alakítja. Az egyes kommunikációs helyzetekhez más-más szerepeltvárási köthető, más-más értékrend határozza meg viselkedést. A gála formális, a protokoll által megkívánt szigorúbb viselkedési szabályok szerint szerveződő keretét metszi a fellépő sportolók informális, többnyire közvetlen ismeretségen alapuló, lazább normák szerint szerveződő viselkedési szokásrendje. A vizsgált esetben tehát a formális és informális értékrend találkozik, keresztezi egymást (Balázs 2010: 55).

A sportoló ezekben a helyzetekben közszereplőként van jelen, megítélésében a fizikai teljesítményén túl szerepet játszanak társas megnyilvánulásai, nyilvános szereplése. A műsorvezető sportújságíró, akinek közléseiben a személyközi, a közéleti vagy társadalmi, illetve a tömegkommunikáció többszörösen egymásra épül, egymásba fonódik (Kapitány–Kapitány 2006: 19).

A komplex és nyilvános kommunikációs helyzetben a szereplőknek fokozottan szükségük van a helyzethez, szerephez való alkalmazkodás kommunikációs kész-

ségére, amelynek meghatározó összetevője a társas deiktikus elemek, megszólító műveletek rugalmas, a helyzetek összetettségéhez és a személyközi viszonyokhoz egyaránt igazodó használata.

19.2. A KUTATÁS TÁRGYA, MÓDSZERE

Az elemzés tárgya a 2019-es Az év sportolója gála nyelvi anyaga. A február 14-én a Nemzeti Színházban megrendezett, a Magyar Televízió által élőben közvetített gála a sportolói közösség hagyományokkal bíró estje, amely ugyanakkor országos rangú médiaesemény is, számos különböző szereplővel, és így számos különböző társas viszonylat megvalósulásával.

Az elemzésben a társas deixis eszközkészletéből a tegezés-nemtegezés lehetőségén és a megszólításokon kívül szerepet kaptak még a személyemlítés változatai, a köszönő, üdvözlő formák, figyelembe véve a társas viszonyok minőségére utaló stiláris elemeket is.

A műsor szisztematikus elemzése során kódot kaptak azok a nyelvi elemek, amelyek utalnak (i) a beszédeseményben résztvevők (beleértve az ún. megfigyelőket is) szociális identitására, (ii) a résztvevők közötti viszonylatokra, és (iii) a résztvevők és egyéb referensek közötti viszonylatokra, majd azonosítottuk ezek szerepét a társas helyzet alakításában.

Az attitűddeixis műveletének, illetve a megszólítás gyakorlatainak a vizsgálata azért különösen tanulságos, mert egy nyilvános esemény során működésük kölcsönös kapcsolatban van az összetett szerepelvárásokkal és a tevékenység közvetített jellegével is. Az elemzésben, a társas deiktikus elemek szerepének értelmezése során ezért figyelembe vettük azt is, hogy milyen módon mutatkozik meg használatukban a díjátadó ünnepségen megvalósuló összetett társas helyzet, illetve az esemény és az egyes a megnyilvánulások közvetített, nyilvános jellege.

19.3. AZ ATTITÜDDEIXIS VÁLTOZATAI ÉS FUNKCIÓI EGY KÖZVETÍTETT MÉDIAESEMÉNYEN

Az elemzés során figyelembe vett megszólítások és személyemlések változatait tekintve célszerűnek látszik a műsorvezető kiemelt szerepének jellemzése (7.3.1.). Emellett a tanulmány az attitűdöt jelölő deiktikus elemeket két szempont alapján rendszerezi: rámutat az ünnepélyességre, hivatalos jelleg kidolgozásához hozzájáruló nyelvi tényezőkre (7.3.2.), illetve az azt feloldó, lazító, a személyesség és közvetlenség helyzetét megteremtő nyelvi elemekre (7.3.3.) is.

19.3.1. A műsorvezető nyelvi szerepe – az esemény társas jellegének keretezése

Az egész estés rendezvény történéseit, így nyelvi cselekvéseit is egy meghatározó, kulcspozícióba állított beszélő, a műsorvezető fogja össze. A társas viszonyok szervezése szempontjából azért is kiemelt a szerepe, mert ő mutatja be a közlés körülményeit, köszönti a hallgatóság egészét, illetve minden egyes megszólaltatott is bemutat és köszönt. A bemutatás és köszöntés beszédaktusaiban pedig a jelenlévő szereplők viszonyának nyelvi alakítása mellett folyamatosan érvényesül a kommunikáció közvetített jellegére való utalás is.

A rendezvény performatív színterébe minden szereplőt a műsorvezető vezet be, az ő megjelenése, bemutatása pedig sajátos módon egy azonosítatlan beszélőhöz, egy a feltételezhetően az esemény szervezőit, a rendezőket képviselő rögzített hanghoz kötődik. Az esemény során egyszer, a kereteket kijelölve megszólaló narrátor többes szám első személyben nyilvánul meg, a további eseményeket felvezetve, azokhoz viszonyítva kívülről, reflektáltan dolgozza ki a beszédhelyzetet. A helyzet ünnepélyességét, hivatalosságát jelzi az önöző forma és hivatalos jellegű megszólítások halmozása. Az üdvözlésen, a megnyitáson túl a felvezetés fontos funkciója, a műsorvezető bemutatása, szerepének kijelölése. Sajátos váltást mutat a személyjelölésben, hogy míg az üdvözlés, köszöntés aktusai többes szám első személyben, addig a kérdés beszédaktusa egyes szám első személyben hangzanak el:

- (1) Kedves Vendégeink! Tisztelt Hölgyeim és Uraim! Köszöntjük Önöket a Nemzeti Színházban, az M4 Sport, az év sportolója gálán, 2018 legjobb magyar sportolójának ünnepén. Szép estét kívánunk! Kérem, köszöntsék a színpadon a gála műsorvezetőjét, Mohai Bencét!

A műsorvezető által használt attitűdjelölő deiktikus elemek, megszólítások, köszönések, személyemlések jelölik ki a rendezvény során a társas tér nyelvi viszonyait. Az első megszólalása két köszönő forma keretei között reflektáltan megjeleníti a műsor többértű, többszörösen beágyazott interakciókat felmutató helyzetét (vö. Chovanec 2015):

- (2) Jó estét kívánok, hölgyeim és uraim, szép estét kívánok, köszöntöm Önöket itt, a Nemzeti Színházban, az M4Sport, az év sportolója gálán, köszöntöm a Nemzeti Színházban jelenlevő nézőinket és köszöntöm a tévénézőket, illetve az online közvetítés nézőit. Szép jó estét kívánok! (Mohai Bence, műsorvezető)

A kommunikációs helyzet reflektáltsága, a köszöntés kiemelt szerepe és a formális megszólítási módok egyaránt az ünnepélyesség, emelkedettség megteremtését erősítik. A műsorvezetői közlésekben ez a vonulat mindvégig fennmarad, az egyes újabb és újabb szereplők bemutatása előtt hangsúlyos a közönséghez forduló megszólítások megismétlése: *Hölgyeim és Uraim! / Tisztelt Hölgyeim és Uraim!*

A hivatalos, ünnepélyes keret közvetítése mellett a műsorvezetői közlésekben szerepet kap még a közösségi jelleg megteremtése is. Ebben a folyamatban többes szám első személyű, egyrészt a jelenlévők közösségét, együttlétét jelző formák (3), másrészt a magyar sport, magyar sportélet közösségét egybefoglaló (4) formák révén:

- (3) A díj átadására pedig felkérem Besenyei Péter műrepülő világbajnokunkat!
(Mohai Bence, műsorvezető)
- (4) Tavaly nyertük el a 2022-es férfi kézilabda Eb megrendezésének lehetőségét Szlovákiával, és év végén megkaptuk a valaha volt legnagyobb hazai sporte-

semény, a 2023-as atlétikai vb rendezési jogát is. (Szöllősi György, a Magyar Sportújságírók Szövetségének elnöke)

Az ünnepélyesség és közvetített közösségi helyzet megteremtése következtében sajátos megszólítási helyzetek is előfordulnak a műsorvezető közléseiben. Beliczay Sándor (az év fogyatékossgal élő sportolókkal foglalkozó edzője, az Európa-bajnok Hajmási Éva felkészítője) megszólításában a bizalmas, egyrészt a sportolói közösségben elfogadott, másrészt a saját, feltételezhetően közeli, pozitív viszonyt is jelző megszólítás használata ismétlődik. Az (5) példákban a *Sanyi bácsi* forma először az egyéni gratuláció részeként, majd pedig a többes szám első személyű forma révén a résztvevőkre és különböző szinteken megfigyelőkre is kiterjesztett gratulációban szerepel:

(5a) Gratulálok, Sanyi bácsi! (Mohai Bence – csak a díjazottnak mondva)

(5b) Gratulálunk Sanyi bácsinak! (Mohai Bence – a közönséghez szólva)

Egy esetben, a Magyar Sportújságírók Szövetségének elnökeként és a Nemzeti Sport főszerkesztőjeként a rendezvény köszöntőjét mondó, Szöllősi Györggyel való kapcsolatfelvétel során tapasztalható olyan ellentmondás, hogy az őt bemutató, felvezető közlésekre a vendég a műsorvezető keresztnévi megszólításával reagál, ezáltal pedig nem a közvetítői szerep, hanem a beszédpartnerek viszonya kerül előtérbe:

(6) Köszönöm szépen, Bence! Jó estét kívánok!

A megszólaló elnök a nyilvános térbe lépve előbb a neki a szót átadó műsorvezető felé fordul, és csak azután a köszön a közönségnek.

Az esemény során a műsorvezetői megnyilatkozások elsősorban az emelkedettség fenntartásához, a rendezvény rangjának közvetítéséhez járulnak hozzá, és kisebb mértékben érvényesül a sportolói közösségre is utaló, a közelítést erősítő formák szerepe.

19.3.2. A helyzet formalitását, protokolláris jellegét hangsúlyozó elemek

A személyközi viszonyok nyelvi alakítását az esemény során alapvetően meghatározzák a rendezvény és a résztvevők társas szerepének fontosságát kiemelő nyelvi konstrukciók. Az új megszólalók, azaz a díjat átadók és a díjazottak is tipikusan köszöntő, üdvözlő formulákkal nyitják megszólalásukat, amelyek igen gyakran vokatívuszi elemet is tartalmaznak. Az üdvözlő aktusok formális jellegűek, sokszor önöző formájúak.

- (7) Jó estét kívánok! Szeretettel köszöntök mindenkit! Nagyon örülök, hogy itt lehetek Önökkel! (Rákosi Gyula, az MLSZ életműdíjasa)

A helyzet formalitásának kidolgozásához a hivatalos rangok, pozíciók említő és vokatívuszi formában egyaránt szereplő előfordulásai is hozzájárulnak. ahogy a (8) példában is.

- (8) Fogadják sok szeretettel Tarlós Istvánt, Európa sportfővárosának, Budapestnek a főpolgármesterét! Tarlós István! (Mohai Bence)

A (9ab) közvetítésrészletekben a hivatalos jelleget fokozzák azok a halmozott megszólítások is, amelyek részletezik a közléshelyzetet, a résztvevők szerepét, funkcióit sorakoztatva fel:

- (9a) Tisztelt Hölgyeim és Uraim, kedves Vendégek, tisztelt Díjazottak és Jelöltek!
(dr. Szabó Tünde, sportért felelős államtitkár)
- (9b) Jó estét kívánok mindenkinek és üdvözljük a Bajnokokat, Szervezőket, Vendégeket! (Rátgéber László, kosárlabdaedző)

A protokolláris helyzet megalkotásához járul hozzá az a nyelvi megoldás is, amelyben a Magyar Olimpiai Bizottság elnöke harmadik személyben, az illeizmus alakzatával (vö.

Zwicky 2007) élve utal saját magára, a pozíciójának megnevezése révén megvalósuló perspektivizációval a hivatalosság mozzanatát erősítve:

- (10) A Magyar Olimpiai Bizottság elnöke ma egy olyan kivételes helyzetben van, hogy hozzájárulhat egy ilyen méltánytalan helyzet ellensúlyozásához...
(Kulcsár Krisztián, a MOB elnöke)

A pozíciók folyamatos megnevezése, a köszöntő és üdvözlő aktusok sokasága egyrészt az alkalom ünnepélyes jellegéhez, rangjához igazodik, másrészt a számos szereplőt felvonultató, önmagában is nyilvános, illetve a televízióban és online is közvetített eseményhez sajátosságainak megfelelően fenntartja a váltakozó szereplők azonosításának lehetőségét is.

19.3.3. Az ünnepélyesség oldása, a közvetlenség szerepei

Az attitűdjelölő deiktikus elemeknek a hivatalos jelleg nyelvi kidolgozása mellett az annak részben ellentmondó, és így heterogén stílusminőséget létrehozó, személyes, bizalmas, közelítő nyelvi viselkedésben is szerepük van. Az ünnepélyesség nyelvi feloldása egyrészt a sportolók és résztvevők közvetlenségének, lazaságának felmutatását szolgálja, másrészt pedig a sportolói csoporttudat, összetartozás, közösségi jelleg megteremtéséhez járul hozzá a rendezvényen.

Az ünnepélyes, hivatalos jelleg megtörése felismerhető egyrészt a közönséghez fordulásban, másrészt az egyes szereplők közötti viszonyokban, azok személyességének színre vitelében is: a díjátadó párok közötti; a csoportban, közösen díjat átvevők közötti; illetve a díjátadó és a díjazott közötti helyzetekben egyaránt.

A közönséghez fordulás lazításának sajátos eszköze, amikor a megszólalók első megnyilatkozása nem az üdvözlés, a köszöntés aktusa, hanem a saját helyzet, illetve a közönséghez való viszonyra való reagálás, a zavart oldó önreflexió:

- (11) Fú, Úristen, 200 a pulzusom, nagyon meleg van itt, talán először van rajtam csokornyakkendő életemben! (Bánhidi Ákos, az év edzője)

Közelítő szerepe lehet annak is, hogy a közönséghez fordulva más szereplőket keresztneven, beceneven említenek meg a megnyilatkozók, a bizalmas formák ugyanis a közösség, az összetartozás mutatói is ebben a helyzetben. A (12) példában, Liu Shaolin Sándor megszólalásában a helyzet megjelenítése egészül ki testvérenek, versenyzőtársának ilyen említésével.

- (12) Úristen, de sokan vannak! Szeretettel köszöntök mindenkit! Ádónak is megígértem, hogy nem fogok sokat beszélni... (Liu Shaolin Sándor, rövidpályás gyorskorcsolyázó)

A tömegkommunikációs megszólalások tipikus Önöz formáinak (lásd bővebben 3. fejezet) lazításaként jelenhet meg azt kiegészítve a tegező forma. Kamuti Jenő díjátadó szövege jól mutatja ezeknek a lehetőségeknek az egymást erősítő hatását, együttműködve a szintén társas közelítő szerepű humor eszközével is, a díjat *váza*-ként nevezve meg:

- (13) Mielőtt kinyitnám ezt a borítékot, engedjék, engedjétek meg... nagy örömmel és megtiszteltetésnek véve veszek Önöknél részt és adhatunk át Ritával [Kőbán Rita kétszeres olimpiai bajnok kajakozóra utalva] együtt a győztesnek egy ööö... vázát... asszem. (Kamuti Jenő, olimpiai bajnok atléta)

A hallgatóság, a befogadók mint szolidáris közösség megalkotásán túl fontos, illetve azt kiegészítő szerepe a bizalmas jellegű megszólításoknak, említéseknek a személyes viszonyok színre vitele, a nyilvánosság előtti megjelenítése is. Meghatározó példája ennek a közösen díjat átadó olimpiai bajnok vízilabdázók párbeszéde:

- (14) – Sok szeretettel köszöntünk mindenkit, köszönjük szépen a lehetőséget, nagy öröm számomra, hogy Kósz Zoli [olimpiai bajnok vízilabdázó] bajnoksággal adjuk át...
–... én is örülök, Gergő!
(Kiss Gergely, Kósz Zoltán, vízilabdázók)

19.3.4. A stílus társas deiktikus szerepe

Az elemzés során kiemelt szerepű személyjelölő elemek, megszólítások mellett az esemény társas jellegének kettősségét, az ünnepélyesség és a személyesség közötti folyamatos oszcillációt a stílus heterogenitása is megmutatta, jelezve azt, hogy a stílusminőségek is értelmezhetők az attitűdöt jelző deiktikus elemekként (vö. Tátrai 2017: 974). Egyértelműen jelezték az esemény során az ünnepélyesség oldásának, a társas közelítésnek a szándékát a már említett humoros elemek is. A stílusbeli kevertség meghatározó példája volt a rendezvényt felvezető zenei produkció során az előadónak a közösséghez való fordulása (15), amelyben a hivatalosságot jelző önöző formában jelenik meg a koncerten való sikítésre való felszólítás, a cselekvés jellege révén mégis közvetlenséget és lazaságot feltételezve.

(15) Jó estét kívánok, köszöntöm Önöket a Nemzeti Színházban! Tudom, lesz még rá alkalom, de bemelegítésképpen kérnék egy hatalmas sikítást Önöktől!
Még egyszer: egy nagy sikítást kérünk szépen! (Puskás Péter, énekes, előadó)

A stílus viszonyjelölő szerepe az elemzett ünnepség során összhangban van az attitűddeixis személyjelölő konstrukcióival, a megszólítási és említési gyakorlatokkal, mégpedig a hivatalos hangvétel bizalmas, közösséget teremtő elemekkel kiegészülő megvalósítása révén.

19.4. ÖSSZEGZÉS

Az elemzés egy tömegkommunikációs eszközök által közvetített ünnepélyes esemény nyelvi anyagában vizsgálta az attitűddeixis, azonbelül is elsősorban a megszólítás és a személyemlékezés műveleteit, amelyek működése a nyelvi cselekvések szintjén mutat rá napjaink kommunikációs kultúrájának egyik legfőbb jellemzőjére, a kommunikációs helyzetek és szerepek konvergenciájára (Andok 2016: 37–63). A vizsgált műsorokban ugyanis egyszerre jelenik meg a személyközi, a nyilvános és a közvetített kommunikációs helyzet, és ezt az összetettséget az attitűddeixis műveletei érzékenyen képesek

érezkeltetni. Emellett az attitűddeixis műveletei hozzájárulnak annak a helyzetnek a nyelvi alakításához is, hogy az elemzett nyilvános médiaesemények egyes megnyilatkozási egyszerre több szerepben vannak jelen: a sportolók egyrészt egy viszonylag zárt sportolói közösség tagjaként, másrészt a közvéleményre hatást gyakorló közszereplőként nyilvánulnak meg. Az elemzés eredményei azt mutatják, hogy az attitűddeixis műveleteinek sokfélesége dinamikusan igazodik a társas helyzethez. A megszólítások, köszöntések, bemutatások és önbemutatások változatainak összjátéka hozzájárul ugyanis egyfelől az ünnepélyes hangnem, a formális keretek biztosításához, másrészt a közösségi jelleg, az egy csoporthoz tartozás érzékeltetéséhez, a személyes kapcsolatok nyilvános megjelenítéséhez, illetve a szórakoztató jelleg érvényesítéséhez is.

20. TEGEZÉS, MAGÁZÁS, MEGSZÓLÍTÁS A *CsERNOBIL* CÍMŰ MINISOROZAT MAGYAR SZÖVEGVÁLTOZATAIBAN

Önt nem hibáztathatják, igazató elvtárs!

A fejezet célja az attitűddeixis legtipikusabb műveleteinek, a tegezés és magázás változatainak és a megszólításhasználatnak a vizsgálata egy angol nyelvű sorozat magyar szövegváltozataiban. A *CsERNOBIL* című amerikai–brit televíziós minisorozat (lásd Források) az 1986-os, a késői szocializmusban bekövetkezett atomkatasztrófát dolgozza fel, történeti hitelességre törekedve. A megszólítások és a tegezés-nemtegezés szokásrendjét tekintve érdekes kérdés, hogy a magyar szövegváltozatok mennyire képesek a társas viszonyokat úgy megjeleníteni, hogy az illeszkedjen egyrészt a befogadók nyelvi-kulturális normáihoz, másrészt az adott korszak hierarchikus viszonyairól megalkotott képükhöz, esetleges tapasztalataikhoz is, miközben megfelelnek a felirat- és a szinkronszövegek formai és technikai követelményeinek is.

20.1. MEGSZÓLÍTÁSOK AZ AUDIOVIZUÁLIS FORDÍTÁSBAN

Az audiovizuális fordítás képileg kísért szövegek, filmek és multimediális tartalmak nyelvi összetevőjének fordítását jelenti. Egyes változatai, a szinkronizálás, a feliratozás, a hangalámondás és a hangbemondás különböző technikákat követelnek meg, amelyek hatással vannak a megszülető szövegváltozatokra is (Ranzato–Zanotti 2018). Az audiovizuális fordítás minden típusában érvényes, hogy a hangzó vagy írott szövegek módosításának, az esetleges átalakítási műveleteknek határt szab az állandó mozzanatot jelentő képi kód (Lakatos–Báldy 2012: 72).

A filmek, sorozatok párbeszédeinek fordításában a hitelesség tekintetében meghatározó szerepe van a társas viszonyok nyelvi alakítási módjainak (Woźniak–Hołobut 2018), a képileg megalkotott szociális szerepviszonyoknak és szociális távolságnak összhangban kell lennie a célnyelven nyelvíleg megalkotott viszonyokkal és távolsággal.

Az attitűdjelölő deiktikus elemek mindegyike kultúraspecifikus jelenség (Vermes 2004; Heltai 2013), fordításuk minden szövegtípusban kulturális egyeztető műveleteket igényel. Az audiovizuális fordítás folyamatában a szövegeket szükséges összehangolni a vizuális kóddal, másrészt a célnyelvi kultúra társalgási, párbeszédközpontú gyakorlataival is. A megszólítások, köszönések, az udvariassági formulák, rituálék, szólások, a humor, irónia nyelvi megnyilvánulásai, a káromkodások és a kollokvialis lexikai elemek a nyelvhasználat reáliáiként is értelmezhetők (Lakatos-Báldy 2012: 76).

House funkcionális-pragmatikai fordításértékelési modelljében (1997: 107) a megszólítás műveletei az interperszonális viszonyokat tükröző diskurzushangvétel megalkotásának részeként értelmeződnek. A diskurzushangvétel a kommunikációs partnerek közötti viszonyt, a beszélő és befogadó közötti társadalmi-szociális kapcsolatot, a közöttük lévő szociális távolságot jelzi.

A tegezés-magázás és megszólítás kérdése az audiovizuális fordítások kutatásában fontos szerepet játszik. Ezen belül is különösen nagy szakirodalma van az angolból a T/V-formákat megkülönböztető nyelvekre fordított filmek vizsgálatának (Ulrych 1996: 139–60; Bruti–Perego 2008: 11–51; Bruti–Zanotti 2012: 167–92; Szarkowska 2012). Magyar viszonylatban spanyol (Lakatos-Báldy 2012, 2015) és japán (Somodi 2015ab) összevetésben vizsgálták a megszólító elemeket az audiovizuális fordításban.

20.2. A VIZSGÁLAT ANYAGA ÉS MÓDSZEREI

A tanulmány a *Csernobil* című (eredeti címe: *Chernobyl*), 2019-ben bemutatott, öt epizódból álló, Johan Renck rendezésében készült amerikai–brit televíziós minisorozat teljes angol szövegének megszólító műveleteit veti össze a magyar szinkron és a magyar felirat teljes szövegének megfelelő műveleteivel. Az HBO és a brit Sky koprodukciójában készült sorozat témája az 1986 áprilisában történt csernobili atomkatasztrófa, illetve a következmények elhárításával kapcsolatban tett intézkedések.

A jelenleg minden idők egyik legsikeresebb sorozatának tartott filmet Magyarországon már egy nappal a premier után bemutatták, az HBO GO kínálatában magyar

szinkronnal és felirattal is elérhető. A szinkron a Mafilm Audio Kft. munkájaként készült, Hanák János fordításában, a feliratok fordítása Lunczer Gábor munkája.

A vizsgált fordítások a kulturális reprezentációk, átváltások tekintetében több szempontból is sajátos helyzetet jelentenek. A sorozat fikciós jellegű, de a történelmi eseményeket tekintve átfogó dokumentarista igénnyel, az eredeti szereplők, viszonyok reprodukálásának, hiteles felidézésének szándékával készült. A forgatókönyvíró, Craig Mazin a fellelhető források és dokumentumok szinte mindegyikét feldolgozva, több esetben szinte teljes egészében rekonstruálta az archív felvételeket, vagy a hivatalos jelentésekben elhangzó mondatokat építette be a szövegébe. A sorozat egyik meghatározó sajátosságának tartják ezért az autentikus atmoszférateremtést, amelyben „korhűen, a legutolsó Ladára, tömbösített panelházra és frissen dauerolt frizurára is gondos figyelmet fordítva teremtették újra a nyolcvanas évek Ukrajnáját” (Soós 2019).

A történetben meglevenedő társas viszonylatok, emberi kapcsolatok tipológiáját tekintve meghatározónak számítanak a munkakapcsolatok, a munkatársi viszonyok. Azon belül megtalálhatók egyrészt a szoros szimmetrikus viszonyok, másrészt a hierarchikus, erősen aszimmetrikus kapcsolatok, illetve a formális helyzetekhez igazodó, kifejezetten hivatalos viszonyok is. Meghatározó a történetben a két főbb szereplő, Scserbina főtitkárhelyettes és Legaszov atomkutató, a tudós és a politikus kapcsolata, amely fokozatosan válik egyre szorosabbá. A megszólítás, tegezés-nemtegezés műveleteit tekintve a társas kapcsolatok megjelenítésében különösen a hierarchikusság fokozatainak megjelenítése kerül előtérbe, illetve a politikai, katonai irányításhoz kapcsolódó nyelvi viszonyok ábrázolása. A munkakapcsolatokon kívül néhány jelenetben családi, párkapcsolati viszonyok, orvos-beteg, ápoló-beteg viszonyok is megjelennek a filmben.

Az elemzés során a teljes szövegben vizsgáltam és kódoltam az összes tegező és nemtegező alakot, azaz a kötött, mondatba épülő megszólításokat, a tegezés és nemtegezés inflexiók morféimákkal jelölt változatait (Braun 1988), a megszólító névmásokat (*te, maga, ön*), illetve az apellatívnek is nevezett (Szarkowska 2012) vokatívuszi formák mindegyikét. Az apellatív formák tekintetében megkülönböztettem a keresztnéven szólítás (pl. *Ljudmila*), a vezetékneven szólítás (pl. *Fomin*), a

vezeték és apai néven szólítás (pl. *Valerij Alekszejevics*), a névelemet és státuszjelölő elemet tartalmazó megszólítás (pl. *Fomin főmérnök*), a névelemet és társjelölőt (pl. *Legaszov elvtárs*) tartalmazó megszólítások változatait, a státuszjelölő és társjelölő elemek kombinációit (pl. *igazgató elvtárs*), a névelemet, státuszjelölőt és társjelölőt is tartalmazó összetett megszólításokat (pl. *Szitnyikov főmérnökhelyettes elvtárs*), illetve az olyan státuszjelölő (pl. *professzor*) és társjelölő (pl. *uraim, elvtársak*) elemeket, amelyek önmagukban is állhatnak megszólításként. A nominális megszólítások esetében kiemelten vizsgáltam az adott korszakot megidéző *elvtárs* megszólítás kérdését.

20.3. A MEGSZÓLÍTÁS VÁLTOZATAI ÉS ALKALMAZÁSÁNAK STRATÉGIÁI

Az anyag feldolgozása során a következő kutatási kérdésekre kerestem választ: (i) hogyan jelennek meg nyelvileg a különböző magyar nyelvű szövegváltozatokban az ábrázolt társas viszonyok, hierarchikus szerepek, illetve a társas közelítés, távolítás, érzelmi erősítés változatai, (ii) mennyiben különbözik, és miben egyezik meg a megszólítás műveleteit tekintve a szinkron és a felirat szövegváltozata, (iii) milyen fordítói stratégiák ismerhetők fel a tegezés-nemtegezés, megszólítások alkalmazásában.

20.3.1. A tegező és nemtegező formák társas jelentései

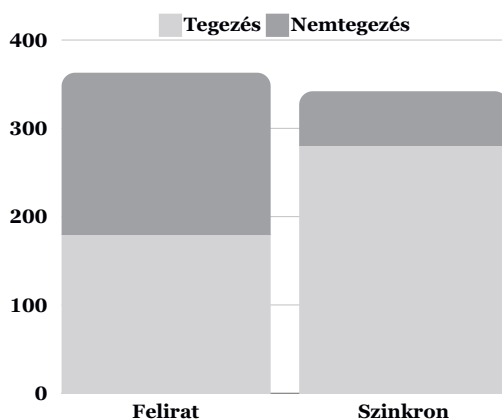
Az angolból magyarra fordított szövegekben az összetettebb, hierarchikusabb társas viszonylatok megjelenítéséhez elengedhetetlen a tegezés és nemtegezés, azaz a T- és V-formák változatainak alkalmazása (vö. Klaudy 2017). A fordításban érvényesülhet az eredeti szövegben meglévő társas deiktikus elemek és műveletek (nominális megszólítások, stiláris változatok) funkcionális megfeleltetése; a megjelenített társas viszonyokhoz, hierarchikus szerepekhez, érzelmi váltásokhoz illeszkedő célnyelvi megoldások pedig egyrészt a befogadó kognitív környezethez, másrészt pedig a megjelenített kulturális környezet normájaihoz is igazodhatnak.

Mindkét vizsgált szövegváltozatban tegeződő formában valósul meg a szoros munkatársi viszonyok, párapcsolat, szomszédsági viszonyok nyelvi kapcsolattartása; illetve egyaránt nemtegező megoldások jellemzik a szinkront és a feliratot is a

formális helyzetek, politikai ülések, hivatalos viszonylatok, orvos-beteg kapcsolat megjelenítésében.

Az eltérő stratégiaválasztást mutatja azonban, hogy szinkronban kiugróan magasabb a tegezõ megoldások száma, mint a feliratban (1. ábra). A szinkron 363 beszédpartnerre utaló formája közel azonos arányban oszlik meg a tegezõ és nemtegezõ formák között, a felirat 342 ilyen megnyilatkozásából viszont csak 61 tegezõ formájú.

A nagymértékû eltérést a néhány meghatározó viszonytípusban választott különbözõ fordítói stratégia okozza. A szinkron az erõtéljesen hierarchikus munkatársi viszonyok ábrázolásában a fölérendelt fél megnyilatkozásait nem kölcsönös T-vel adja vissza; a fölérendelték részérõl tipikusan a katonai vezényszavak, parancsok is tegezõ formában hangzanak el. A feliratban ezekben a helyzetekben kölcsönös V szerepel, tipikusan *maga* névmással kiegészülve.

1. ábra. A tegezés és nemtegezés aránya a magyar szövegváltozatokban

A főnõktõl az alacsonyabb beosztásúhoz címelve semleges közlésekben is megmutatkozik ez az eltérés (1a), emellett azonban az olyan dühös, indulatos közlések, amelyek esetleg a tegezõ formára való váltást is indokolhatnák (1b), szintén ebbe az eltérõ megfeleltetési stratégiába épülnek be:

(1a) Have you called Fomin?

szinkron: *Felhívtad Fomint?*

felirat: Fomint már *felhívta?*

(1b) What's wrong with you?

szinkron: *Eszednél vagy?*

felirat: Mégis mi *baja van magának?*

A felrobbant reaktor tetejére felküldött katonákkal Tarakanov tábornok a szinkronban mindvégig tegező, a feliratban magázó formát használ. Ennek egyrészt a biztatást, bátorítást kifejező közelítő funkciója is van, másrészt a parancsok, utasítások közvetlenségét is erősíti, ahogy a (2) példa is mutatja.

(2) The Soviet people have had enough of this accident. They want us to clean it up, and we are entrusting you with this serious task.

szinkron: A szovjet népnek elege van ebből a balesetből. El kell takarítanunk, és most *rátok* hárul ez a súlyos feladat.

felirat: A szovjet népnek elege van ebből a balesetből. Azt akarják, hogy takarítsuk el, mi pedig komoly feladatot bízunk *magukra*.

A fölülről lefelé történő kommunikáció T/V-stratégiáival összhangban a szinkron szövege él a T-forma lekezelést kifejezni képes szerepével az alárendelthez forduló közlésekben, erőteljes parancsokban, felszólításokban. Ezt a társas jelentést mutatja például az a jelenet (3), amelyben Scserbina, a minisztertanács elnökhelyettese parancsot ad a pilótának, hogy repüljön a felrobbant reaktor felé.

(3) Get us over that building, or I'll have you shot.

szinkron: Ha nem *repülsz* fölé, *lelövetlek!*

felirat: *Repüljön* az épület fölé, vagy *lelövetem magát!*

Azt, hogy a T/V aszimmetriája az életkori viszonyoktól is függ, jól példázza, hogy az evakuálást végrehajtani igyekvő fiatal katonát a neki ellenálló 82 éves nő a szinkron változatban tegezi, ahogyan a (4) részlet is mutatja. Ez a megoldás is illeszkedik abba az eltérésbe, hogy a szinkron a T-forma társas jelentéseinek jóval több változatát érvényesíti, mint a feliratszöveg.

(4) Do you know how old I am?

szinkron: *Tudod, hogy hány éves vagyok?*

felirat: *Tudja maga, hány éves vagyok?*

A szinkron a munkatársak közötti tegeződés szolidaritásjelölő szerepére is épít. Az (5) részlet hangzó változatában Fomin, az erőmű főmérnöke tegezve fordul helyetteséhez, miközben a felirat magázó formát alkalmaz, azonban nominális megszólításként az angol eredetivel egyezően mindkét változatban vezetéknevi megszólítás szerepel.

(5) Sitnikov, You are a nuclear engeneer so am I.

szinkron: *Szitnyikov, nukleáris mérnök vagy, akárcsak én!*

felirat: *Szitnyikov, maga nukláris mérnök, ahogy én is!*

A szinkron jóval több T-formát alkalmazó fordítói stratégiája azzal is együtt jár, hogy számos aszimmetrikus, nem reciprok megszólítási helyzet érvényesül benne. Bár ez a mai magyar megszólítási gyakorlatokat ismerő befogadók normája szerint nem tipikus helyzet, a nem kölcsönös megszólítások mégis alkalmasnak tűnnek a sorozatban megjelenített társas viszonyok érzékeltetésére, mert érzelmi hatásuk révén éppen a korszakra jellemző hierarchikus kiszolgáltatottságot, tehetetlen alárendelt szerepeket képesek érzékeltetni.

A szinkronban megvalósuló kölcsönösen tegeződő munkatársi viszonyok (pl. az Uljana Komljuk atomenergetikai kutató és egy másik kutatóintézetben dolgozó kolléganője közötti telefonhívás) a nyelvi szolidaritás megteremtésével a célnyelvi gyakorlat aktuális normáját mutatják fel.

20.3.2. A nemtegezés és tegezés közötti váltás társas jelentésének stratégiái

A tegezés és nemtegezés társas jelentéseinek érvényesítése a két lehetőség közötti váltásokban is kimutatható. A szinkron több esetben is él A V-ről T-re váltással mint az érzelmi közelítés eszközeivel. Scserbina az erőmű dolgozóit önfeláldozásra buzdító beszédében, a lelkesítés közben a szinkron verzióban áttér a tegezésre, az erőteljes nyelvi közelítéssel fokozva a közlés a meggyőző erejét:

- (6) You will do it, because must be done. [...] But I'm making my peace with it.
And now you make yours. And go into that water!
szinkron: *Meg fogják tenni, mert muszáj. [...] De megbékéltem, tegyetek ti is így! Menjetek be oda!*
felirat: *Megteszik, mert meg kell tenni. [...] De belenyugszom, ahogy most Önöknek is bele kell. Menjenek be a vízbe!*

A történet meghatározó mozzanata, hogy a két főszereplő, Valerij Legaszov, a Kurcsatov Intézet atomenergetikus igazgatóhelyettese, illetve Borisz Scserbina a minisztertanács elnökhelyettesének, a válsághelyzet kutató és politikus vezetőjének a kapcsolata egyre szorosabbá, bizalmasabbá válik. Az angol szövegben ezt a keresztnévi megszólításra váltás érzékelteti, amely először egy olyan jelenetben történik meg, amelyben Scserbina a baleset következményeinek a saját sorsukra való hatásáról kezdeményez beszélgetést:

- (7) Well... In a sense it would seem we've gotten off easy then, Valery.
szinkron: *Hát, akkor úgy tűnik mi egész jól megúsztuk, barátom!*
felirat: *Nos, mi azért mondhatni, könnyen megúsztuk, Valerij!*

A kapcsolat bizalmasabbá válását a felirat az angol szöveghez hasonlóan a keresztnéven szólítással érzékelteti. Mivel a célnyelvi kultúrában a keresztnéven szólítás nem jelent ilyen mértékű bizalmasságot, semleges, magázódó viszonyban is elképzelhető,

a szinkron a *barátom* nominális megszólítással érzékelteti a társas távolság csökkenését. A szinkronban ettől a mozzanattól kezdve mindvégig következetesen tegeződő viszonyban van a két szereplő (vö. Heltai 2013: 41), a feliratban azonban ennek a jelenetnek nincsen a T/V-választást meghatározó szerepe, a kutató és a politikus végig nemtegező viszonyban marad. A feliratban a közeledést a keresztnévi megszólítások, illetve a szöveg korábbi részében előforduló *ön* megszólító névmás helyett a következetesen alkalmazott *maga* jelzi.

(8) For god's sake, Boris – you were the one who mattered the most.

szinkron: Az isten szerelmére, *Borisz! Te voltál* az, aki a leginkább számított.

felirat: Az isten szerelmére, *Borisz! Maga* számított itt leginkább.

A sorozat orosz nyelvű feliratos változata ebben a tekintetben ugyanazt a stratégiát alkalmazza, mint a magyar szinkron, az eddig magázó viszonyban lévő szereplők a keresztnévi megszólítást alkalmazó jelenettől kezdve tegeződnek.¹⁴

A két főszereplő viszonyának alakulása a sorozat első részében egy alkalommal reflektált helyzetben is előkerül: felmerül a V-formáról T-re történő váltás problémája. A tudós a veszélyhelyzet mértékére figyelmeztető megnyilatkozásában, felindult lelkiállapotban, éppen megpillantva a lángoló atomerőművet keresztnéven szólítja a politikust, aki pedig határozottan elutasítja azt. A feliratban ez a párbeszéd egyszerű megfeleltetésként, míg a szinkronban tegezésre váltásként értelmezve jelenik meg:

(9) – Boris...

– Don't use my name!

szinkron: –*Hallgass rám!*

–Ne tegezzen!

felirat: –*Borisz...*

– Ne használja a nevem

¹⁴ A sorozat orosz nyelvű feliratozásának T/V viszonyairól kapott adatokért köszönettel tartozom Heltai Pálnak.

A fordításokban megmutatkozó eltérés részben valószínűleg visszavezethető arra a tényezőre, hogy a képi, hangzó és írásbeli kódok együttműködése miatt a feliratban kevésbé érvényesíthető az átértékelés, honosítás stratégiája (vö. Lakatos-Báldy 2012), másrészt azonban összhangban van tegezés-magázás dinamikájának a szinkronban erőteljesebben jelenlévő megoldásaival is.

20.3.3. A nemtegezés változatai

Napjaink magyar megszólítási gyakorlataiban a nemtegező viszonyon belül elkülönül a *maga* és az *ön* megszólító névmások társas jelentése (lásd bővebben 4. fejezet). A szinkron és a felirat egyaránt alkalmazza mindkét megszólító névmást, azonban eltérő gyakorisággal és részben eltérő stratégiákba illeszkedve. A két névmás használati módjai és megítélése nem egységes a célnyelvi beszélőközösségben. Társas jelentésüket tekintve meghatározó mozzanat azonban, hogy a *maga* a nemtegezésen belüli bizalmas viszonyt jelent, keresztnévvel kiegészülve inkább ez használatos, tipikusan a fölérendelt fél használja, és bántó, sértő közlésekbe épülve is inkább ez a változat fordul elő. Az *ön* változat távolságtartóbb, de tiszteletadóbb is egyben, a formális, hivatalos viszonylatok megszólító névmása.

A szinkron és a felirat szövegváltozatai egységesek abban a tekintetben, hogy a kifejezetten hivatalos, formális helyzetekben, a fölérendelthez szólva mindkettő az *ön* változatot használja. Gyatlov, az erőmű főmérnökhelyettese mindkét változatban önöző formában menti fel az igazgatót a felelősség alól:

(10) No one can blame you for this, Director Bryukhanov!

szinkron: Önt nem hibáztathatják, igazgató elvtárs!

felirat: Önt senki sem hibáztatja, Brjukanov igazgató úr!

A nemtegezés lehetőségeit tekintve abban is megegyeznek a szövegváltozatok, hogy a munkatársak közötti egyenrangú, de mégis eltérő szerepeket megjelenítő kapcsolatokban kölcsönösen magázó helyzeteket alkalmaznak. Így például Legaszov és Homjuk esetében a férfi és nő közötti kapcsolat, a szoros együttműködés ellenére, a befogadó

célnyelvi gyakorlathoz igazodva indokolja a nemtegező és azon belül magázó forma használatát, ahogy ezt a (11) részlet is mutatja.

(11) You told me to find out what happened.

szinkron: *Maga* azt mondta, tudjam meg mi történt!

felirat: *Maga* mondta, hogy derítsem ki mi történt!

A névmásválasztás tekintetében a felirat néhány esetben olyan hivatalos helyzetekben is a *maga* formát érvényesíti, amikor a szinkron a formálisabb *ön* változatot. Ilyen például Scserbina és Legaszov legelső párbeszéde (12) vagy az utolsó részben a tárgyalás néhány jelenete.

(12) You're an expert on RBMK-reactors, correct?

szinkron: *Ön* az RBMK-reaktorok szakértője, igaz?

felirat: *Maga* az RBMK-reaktorok szakértője, igaz?

A *maga* névmás előfordulásainak száma a feliratban több mint kétszerese a szinkronénak. Ennek egyik meghatározó oka az a tegezés és magázás megoszlásánál már ismertetett jelenség, hogy számos, a szinkronban tegező kapcsolat, a feliratban a nemtegezés magázó változatoként valósul meg.

A *maga* névmás előfordulásának a szinkronban és a feliratban megmutatkozó kiugróan magas eltéréséhez az is hozzájárul, hogy a felirat olyan helyzetekben is hangsúlyosan szerepelteti, ahol a szinkron – bár egyértelműen magázó közlésbe épülve – a névmást kihagyó formákkal él. Csarkov, a KGB elnökhelyetteseként a sorozat csúcspontjának egyik párbeszédében mindkét szövegváltozatban magázó formában vádolja Legaszovot, de a *maga* névmás csak a feliratban jelenik meg nyomatékos pozícióban:

(13) ...but what I want the most is for you to know that I know. You're not brave.

You're not heroic. You're just a dying man who forgot himself.

szinkron: Csak azt akarom, hogy tudja, hogy tudom, nem bátor, nem hősies, csak haldoklik és elragadtatta magát.

felirat: ... leginkább azt szeretném, hogy tudja – én tudom. *Maga* nem bátor. *Maga* nem hősies. *Maga* csak egy haldokló ember, aki megfedkezett önmagáról.

Az önözés és magázás eltérő társas jelentései hozzájárulnak mind a felirat, mind a szinkron társas dinamikájának működéséhez, a feliratban a gyakoriság miatt a nem-tegezés semlegesebb, illetve bizalmasságot kifejező lehetőségeire is építve.

20.3.4. A nominális megszólítások változatai

A sorozat angol szövegének nominális megszólításait tekintve a keresztnéven és vezetéknéven szólítás mellett, a hivatalos helyzetek sokasága miatt elsősorban a formális, pozícióra utaló elemek érvényesülnek. Az angol szöveg a megjelenítés hitelessége, az ábrázolt szovjet világ életszerűségének megteremtése érdekében a nominális megszólításokat tekintve két elidegenítő jellegű, atmoszférateremtő nominális megszólítási módot is alkalmaz. Az egyik az orosz *tovariscs* 'elvtárs' (vö. Osváth 2007) megfelelőjének, a *comrade* megszólításnak az alkalmazása. Ez a megszólítás az angolban speciális konnotációval használatos, egyik tipikus társas szerepe a kommunista diktatúrák világának megidézése (vö. Dean 2017).

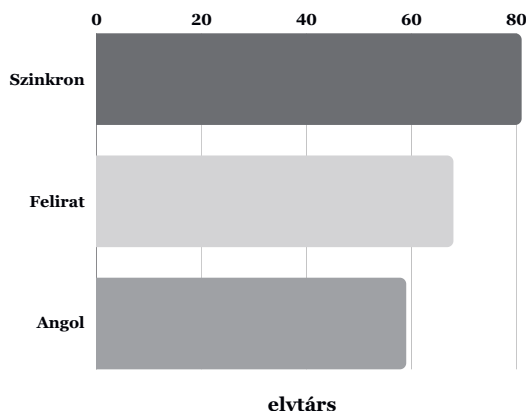
A másik ilyen, a szovjet világot megidéző, bár az angol szövegben viszonylag kis számban alkalmazott megszólítási mód a *keresztnév + apai név* kettősén történő szólítás. Ez a megszólítási mód minden szintéren nagyon elterjedt, bizonyos mértékű közelséget feltételez, ugyanakkor udvarias, tisztelettudó, tehát alkalmazható magasabb beosztású kollégával, tanárral is. Ezt a bizalmas tiszteletadást fejezi ki a használata például abban a jelentben, amikor Csarkov, a KGB elnökhelyettese a Bécsben sikerrel szereplő Legaszovnak gratulál.

(14) I don't think there's anything humble about you, Valery Alexeyevich.

szinkron: Ugyan kérem, ne játssza meg magát, *Valerij Alekszejevics!*

felirat: Ne szerénykedjen nekem, *Valerij Alekszejevics*.

Az *elvtárs* megszólításnak a különböző szövegváltozatokban való előfordulási arányát tekintve sajátos, hogy a magyar verziókban jóval több szólításként és említésként is a száma (2. ábra), ugyanis a magyar változatok, az adott történelmi és társas közeget jobban ismerő, arról még részben emlékekkel rendelkező közönségnek készülnek, amelynek számára az adott helyzet a politikailag motivált megszólítások révén válhat hitelessé. A megjelenítettől eltérő nyelvi közeg ellenére a fordítás az adott szempontból mégis nagyon hasonló szociokulturális háttérrel rendelkező befogadó környezet számára készül, így az *elvtárs* elem gyakoriságában egy sajátos „visszahonosítási” műveletet feltételezhetünk (vö. Heltai 2008: 64–65).

2. ábra. Az *elvtárs/comrade* megszólítás előfordulása

A szinkron még a feliratnál is több esetben él az *elvtárs* elem betoldásának vagy az arra való cserének a műveltével, minden esetben a korszakhoz hívebben mutatva be a társalgási gyakorlatokat, hiszen az elvtársozás az igazgató (10) és a professzor (15a) megszólításában, illetve egy értekezlet megnyitásában (15b) is szokásos formaként érvényesült a megjelenítetthez részben hasonló társadalmi viszonyok között. A szinkron a jelenkori célnyelvi norma mellett tehát a kései szocializmus viszonyrendszereiről, megszólítási szokásairól meglévő emlékeket, sematikus tudást is aktiválja:

(15a) All right, professor. Professzor Legaszov!

szinkron: Készen állnak, *professzor elvtárs! Legaszov elvtárs!*

felirat: *Professzor úr, már várják Önt! Legaszov professzor!*

(15b) Gentlemen, welcome!

Jó estét, *elvtársak!*

Uraim, üdvözlöm önöket!

Ahogyan a példák jelzik, a magyar változatokban az *elvtárs* önállóan, névelemmel és státuszjelölő elemmel kiegészülve is előfordul. A szinkronban emellett olyan, a használatban kevésbé jellemző kombinációk is szerepelnek, amelyekben névelem és pozíciójelölő elem egyaránt áll mellette: *Garanyin főtitkárhelyettes elvtárs, Fomin főmérnök elvtárs*. Ezek a többelemű megszólítások a magyar szinkron átalakító műveletei révén jönnek létre, az *elvtárs* elem átfogó, nagyon széleskörű használatának stratégiája révén:

(16) Deputy Secretary Garanin.

szinkron: *Garanyin titkárhelyettes elvtárs!*

felirat: *Garanyin főtitkárhelyettes!*

A magyar verziókban így összességében nemcsak több *elvtárs* megszólítás szerepel, hanem jóval többféle változatban, kombinációban fordul elő. Bár összességében a szinkron gazdagabb ennek a formának a változataiban, az *elvtársnő* variációi (*elvtársnő, atomfizikus elvtársnő, Homjuk elvtársnő*) pedig a feliratban fordulnak elő néhány alkalommal.

A szinkronba betoldott *elvtárs* megszólítások annak ellenére is jóval magasabbá teszik ezeknek a formáknak a számát, hogy néhány esetben a terjedelmi korlátok miatt elmarad a szóbeli magyar szövegből az apellatív megszólítás.

(17) I'm a career party man. You should watch your tone, *Comrade Legasov*.

szinkron: Vigyázzon mit mond, én magam is pártkáder vagyok!

felirat: Vigyáznia kéne mit mond, én is párthivatalnok vagyok, *Legaszov elvtárs!*

Mind az angol, mind a magyar szövegváltozatok nagy számban tartalmaznak pusztá vezetéknéven szólítást (5-ször). Ezek az apellatív formák a célnyelvi gyakorlatban szokatlannak, illetve kifejezetten bántónak, sértőnek számítanak, az adott hierarchikus helyzetek (18) megjelenítésében mégis hitelesnek hatnak.

(18) *Legasov*, is there another way to do this?

szinkron: Van más mód, *Legaszov*?

felirat: Van másik módszer, *Legaszov*?

A keresztnéven szólítás lehetséges szerepei a tegezés és magázás változatainak tárgyalása során már szóba kerültek, további lehetőséget jelent az érzelmi viszonyulások kifejezésében a becézett megszólítások használata. Ljudmila és Vaszilij Ignatyenko búcsújelenetének érzelmi telítettségét jelzi, hogy párbeszédük nagy része becéző megszólításokból épül fel (pl. *Vása, Ljusza*) minden szövegváltozatban. A becézett változat érzelmi közeledést kifejező szerepe mutatkozik meg akkor is, amikor egy sikeres akció után – minden szövegváltozatban – Scserbina *Valerá*-nak szólítja Legaszovot.

A nominális megszólítások összetett társas jelentésük révén a szerepviszonyok azonosításában és az érzelmek kifejezésében is szerepet játszanak. Az egyes szövegváltozatok sajátosságait tekintve meghatározó az a tényező, hogy az angol szöveg elidegenítő, atmoszférateremtő elemek révén is megjeleníti a társas viszonyokat, a magyar változatok pedig a célnyelvi befogadók tapasztalataihoz igazítják a megszólítási gyakorlatokat.

20.4. ÖSSZEGZÉS: A MEGSZÓLÍTÁSOK SZEREPE AZ AUDIOVIZUÁLIS FORDÍTÁSBAN

A megszólító elemek vizsgálata a *Csernobil* című minisorozat magyar szövegváltozataiban azt igazolta, hogy mind a szinkron, mind a felirat megoldásai a célnyelvi közönség kognitív környezetéhez igazodó társas jelentésekkel gazdagítják a forrásszöveget, mindkét verzió megfelelően működő, a társas viszonyok értelmezését lehetővé tevő audiovizuális szöveget teremt.

A két magyar szövegváltozat megszólításhasználata között meghatározó különbség van. A szövegvariánsok közötti eltérések elemzése azt mutatja, hogy a megszólító elemek fordítási megoldásai nem pusztán egyes diskurzusrészletek eltérő megfeleltetéseként értelmezhetők, hanem a szinkron és a felirat esetében is a diskurzushangvétel célnyelvi megalkotásának következetesen eltérő stratégiáiba épülnek bele. Az eltéréseknek csak egy része vezethető le az audiovizuális fordítás típusainak sajátosságaiból (pl. apellatív megszólítások kimaradása a szinkronból). A szinkron megszólítási stratégiájára az jellemző, hogy jobban igazodik az ábrázolt korszakhoz kapcsolódó megszólítási tapasztalatokhoz, sémákhoz, erőteljesebben él a tegezés-nemtegezés, illetve az apellatív megszólítások érzelemkifejező szerepével is.

Az audiovizuális fordítás műfaji eltéréseinek tekintetében érdekes lehet az a kérdésfelvetés, hogy a szinkronban választott dinamikusabb, a váltásokkal jobban élő, az eredeti szöveg nyelvi megoldásaitól jobban eltérő, részben honosító, részben a történeti hitelesség és az atmoszféra megteremtéséhez is hozzájáruló elemek, illetve a feliratnak a forrásnyelvi szöveghez jobban ragaszkodó megoldásai mennyiben tekinthetők tipikusnak más filmek eltérő feliratozása és szinkronja esetén.

Az audiovizuális fordítás és a megszólítási gyakorlatok összefüggéseit tekintve fontos belátás az is, hogy a képi kód révén megjelenített társas viszonyokkal való összhang előfeltétele miatt a feliratozásban és a szinkronban a fordítás más típusainál erőteljesebben szükség van a társas jelentések felismerésének és alkalmazásának fordítói kompetenciájára.

21. MEGSZÓLÍTÁSI GYAKORLATOK ÉS STRATÉGIÁK AZ OKTATÓ-HALLGATÓ VISZONYBAN

*Igyekszem elkerülni a magát meg az önt,
mindig megkérdeszem a hallgató nevét...*

A fejezet egy olyan kutatás eredményeiről számol be, amely két gyakorlatközösségnek tekinthető egyetemi intézet, illetve tanszék megszólítási szokásrendjének leírására irányult. A kutatás célja, hogy az adott közösségek szokásainak és értelmezéseinek feltárásából kiindulva mutassa be, hogy milyen megszólítási gyakorlatok működnek a felsőoktatás diskurzusaiban, illetve azokhoz milyen magyarázatok, értelmezések, ideológiák kapcsolódnak.

21.1. AZ OKTATÓ-HALLGATÓ VISZONY TÁRSAS SAJÁTOSSÁGAI, GYAKORLATKÖZÖSSÉGEK A FELŐOKTATÁSBAN

A hallgatók sajátos társas helyzetben vannak a felsőoktatási intézményeken belüli hierarchiát, az oktatókhoz való viszonyukat tekintve (Halász 2001: 123). Az oktató-hallgató kapcsolat ugyanis részben szimmetrikus viszonyt jelent, hiszen leendő szakemberek, kollégák képzését végzik az intézmények, részben azonban aszimmetrikus is a hierarchikus szerveződés miatt. A diákok egy része ráadásul a felsőoktatás nyelvhasználati színterein kerül először rendszeres, felnőtt nyelvi szerepekbe, tehát a kapcsolattartás nyelvi gyakorlatainak egy részét éppen ezekben a helyzetekben sajátítja el. Ehhez járul még az ún. posztadoleszcencia jelensége, azaz a gyerekszereppel való azonosulás társadalmi kitolódása (vö. Vaskovics 2000), illetve a fiatal oktatók tevékenységét tekintve az életkori azonosság jelzésének lehetősége (vö. Domonkosi 2002).

A felsőoktatásban érvényesülő megszólítási szokások éppen az összetett társas helyzet miatt gyakran vizsgált területnek számítanak, és sajátos, a helyzethez igazodó

megszólítási gyakorlatokat mutatnak (Formentelli 2008; Formentelli–Hajek 2015; Ballagó 2016).

Egy-egy felsőoktatási tanszék, intézet speciális, összetett gyakorlatközösségeként (vö. Eckert–McConnell–Ginet 1992) fogható fel, amelyben a közös tevékenység a nyelvi tevékenység összehangolt mintázataihoz is hozzájárul, így közös megszólítási gyakorlatokat is eredményez. Ezen belül a megszólítások gyakorlatait egyik oldalról az oktatói munka, a hierarchikus szerepviszonyok, a tanárok megszólítási szokásai határozzák meg, a másik oldalról pedig a diákok időről időre változó közösségének stratégiái alakítják.

21.2. A VIZSGÁLT GYAKORLATKÖZÖSSÉGEK ÉS AZ ADATGYŰJTÉS MÓDSZEREI

A vizsgálat az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem¹⁵, illetve a komáromi Selye János Egyetem nappali tagozatos magyar szakos hallgatóinak és oktatóinak a gyakorlataira irányul. A szerző a kutatás időszakában 20 éve volt oktatóként tagja és formálója is egyben a vizsgált egri gyakorlatközösségnek, ez pedig felvetette a saját közösség kutathatóságának számos módszertani dilemmáját (vö. Kapitány–Kapitány 2002). A résztvevő megfigyelés mellett ezért a kívül- és belülállás egyensúlyának megteremtése (vö. Geertz 1994) érdekében távolító módszerek is szerepet kaptak, a kutatás során egymást kontrolláló eljárásként működtek a kérdőívek, az oktató-hallgató levelezésből épülő adatbázis, az oktatókkal készített interjúk, illetve a tanulói csoportokkal folytatott fókuszcsoportos beszélgetések.

A 2018 januárjától 2020 júniusáig zajló vizsgálat elérendő célja teljes és átfogó leírás volt, amely az évről-évre változó összetételű közösségben igyekezett a gyűjtés idejében minden lehetséges adatközlőtől adatokat szerezni. A nappali tagozatos hallgatók külön közösségeként való kezelését előzetes tapasztalatok indokolták, a levelezős hallgatók gyakorlatai érintkeznek ugyan, de több tekintetben jelentősen eltérnek, egyrészt életkori sajátosságok, másrészt a ritkább interakciók miatt is.

15 A vizsgálat idején még Eszterházy Károly Egyetem.

A vizsgált gyakorlatközösségek létszáma nem állandó, a több tanévet átfogó kutatás miatt: az egri megközelítőleg 20 oktatóból és 100 hallgatóból állt, míg a komáromi tanszéket 11 oktató, 4 doktorandusz, és megközelítőleg 140 hallgató jelentette a kutatási időszak idején.

A két gyakorlatközösség összehasonlítása önálló jellemzésük mellett egy olyan kutatási kérdés megfogalmazására is lehetőséget ad, hogy a gyakorlatok közötti különbségben mennyire van szerepe annak, hogy a komáromi képzés egy határon túli, kétnyelvű közösségben zajlik. A hasonló vizsgálatok ugyanis azt jelzik, hogy a szlovákiai és a magyarországi magyarok között az egyetemi hallgatói korosztályban jelentős eltérések vannak a megszólítási gyakorlatban (Vančo–Kozmács 2023).

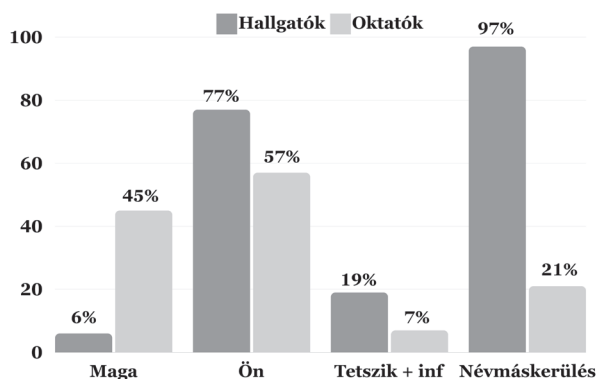
A megszólítási szokásrend feltárása során több, egymást kiegészítő módszert alkalmaztam. A zárt és nyitott kérdéseket tartalmazó, nyelvi és metanyelvi adatokra is rákérdező, a sematikus tudást feltáró kérdőívet 78 egri és 69 komáromi hallgató töltötte ki. Emellett 200 oktató-hallgató közötti levélváltás is a vizsgálat részét képezte (Domonkosi–Ludányi 2019, 2020a). 11 interjút készítettem egri, 5-öt komáromi oktatókkal a használati gyakorlattal összefüggő vélekedések, ideológiák, hétköznapi udvariassági elméletek feltárása érdekében. Emellett Egerben és Komáromban is 6-6 fókuszcsoportos beszélgetést különböző tanulócsoportokban azzal a céllal, hogy a közösség tagjainak együttesen előhívott elgondolásai, jelentéstulajdonításai is értelmezhetőek legyenek. Komáromban az egyik ilyen beszélgetés a doktoranduszként oktatókkal készült. A többmódszerű gyűjtés biztosította az adatok kontrollját, miközben képes volt kiaknázni a megértő, kvalitatív kutatások lehetőségeit is (Dörnyei 2007).

21.3. TEGEZÉS, NEMTEGEZÉS, MEGSZÓLÍTÁS AZ EGRİ MAGYAR SZAKOSOK KÉPZÉSÉBEN

A felsőoktatás hallgató-oktató viszonyában az oktatás alacsonyabb fokain jellemző aszimmetrikus személyhasználat veszt jelentőségéből. A hierarchia elsősorban nem a tegezés és nemtegezés aszimmetriájában, hanem a névmási és névszói elemek használatának eltérő stratégiáiban ragadható meg. A korábbi kutatások (Domon-

kosi 2002, 2010) eredményei szerint a nemtegező formák jelenléte meghatározó, ez pedig tipikusan névmáskerüléssel jár együtt. Az indirekt megszólítások is gyakorinak számítanak, a tanárookra utaló nominális elemek beépülnek a mondat szerkezetbe is (*A tanárnő is eljön velünk?*), és jelen vannak a tetszikelő formák is. Főként a fiatalabbak körében a kölcsönös tegeződés is előfordul, ennek elfogadottsága intézményenként, gyakorlatközösségenként nagy eltéréseket mutat. A kutatás kiinduló hipotézise szerint ennek a gyakorlatnak az eltérő megítélései hozzájárulnak a tanulmányban értelmezett aszimmetrikus megszólítási helyzetek kialakulásához is.

A diákok által kitöltött kérdőívek és a levelezési adatbázis egyaránt azt mutatják, hogy a magyar szakosok egri képzésében jelenleg – összhangban a korábbi eredményekkel – a kölcsönösen nemtegező formák, azaz a V változatai vannak jelen a legnagyobb mértékben. A kérdőívben minden adatközlő jelölt meg ilyen kapcsolattartási lehetőséget. A nemtegezés különböző változatainak (lásd bővebben 4. fejezet) használatát tekintve azonban igen összetett kép rajzolódik ki a kérdőívekből. A V elkülöníthető típusai, azaz az önözés, a magázás, a tetszikelés és a névmáskerülés eltérő előfordulási gyakorisága jelzi a hierarchiát. A hallgatók részéről ugyanis egyértelműen a névmáskerülő V a leginkább elfogadott, a tanárok pedig egyaránt használják a magázó és az önöző formákat, kevésbé élnek a névmáskerülés lehetőségeivel (1. ábra).

1. ábra. A nemtegezés változatai a hallgató-oktató viszonyban

A hallgatók tipikusan önözve fordulnak az oktatókhoz, de ahogy az interjúk is megerősítik, a legmeghatározóbb gyakorlat a névmáskerülés, azaz a 3. személyű formák nominális megszólítással (*tanár úr, tanárnő*) kiegészülő változatai. Az oktatók által használt önözés aránya jóval magasabb a korábbi eredményekhez viszonyítva (Domonkosi 2002), amit egyrészt az önözés fokozatos semlegesebbé, kevésbé formálissá válása is indokolhat. Másrészt a vizsgált gyakorlatközösség sajátosságai is hozzájárulhatnak, hiszen az intézetben oktatóknak több mint a fele 40 év alatti, és a korábbi eredmények és az itteni szokások alapján egyaránt a fiatalabb oktatók névmásválasztásában fordul elő gyakrabban az *ön*.

Az oktatók általi névmásválasztás összetettségét mutatja a következő, egy középkorú nő oktatóval készült interjúból származó részlet is:

- (1) Igyekszem elkerülni a magát meg az önt, mindig megkérdezem a hallgató nevét, sőt még azt is az elején, hogy milyen megszólításnak örülne, de szerintem egyébként keverem, én jobban szeretem az önt, de amúgy meg azt mondják, hogy a maga kedvesebb. (OktNz¹⁶)

A 35-40 év alatti oktatókkal való kapcsolattartást tekintve az adatközlők 21%-a adta meg a kölcsönösen tegeződő kapcsolattartás lehetőségét is. Ezek a helyzetek részben a fiatalkori tegeződés általánossá válásának egy speciális eseteként értelmezhetők. A fiatal tanárok, doktoranduszként oktatók egy része felajánlja a tegeződést, esetleg a felajánlás aktusa nélkül tegezi diákjait. A fókuszcsoportos beszélgetések eredményei alapján egy középkorú oktató a foglalkozásai, órái jellegéből adódóan, a közös munka szerepével indokolva, reflektált módon szintén tegezi a hallgatókat. Ezekben a helyzetekben a hierarchia és az életkor tényezője ellentmondásba kerül egymással, és – bár a kérdőíves adatok nem mutatják – aszimmetrikus gyakorlatok működéséhez vezethet.

16 Az interjúból és fókuszcsoportos beszélgetésekből származó szövegrészeket kódok jelzik. Okt = oktató, Hallg = hallgató, N = nő, F = férfi, Kom = Komárom, Eg = Eger, a számok az életkort, illetve az oktatók esetében a négy életkori csoport egyikét jelzik.

21.3.1. Az aszimmetrikus megszólítások szerepe és értelmezése

Az oktató-hallgató viszonylat hierarchikusságának alakításához nagy mértékben hozzájárul a névmási és névszói megszólítások nem kölcsönös jellege. A névmások használatát tekintve a *maga* gyakoriságában megmutatkozó jelentős mértékű különbség, a tanárok megszólításában érvényesülő erőteljes névmáskerülés, illetve a hallgatók keresztnéven szólítása és a tanárok szerepfőnevekkel való szólítása a különbségeket hangsúlyozó nyelvi gyakorlatokat eredményez.

Emellett az interjúk és a fókuszcsoportos beszélgetések a tegezés és nemtegezés aszimmetriájának gyakorlatára is rávilágítanak (vö. Formentelli–Hajek 2015). A legtöbb eltérően értelmezett kapcsolattartási helyzetet az okozza ugyanis a vizsgált közösségben, hogy az oktatók egy része és a hallgatók eltérően viszonyulnak a tegezés/tegeződés kérdéséhez. A hallgatók véleményei azt mutatják, hogy a diákok egy része az oktató által felajánlott tegezés ellenére nem viszonozza ezt a formát, sőt egyes esetekben: kérés során, fokozott udvariasságot igénylő helyzetekben, kifejezetten kerül a T-formák használatát. Az egyik interjú során például, egy fiatal női oktatóval folytatott párbeszédben megmutatkozott ennek a helyzetnek az ellentmondásossága:

(2) Oktató: Én a hallgatókkal mind tegeződöm, nekem valahogy ez természetes...

Interjúvezető: De a Neked írott levelek között szép számban vannak nemtegező megszólítások is [...]

Oktató: ... én tegeződöm velük, kivétel nélkül mindenkinek felajánlottam, akit tanítok. (OktNEg1)

A tanár szándéka ebben a helyzetben egyértelműen a közvetlenség, az egyoldalú tegezés révén a nyelvi viselkedése mégis a társadalmi távolságot, a fölérendeltséget hangsúlyozó szituációt teremthet.

Az életkoron kívül, a közös munka, a kollegialitás révén megteremtődő megszólításbeli kölcsönösség is érvényesül néhány oktató nyelvi kapcsolattartási stratégiáiban:

- (3) A tanórai munka lendületében nagyon nehézkes volna magázódni, a tegeződés megkönnyíti azt [...], könnyebben tudom így felvenni velük a kapcsolatot (OktNEg₂).

A diákok beszámolóí ezzel szemben azt jelzik, hogy a tegezéshez önmagában nem elegendő az életkori közelség, az oktató fialalsága nem feltétlenül eredményez kölcsönös tegeződést:

- (4) Egy oktatót csak akkor tudok letegezni, ha [...] nem elég, hogy fiatal, de még olyan lazábbnak is kell lennie (Hallg₂₁FEg).

A hallgatókkal készült fókuszcsoporthoz beszélgetések azt mutatják, hogy megfelelőnek érzik a nem kölcsönös gyakorlatokat, ugyanis az oktatási folyamat korábbi szakaszaiban hozzászoktak a személyhasználatot tekintve nem kölcsönös helyzetekhez, a tanárhoz viszonyított tanulói szerep fenntartja a gyerekszerepet (5). A nem kölcsönös viszonyok elfogadása, sőt pozitív megítélése összhangban van az olaszországi felsőoktatásra vonatkozó kutatási eredményekkel is (Formentelli–Hajek 2015).

- (5) Az teljesen természetes, hogy a tanárok tegezzenek minket, hát mégis csak tanárok (Hallg₂₂FEg).

A diákok a tegező formát inkább közelítő jellegűnek, bizalmasnak érzik, nem a hierarchia jelölőjeként azonosítják. A hallgatók jelentős része ugyanis először a felsőoktatásban kerül olyan helyzetbe, hogy egy stabil, folyamatos kapcsolatban V-formákkal fordulnak hozzá, sokuknak így nehéz megszokni ezt a helyzetet. Egy ebből adódó sajátos szituációról számolt be az interjú során az egyik oktató (OktN₂): vizsgaszituációban egy hallgatója megkérte, hogy inkább tegezze, mert a magázás számára „kihallgatásszerű”, holott az oktató a *maga* névmást kerülve keresztnéven szólította.

A megszólítások hagyományos értelmezése szerint a megvalósuló aszimmetrikus nyelvi helyzetek erőteljesen hierarchikus viszonyokat jeleznek. Az interjúkra,

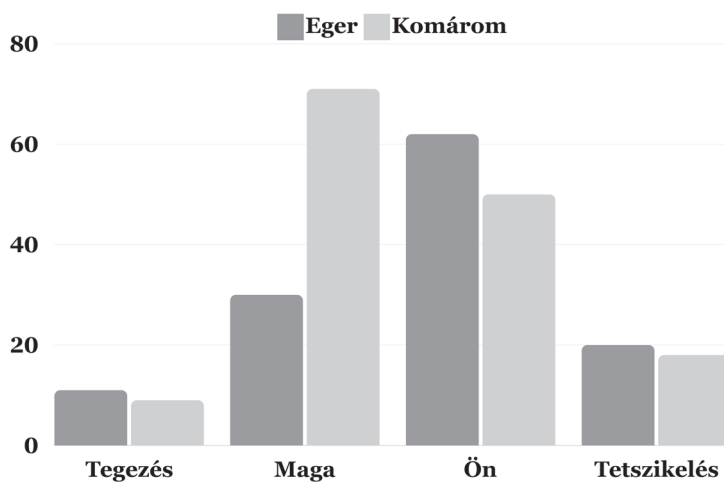
beszélgetésekre fókuszáló, az adatközlők értelmezéseiből kiinduló elemzés szerint azonban a társas jelentések megértéséhez szükséges az adott gyakorlatközösségek szokásrendjének, normáinak, értéktulajdonításainak többdimenziós feltárása, nem magyarázhatók egyes előre kijelölt társas változók alapján. A vizsgált gyakorlatközösségben a megszólításbeli aszimmetria a beszámolók alapján nem az erős hierarchiát, hanem az oktatási helyzetet eltérően értékelő oktatói és hallgatói értelmezések nagyfokú különbségét jelzi. A hallgatók gyerekszereppel azonosuló attitűdje találkozhat ugyanis az oktatók egy részének az életkori vagy szakmai azonosságot hangsúlyozó közelítő stratégiáival.

Emellett azonban a fiatalabb oktatók körében is érzékelhető egy másik, ezzel ellentétes stratégia is, egyrészt a nem kölcsönös helyzetek elkerülésére irányulva, másrészt nagyon fiatal oktatók esetén a saját tanári szerepük megalkotása érdekében, az oktatók egy része a tanóra keretei között egyértelműen elutasítja a tegeződést.

21.4. A TEGEZÉS, NEMTEGEZÉS, MEGSZÓLÍTÁS ELTÉRÉSEI A KOMÁROMI MAGYAR SZAKOSOK KÉPZÉSÉBEN

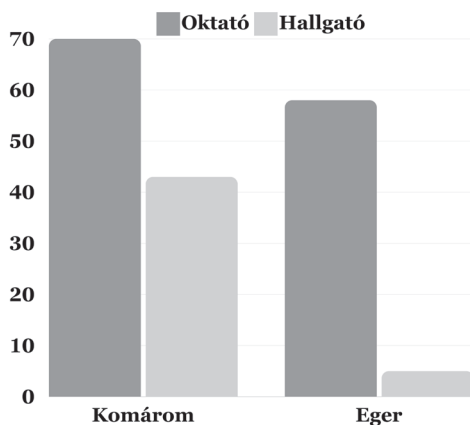
A diákok által kitöltött kérdőívek és a levelezési adatbázis egyaránt azt mutatják, hogy a komáromi képzésében – összhangban az egri eredményekkel – egyaránt a kölcsönösen nemtegező formák érvényesülnek leginkább. A nemtegezés változatainak használatát tekintve azonban igen összetett és a két intézményben részben eltérő kép rajzolódik ki. A nemtegezés változatai, azaz az önözés, a magázás, a tetszikelés és a névmáskerülés (lásd bővebben 4. fejezet) oktatók és hallgatók általi használatának eltérő arányai a szerepviszonyokban érvényesülő hierarchiát jelzik.

A nemtegező változatok tekintetében a két gyakorlatközösségben érzékelhető eltérésekben pedig a *maga* és az *ön* használatának regionális eltérései, a magázásnak a szlovákiai magyar ajkúak körében érvényesülő nagyobb elfogadottsága mutatkozik meg. A kérdőívek adatai alapján ugyanis az egyes változatok gyakorisága hasonló a két közösségben, eltekintve a két névmás használatának sajátosságaitól (2. ábra).

2. ábra. A T/V-formák változatainak használata az egri és a komáromi képzésben

A *maga* használatának eltéréseit tovább árnyalja az a tényező, hogy míg Egerben elsősorban az oktatók részéről tapasztalható a használata, addig Komáromban a hallgatók részéről is meglehetősen magas arányban fordul elő (3. ábra):

3. ábra. A *maga* megszólító névmás használata

Az eltérés okai között meghatározónak tűnik az a tényező, hogy ebben a régióban sokkal kevésbé társul a *maga* névmáshoz az alá-fölé rendelt viszonyra utaló társas jelentés, kölcsönösen nemtegező viszonyban jóval semlegesebb értékű formának számít, mint a magyarországi használatban, ahogy ezt az interjúk és beszélgetések során több adatközlő ki is fejtette:

- (6) Az viszont jellemző, hogy itt a hallgatók a *magát* használják, még egyszer hangsúlyozom, hogy nem sértő szándékkal, hanem mert azt gondolják, hogy ez egy tiszteletteljes megszólítási forma, ami nálunk igaz is (OktFKom₁).
- (7) Itt nálunk, Felvidéken azért más a hangsúlya a *magának*, mint Magyarországon (OktNKom₁).

A fókuszcsoportos beszélgetések során a hallgatók többször is utaltak rá, hogy a szlovákiai magyarban az *ön* a fokozottabb tiszteletadást fejez ki, a komáromi intézményben mégis szokásos a használata a hallgatók és oktatók közötti kapcsolattartásban:

- (8) Ezen az egyetemen úgy látom, hogy talán magyarországi mintára az *ön* hangsúlyozódik (...). Nekem tökéletesen megfelelne a *maga* is, Pozsonyban magáztuk a hallgatókat, itt ez alakult ki, de talán néha túlságosan is távolságtartónak érzem (OktFKom₂).

A kérdőívek alapján ugyan nem mutatkozik jelentős eltérés a tegeződő alakok választásában a komáromi és az egri hallgatói minta között, azonban az értelmezésekben, mind a komáromi oktatói, mind a hallgatói beszélgetések során több olyan vélekedés hangzott el, amelyek szerint a magyarországi gyakorlatban elfogadottabb a tegeződés:

- (9) Én tanítottam Magyarországon is, ugye, itt a Felvidéken nem megy annyira a tegeződés, szerintem még sértődés is lehetne belőle, ha csak úgy egyszerűen tegezném... (OktFKom₁).

- (10) Mi szlovákiai magyarok nem vagyunk ebben annyira nyitottak, liberálisak, mint Magyarországon, hanem jóval kötöttebbek vagyunk, és előnyben részesítjük a magázós formákat, itt kevésbé elfogadott ez az általános tegeződés (OktFKom₂).

Az aszimmetrikus T/V-használat ebben a közösségben nem jelenik meg; sőt a Komáromban doktoranduszként oktatók körében többen is a tanári szereppel való azonosulás egyik mozzanataként azonosították a fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetés során a kölcsönösen nemtegező formák használatát:

- (11) (...) mi ezt kaptuk, és ezt vesszük tovább, hogy doktorandusz versus hallgató az már magázódás (OktNKom₁).

A társas jelentések értelmezéseivel kapcsolatban fontos azt a tényezőt is hangsúlyozni, hogy az interjúk és fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetések önreflektív meglátásaiban a regionális sajátosságokra való hivatkozás jóval magasabb arányban fordul elő a komáromi anyagban, méghozzá tipikusan a magyarországi szokásokhoz való viszonyításként. A megközelítőleg 6-6 órnyi beszélgetés anyagát összevetve, Komáromban minden beszélgetésben említés esett erről, míg Egerben pusztán egy adatközlő utalt a területiségre, a megszólítási formák regionális megoszlására. Ennek az eltérésnek részben az az adatgyűjtési körülmény is lehet az oka, hogy az adatközlők tisztában voltak az interjúkészítő magyarországi hátterével. Emellett azonban az önértelmezésükben is szerepet kap ez a viszonyítás, mivel a saját gyakorlataikban bekövetkező változások magyarázatában is egyértelműen hivatkoznak a magyarországi praxis hatására.

21.5. ÖSSZEGZÉS: MEGSZÓLÍTÁSOK A FELŐOKTATÁSBAN

Az egri és a komáromi magyartanárképzésben megvalósuló megszólítási gyakorlatokat a tegezés-nemtegezés kettősséget tekintve egyaránt a szimmetrikus gyakorlatok határozzák meg. A V változatainak különböző használati arányai, illetve a névszói megszólítások eltérő jellege azonban mutatja egyrészt a megvalósuló viszonyok, másrészt az egyes megszólítási változatokkal kapcsolatos attitűdök sokféleségét. A megszólításkutatás módszertanát tekintve a fejezetben bemutatott kutatás fontos hozadéka, hogy az egyes formák társas jelentését, az adott közösségben jellemző sajátos értékét a közösség tagjainak magyarázataiból érdemes levezetni, mert azok az adott közösségben fellelhető értéktulajdonításokat kínálják fel az értelmezésben. A komáromi anyagban ebben a tekintetben igen lényeges a magyarországitól eltérő társas jelentésekre való reflexió erőteljes érvényesülése.

Az egri és a komáromi gyakorlatok összevetése során meghatározó sajátosságnak látszottak a megszólítások területi eltérései. Komárom határtelepülés jellege, illetve az, hogy több magyarországi oktató is tanít, és magyarországi hallgatók is részt vesznek a képzésben, sajátos kevert helyzetet teremt a megszólításokat tekintve is.

Az egri magyar szakosok képzésében kimutatható aszimmetrikus megszólítási helyzetek – ellentmondva azok hagyományos értelmezésének – az adatközlők beszámolóí szerint nem erősen hierarchikus helyzetekhez kötődnek, hanem az eltérő megszólítási stratégiákat, az oktatók és hallgatók eltérő helyzetértelmezéseit teszik érzékelhetővé.

22. A MEGSZÓLÍTÁS SZEREPEI A DIGITÁLIS TÁVOKTATÁSBAN GYAKORLATÁBAN

Tanárnő, bevenne a meetingbe?

A digitális és online oktatás gyakorlataiban a 2020 márciusában a koronavírus-járvány kapcsán meghozott oktatási intézkedések, a távoktatásra való átállás kényszere gyors és látványos változásokat eredményezett. Ez a fejezet azt mutatja be, hogy a digitális oktatás hétköznapi gyakorlattá válásának időszakában milyen szerepei mutatkoztak meg a megszólításoknak, illetve az attitűddeixis egyéb kapcsolódó eszközeinek a tanárok és diákok kapcsolattartási szokásrendjében.

22.1. A KARANTÉNIDŐSZAK DIGITÁLIS TÁVOKTATÁSÁNAK KOMMUNIKÁCIÓS JELLEMZŐI

Magyarországon 2020. március 13-án döntött a kormány a köznevelésben is a digitális távoktatásra való átállásról (vö. Holle 2020). Ez a változás az oktatás kommunikációs helyzetét tekintve azt jelentette, hogy a személyes, közvetlen kapcsolatra épülő oktatási helyzetek egyik napról a másikra teljes egészében digitális tanulási, oktatásszervezési és kapcsolattartási környezetbe kerültek át. A közoktatás tanulói közösségeiben ez hatalmas átalakulást, egyrészt új eszközök, szoftverek alkalmazását tette szükségessé, másrészt új kapcsolattartási módokat és gyakorlatokat hívott elő.

A gyorsan, egy hétvége alatt alkalmazkodást igénylő helyzetben a tantestületek, tanárok első meghatározó feladata a kommunikációs stratégiai kialakítása, az alkalmazandó eszközök kiválasztása volt, de közben már ezek a folyamatok is intenzív digitális kommunikációt igényeltek (vö. Fenyvessyné 2020; Keszy-Harmath 2020). A közösségek nagy részében olyan kommunikációs gyakorlat alakult ki, hogy az írásos és multimediális tananyagok, a tanulási instrukciók kiküldése

egyrészt különböző üzenetváltási lehetőségek (e-mail, Messenger) másrészt digitális osztálytermek, csoportok (pl. a hivatalos KRÉTA mellett Google Classroom, Facebook-csoport) létrehozása révén is zajlott, és ezeket az eszközöket online videobeszélgetések keretében megtartott tanórák (pl. Discord, Zoom és Microsoft Teams segítségével) is kísérték. A felhasznált eszközök sokszor zavarbaejtő bősége mellett tehát a szóbeli, online tanórák és a privát, illetve kisközösség előtt zajló írásos üzenetváltások lettek az oktatás szervezésének legfőbb kommunikációs módjai. Meghatározó kommunikációs jellegzetessége lett így ennek a helyzetnek, hogy egy-egy kapcsolat és egy-egy közösség is folyamatosan többféle eszköz révén, szóbeli és írásbeli csatornákat is alkalmazásba véve szerveződött (H. Tómesz 2023).

Az internetes kapcsolattartásban a személyes jelenlét hiánya ellenére fennállnak a résztvevők kommunikációs és társas igényei, és a helyzetből adódóan az interperszonális és perszonális dimenzió kidolgozására és működtetésére nagyrészt a nyelvhasználat, a stílus révén van lehetőség (vö. Hámori 2012: 227), így az identitások és kapcsolatok megalkotásában kiemelten fontossá válnak a fatikus funkciójú elemek, és ezen belül a megszólítás műveletei is (Veszelszki 2017; Domonkosi 2018ab).

22.2. ADATOK ÉS MÓDSZEREK

A fejezet a 2020 márciusa és júniusa közötti karanténidőszakban folyamatosan végzett, strukturálatlan résztvevő megfigyelés alapján mutatja be a megszólítás műveletének lehetséges funkcióit az online tanórák, illetve a tanulók és tanárok közötti digitális üzenetváltásban. Emellett digitális osztálytermek, illetve diákok és tanárok közötti levélváltások szisztematikus elemzése révén tárgyalja a megszólítás módozatainak a digitális oktatásban betöltött szerepeit.

A vizsgálat olyan pilot kutatásnak tekinthető, amely elsődlegesen a használat típusainak és alapvető stratégiáinak feltárására irányult. Az adatok szűkebb körű gyűjtésből származnak, így a kutatás nem nyújthat átfogó, mindenre kiterjedő képet, alkalmas azonban néhány főbb tendencia és jellegzetesség kimutatására.

A kutatás során rögzített tanórát nem vizsgáltam, az alapvető funkciók azonosítása általános és középiskolai tanórák megfigyelésére épül. A karanténidőszak egésze alatt figyelemmel kísért tanórák mellett szisztematikusan két 3. osztályos és két 7. osztályos tanóra anyagát jegyzeteltem le. Rögzített anyagok elemzése alkalmasabb lenne a társas viszonyok nyelvi alakításának bemutatására (lásd Domonkosi – H. Tómesz 2020ab, 2021), azonban az alapvető szerepek már ez alapján a merítés alapján is azonosíthatók.

A digitális oktatás szervezésében résztvevő írásbeli kapcsolattartás vizsgálatára egyrészt 12 Google-osztályterem üzenőfalának anyaga, másrészt 220, adatközlők által önkéntesen beküldött, jellemzőnek, illetve érdekesnek tartott üzenetváltásból összeállított adatbázis szolgált¹⁷. A vizsgált Google-osztálytermek között 5 alsó tagozatos, 3 felső tagozatos és 4 középiskolai osztály szerepelt, 6 a fővárosból, 6 pedig megyeszékhelyekről. Az összegyűjtött üzenetváltások az ország teljes területéről, és a közoktatás minden szintjéről származnak. Az üzenetváltások között e-mailek, csetek, az egyes tanulászervező eszközök privát üzenetei egyaránt szerepeltek. A vizsgált üzenetek műfaji, szövegtipológia besorolása nem mindig egyértelmű, hiszen maguk az adatközlők néha eltérően kategorizálják őket. Volt olyan adatközlő, aki a Google-osztályterem privát üzenetét levélként, és olyan is, aki csetként nevezte meg. Ezek a tényezők egyértelműen az írásbeli üzenetváltás típusainak hálózatos kapcsolódását igazolják (Domonkosi–Kuna–Ludányi 2018).

Az összegyűlt adatbázisban a megszólítások mellett a köszönő, üdvözlő és búcsúformákat is figyelembe vettem, azaz kódoltam további olyan elemeket is, amelyek a nyelvi tevékenység fatikus funkciójához kötődnek. A Google-osztálytermek anyagának feldolgozása során minden megnyilatkozást kódoltam aszerint is, hogy tranzaktív vagy interaktív szerepű (Brown–Yule 1983: 1–4), azaz interszubjektív vagy interperszonális metafunkciót tölt be (Tátrai 2011: 36).

17 Köszönettel tartozom Szelényi Annának, hogy az általa az Online otthonoktatás elnevezésű Facebook-csoportban közzétett, tanár-diák üzenetváltásokat gyűjtő felhívás nyomán posztolt, ezáltal nyilvánosan hozzáférhetővé vált anyagok, üzenetek felhasználásához hozzájárult.

22.3. A MEGSZÓLÍTÁSOK MŰKÖDÉSÉNEK JELLEMZŐI A DIGITÁLIS OKTATÁSBAN

22.3.1. Az online tanórák megszólításai

Az egyik meghatározó kommunikációs helyzetté az online oktatásban a csoportos videobeszélgetés keretében megtartott tanórák váltak. Ezeknek az egyidejű személyes jelenletre épülő, alapvetően szóbeli közlések révén megvalósuló, de írásbeli megnyilatkozások által is kísért beszélgetéseknek a szerveződésében meghatározó szerepük van a tágabb értelemben vett társas deiktikus (Verschueren 1999: 20–21; Tátrai 2011: 127), azaz a beszédp partnereket és viszonyulásait azonosító elemeknek.

Az online tanórák megfigyelése azt mutatta, hogy a társas deiktikus elemeknek lényeges, az óra rítusait szervező funkciójuk van. Az órák nyitányában a tanárnak meghatározó szerepe van, mind a négy vizsgált tanóra az ő beköszönésével és a diákok részben egyidejűleg zajló visszaköszönésével indul.

Az online tanórák szervezésében feltehetőleg azért is válnak lényegessé a társas deixis műveletei, hogy a személyes részvétel, a folyamatos testi tapasztalat hiányában is pótolják, megteremtsék a résztvevők azonosíthatóságát, jelenlétének érzetét. Az önmegjelenítések és a beszédp partnerekhez forduló közlések egy része is a közlési csatorna, a láthatóság és hallhatóság feltételeinek biztosítására irányul:

(1) *Skacok, az lehetséges, hogy én nem hallok semmit??*

A láthatóság és a hallhatóság feltételeinek korlátozott volta sok, a résztvevők azonosításával kapcsolatos társas deiktikus elemet, megszólítást, tipikusan keresztnéven szólítást eredményez. A tanár általi beszélő kijelölés, kiválasztás műveletei az esetek többségében keresztnévi szólításhoz kapcsolódnak, hasonlóan magas arányban, mint a személyes tanórai kapcsolattartásban (Antalné Szabó 2006: 55, 76).

(2) *Én Anitát látom Dorina mellett a képernyőn, akkor most kérdezzük őt. Anita?*

A megszólalók azonosításának problémái többször kényelmetlen helyzetekhez vezetnek, akár humor forrásává is válhatnak, ahogy a (3) példában is. A (4) tanórarészlethez hasonló megfigyelések pedig azt mutatják, hogy az online térben az önazonosításnak, a felszólításnak új gyakorlatai, rituáléi is kialakulnak, amelyek az online tanórai társalgások szerveződésének további kutatásait inspirálhatják majd.

(3) Tanár: Ez nagyon jó megfigyelés, *Zsófi!*

Diák: De hát én *Vivi* vagyok!

Tanár: Úúú, én már itt tényleg azt se tudom, ki kicsoda!

(4) Tanár: Azt kérném mindenkitől, hogy aki tudja választ, az úgy jelezze, hogy bekapcsolja a mikrofonját, és hangosan mondja a saját nevét! Rendben?

(nincs válasz)

Tanár: Jó, akkor akár ki is próbálhatnánk! Szeretnék neveket hallani!

(6-7 egyidejű válasz)

Az online tanórák szervezésének egyik meghatározó mozzanata, hogy az írásbeli és szóbeli közlések összekapcsolódnak, és a diskurzustípusok közötti váltásokat is jellemzően társas deiktikus elemeket is tartalmazó megnyilatkozások kísérik, miként a fejezet mottójául is szolgáló, illetve a következő csetrészlet megnyilvánulása is:

(5) *Tanárnő*, mit nyomjak meg, hogy halljak valamit?

Az online tanórák megfigyelése azt jelezte, hogy a személyjelölések száma magas, és a társas deiktikus elemek legmeghatározóbb szerepe nem az attitűdjelölés, vagy az érzelmi viszonyok megjelenítése, hanem a tanóraszervezés, a társalgások alakításának rugalmasabbá, gördülékenyebbé tétele.

22.3.2. Attitűddeixis a digitális oktatás írásbeli gyakorlataiban

A digitális oktatás írásbeli gyakorlatait tekintve együtt tárgyalom a tanárok és diákok közötti különböző típusú üzenetváltásokat, illetve a Google-osztálytermek falainak üzeneteit.

A társas deiktikus, illetve elsődlegesen a kapcsolatszervezésre irányuló, interakcionális funkciójú elemek arányát a Google-osztálytermek üzenőfalait tekintve vizsgáltam meg részletesen, ugyanis a személyes üzenetváltások részleteit az adatközlők önként válogatva küldték be, tehát abban az adatbázisban egyértelműen több, a kapcsolattartásra irányuló elem került kiválasztásra.

A 12 megvizsgált osztályterem falain 873 megnyilatkozást számoltam össze, amelyekből 525-öt interakcionális funkciójúként kódoltam. Az interakcionális funkciójú elemek ilyen magas arányát részben az is magyarázza, hogy ezek a terek éppen a kapcsolatfelvételt és a kapcsolatszervezést szolgálják, és a vizsgált párbeszédetek egy része, rögtön a tanterem létrehozása után született.

A következő (6) párbeszéd teljes egészében mutatja egy 3. osztályban a digitális osztályterem szerveződésének nyelvi lépéseit, az üdvölések, megszólítások és önazonosítások alapvető szerepét. A tanár kezdeményezésére a diákok többsége is beköszön, hosszúra nyújtva az osztályterem megnyitásának rituáléját. Általános iskola 3. osztályában a tanárhoz fordulva tegező és nemtegező köszönésformák egyaránt szerepelnek, a tanár üdvözlésén túl csak néhány diák megnyilatkozásában szerepel a többiek köszöntése is, és alig jelenik meg az üdvözlésen túli egymás közötti párbeszéd (pl. *Közületek valaki Skypaol?*¹⁸).

- (6) Tanár: Szervusztok gyerekek! Köszöntelek benneteket a 3. b környezetismeretis „tantermében”! Terveim szerint a jövő hétre szánt feladatokat már ezen a felületen fogom tudni küldeni az email címekre. Persze ehhez az kell, hogy mindenki felcsatlakozzon! Remélem anyu és apu segítségével sikerülni fog. Aztán már, ha nagyon ügyesek vagytok önállóan is tudni fogjátok! Üdvözlettel:

18 A digitális írásbeliség gyakorlatainak hitelessége érdekében az üzenetek eredeti írásmóddal, az elütéseket és nem sztemderd formákat változtatlanul hagyva szerepelnek a tanulmányban.

[Keresztnév] néni
 Diák1: Szia [Keresztnév] néni. [Keresztnév]
 Diák2: Jó napot [Keresztnév] néni! [Keresztnév]
 Tanár: Kedves [Keresztnév] és [Keresztnév]! Győztetek! Ti vagytok az első fecskék a környezetismeretis kurzusban. Nagyon ügyesek vagytok. (És persze anyu, apu is!), hogy ilyen hamar be tudatok kapcsolódni. Egy nagy zöld pont nektek informatikából. Ez a felület nekem is teljesen új, de se baj, majd együtt ügyesen felfedezzük!! Puszikállak benneteket!
 Diák2: Éjen!
 Diák3: Szia [Keresztnév] néni, már itt vagyok!😊😊
 Diák4: Sziasztok, én is itt vagyok. [Becézett keresztnév] 😊
 Diák5: Szia [Keresztnév] néni!
 Diák6: Szia [Keresztnév] néni! Megjöttem az órára!!!! 📱❤️🐾
 Diák 6: Sziasztok 3.b-sek!!!!
 Diák7: Sziasztok
 Diák8: Szia [Keresztnév] néni! Nekem is sikerült csatlakozni! 😊 Mindenkit szeretettel üdvözlök! [Becézett keresztnév]
 Diák2: Á már ti is it vagytok
 Diák2: Közületek valaki Skypaol?
 Diák9: én igen [Becézett keresztnév]
 Diák9: sziasztok [Becézett keresztnév]
 Diák10: Sziasztok én is meg jöttem.
 Diák11: Hello megérkeztem!
 Diák 12: Én is!¹⁹
 Tanár: Jó reggelt, jó reggelt! Fantasztikusak vagytok! Büszke vagyok rátok! Egyre többen idetalálnak az osztályból! Jó étvágyat a reggelihez mindenkinek! [Keresztnév] néni
 Diák13: sziasztok megjöttem!
 Diák14: Szia [Keresztnév] néni és többiek, Én is itt vagyok.
 Diák15: Sziasztok!

Az írásbeli üzenetváltásokban emellett érzékelhető, hogy a tanár személyre szabja a megszólalásait az egyes diákokhoz fordulva, és ennek megvalósításában meghatározó szerepük van a megszólítás műveleteinek. A személyes, keresztnévi, becézett keresztnévi megszólításoknak sokszor a tanári közlést, dicséretet nyomatékosító hatásuk van.

- 332

A tanári közlésekre a megszólításformák sokasága, az érzelm kifejező megszólítások nagymértékű, a tanári kommunikációt erősíti szerepű használata jellemző:

(8a) Ó, te Kedves Drága [Keresztnév]!

Nagyon köszönöm, egyből ötször is megnéztem egymás után, annyira kedves és szép. Nagyon-nagyon köszönöm,
[Keresztnév] néni

(8b) Gratulálok, *Tündérvirág!*

(bc) Diák: Kesz

Mar ahogy tudtam megcsináltam 😊tanarno

Tanár: Nem ez kellett *te lány!* 😊

A tanárok és diákok közötti, hirtelen intenzívvé és mindennapossá váló üzenetváltások a levelezés szokásrendjének és a hétköznapi társalgások gyakorlatainak kereszteződését mutatják.

(9) Jó napot kedves Tanárnő! Az lenne a kérdésem, hogy mikor fogunk majd jegyet kapni? Illetve lesz még lehetőségem kijavítani a matek karómat? Előre is köszönöm a válaszát! Legyen csodás napja! 😊

A szlenges elemet is tartalmazó (9) üzenet szóbeli köszönőformával kezdődik, és az írásbeli üzenetekre jellemző záróformulával és jókívánsággal zárul.

A kifejezetten rövid, csak a beadandó munkák benyújtását kísérő üzenetekben is hangsúlyosak fatikus elemek, ismétlődhet a megszólítás, az akár csak egy-két mondatnyi informatív, interszjektív metafunkciójú megnyilatkozás előtt és után is:

(10) Kedves Viki néni!

Küldöm a házi feladatot!

Még mindig nem kezd elegendően lenni a ppt-ékből, pedig még rajzból is kaptunk.

Viszontlátásra Viki néni!

De most már tessék pihenni is *kis bagolytársam*, mert késő van 😊

Diák: Köszönöm Szépen! *Önnek* is kéne pihenni 😊

Az egyházi fenntartású oktatási intézményekben a felekezetre jellemző köszönések is beépülnek a csetelés nyelvi megoldásai közé, kiegészítve a személyes, érzelmkifejező megszólításokkal, emotikonokkal szerveződő párbeszédet.

- (14) *Áldást, tanármó*, azt szeretném mondani hogy a mostani feladat mennyiség amit kaptunk körülbelül a háromszorosa annak mi szokott lenni, és a kérdés/kérés lenne, hogy tudnánk-e csinálni valamit ezzel a helyzettel 😊

A karanténidőszak digitális közoktatásának írásbeli gyakorlatai azt jelzik, hogy nem egyszerűen a hagyományos levelezés alakult át, a személyes találkozások hiánya és folyamatos online elérhetőség jóval intenzívebb és a megszokottnál többretű feladatköröket betöltő digitális kommunikációt eredményezett. Az oktatást szervező és megvalósító üzenetekben pedig kereszteződtek és sokszor együttesen érvényesülnek az írásbeli és a szóbeli udvariasság mintái.

22.4. ÖSSZEGZÉS: A MEGSZÓLÍTÁS VÁLTOZATAI ÉS SZEREPEI A TÁVOKTATÁSBAN

A megszólításoknak, illetve az attitűddeixis további műveleteinek a 2020. tavaszi karanténhelyzet oktatási szituációjában való vizsgálata során a személyes érintkezés lehetőségeinek korlátaival, a digitális gyakorlatok kizárólagosságával is számolni kell. Azaz a megfigyelt jelenségek nemcsak a digitális távoktatás sajátosságait, hanem ennek a speciális helyzetnek a következményeit is mutatják.

A fatikus elemeknek a számítógép közvetítette kommunikációban általában is jellemző kiemelt szerepe (Veszelszki 2017: 64) a vizsgált tanórákon, üzenetekben fokozottan érvényesült. Az online, szóbeli tanórákon a megszólítás lényeges szerepet tölt be a diskurzus részvevőinek azonosításában, illetve a szóátadás, a fordulóváltás

műveleteiben. A digitális távoktatás szóbeli és írásbeli terei összekapcsolódnak, a létrejövő szövegtípusok láncolatosan csatlakoznak egymáshoz (vö. Domonkosi–Kuna–Ludányi 2018), és az összekapcsolódás mozzanatai tipikusan kötődnek az attitűddeixis műveleteihez is. Az oktatásszervezés írásbeli gyakorlataiban az attitűdjelölő elemek érzelemkifejező, közeledést jelző funkciója meghatározó. A kapcsolattartási lehetőség közvetlensége, azonnalisága az írásbeli üzenetváltásokban is az informális, személyes nyelvi megoldások felé mozdítja az online oktatás nyelvi gyakorlatait. Az attitűddeixis, illetve a megszólítás műveleteinek azért van tehát erőteljes hatása a távoktatás szervezését és megvalósítását szolgáló digitális kommunikációban, mert a „verbális érintések” (Fülei-Szántó 1994) pótolják a személyes jelenlétet, a testi, térbeli közelség valódi érintéseit.

23. A MEGSZÓLÍTÁSOK HELYE ÉS SZEREPE AZ OKTATÁS METADISKURZUSAIBAN

*A ti iskolátokban tegeznek vagy magáznak
benneteket a tanáraitok?*

A nyelvi kapcsolattartás, udvariasság kérdései szoros kapcsolatban állnak a társas viszonyok nyelvi alakíthatóságával, a személyközi kapcsolatok szerveződésével. Olyan területet jelentetnek, amelyen a nyelvhasználat és a viselkedés összefüggései a legegységértelműbben érzékelhetők, ezért ez a kérdéskör az anyanyelvi nevelésben, a nyelvi szocializáció iskolai színterein is fontos szerepet játszik. Az iskola mint a nyelvi szocializáció meghatározó színtere részt vehet a közösségi szokásrend közvetítésében. Az iskolai metadiskurzusokban a tudományos eredmények, az empirikus adatok bemutatása és a társas viszonyok alakításában játszott funkciók felismertetése is fontos szerepet kaphat.

23.1. A NYELVI UDVARIASSÁG, MEGSZÓLÍTÁSOK, KÖSZÖNÉSEK AZ ANYANYELVI NEVELÉSBEN

A nyelvi udvariasság, kapcsolattartás, a megszólítások és köszönések kérdésköre a nyelvi tevékenységnek a leginkább reflektált, metapragmatikai tevékenységgel legjellemzőbben kísért területei közé tartozik. Az egyes nyelvi jelenségek ugyanis különböző mértékben észlelhetők és férhetők hozzá a nyelvi reflexió számára, a nyelvi udvariasság, a nyelvi viselkedés kérdése pedig olyan területnek számít, amely kifejezetten gyakran válik témává különböző metadiskurzusokban, a hétköznapi társalgásoktól kezdve, az illetan- és protokollkönyveken át az anyanyelvi nevelés színtereiig és taneszközeiig.

Az iskola célja nyelvíleg eredményesen boldoguló, tudatos beszélők nevelése. A nyelvi viselkedést tekintve ezért a hatékony nyelvhasználat eléréséhez biztosítania kell a közösségi szokásrend átörökítését, másrészt pedig szükséges tudatosítani

ezeknek a nyelvi jelenségeknek a változatosságát, szerepeit, a társas viszonyokkal kölcsönösen összefüggő jellegét is. Ebben a tudatosítási folyamatban szerepe lehet a kérdéskörre vonatkozó tudományos eredmények, empirikus kutatási anyagok megismeretésének, feldolgozásának. Okkal merülhet fel azonban az a kérdés is, hogy – mivel a nyelvi kapcsolattartási normákat elsődlegesen a beszélőközösség gyakorlati tudására, hétköznapi gyakorlataira épülve lehet elsajátítani –, közelebb visznek-e a tudományos megismerés elvei és módszerei a jelenség sajátosságainak megértéséhez, mint a hétköznapi megismerés közösségileg örökítődő tapasztalatai.

A nyelvi kapcsolattartásra vonatkozó általános közösségi reflexió, a metadiszkurzív megnyilatkozások szerepét a különböző nyelvhasználati színtereken megvizsgálva úgy tűnik (lásd 7. fejezet), hogy az iránymutatást váró és az előíró jellegű közlések a leginkább jellemzők. A kérdéskör meghatározó metadiskurzusaiban a megszólítás, köszönés, magázás jelensége olyan illemtani kérdésként jelenik meg, amelyben a közösségi gyakorlatok és előírások segítenek eligazodni, nem pedig kutatások révén megismerhető tudományos problémaként. Azaz a megszólítások kérdése az oktatási gyakorlatokban is elsősorban a résztvevői nézőpontokat és a népi-teoretikus perspektíva érvényesülését mutatja (lásd Kádár–Haugh 2013).

A nyelvi udvariasság jelenségének iskolai tárgyalásában elsősorban (i) a saját, tanulói nyelvi tapasztalatokra épülő, és ebben a tudományos megismerés, kutatás lehetőségeit is felhasználó reflexió, (ii) a kulturálisan, időben és csoportokként, akár egy-egy nyelvközösségen belül is eltérő szokásrendek, normák bemutatása és (iii) a hétköznapi tudást aktiváló, megfelelő, adekvát nyelvi megoldásokat gyakoroltató játékos, gyakorlati feladatok tűnnek célravezetőnek.

23.2. A NYELVI UDVARIASSÁG, MEGSZÓLÍTÁSOK, KÖSZÖNÉSEK A TANKÖNYVEKBEN

A tankönyvekben különböző változatai vannak jelen a nyelvi kapcsolattartásra vonatkozó metadiskurzusoknak, amelyek jellemző sajátosságait két különböző tananyagra építve, egy magyarországi tankönyvcsalád (Téglásy–Valaczka 2014ab; Valaczka–Vi-

tézi 2014) és egy szlovákiai tankönyv (Csicsay–Kulcsár 2013) példainak segítségével mutatom be.

A tananyagok nyelvi udvariasságra, megszólításra, köszönésekre vonatkozó egységeiben igen erőteljesen érvényesül az előíró, a nyelvi viselkedés szabályszerűségeit deklaratív megnyilatkozásokban megjelenítő tendencia. Ezek a szövegrészek ráadásul többször nemcsak a tudományos eredményeknek, hanem a diákok hétköznapi nyelvi tapasztalatainak is ellentmondanak, nem a megtapasztalható gyakorlatot rögzítik, hanem előírásokat közvetítenek.

- (1) Általunk nem ismert, velünk kizárólag formális kapcsolatba kerülő embereket, akár velünk egykorúakat sem tegezzük le. Nem tegezzük tehát az eladót a cipőboltban, a kiszolgálót a McDonalds'-ban, a pincért az étteremben. (Ők sem tegezhetnek minket.) (Téglásy–Valaczka 2014a: 102)

Az empirikus kutatások szerint az általános tegeződés korhatára 35-40 éves kor körül van (Domonkosi 2002, 2017), a tankönyvet használó 9. osztályos tanulók így akár még a szüleik megszólításában is megfigyelhetik ezt a gyakorlatot. Az ilyen megfogalmazások az előíró szemléletet jelző közlésmód mellett a nyelvi kapcsolattartásról nyújtott kép hiteltelensége és az anyanyelvi nevelésnek a hétköznapi tudástól elszakadó jellege miatt az iskolai diskurzusok elszigeteltségének, az iskolai tudás alkalmazási nehézségeinek gyakorlatát erősítik.

A vizsgált magyarországi tankönyvnek ellentmondó, realisabb, leíró jellegű, bár tudományos eredményekre szintén nem hivatkozó helyzetképet jelenít meg a vizsgált szlovákiai tankönyv a tegeződési szokásokra vonatkozóan:

- (2) A mai fiatalok tegeznek a bolti eladót, az étteremben a pincért, a postást, ha nagyjából velük egykorúak. A családon belül a gyerekek általában tegeznek a szüleiket, a nagyszüleiket. Tegezhetik szüleik barátait is, ha ők erre engedélyt adnak. A felajánlott tegeződést nem illik visszautasítani. (Csicsay–Kulcsár 2013: 16)

A helyzet leírásán túl illemtani jellegű ajánlást is ad a (2) szövegrész. Az illem irányából való megközelítésen túlmutatnak a tananyagokban szereplő felszólítás-, illetve tiltásszerű megfogalmazások, amelyek között szintén szerepel olyan, amely nem felel meg a gyakorlati nyelvi tapasztalatoknak. Az OFI kísérleti tankönyvcsaládjának első változatában az előíró jellegű, kioktató viselkedési tanácsok a kommunikációs fejezetek meghatározó részét jelentették, sokszor túlmutatva a nyelvi viselkedésen, életvezetési javaslatokat, életbölcsségeket is megfogalmazva.

- (3) Az ügyintézőket, hivatalnokokat ne tegezzük, akkor sem, ha nem tűnnek sokkal idősebbnek nálunk. Az ügyintézés gyakran bosszantó, bonyolult, fárasztó és időrabló tevékenységnek tűnik, dühünket ennek ellenére ne a hivatalnokokon vezessük le. A szabályokat nem ők találják ki, viszont kötelesek betartani. (Téglásy–Valaczka 2014b: 64)

Ugyanez a tankönyvcsalád a megszólításokkal kapcsolatban félreérthető, nem egyértelműen alkalmazható, illetve valójában el nem igazító tanácsokat is ad. A javaslatok egy része ráadásul a tankönyvszerzők nyelvi értékítéletét tükrözi, nem pedig a mai magyar megszólítási szokásrend empirikus ismeretére épít. A (4)-ben megfogalmazott iránymutatás esetében például valószínűsíthető, hogy az adott helyzetben a magázó formát elutasító felnőtt a *néni* megszólítási formát is elutasítja, éppen annak az életkort erősen hangsúlyozó szerepe miatt:

- (4) És Piri néni, aki ragaszkodik a fiatalos tegeződéshez, örülni fog a Szervusz, Piri néni! üdvözlésnek. (Valaczka–Vitézi 2014: 41)

A kísérleti tankönyvcsalád 10. osztályos anyagának a nyelvi udvariasságot tárgyaló, *Kihalóban az udvariasság* című alpontja sajátos, a nyelvi konzervativizmus ideológiáját jelző udvariassági metadiskurzust mutat.

(5) Kihalóban az udvariasság

A mai udvariassági formulák kötetlenebbek, szabadabbak, mint egykor. Így a választás, a megfelelő forma megtalálása is nehezebb. Amíg jóformán minden szituációra volt konkrét köszönési és megszólítási szabály, addig (ezek ismeretében) nehéz volt mellélőni. Ma már a választás gyakran a beszélő kompetenciáján múlik. Emiatt különösen fontos, hogy erősítsük nyelvhasználatunkat ezen a téren is. (Téglásy–Valaczka 2014b: 92)

Ez szövegrész a nyelvi szokások változását a metaforikusság révén nem egyszerű átalakulásként, változásként, hanem veszteségként, metaforikusan HALÁLKént jeleníti meg. Az érvelésmód logikai ellentmondást is hordoz, ugyanis ha szabadabb az udvariassági formák használata, akkor több forma lehet megfelelő, ezért nem nehezebb, hanem könnyebb megtalálni a megfelelő formát. A kommunikatív kompetenciát tekintve pedig félrevezető a tankönyvi szöveg fogalomhasználata: az ugyanis a kommunikációs helyzethez igazodó, annak megfelelni tudó nyelvhasználat képességét jelenti, tehát a megfelelő udvariassági formák választása általában véve függ a kompetenciától.

Sajátos stílustörés is szerepel ebben a szövegrészben, ugyanis a nem megfelelő választásra egy tankönyvben szokatlan a *mellélőni* szlenges kifejezés, ráadásul éppen egy olyan fejezetben, amely a szleng nem megfelelő helyzetekben való használatáról is szól. Valódi, gyakorlati, hasznosítható tanácsot azonban nem nyújt a szöveg; a nyelvhasználat erősítésére való utalás metaforája homályos, kifejtetlen marad.

A szlovákiai tankönyv leírásai kevésbé előíró jellegűek, azonban alapvetően szintén hétköznapi megfigyelésekre építenek, hangsúlyozva a nyelvi viselkedési formák változását:

(6) A megszólítási formák koronként változtak. Napjainkban hivatalos helyen általában az uram, asszonyom vagy kisasszony megszólítást használjuk. Kollégának csak azt szólítsuk, aki csakugyan kolléga. (Csicsay–Kulcsár 2013: 16)

Érdekes azonban, hogy a leíró helyzetképek között megjelenő egyetlen tiltás éppen egy kontaktusjelenségre vonatkozik, hiszen a *kolléga* megszólítás a szlovákban jóval általánosabbnak számít, mint a magyarban, és a nyelvhasználati tanács a magyarországi gyakorlatot javasolja.

A megszólítási formák között a vizsgált szlovákiai tankönyv külön kitér a tet-szikelés jelenségére, sőt ír az egyes nemtegező formák történetéről, és a szlovák nyelvben fellelhető hasonló jelenségekről is (Csicsay–Kulcsár 2013: 16). Ezek az információk kiemelt jelentőségűek a nyelvi udvariasság és kapcsolattartás tanításában, ugyanis a tudományos megközelítési módok elsősorban a kulturálisan, időben és csoportokként, akár egy-egy nyelvközösségen belül is eltérő szokásrendek, normák felmutatása révén járulhatnak hozzá a nyelvi kapcsolattartásra vonatkozó közösségi gondolkodáshoz.

A megszólítási formák változatai bemutatásának nincs kialakult, az empirikus eredményekre építő kanonikus megoldása az oktatásban. Jól mutatja ezt például az is, hogy míg a nemtegező változatokat tekintve a kísérleti tankönyvcsalád 5. osztályos anyaga utal az önözés lehetőségére, a 10. osztályos tankönyv általánosítva fogalmaz (7), holott a szövegrészben kiemelt formális, hivatalos szinterek éppen az önöző formák használatát mutatják (Domonkosi 2002: 202):

(7) Mára a magázás elfogadott kommunikációs mód a formális, hivatalos kapcsolattartásban (Téglásy–Valaczka 2014b: 92)

Találhatók a vizsgált tananyagokban olyan feladatok is, amelyek a saját nyelvi tapasztalatok felidéztetése révén közelítik meg a kérdést, ami azért nagyon eredményes módszertani döntés, mert a tanulók hétköznapi nyelvi gyakorlatát érintő, általuk jól ismert kérdésekről van szó (8), (9). A megszólítási formák változatosságát rendszerezeti, sokszínű példákkal, a közlés több körülményére, a beszélőre, a címzettre és a helyzetre is ráirányítva a figyelmet a valós nyelvi tapasztalatokat is megidéző (9) feladat.

- (8) „Üdvözöllek, dicső lovag, szép a ruhád, szép a lovad” – mondja Süssi, az egyfejű sárkány a királyfinak, hogy kedvességét bizonyítsa. Hogyan üdvözlöd te a társaidat, amikor iskolába menet találoztok? (Téglásy–Valaczka 2014a: 37)
- (9) Készítetek három oszlopból álló táblázatot, és írtok a felső sorba: Ki? Kit? Hol? Írtok egyenként az alábbi megszólítási formulák mellé, ki, kinek és hol mondhatta!
- Uram! Szívecském! Drága Dezső! Hé, Pityu! Tisztelt Szülők! Kedves Ügyfeleink! Hölgyeim és Uraim! Drága Papikám! Tisztelt Vendégeink! Kedves Önkéntesek! Nyuszókám! Életem! Hapsikám! Te Dög! (Valaczka–Vitézi 2014: 43)

A saját gyakorlat, a környezetben megfigyelt szokásrend feltárása mellett szerepelnek a tankönyvben olyan feladatok, amelyek a saját reflexiókat, vélekedéseket igyekeznek feltárni különböző metaudvariassági diskurzusok kezdeményezése révén. A vizsgált szlovákiai tankönyv tartalmaz például egyrészt a szokások változására, a tegeződés terjedésére, a magázás és a tegezés szerepére (10), másrészt pedig a saját iskolai gyakorlatra vonatkozó (11) metapragmatikai vélekedéseket előhívó feladatokat is.

- (10) Mi a véleményetek arról, hogy napjainkban a magázódás helyett egyre gyakoribb a tegeződés? Helyes lenne-e, ha a magázódás teljesen megszűnne? A magázó forma jobban kifejezi-e a tiszteletadást, mint a tegezés? (Csicsay–Kulcsár 2013: 16)

Régebben a középiskolás diákokat a tanáraik magázták. A ti iskolátokban tegeznek vagy magáznak benneteket a tanáraitok? Jónak találjátok-e az alkalmazott formát? Válaszotokat indokoljátok meg! (Csicsay–Kulcsár 2013: 17)

Az OFI-s tankönyvcsalád (12)-es feladata egyet emel ki a nemtegező kapcsolattartási változatok közül, és így nem aknázza ki azt a kézenfekvő lehetőséget, hogy a nemte-

gezés többi formájával (magázódással, tetszikeléssel, névmáskerülő formákkal, lásd bővebben 4. fejezet) összevetve a tanulók könnyebben érezhetnének rá az adott forma lehetséges funkcióira. Ennek a feladatnak az árnyalatok megjelenítése érdekében ezért elképzelhető lenne egy olyan megvalósítása is, amely a különböző nemtegező változatokhoz kapcsolódó tipikus szintereket gyűjteti össze:

- (11) Az önözés a magázódás egyik formája. Keress olyan szituációkat, amelyekben a felnőttek ezt alkalmazzák! (Valaczka–Vitézy 2014a: 40)

A nyelvi udvariasság, a megszólítások kérdéséhez kapcsolódó tananyagokban egyrészt jelen van a saját nyelvhasználat ismeretére való építkezés igénye, újszerű, ötletes feladatok is; emellett azonban előíró, kioktató, általánosító megfogalmazásokat is találunk, amelyek egy része a kulturálisan beágyazott illemtani kiindulóponton túl, nem is valós képet ad a nyelvhasználatról, így nem jelenthet valódi eligazítást sem a tanulóknak.

23.3. HATÉKONY GYAKORLATOK A NYELVI UDVARIASSÁG ISKOLAI TÁRGYALÁSÁBAN

A nyelvi udvariasság kérdésének iskolai feldolgozására a tankönyvek anyagából kiemelt lehetőségeken kívül is számos különböző gyakorlat kínálkozik, hiszen olyan kérdéskörrel van szó, amellyel kapcsolatban a diákoknak változatos élményei, tapasztalatai, vélekedései, és akár kérdései, nyelvi problémái is vannak. Az alkalmazható gyakorlatok egy része a saját tapasztalati anyag feltárására, másik része pedig a hétköznapi rutinok játékos gyakorlására, rögzítésére szolgálhat, illetve a tudatos nyelvi viselkedés érdekében ez a kétféle gyakorlat össze is kapcsolódhat.

Mivel a nyelvi udvariasság kérdéseire számos metadiszkurzív művelet is kapcsolódik, ez megfelelő lehetőséget biztosít a diákoknak arra, hogy módszeresen felfedezve, empirikus eredmények révén foglalkozzanak a kérdéssel. A téma feltárásán túl a kutatás, anyaggyűjtés feladata az empirikus nyelvészeti kutatások módszertanának megismertetéséhez is kiváló lehetőség. Egy egyszerűbb kérdőíves, interjúkutatás

akár a családban, akár a közvetlen lakókörnyezetben, akár a szülők munkahelyén elvégezve hozzájárulhat az udvariasság szabályszerűségeinek feltárásához. Egyszerűbb tanulói adatgyűjtések előkészítéséhez is megfelelő kiinduló alapot szolgáltatnak a nyelvészeti kutatások kérdőívei (Domonkosi 2002; Dömötör 2005ab; Kiss 1993, 2003; Sándor 1996).

Az egyes megszólítási, kapcsolattartási változatok felismertetése játékos, a meg-lévő tudást előhívó, nyelvi-nyelvhasználati reflexiót kezdeményező feladatokkal is történhet. A beszélők társas viszonyaira, érzelmi viszonyulására és annak változásaira vonatkozó játékos feladat építhető arra, ha különböző történeteket, képregényjelen-teket, filmrészleteket egészítettünk ki megszólításokkal, köszönésekkel. A viszonyok alakulása és alakíthatósága is érzékeltethető azzal, ha különböző érzelm kifejező megszólításokat tartalmazó jelenetekből állítatunk össze narratívát. Ennek a fel-adattípusnak egy változata, amely a kapcsolattartó elemek és a megszólítások nagyon erőteljes kommunikációbeli szerepére világíthat rá, ha kizárólag megszólításokból, köszönésekből állítatunk össze egy történetet a diákokkal. Például egy veszekedés, egy szerelmi jelenet érzelmi módosulásai nagyon rugalmasan követhetők nyelvileg a megszólítási formák segítségével. Cédulákra írt megszólításokat használva cso-portmunkában könnyen megvalósítható gyakorlatként működhet. A megszólítási formáknak ezt az erőteljes, érzelmi viszonyokhoz, helyzetekhez kapcsolódó, és ezért narratívaépítésre is alkalmas szerepét kiválóan illusztrálhatja Süveg Márk *Helló, viszlát* című slamje (13), amely egy teljes emberi életutat megszólítások és köszönések, üdvözlő formák váltakozása révén vázol fel. A szöveg elejéről kiemelt részlet mutatja az ebben a megoldásban rejlő lehetőségeket.

- (12) *Helló világ, viszlát anyu kis kényelmes pocakja*
Helló gyermekkor, felnőttek?, viszlát eredeti gondolkodás
Helló felnőttkor, viszlát mókázás

Ez a hatásos szöveg egyrészt kiindulópontja, előkészítése is lehet egy kapcsolattar-tási formákból narratívát formáló feladatnak, másrészt a fatikus funkció szerepének illusztrálására önmagában is alkalmas a feldolgozása.

Szintén a gyakorlati tudás aktiválására épül, ha társasjátékot, akadálypályát készítünk megszólításokkal, köszönésekkel, *Szerencséd, hogy öreganyádnak szólítottál* címmel. A játékosoknak különböző képekhez, jellemzésekhez, szituációleírásokhoz megfelelő megszólítást, köszönést kell választaniuk, hogy tovább haladhassanak a következő feladathoz. Ennek a játéknak olyan változata is elképzelhető, amelyben a lehetséges megszólítások is adottak, a játékosok addig húznak kártyákat, amíg meg nem találják a megfelelő variánst.

A megszólítások tanítása a stílusérték, stílusminősítések tanításával is összekapcsolódhat, rámutatva arra, hogy maga a stílus megválasztása is a beszédpartner figyelembe vételére épül, ezért a beszédpartnerre utaló elemek alkalmazása nagyban befolyásolja a közlés hangnemét. Erre rámutathatunk olyan szemléletes példákkal, mint a *Nézz rám, kedvesem!* vagy a *Nézz rám, te szerencsétlen!* megszólalások attitűdbeli különbsége. Az egyes megszólítási változatok tipikus együtt-előfordulási mintázatokat mutatnak bizonyos stílusárnyalatokkal, és nagy mértékben hozzájárulnak a hangnem alakításához is. A stilisztikai árnyalatok lehetőségét szemlélteti a következő példasor, amely a *Gyere ide!* megnyilatkozás stílárís, illetve regiszterbeli változatait mutatja fel megszólításokkal kiegészített formában:

(13) Hivatalos: *Tisztelt uram/asszonyom, legyen szíves közelebb fáradni!*

Régies, népies: *Jer kebelemre, galambom!*

Tolakodó, bántó: *Hé, kishaver, közelítsünk már!*

Katonai szleng: *Hozzámhoz, kopasz!*

Udvariaskodó, félénk: *Megtenné, esetleg, ha megkérem, hogy közelebb fárad, hölgyem?*

Laza, bizalmas: *Húzzál ide, hékás!*

Gyerekes, bizalmas, alárendelődő: *Ide tetszene jönni, Kati néni?*

Bántó, sértő agresszív, indulatos: *Told a közelembe a burádat, rohadék!*

Bizalmaskodó: *Jöjjön ide, aranyos!*

Ünnepélyes, patetikus: *Drága barátom, érkezett a pillanat, hogy közelebb jöjj!*

Szlenges, csoportnyelvi: *Dzsalj ide, tesám!*

Tudományos: *Csökkentsük a köztünk lévő távolság mértékét néhány egységnyivel!*

A megszólítások funkcióinak felismertetéséhez használhatók humorra építő megoldások is. A megszólításokra épülő viccek értelmezése alkalmas a társas szerepek sokféleségének szemléltetésére (lásd bővebben 12. fejezet). Karinthy Frigyes *Tegezés* című humoreszkjének (1923: 174) feldolgozása, esetleg kabaréjelenetként való megtekintése lehetőséget teremt annak megbeszélésére, hogy miért nem tudja a beszélő megkerülni a beszédpartnerre utaló elemeket. A jelenet felmutatja, hogy a tegező vagy magázó forma megválasztása a beszédpartner megsértésének elkerülését célzó udvariassági probléma, azonban még a néhány fordulós hétköznapi társalgások sem működhetnek a beszédesemény résztvevőinek nyelvi kijelölése nélkül. A Karinthy-jelenethez kapcsolódva olyan dramatikus játék is kezdeményezhető, amelyben úgy kell párbeszédet rögtönözni, hogy nem lehet se tegező, se magázó formákat használni, az a játékos, aki nem tudja kikerülni a személyjelölő formákat, kiesik a játékból.

A megszólításoknak a szépirodalmi szövegekben játszott szerepét vizsgálva összekapcsolható az irodalmi és anyanyelvi tudásanyag. A regények, levelezések feldolgozása során az is megfigyelhető, hogy hogyan válik a megszólításhasználat az atmoszférateremtés és a karakterformálás eszközzé (vö. Madarászné Marossy 2003: 254). Egyes regényszövegeket vizsgálva rá lehet mutatni, hogy a megszólítási módokat mennyiben befolyásolja a szereplők kapcsolata, a megszólított társadalmi rangja, foglalkozása, neme és életkora, illetve a szituáció formális vagy informális jellege. Ebben a tekintetben számos alapos nyelvészeti elemzés is segítheti a tanórai munkát (Heltai 2014; Imre 2003; Lőrincz 2017; Páji 2018; Takács 2018; Vácziné Takács 2009).

A megszólításoknak a lírai szövegekben sajátos, a műnemet kijelölő metapoétikai szerepe is van. A lírai személyjelölés, az aposztrofikus fikció változatainak (vö. Simon 2015) felismertetése visszatérő eleme lehet a versek feldolgozásának. Sőt a dalszövegek hasonló aposztrofikus szerveződésére, a megszólítások kiemelt szerepére rámutatva a diákok saját élményei is beemelhetők a műnemek tanításába (vö. Tátrai 2018).

A nyelvi udvariasságra vonatkozó tudományos eredmények, empirikus adatok tudatosítása eredményesen összekapcsolható a diagramértelmezés tanításával is. A különböző megszólítási változatok használati arányainak felismertetése, a diagramolvasás akár játékosan is történhet, a saját tapasztalati tudás bevonásával. Például

a tegezés és nemtegezés megoszlásához az egyes nyelvhasználati szinterek szerint tartozó arányok (Domonkosi 2002) könnyen azonosíthatók, ezért egy erre vonatkozó diagram értelmezésének kódjait a tanulók megpróbálhatják akár önállóan is azonosítani.

23.4. ÖSSZEGZÉS: MEGSZÓLÍTÁSOK AZ ANYANYELVI NEVELÉSBEN

A nyelvi udvariasság és azon belül is a nyelvi kapcsolattartás, a megszólítások kérdésköre azért fontos területe az anyanyelvi nevelésnek, mert olyan hétköznapi nyelvi gyakorlatokat dolgoz fel, rögzít, illetve alakítja a hozzájuk kapcsolódó metapragmatikai tudást, amelyek közvetlenül segíthetik a tanulók nyelvi boldogulását. Az illemtani jellegű, előíró megállapítások ezért csak akkor lehetnek célravezetők az oktatásban, ha illeszkednek az empirikusan feltárt valós helyzethez, és egyúttal a tanulói tapasztalatokhoz is. A saját élményekre építő, egyéni vélekedésekre alapozó, a nyelvi kapcsolattartási gyakorlatok sokféleségét figyelembe vevő, azokra reflektáló szemlélet számos játékos, élményszerű lehetőséget kínál a kérdéskör feldolgozására az egyéni adatgyűjtéstől a szépirodalmi szövegek értelmezéséig.

24. AZ ATTITŰDDEIXIS SZOCIALIZÁCIÓS MINTÁI AZ ÓVODAI BÁBJÁTÉKBAN

*Gluglukám, ez így nem mehet,
Köszönés nélkül nem lehet.*

A fejezet egy óvodapedagógus-képzésben zajló kísérlet tanulságait tárgyalja, és – folytatva a kérdéskör anyanyelvpedagógiai vonatkozásainak kifejtését (lásd 23. fejezet) – és ki és kiegészítve rámutat a nyelvészeti kutatás pedagógiai hasznosulásának lehetőségeire is.²⁰ Az elemzés abból az átfogó alaphipotézisből indul ki, hogy a nyelvi műveletek azonosítása, kognitív és társas funkcióik tudatosítása hatékony a pedagógiai munkában, ezért az erre a tevékenységre való felkészítésnek a pedagógusképzésben is fontos szerepe van.

A kutatásban vizsgált attitűddeixis művelete ráadásul a nyelvi tevékenység olyan elemét jelenti, amelynek kiemelt jelentősége van az identitás, a közösség és a társas viszonyok alakításában is, ezért tudatosítására, nyelvi eszközeire, lehetőségeire, változatosságára a nyelvi szocializáció intézményes színterein már a kezdetektől, az óvodai nyelvi-kommunikációs nevelés kezdeteitől érdemes figyelmet fordítani. A vizsgálat annak feltárására irányul, hogy az óvodai bábjátékban azonosítható, a társas szerepeket és viszonyokat alakító nyelvi műveletek tudatos alkalmazása hogyan járulhat hozzá a bábjáték pedagógiai, pszichológiai szerepeihez, élmény- és érzelemfeldolgozó funkciójához. A fejezet óvodapedagógus szakos egyetemi hallgatók által írott bábjátékok szöveggönyeinek attitűdre utaló deiktikus elemeit dolgozza fel. A nyelvi elemek összegyűjtése mellett arra összpontosít, hogy felmérje a különböző nyelvi műveletek lehetséges bábjátékbeli szerepeit, illetve ezzel összhangban hangsúlyozza a pedagógusi reflexió szükségességét.

²⁰ A fejezetben bemutatott elemzés előzménye egy Ludányi Zsófiával közösen írt tanulmány (lásd Domonkosi–Ludányi 2018b), szerzőtársam a fejezetben megjelenített elemző részek közzétételéhez hozzájárult. Köszönettel tartozom Ludányi Zsófiának azért, hogy az általa vezetett óvodapedagógiai kurzuson az elemzés alapjául szolgáló kísérletet megvalósította.

A deiktikus elemek egy részének elsajátítása szituációba ágyazottságuk révén viszonylag hamar megtörténik, az 5-6 éves korig dominánsnak számító szituatív beszéd éppen a nyelvi műveletek deiktikusságának kihasználására épül (Pap–Pléh 1972). A személyközi viszonylatoknak a nyelvi tevékenységbe vonására alkalmas eszközök elsajátítása folyamatos, az alapvető eszközei már a korai gyereknyelvben is fellelhetők, az attitűddeixis változatainak elsajátítása azonban folyamatos a nyelvi szocializáció során, egyes közösségekre jellemző sajátosságokhoz való alkalmazkodás révén. Az attitűddeixis társas szerepét az is jelzi, hogy elsajátítására, a megfelelő köszönési, megszólítási formák választására nézve számos udvariassági metadiskurzus figyelhető meg a nyelvi szocializáció folyamatában, például a köszönés sémájának elsajátításával kapcsolatban (Hámori 2018: 77).

24.1. AZ ÓVODAI BÁBJÁTÉK VIZSGÁLATÁNAK JELENTŐSÉGE

A bábjáték sokoldalúságát mutatja, hogy nem csupán esztétikai, művészeti élmények forrása lehet (Hermann 1967: 16), hanem hatékonyan alkalmazható diagnosztikus, terápiás célokra (pl. Blom 2006; Drewes–Schaefer 2017), valamint a mindennapi pedagógiai gyakorlatban is, mivel a gyermekhez közel álló bábfigurák segítségével sikeresen közvetíthetők a pedagógusok által átadni kívánt ismeretek (Hermann 2003: 26–27; Polcz 1967: 38–43) minden korosztályban, a bölcsődétől kezdve (Mészáros 1967) egészen a középiskoláig (Kocsis 2017).

A magyarországi óvodapedagógus-képzésben a pedagógiai bábjáték oktatásának több évtizedes hagyománya van, több ilyen témájú felsőoktatási tankönyv és tanulmánykötet született (Holló 1967; Domány 2001; Horváthné Fülep – Kissné Fiák 2003; Szentirmai 2006), továbbá óvodában játszható rövidebb-hosszabb bábjeleneteket tartalmazó gyűjteményes kötetek is készültek (Szilágyi 1954; Mészáros 1982).

A dramatikus játéknak – beleértve a bábjátékot is – kiemelt szerepe van az egyes társas készségek elsajátításában és gyakorlásában, a kommunikáció elkezdésében, fenntartásában és lezárásban, mivel a gyermekek hatékonyan ültetik át az így elsa-

játított tapasztalataikat mindennapi élethelyzetükbe. Emellett feszültségredukációs hatása miatt a konfliktusok feloldásában is hatékony eszköz lehet (Kolosai 2011). A pedagógiai bábjáték oktatásának fontos szerepe van tehát az óvodapedagógus-képzésben, hiszen összekapcsolódhatnak benne a nyelvi, kommunikációs, érzelmi, társas és esztétikai nevelés lehetőségei.

Az attitűddeixis műveletét tekintve a bábjáték vizsgálata azért különösen eredményes megfigyelési terep, mert a bábjáték során a szerepfelvétel, a társas szerepvizonyok kijelölése sokszor jóval reflektáltabb, hangsúlyozottabb, mint a hétköznapi társalgásokban. A bábjáték pedig ezáltal a társas viszonyok nyelvi alakításának meghatározó erejű szocializációs mintájává is válhat.

A bábjáték azért is fontos a nyelvi műveletek társas jelentésének elsajátítása során, mert a valós társalgásokhoz hasonlóan az is társas jelentés jön létre, ha a beszélők úgy tesznek, mintha valaki mások lennének (Coupland 2007). Andersen (1990) például kimutatta, hogy legkésőbb 4 éves korban a gyerekek szerepjátékaiban már megjelenik a stílusváltás képessége, azaz nyelvileg is másképp viselkednek, ha másvalaki szerepét játsszák. Az attitűddeixist tekintve például már 4-5 éves gyerekek szerepjátékában már olyan megszólítási formáknak (pl. magázás, önözés, pozícióra utaló, hivatalos megszólítások) a szerepekhez igazodó használata figyelhetők meg, amelyeket valós szituációkban csak jóval később kezdenek el használni.

24.2. ANYAG ÉS MÓDSZER

A kísérletünk résztvevői az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem²¹ I. éves, nappali és levelező tagozatos óvodapedagógus szakos hallgatói voltak, akik a 2017/18-as tanév tavaszi félévében a *Dráma- és bábjáték a nyelvi-kommunikációs nevelésben* című kurzusra jártak.

A félév során előtérbe került az is, hogy óvodapedagógusként nyelvi-kommunikációs eszközök révén hogyan lehet elősegíteni a leggyakrabban előforduló óvodai konfliktushelyzetek hatékony kezelését, építve a (báb)játék már említett feszült-

21 A vizsgálat idején még Eszterházy Károly Egyetem.

ségredukciós hatására is (Kolosai 2011: 137–138). A képzés egyik alapvető feladata ugyanis, hogy a leendő óvodapedagógusok kellőképpen fel legyenek készülve a legtipikusabb óvodai konfliktushelyzetek erőszakmentes kezelésére, legyenek tisztában azok megoldási módozataival. Ha a pedagógus nem képes a felmerülő óvodai konfliktusok feldolgozására, értelmezésére, elemzésére, harmonizálására, akkor a pedagógiai tevékenység kudarcot vallhat (Puky 2003).

A félév során a hallgatók 5-6 fős csoportokban dolgoztak. A csoportok azt a feladatot kapták, hogy óvodai konfliktushelyzetek feloldására, feldolgozási céllal alkossanak egy 5-10 perces játékos bábjeleket, amely segíti a konfliktus feldolgozását, a szerepet kapó érzelmek felismertetését, feloldását. A feladatot kétszer is elvégezték a hallgatók: első alkalommal meglepetésszerűen, tíz perc felkészülési idő után rövid, félspontán jeleneteket adtak elő; másodszor pedig több hét felkészülési időt kaptak, és a jelenet elbábozása mellett az előre elkészített szövegkönyvet írásban is be kellett nyújtaniuk. Az elemzés az előzetes felkészülés után kidolgozott írásos szövegkönyvekre irányul.

A hallgatói csoportok által választható konfliktusjelenetek olyan érzelmileg motivált helyzetekre, illetve az azok által kiváltott cselekvésformákra épültek, mint a féltékenység, a fizikai és a verbális agresszió, a félelem, a szorongás és a düh. Szemléltetésül bemutatjuk az egyik választható konfliktusszituációt.

- (1) A hatéves Fanni kicsit elkényeztetett kislány. Időnként kifejezetten undokul viselkedik a társaival, zsarolással, lelki terrorral kezeli az óvodai helyzeteket. Ha valami nem az ő elvárásai szerint alakul, vagy duzzog, topog, sértődöttet játszik, vagy rátelepszik a másik gyerekekre, sakkbán tartja. Ettől eltekintve egyébként jó közösség az óvodai csoport, csak Fanni viselkedése „mérgezi meg” a légkört időnként.

A kurzus végére összesen 20 db szövegkönyv gyűlt össze, ebből 10 nappali, 10 pedig levelező tagozatos hallgatók munkája. A szövegkönyvek terjedelme átlagosan 1-3 oldal.

A kapott adatok feldolgozása során megszámoztuk a dialogikus részek fordulóit, és jelöltük a szövegekben a személyközi viszonyok alakításában szerepet játszó elemeket, illetve azonosítottuk azokat a funkciókat, amelyeket a bábjáték szerveződésében betölthetnek.

Elsődlegesen a következő tényezők azonosítására törekedtünk: (1) a másikkal való viszony alakítása, a nyelvi kapcsolat szocializációs mintáinak feltárása érdekében jelöltük az előforduló köszönésformákat, vokatívuszokat, figyelemfelhívó elemeket; (2) a közösségek alkotása és elhatárolása, a csoportok közötti konfliktusok nyelvi mintázatainak feltárása érdekében pedig a többes szám első és többes szám második személyű formákat (névmások, személyragok, személyjelek) jelöltük. A M1 és a T1 különböző referenciális értelmezéseit és az azokból adódó különböző funkciókat is eltérő kódokkal jelöltük.

24.3. AZ ATTITÜDDEIXIS VÁLTOZATAI ÉS SZEREPEI A BÁB-JÁTÉKOKBAN

A 20 írásban megalkotott bábjáték szöveggönyvéből összeállított adatbázist a bemutatott szempontok alapján feldolgozva képet kaptunk arról, hogy az óvodapedagógus-jelöltek által írott szöveggönyvekben az attitűddeixis mely műveletei hogyan jelennek meg. A megfigyelt és kiemelt nyelvi jelenségek értékelése során mérlegeljük, hogy (i) az összegyűlt adatok hogyan mutatják fel az attitűddeixis tipikus megvalósulási módjait, változatosságát és funkciót, (ii) előfordulási arányuk, változataik hogyan viszonyulnak a bábjáték műfajához és nyelvi megoldásainak hagyományaihoz, (iii) illetve azt is, hogy az egyes műveleteknek és tudatosításuknak milyen pedagógiai szerepeik lehetnek.

24.3.1. A közönséggel való viszony alakítása

A drámai művek kettős természete (Bécsy 1984: 211–214; Boronkai 2008: 91) pragmatikai szempontból olyan szituációt hoz létre, amelyben két diskurzus ágyazódik egymásba. A diskurzusok közötti összefüggés pedig akár úgy is értelmezhető, hogy a bábjáték szereplőinek közös figyelmi jelenete a nézők mint befogadók és a bábo-

zók mint közlők viszonylatában alakuló referenciális jelenet része lesz (vö. Tátrai 2011; Simon 2016). A bábjáték diskurzusát tekintve a közönséghez fordulás pedig aposztrofikus műveletként valósul meg (Tátrai 2008: 121).

Ez a színpadi műfajokra általában jellemző összetettség ráadásul a bábjáték esetében reflektáltabban mutatkozik meg, mint más színházi formák esetében, gyakoribb és megszokottabb az ún. „kibeszélés” (Mészáros 1982). A közönség véleményének, aktivitásának tudatos bevonása, a nézőkkel való direkt kapcsolatteremtés, a hozzájuk forduló kérdések, felszólítások a bábjáték konvencionális megoldásainak számítanak. A bábjáték pszichológiai és pedagógiai szerepeinek aktiválásában pedig különösen fontos szerepe lehet ennek a műveletnek: a pedagógiai bábjátékban haszonnal járhat, ha aktív együttműködésre készítjük a gyerekeket, azt kérve, hogy próbáljanak megoldást találni egy-egy helyzetre, tanácsot adni a mesehősnek. Az óvodás gyermek komolyan válaszolja meg ezeket a kérdéseket, s ezáltal aktív részesévé válik a színpadi mesének, ami a felelősségérzetet is fejlesztheti (Mészáros 1982: 34–35).

A vizsgált szövegeknyvekben a közönséghez fordulásnak ez a megoldása ritkának számít: összesen 4 olyan szöveghely van, ahol a bábjáték nézőire utalás történik, azonban ezekben az esetekben is mindig hiányzik a direkt odafordulás, pl. közvetlen vokatívusz alkalmazása. A (2) mesezárlatban például formulaszerűen, nem a konkrét jelenlévőkhöz, hanem általánosan, bármely befogadóhoz fordulva szerepel egy ilyen megoldás.

(2) Így volt, nem így volt, ez egy ilyen mese volt! Aki jobban tudja, mesélje el újra! (VI)²²

Személyjelöléssel, direkt vokatívuszi megszólítás nélkül, de közvetlenül a közönséghez forduló felszólítás révén nyilvánul meg a bevonásra való törekvés a (3) szövegrészletben, amelyben a bábjáték egyik szereplője elmesél egy történetet, amelynek szereplői bábként szintén jelen vannak, és bemutatja őket.

22 Az idézett bábjelenet-szövegeket római számmal azonosítottuk (I–XX).

(3) Milyen volt ez a kis katicabogár? Jól *figyeljete*k, elmondom *nektek*! (XII)

Az összegyűlt anyagban kevés példa van erre a bábjáték hagyományaiban bevett nyelvi megoldásra, ezért az óvodapedagógusok bábjátékra felkészítő munkája során fontosnak tartjuk ennek tudatosítását. A befogadó közvetlen megszólításának lehetőségére azért is szükséges felhívni a figyelmet, mert az interaktív tételnek, a bevonódásra késztetésnek könnyen alkalmazható nyelvi műveleteit jelentik.

24.3.2. A társas viszonyok alakítása a bábjáték világában

A színpadi művekben a személyközi viszonyok nyelvi alakítására alkalmas eszközök, a beszédpartnerre utaló nyelvi elemek, megszólítások tipikusan nagy számban fordulnak elő. Egy drámai vagy bábjátékbeli diskurzusból a megfigyelések szerint nagyobb arányban szerepelnek vokatívuszok, mint egy hasonló jellegű hétköznapi diskurzusból. A beszédpartner nyelvi megjelenítésének hangsúlyossága tehát túlmutat a dialogikus helyzet imitálásának, a társalgásszerűség megteremtésének szándékán, és összefüggésben lehet a sajátos diszkurzív helyzettel, amelyben a színpadi művek, bábjátékok befogadása történik. A színjáték befogadójának be kell kapcsolódnia a beágyazódó diskurzusvilágba, amelynek a szereplői számára csak akkor válnak ismertté, a szerepek kijelölésének és azonosításának szükségessége ezáltal növeli a beszédpartnerek közötti viszonyt megjelenítő nyelvi elemek előfordulását. A bábjáték mindeközben élményszerűsége révén erőteljes szocializációs mintaként működik, nagyon jelentős szerepe lehet tehát a kapcsolattartó nyelvi elemek elsajátításában.

24.3.2.1. A köszönés, üdvözlés és funkciói a bábjátékban

A vizsgált szövegek könyvek 20 dramatikus jelenetében összesen 27 köszönési formát találtunk. A hangsúlyosan találkozást bemutató jelenetek nagy részében szerepelt köszönés, azonban nagyon egysíkú üdvözlési gyakorlatot mutatnak fel (l. 1. táblázat). A használt formák összhangban vannak a köszönések hétköznapi használatának gyakoriságával (l. Terestyéni 2003). Az lehet meglepő, hogy a leggyakoribb *Jó napot!* forma nem fordul elő, ami talán azzal magyarázható, hogy a szövegek könyvek diskurzusaiban

szinte egyöntetű a tegeződés, és míg a *Jó napot!* köszönés egyértelműen nemtegező üdvözlési változatnak számít, addig a *Jó reggelt!* formában a napszakra való utalás az elsődleges, és tegeződő viszonyban is használatos.

<i>Szia</i>	7
<i>Sziasztok</i>	9
<i>Szervusz</i>	2
<i>Szerbusz</i>	2
<i>Jó reggelt</i>	7

1. táblázat. Az előforduló köszönésformák darabszáma

A forgatókönyvek között szerepel egy olyan is, amely a köszönésekre vonatkozó metadiskurzust tartalmaz: a baromfiudvarban egy felnőtt kakas egy gyerek pulykát oktat a köszönés szükségességére. A kutatásban részt vevő hallgatók nem voltak tudatában az általuk alkotott szövegekre vonatkozó vizsgálati szempontjainknak, a (4) szövegrészlet azonban meggyőzően mutatja, hogy rálátnak a bábjáték mintaadó jellegére, a nyelvi szocializációban játszott szerepére.

(4) Kukori: *Jó reggelt, Gluglu!* (De Gluglu nem válaszol.)

Kukori: *Gluglukám, ez így nem mehet,*

Köszönés nélkül nem lehet.

Ha belépsz a farmra, köszöntsd a társaidat.

Gluglu: Elnézést, *Kukori bácsi. Jó reggelt!* (III)

A köszönések szerepének a szövegekben tapasztalható érvényesülése mellett is fontos, hogy a bábjáték nyelvi-kommunikációs lehetőségeinek tanítása során a felhívjuk a leendő óvodapedagógusok figyelmét arra, hogy a bábjáték alkalmas ad a köszönési formák változatosságának érzékeltetésére, és ezáltal sokféle szerepviszony felmutatására is.

24.3.2.2. A megszólítás és funkciói a bábjátékban

A közvetlen megszólításoknak, azaz a vokatívuszi elemeknek több összefonódó funkciójuk van: egyrészt odafordulásra készítetnek, figyelemkezdeményező szerepűek, másrészt egyértelműen kijelölik, azonosítják a címzettet, harmadrészt hozzájárulnak a társas kapcsolatok fenntartásához és megerősítéséhez is (Leech 1999). Emellett a különböző érzelmerkifejező megszólítások révén a társas viszonyok alakíthatók, formálhatók, érzékenyen szabályozhatók.

A megszólításoknak a bábjátékban tapasztalható gyakoriságához hozzájárul, hogy alkalmasak arra, hogy egyértelműen és gyorsan, kifejtetlenül kijelöljék a szerepviszonyokat, és ezáltal nagymértékben segítenek egyrészt abban a folyamatban, hogy a befogadó be tudjon kapcsolódni a megjelenített fiktív diskurzusba, másrészt a dramatikus jelleg megteremtésében, a társalgások meglevevítésében is.

Az adatbázisban összeszámolt 697 fordulónyi párbeszédben összesen 187 direkt vokatívuszi forma szerepel, a forduló/megszólítás arány 3,72, azaz átlagosan nagyjából minden negyedik fordulóra jut egy megszólítás. A vokatívuszok eloszlását tekintve csupán egyetlen olyan forgatókönyv volt a 20-ból, amelyben egyáltalán nem szerepelt megszólítás, az egy forgatókönyvben előforduló legtöbb megszólítás 20 volt.

A megszólítások nyelvi eszközkészletét tekintve szerepelnek az anyagban a mesei hagyományra jellemző formák (*koma, apjuk*), a mesebeli szereplők megnevezései kereszteződnek a valós megszólítási eszközkészlet társjelölő elemeivel (*Kukori bácsi, Szarvas úr*). A szereplők elnevezésével összhangban a vokatívuszi anyagban szerepelnek egyrészt keresztsnevek becéző változatai: *Katika, Kari, Keve, Tomi, Tibi*. A személynévi formák ezekben a történetekben nemcsak emberek, hanem például katicák és tojások neveként válnak vokatívusszá. Mivel a forgatókönyvekben többségben vannak az állatszereplők, számos hagyományos, tipikus állatnév is szerepel megszólításként (pl. *Csörike, Bodri, Röfi, Hápi*). Az állatszereplőket tekintve sajátos és többször előforduló megoldás, hogy az állatfajta köznévi megnevezése, illetve annak valamilyen rövidített variánsa névként viselkedik, és így szerepel a megszólító műveletekben is (pl. *Szarvas, Bari, Nyuszika*). A köznév névként való használatának művelete előfordul virágszereplők esetén is, amiben sajátos, hogy két virágnév (*Ró-*

zsa, Kamilla) valóban él személynévként is, a *Napraforgó* forma azonban az adott forgatókönyv diskurzusvilágában válik tulajdonnévvé.

Több birtokos személyjeles megszólítási forma (15 előfordulás) is szerepel az anyagban, amelyek a viszony közvetlenségére utalnak, esetleg érzelemkifejező szerepűek (pl. *barátaim, komám, kicsibém*). Szerepelnek családi megszólítással (pl. *lányom, testvéreim*) állva, illetve olyan helyzetben is, hogy a kicsinyítő képző és a személyjel együttese révén főnevesülve válik egy melléknév vokatívusszá (*kedves-kéim*). A szintén tipikusan érzelemkifejező szerepű jelzős szerkezetű vokatívuszok között szerepel a *drága* (3 előfordulás), illetve más bővítmények is (pl. *szépséges lányom; dagi Vali*).

A vokatívuszi elemek egy részének funkciója eltér a hétköznapi társalgásokban tapasztalhatótól, ugyanis nem egyszerűen a bábjátékon belüli diskurzus címzettjét jelölik ki, hanem a nézők számára is könnyebben azonosíthatóvá teszi a szereplőket. A (5) szövegrészlet vokatívusza egy forgatókönyv nyitó megnyilatkozásába épülve ezt a funkciót jelzi.

- (5) Szép napunk van ma, *Napocska!* Arra gondoltam, hogy mivel tegnap nagyon unatkoztunk, ma kezdjük a reggelt egy szép történettel. Na, mit szólsz? (XII)

Ahogy a (6) példa jelzi, a vokatívusz hétköznapi társalgásokban leggyakoribb, figyelemkezdeményező funkciója érvényesül a vizsgált szövegekben is.

- (6) Most bocsánatot kérhetek. *Nyuszi, Süni*, hallotok engem, bocsánat! Bocsánat! (XI)

Az előfordulások egy részében az egyes funkciók összefonódnak, részben az egymásba ágyazott diskurzusok működéséből adódóan. A (7) példa a bábjáték szereplőinek diskurzusában jelzi a beszélőváltásokat, odafordulásra készítet, míg a bábjáték nézőinek számára a szereplők azonosíthatóságához, az eljátszott diskurzus társas viszonyainak feldolgozásához nyújt segítséget.

(7) Géza: Készen állsz, *lovacsám*? Indulhatunk?

Táltos: Nyíííhaha! Indulhatunk, *gazdám*.

Géza: *Röfi és Bari*, ti pedig vigyázzatok a farmra. *Táltos*, indulás! Gyia! (I)

A vokatívuszok tehát változatos érzelmi viszonyulás kifejezéséhez járulnak hozzá: érzelmi tartalomként óvás, féltés, türelmetlen elhárítás, kétségbeesett figyelmeztetés, kedveskedés, enyelgés, szemrehányás, korholás, együttérzés és szánalom is (Károly 1962: 63) felismerhető a szövegkönyvek megszólító elemeiben. A becézés műveletének, illetve a beszédpartnert minősítő csúfolódásnak egyértelműen érzelmet megjelenítő funkciója van (l. Domonkosi 2002: 49).

A (8) dialógusrészletben vokatívuszi formában, gúnynévvel társulva valósul meg a csúfolás, csúfolódás aktusa, majd történet alakulása, a szereplők megbékélése a konfliktus érzelmi dinamikájának változásai a megszólítási formákban is tetten érhetők (10).

(8) – *Benedek*, hadd játszhassam veletek!

– Hát még mit nem! *Dagi Vali!* – s minden béka nevetett.

[...]

S a kis béka, *Benedek*, sajnálkozva brekegett:

– *Drága Vali*, jó barátom, nem is hinnéd, be sajnálom! (VII)

A vokatívuszok az összegyűlt anyagban tipikus kísérői az érzelmileg telített helyzeteknek, mint például a (9) részletben a fenyegető közlést nyomatékosítva a düh, az indulat megjelenítésének:

(9) Szóval nem te kezdted?! De kedves! Na, megállj csak, *kismadár*! Kirángatom a farktollaidat! (XIV)

A különböző halmozott megszólításoknak, illetve a vokatívusz bővített formáinak szinte mindig kedveskedő vagy sértő szerepe van (pl. *szépséges lányom, Rózsa; te ijesztő pók*).

Az elemzett anyagban szereplő sokféle megszólítás arra mutat, hogy ezek az elemek a szerepviszonyok hangsúlyozása, a hétköznapi társalgások imitálása révén egyrészt az odaforduló, tiszteletadó magatartás szocializációs mintájaként működhetnek, másrészt az érzelemkifejezés eszközeiként is tudatosíthatók a pedagógiai munkában.

24.3.3.3. A személyjelölés a csoportviszonyok és konfliktusok nyelvi alakításában

Az első és második személyű személyjelölő elemek (névmások, személyragok, személyjelek) tipikusan deiktikus szerepet töltenek be. Az egyes szám első személyű elemek referenciája egyértelműen következik az adott szituációból, a többes szám első személyű formák vonatkozását azonban a konkrét szituáción kívül a kontextus is meghatározhatja (Jobst 2007), lehetővé teszik a második és a harmadik személyűvel való kiegészítést is. A többes szám első és második személyű elemek alkalmasak csoportok nyelvi alakítására, azonosuló és elkülönülő nyelvi helyzetek megalkotására. Használatuk mintázatai így a konfliktusok jelölőjeként is értelmezhetők, vagyis megfigyelhető, hogy a konfliktushelyzet dinamikája során hogyan változik, hogy éppen kit fed le a *mi*. Ugyanez a többes szám második személyes esetében is megfigyelhető.

(10) Öreg bölcs: Luca? Lili? Miért nem játszhat Tulival a lepke?

Lili és Luca: Mert ez a *mi Tulink*. *Mi ültettük, mi gondoztuk, mi öntöztük, mi neveltük*. Csak *velünk* játszhat!

[Közben a pillangó még mindig sírdogál csendesen.]

Öreg bölcs: Nézzétek szegény pillangót, milyen szomorú, mert megbántottatok. Pedig ha most megbékélnétek, lehet, hogy jó barátok is lehetnétek.

[A két tündér csendben összenéz...]

Pillangó: Jajj, jajj, jajj, én nem akartam senkit sem bántani, csak barátkozni szerettem volna, mert olyan egyedül vagyok.

[A két tündér belátja, hogy igaza van az öreg bölcsnek. A pillangóhoz fordulnak és vigasztalni kezdik.]

Luca és Lili: Ne haragudj *ránk!*

Luca: Gyere, segíts *nekünk!*

Lili: *Locsoljuk* meg Tulit!

A (10) szövegrészletben megfigyelhető, hogy a konfliktus dinamikája során a *mi* személyes névmás hogyan változik a kezdeti ún. exkluzív többesből (én + ő/ők) inkluzív többes számúvá (én + te + ő/ők) (Yule 1996: 10; Kugler–Laczkó 2003: 159). A történet elején a *mi* személyes névmás, valamint a többes szám, első személyű igei személyragok és birtokos személyjelek egyértelműen a két, egymással jó viszonyban lévő tündérre, Lilire és Lucára utalnak; és ez az exkluzív többes ebben az esetben a szándékos elkülönülést, a beszédpartnertől való elhatárolódást is jelenti. A többes szám első személyre utaló elemek fokozott ismétlése a párbeszéd elején nyomatékosítja is teszi az elkülönülés szándékát. A történet végén, Lili invitálásában a többes szám első személyű igei személyrag (*locsoljuk*) már inkluzív, magában foglalja a korábban szembenálló Pillangót is. A szereplők közötti szembenállás, illetve annak feloldódása tehát a nyelvi eszközökben is felismerhető.

A többes szám első és második személyű formák használatának számos, egymástól elkülönülő pragmatikai szerepkörük van (H. Varga 2017), amelyek különböző attitűdöket, érzelmi viszonyulásokat jelezhetnek (vö. Laczkó–Tátrai 2015a; Kuna 2016bc; Kuna–Domonkosi 2022) a bábjátékban megvalósuló szerepviszonyok között is.

A személyjelölés csoportképző és elkülönítő funkciójának felismertetése az óvodapedagógusok metapragmatikai tudatosságának erősítésében a bábjátékokon túlmutató szerepű. A csoportképző nyelvi elemek tudatos használata ugyanis a pedagógiai munka, az óvodapedagógus hétköznapi konfliktuskezelésének tekintetében is hatékonynak bizonyulhat.

24.4. ÖSSZEGRÉS

Az élményfeldolgozó bábjátékban a beszédpartnerre utaló, illetve az attitűdjelölő deiktikus elemek számos funkciója felismerhető. A bábjátékok megkettőzött diskurzusvilágában a megszólítások egyrészt színre viszik, reprezentálják a szereplők közötti társas viszonyokat, másrészt alakítják a kapcsolatot a hallgatósággal is. A fejezetnek a bábjátékra jellemző megszólítási gyakorlatok bemutatása mellett olyan célja is volt, hogy rávilágítson, hogy miért fontos ezeknek a műveleteknek a reflektáltsága a pedagógiai gyakorlatban. A megszólítások, attitűdjelölő elemek használatának tudatosítása azért fontos a pedagógusképzés folyamatában, mivel működésük, változatos társas szerepeik ismerete a nyelvi szocializáció intézményes színterein, így az óvodapedagógusi munkában is hatékony lehet. Az óvodapedagógus kommunikációs tudatosságának növelése, az attitűddeixis műveleteinek értő alkalmazása többek között visszahat az óvodai bábjáték pedagógiai-pszichológiai és szocializációs szerepére is.

25. A MEGSZÓLÍTÁS KÉRDÉSEI A NYELVI TANÁCSADÓI GYAKORLATBAN

Mi a helyes megszólítás?

A nyelvi udvariasság és azon belül a tegezés-magázás kérdései erőteljesen foglalkoztatják a beszélőket, hiszen azoknak a társas kapcsolataik alakításában, illetve a magukról alkotott kép formálásában is fontos szerepük van. A nyelvi udvariassághoz kapcsolódó gyakorlati kérdések ezért igen gyakran válnak reflexió tárgyává: a beszélők megvitatják az ilyen jellegű problémákat, a közösség nyelvi viselkedési normái és szokásrendje – ahogyan már az 7., 14. és 15. fejezetek is részletesen kitértek rá – udvariassági meta-diskurzusokban is formálódnak.

Ez a fejezet azt mutatja be, hogy a nyelvi udvariassági problémák hogyan mutatkoznak meg az intézményes nyelvi tanácsadás gyakorlatában, és hogy milyen szerepe és társadalmi feladatköre lehet ezeknek a kérdéseknek a kezelésében a nyelvész szakértők által végzett nyelvi tanácsadásnak.²³ Az elemzés a Nyelvtudományi Kutatóközpont közönségszolgálati e-maileiből épülő adatbázisának a nyelvi anyagából merít. A szerző a közönségszolgálat munkatársaként vállalkozik ennek a speciális metadiskurzusnak az értelmezésére. Az udvariassághoz kapcsolódó közönségszolgálati kérdések és válaszok elemzése a válaszadás megfontolásai és a kódolási folyamatban érvényesített szempontok bemutatása révén hozzájárul annak érzékeltetéséhez, hogy ha a megszólítás kérdéseiben tanácsot próbálunk adni, akkor milyen sok tényezőt szükséges figyelembe venni.

²³ A fejezetben bemutatott elemzés előzménye egy Ludányi Zsófiával közösen végzett kutatás (lásd Domonkosi–Ludányi 2023ab), szerzőtársam a fejezetben szereplő elemző részek közléséhez hozzájárult.

25.1. A NYELVI TANÁCSADÓI LEVELEZÉS MINT UDVARIASSÁGI METADISKURZUS

Az udvariasság összetett jelenségének vizsgálatából az udvariasságkutatás harmadik hullámának eredményei különösen jól hasznosíthatók az udvariassághoz kapcsolódó közönségszolgálati, tanácsadói munka leírásában. Ebben szerepet játszik az, hogy ez az irányzat túlmutatva az udvariasság diszkurzív megközelítésén nem egyszerűen csak diskurzusokban megképződő jelenséggént értelmezi az udvariasságot, hanem elkülöníti a diskurzusokban érvényesülő különböző perspektívákat, sőt céljai közé tartozik az is, hogy árnyalja a kutatói és a résztvevői nézőpontok viszonyának a leírását (Kádár–Haugh 2013; Culpeper–Haugh 2014). A metaudvariassági diskurzusok vizsgálata azért kapott fontos szerepet az udvariasságkutatásban, mert általuk megvilágíthatók az egyes közösségekben és társadalmakban működő alapvető közösségi értékek, normák (Németh–Kádár–Haugh 2016).

A közönségszolgálati munka során megfogalmazódó, az udvariassággal, így a megszólítások témakörével kapcsolatos kérdések elsődlegesen a metakommunikatív tudatosság működését mutatják, a kifejtett válaszokban és magyarázatokban pedig tipikusan összefonódik a metakommunikatív, metadiszkurzív és metakognitív szint (Kádár–Haugh 2013: 186–187).

A nyelvi udvariassággal kapcsolatos metadiskurzusokat egy összetett, hálózatos viszonyrendszerben képzelhetjük el (lásd 7. fejezet), amelyben a tanácsadói metadiskurzusok közvetítő szerepet töltenek be a hétköznapi és a tudományos metadiskurzusok között.

A tanácsadói tevékenység közvetítő metadiskurzusként való értelmezésében érvényesül a tanácsadók nyelvészeti tapasztalatainak szerepére utaló expertizmus ideológiája (Lanstyák 2017: 34). Egy-egy adott tanácsadási helyzetben nem egyszerűen a tudományos és a hétköznapi diskurzusok közötti közvetítő szerep megvalósulása értelmezhető, hanem hatékonyan alkalmazható a nézőpontoknak az az összetett modellje, amit Kádár és Haugh (2013) felállítottak.

Kádár és Haugh modellje szerint az udvariasság nyelvhasználói és megfigyelői perspektívából értelmezhető (2013: 86). A használói perspektívát további szempontok árnyalják: a beszédhelyzetben való részvétel aktivitása alapján különül el a résztvevői és a metarésztvevői nézőpont, az udvariasságra vonatkozó elvárások pedig az émikus és étikus perspektíva szerint vizsgálhatók. A megfigyelői perspektíva lehet laikus vagy tudományos céllal elemző, az érvényesülő udvariasságfogalom pedig ebből adódóan népi-teoretikus vagy tudományos.

Az udvariasság vizsgálatában szükségképpen mindig többféle nézőpont érvényesül, ezért a nyelvi tanácsadói gyakorlatok működésének értelmezésében is szükséges figyelembe venni ezeket. A nyelvi tanácsadói munkában ráadásul ezek a nézőpontok erőteljesen összefonódnak: a kérdező résztvevői nézőpontja és tipikusan népi-teoretikus udvariasságfogalma összekapcsolódik a szakértői válasz tudományos, megfigyelői nézőpontjával és tudományos udvariasságfogalmával. A szakértői tanácsadás egyik meghatározó paradoxona emellett az, hogy a tanácsadói értelmezések éppen a megszólalás hivatalos pozíciójából adódóan nem egyszerűen tájékoztatnak és irányt mutatnak, hanem erőteljesen járulnak hozzá a normák kidolgozásához és megerősítéséhez.

25.2. AZ ELEMZÉS ANYAGA ÉS MÓDSZERE

Az elemzés a Nyelvtudományi Kutatóközpont nyelvi tanácsadó szolgálatának adataira épül. Az intézményben, illetve jogelődjében megalapítása (1949) óta működik nyelvi tanácsadó szolgálat, ahová levélben és telefonon lehet nyelvi kérdésekkel fordulni (Ludányi 2020b). A szolgálatához érkező e-mailek 2011-től egységes, kereshető formában állnak rendelkezésre. A jelenleg megközelítőleg 10000 nyelvhasználói kérdést tartalmazó anyagból anonimizált adatbázis épül.²⁴ A közönségszolgálatához legtöbbször helyesírási kérdésekkel fordulnak az érdeklődők (Kardos 2007; Ludá-

²⁴ A Nyelvtudományi Kutatóközpont közönségszolgálatához fordulókat az előírásoknak megfelelően kezeljük, az adatbázisba a levelek anyaga anonimizálva kerül be, a kérdések nyelvi anyagának tudományos kutatás céljára történő felhasználásáról a kérdezők tájékoztatást kapnak.

nyi 2019b), amelyek egy része könnyen és gyorsan megválaszolható a helyesírási szabályzat és szótárak segítségével, az egyéb nyelvhasználati kérdések – beleértve a nyelvi udvariassághoz kapcsolódókat – jóval ritkábbak, azonban jóval összetettebb tanácsadói stratégiákat, sok esetben alapos kutatómunkát és részletes kifejtést igényelnek (Ludányi et al. 2022).

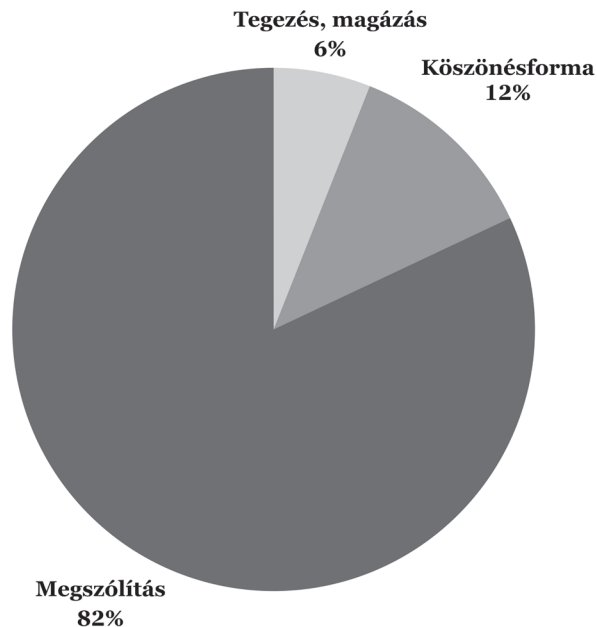
A közönségszolgálathoz érkező leveleket a nyelvi probléma típusának szempontjából már a megválaszolással párhuzamosan kódoljuk. Ez az elsődleges kategorizáció egy folyamatosan bővülő, dinamikus címkerendszer segítségével történik. Ezek az elsődleges címkék a teljes levélváltásra kerülnek rá, és a probléma típusát határolják körül, magát a kérdéses helyesírási, nyelvi jelenséget nevezik meg. Az elsődleges kódolás mellett az utólagos feldolgozás, az adatbázis-építés folyamata során további, a probléma típusától függő kódolási módok kialakításán dolgozunk. Ezek a kódok a levelek egyes, kisebb tartalmi egységeire is vonatkozhatnak. Kódoljuk például a probléma észlelési körülményeinek leírását (ha van ilyen, például vitahelyzet), valamint azt is, hogy a levélben konkrét tanácskérés, javaslat, vélemény jelenik-e meg.

A használt címkerendszerben a „nyelvi udvariasság” kategória alatt szerepel a köszönés, a megszólítás és a tegezés-magázás alkódja is. Ezeknek az alcímkéknek a kialakításában már előzetesen erőteljesen érvényesült a kutatói perspektíva, ugyanis arra az előfeltevésre és tapasztalatra építettünk, hogy ezek a kérdések a nyelvvel kapcsolatos metadiskurzusokban általában kapcsolódnak az udvariasság kérdésköréhez.

A címke alá sorolt levelek alapvető jellemzőinek áttekintése után egy olyan levélváltás elemzése következik, amely a kifejtettsége, a válasz terjedelme és szempontrendszere alapján révén átfogóan képes illusztrálni a nyelvi udvariassághoz kapcsolódó közönségszolgálati levelek és tanácsadói válaszok feldolgozásában érvényesülő főbb szempontokat és problémákat.

25.3. A NYELVI UDVARIASSÁG KÉRDÉSE A KÖZÖNSÉGSZOLGÁLATI ADATBÁZISBAN

Az elemzett közönségszolgálati adatbázisnak csak nagyon kis hányadát, a helyesírási, illetve grammatikai változatok helyességére vonatkozó kérdésekhez viszonyítva csak töredékét jelentik a nyelvi udvariassághoz kapcsolódó kérdések (0,5%). Az alacsony előfordulás ellenére ez a kérdéskör a közönségszolgálati munka egyik visszatérő, ismétlődő típusproblémákat is felmutató szegmenseként van jelen. Az e-mail-tár 51 „nyelvi udvariasság” címkével ellátott levele közül 42 megszólítási formákra, 6 a köszönésformákra, 3 pedig a tegezés-magázás kérdésére vonatkozik (1. ábra), azaz a megszólítás kérdésekre az adott témán belül meghatározónak számít.

1. ábra. A nyelvi udvariasságra vonatkozó közönségszolgálati e-mailek megoszlása

Az adatbázis nyelvi udvariasságra vonatkozó megkeresései azt mutatják, hogy ebben a témakörben a tanácsadó szolgálathoz fordulás legtipikusabb motivációja az, hogy a hétköznapi nyelvhasználatban (a tegezés-magázás, a megszólítások és a köszönések szokásrendjében) tapasztalható bizonytalanságok miatt a nyelvhasználók hivatalosnak gondolt források keresésére törekszenek. Ebben a tanácskérői attitűdben a viselkedés hatalmi pozícióból való megerősítésének a késztetése ismerhető fel (Kopecký 2022: 91–94). A normatív iránymutatást kérő nyelvhasználói attitűdöt mutatja, hogy a kérdések nagyobb része a „helyes” megszólítás kérdését veti fel. Az udvariassági problémák komplexitása, alapvetően szituációfüggő jellege miatt azonban ezekben az esetekben a tanácsadói szándék nem normatív iránymutatás, hanem a helyzet minél árnyaltabb azonosítása és a lehetséges megoldások használati értékének bemutatása.

A nyelvi udvariassági kérdések azért is specifikusak a nyelvhasználati problémák, tanácskérések között, mert a többi nyelvi kérdéshez viszonyítva sajátos helyzetben mutatják meg a normativitás problematikáját. Míg a nyelvi tanácsadói munka a helyesírásra vonatkozó kérdések esetében általában a kodifikált forma közvetítését célozza, addig a nyelvhasználatra vonatkozó kérdések megválaszolásának célja a kérdéses nyelvi jelenség használati értékének adatalapú, kutatásokra, korpuszokra építő bemutatása. Ráadásul a nyelvhasználati kérdéseken belül a nyelvi udvariasság kérdésköre az egyik olyan, amelynek sajátosságai legerőteljesebben függenek a helyzettől, a beszélők viszonyától, a kisebb közösségek egyedi szokásrendjétől is.

25.4. ESETTANULMÁNY: METADISKURZUS EGY MEGSZÓLÍTÁSRÓL

A nyelvhasználói kérdések és a tanácsadói válaszok dinamizmusában olyan metadiskurzusok bontakoznak ki, amelyek alkalmat adnak annak a bemutatására is, hogy milyen értékek, vélekedések és ideológiák húzódnak meg a nyelvi viselkedésre vonatkozó dilemmák és érvelések mögött. Az adatbázisban szereplő levelek átfogó kódolását megkezdtuk, és a feldolgozás módszereit folyamatosan finomítjuk. A fe-

jezetben bemutatott esettanulmány arra is példaként szolgál, hogy egy ilyen kódolási rendszer kidolgozása milyen összetett, a szempontok sokaságának figyelembevételét igénylő feladat.

Az elemzés egy nyelvhasználói tanácskérés és a rá adott válasz értelmezésével többretű feladatot teljesít: egyrészt megmutatja, hogy milyen elképzelések, normák élnek az adott nyelvi udvariassági kérdéssel kapcsolatban, másrészt rávilágít, hogy milyen szempontokat szükséges figyelembe venni a megszólításokra vonatkozó nyelvi tanácsadásban, harmadrészt az adatok feldolgozásának a szempontjából illusztrálja azt, hogy milyen módszertani megfontolásokat érvényesítünk a kódolási rendszer kialakításában.

A kiválasztott levél (1) egy kedveskedő megszólítási formával kapcsolatos nyelvi problémát fogalmaz meg, és kér iránymutatást annak használatát illetően. A levél személyesen egy megszólításkutatással foglalkozó tanácsadó munkatársnak íródott, ami jelzi a kérdező előzetes szakirodalmi tájékozódásának mozzanatát, azaz a hétköznapi és a szakértői nézőpontok összefonódását.

A tanácskérő egy vitát kiváltó nyelvi helyzetben kért megerősítést, azaz a levél az udvariassági, megszólítási szokásrend kidolgozásához járul hozzá, hiszen az udvariasság/udvariatlanság a nyelvi viselkedés rekurzív értékelésén keresztül valósul meg (Chang–Haugh 2011).

A közönségszolgálati tapasztalatok alapján a nyelvhasználati tanácskérések esetében a legtipikusabb motiváció a megfelelő nyelvi produktum létrehozásának szándéka, a nyelvi udvariassági problémák azonban ezzel a tendenciával ellentétben sokszor egy sértő, bántó helyzet után azonosítódnak. Ezekben a helyzetekben a sértőnek, udvariatlannak gondolt nyelvi formák miatt érzelmi tényezők is szerepet kapnak. A vizsgált levél egy olyan helyzetről számolt be, amelyben a kérdező megszólítási gyakorlata vált kritika tárgyává, egy közeli családtagja, a fia ítélte meg úgy, hogy a kérdező által tipikusan használt forma nem megfelelő. A megszólítási forma választása miatti „megszidás”, „intelem” mozzanata mutatja a levélben azt, hogy az adott hétköznapi nyelvi udvariassági helyzetben milyen érzelmi tényezők jelentek meg. Az adott kérdésfeltevés azért is tanulságos, mert az orvos-beteg kapcsolattartásra

vonatközön gyakoriak az olyan metadiskurzusok, amelyek a betegek által sértőnek érzett formákkal kapcsolatosan bontakoznak ki (lásd 14. fejezet), ebben a tanácsadási folyamatban viszont egy orvos reflektál a saját nyelvi gyakorlataira.

(1) Tisztelt Asszonyom!

80 éves, de még aktív körzeti orvos vagyok [nagyvárosban]. 45 éve dolgozom ugyanabban a körzetben. Betegeimet, akik közül sokan már nagymamák, gyermekkoruk óta ismerem. Családias kapcsolatot tartok mindenkivel. Ezért gyakran úgy szólítom meg őket, hogy *aranyom*. E kedves megszólítás is hozzásegíti a beteget, hogy ne izguljon.

Szoros baráti körömben, kedves ismerőseimnek írt leveleimben is gyakran használom ezt a kedveskedő, baráti megszólítást már évek óta.

Most az 50 éves fiam megszidott, hogy a vele egykorú barátainak is hasonló megszólítást tettem egy kifejezett baráti tartalmú levélben. Legtöbbjüket régóta ismerem, „[Keresztnév] bácsinak” hívnak, és házi orvosuk is vagyok, amikor a rendelőben találkozok velük, szintén gyakran így szólítom őket.

Jogos-e fiam intelme?

Várom kedves válaszát, tisztelettel:

dr. [Vezetéknév] [Keresztnév]

A levélben a kérdező részletesen kifejti egyrészt a saját társadalmi háttérét (életkorát, foglalkozását), másrészt a problematikusként azonosított nyelvi helyzet körülményeit is. Ez a két szempont a levelek feldolgozása során külön kódot kap. Az adatbázis ilyen részletességű feldolgozása, kódolása még folyamatban van, az azonban a tapasztalatok alapján látszik, hogy a kérdező adatainak azonosítása igen ritkán történik meg, a közlés helyzet körülhatárolása, a probléma észlelésének leírása valamivel tipikusabbnak számít. Ezeknek a tényezőknek az alapos kifejtése azonban ebben az esetben azért igen lényeges, mert mutatja a nyelvhasználói tudatosságot

abban a tekintetben, hogy bármely nyelvi forma csak a közlés körülményeinek ismeretében értékelhető és értelmezhető, és különösen így van ez a nyelvi udvariassági jelenségek esetében.

A kérdező a közlés körülményeinek leírása során a saját, az adott formával kapcsolatos reflexióiról, értelmezéséről, az annak hatásával kapcsolatos elképzeléseiről, azaz a közelítő szándék, az orvosi helyzet nehézségeit feloldó szerep érvényesüléséről is beszámol.

A kérdező egy olyan helyzetről ír le, amelyben a fia az apja által használt megszólításformát nem találja megfelelőnek. Ez a helyzet az udvariasságkutatás szempontjából úgy értelmezhető, hogy egy metarésztevő metakommunikatív tudatossága nyilvánul meg (Kádár–Haugh 2013: 81–105). A tanácsadóhoz való fordulás pedig már a metadiszkurzív tudatosság szintje, hiszen egy udvariassághoz kötődő jelenség visszamenőleges értelmezése valósul meg, a szakértői vélemény, a tudományos nézőpont bevonása révén közösségi szerepűvé tágítva a kérdést.

A tanácsadói válasz nagyon kifejtett, részletes magyarázatot tartalmaz (2), (3), (4), (5), (6), ebben a tekintetben a kérdezői attitűdhöz, a kérdés kifejtettségéhez, a helyzet és a probléma pontos körülhatárolásához igazodik. A tanácsadó azonosítja és megnevezi a kérdéskörhöz kapcsolódó tudományterületeket is, mivel úgy ítéli meg a kérdezői perspektívát, a kérdező szociokulturális háttérét, hogy ezek az információk is hozzájárulhatnak a válasz árnyalásához. A válasz a tudományos háttérrel szólva kitér arra is, hogy a konkrét formára nézve kevés kutatási eredmény van. Ez a meglátás mutatja azt az alapvető tanácsadói dilemmát is, hogy szükséges-e minden helyzetben empirikus adatokra is hivatkozni, illetve hogy hogyan különböztethetők meg azok a nyelvi problémák, amelyek esetében elegendő lehet a hasonló, analóg helyzetek alapján történő válaszadás.

(2) Kedves Doktor Úr!

A feltett kérdésnek izgalmas stilisztikai, szociokulturális és pragmatikai vonatkozásai vannak, azonban valós kutatási eredmény kevés van a háttérben, ezért nem könnyű megválaszolni.

Az adott kérdés, az *aranyom* megszólítás kedveskedő, közelítő szerepű használatát a tanácsadó úgy ítélte meg, hogy a forma szótározott stílusértéke, illetve a bizalmas formák alkalmazására vonatkozó általános pragmatikai szabályszerűségek ismerete megfelelő magyarázó erővel bírhat akár konkrét kutatási, illetve korpuszadatok híján is. A szótározott stílusérték bemutatása ugyan normatív szemléletre utalhat, azonban a tanácsadók háttérmunkaként korpuszban is tájékozódtak.²⁵ A tanácsadói válasz ezek alapján adta meg a forma stílusértékét, használati körét, és utal annak egyik tipikus szerepére, a társas közelítésre is (3).

- (3) Az *aranyom* megszólításhoz állandónak tekinthető stílusérték kapcsolódik, használata egyértelműen a bizalmas, közeli viszony kialakításának eszközéként értelmezhető.

A tanácsadói válasz emellett kifejti a kérdező által felismert közelítő szándéknak az orvos-beteg kommunikációban érvényesülő ellentmondásos működését is (4). A bizalmas formák használatának megítélésében érvényesülő kettősséget egy másik, hasonló stílusértékű megszólításhoz kapcsolódó empirikus eredménnyel is kiegészíti, sőt könnyen elérhető, internetes ismeretterjesztő szakirodalmat is megad a témában (Domonkosi 2019c).

- (4) A kutatások alapján az orvos-beteg kommunikációban valóban jellemző az Ön által motivációként leírt nyelvi közelítő tendencia, és az esetek egy részében alkalmas is lehet a helyzet barátságosítására, kellemesebbé tételére.
- Az orvos-beteg kapcsolat azonban aszimmetrikus helyzetet jelent, és a beteg nem élhet a nyelvi közelítés hasonló eszközeivel, ezért a közelítő szándék a visszajára is fordulhat. A kérdéses megszólításra vonatkozóan nincsenek empirikus kutatások, de a nénizés, bácsizás hasonló szerepű használata kapcsán

25 Az MNSz.² (Oravecz et al. 2014) alkorpuszonkénti adatai szerint az *aranyom* forma előfordulási arányai jóval magasabbak a személyes alkorpuszokban, mint a többiben, szerepük pontosabb körülhatárolásához a kontextus részletesebb feltárása szükséges (beszélt nyelvi: 4 találát, hivatalos: 0, sajtó: 2, személyes – fórum: 140, személyes – közösségi: 97, szépirodalom: 238, tudományos: 12).

ezt állapították meg: „A gyógyítók és betegek közötti gyakorlatra összességében megszólítási aszimmetria jellemző, ugyanis a szerepet hangsúlyozó, erőteljesen tiszteletadó formákra kifejezetten bizalmas, néha akár bántóvá is váló megszólítások felelnek. Ez az eltérés pedig arra a paradoxonra hívhatja fel a kommunikációs gyakorlatokra reflektáló egészségügyi dolgozók figyelmét, hogy a bizalmas formák, még ha elsődleges hatásszándékuk a közelítés, közvetlenség megteremtése is, a kölcsönösség hiányában az alárendeltség, a hierarchia képzetét erősíthetik.”

(<https://www.ameganet.hu/wp-content/uploads/2019/08/Hogy-tet-szik-lenni.pdf>)

A tanácsadói válasz részletezően fejtegeti a helyzet sajátosságait, a lehetséges jelentéstulajdonításokat, pragmatikai szempontokat érvényesítve az értelmezésben, mindvégig szem előtt tartva a kérdező nézőpontját és szociokulturális hátterét, a probléma észlelésének körülményeit is. A tanácsadói válasz igyekszik tekintettel lenni arra is, hogy a nyelvi probléma egy szülő-gyermek viszony eltérő viszonyulásaiból adódik, azaz a bizalmas forma megítélésének kérdésébe a szereplők érzelmileg is bevonódnak (5).

- (5) Arra nézve, hogy milyen társadalmi jellemzőkkel írhatók le inkább azok, akik elfogadják, pozitívan értelmezik ezt a közelítő szándékot, sajnos nincsenek kutatások. Azt, hogy egy adott helyzetben célt ér-e az adott közelítő szándék, releváns módon csak a részt vevő felek ítélik meg. A kérdéses helyzetben a fia által érzékelt nyelvi probléma, illetve az ő véleménye, figyelemztetése annyit mindenképpen jelez, hogy az orvosok által használt bizalmas nyelvi elemeknek ellentmondásos a megítélése. A fia értelme tehát az ő nyelvi ízlését tükrözi, az adott helyzetben akkor lehet „jogos”, ha ismeri esetleg a megszólított véleményét, ellenérzéseit is az adott formával kapcsolatban.

Az alapos értelmezést kifejtő válasz nem tartalmaz egyértelmű állásfoglalást az eredeti kérdésre nézve, azaz hogy jogos-e az *aranyom* megszólítást érő kritika, hanem a be-

szédpartnerre figyelő, hozzá igazodó megszólításhasználatot, rugalmas udvariassági stratégiát ajánl (6). A tanácsadói válasz figyelembe veszi azt is, hogy a problémát okozó megszólítás a tanácskérő általános gyakorlata, amelyet csak most, az adott, speciális helyzetben, a fia részéről ért kritika.

- (6) A bizalmas nyelvi elemek használata az egyéni kommunikációs stílus, a gyógyítói kommunikációs stratégia része is lehet. Ennek hatékonyságát vagy esetleg kudarcát a beszédpartnernek közötti egyezkedés során valószínűleg nap mint nap tapasztalja. Árnyalhatja még ezt a kérdést az is, hogy az Ön életkora miatt kevésbé lehet valószínű az, hogy az ilyen formákat a megszólítottak leereszkedő, bántó nyelvi megoldásként azonosítsák. Mindezek alapján a kérdéses bizalmas megszólítás használatával kapcsolatban a reakciókra, reflexiókra figyelő, a beszédpartnerhez rugalmasan igazodó gyakorlatot lehet javasolni.

A közönségszolgálati tanácsra az elemzett esetben válaszreakció is érkezett (7), megmutatva az udvariassági metadiskurzusoknak azt a meghatározó szerepét, amelynek során az udvariassági normák a róluk való beszéd révén dolgozódnak ki, és szilárdulnak meg.

- (7) Kedves Asszonyom!
Örülök a válaszának. Tényleg ez az aszimmetria, ami az orvos-beteg viszonyban van, létezik. Talán a 80 éves korom magyarázza, hogy egyre inkább magamat már a „szépkorúak” táborához tartozónak látom, és ezért megengedhetem magamnak (ezek szerint nem mindig helyesen) ezt a megszólítást. Máskor vigyázni fogok. De azért a fiam elnézőbb is lehetett volna, hiszen az ő baráti körére másképp tekintek, mégpedig úgy, mintha gyermekeim lennének.

A kedves, köszönetet megfogalmazó válasz mutatja, hogy a kérdező megfontolta a nyelvi udvariasságot dinamikusan értelmező, átfogó tanácsadói választ. Az orvos-beteg kommunikáció aszimmetriájára érkező visszajelzés a kérdező reflektív tudatosságát jelzi. A kor változójának a bevonása mellett az ő értelmezésében egyértelművé válik az

is, hogy az adott helyzetben a problémát elsősorban a fia és a saját szerepfelfogásának eltérései okozzák. Emellett az adott megszólítás esetleges negatív, bántó hatásáról kapott információ feldolgozásában megjelenik a nyelvi változók megítélését egyszerűsítő, de a hétköznapi reflexiókban mégis erőteljesen érvényesülő helyes-helytelen kettősség is.

A tanácsadói metadiskurzusok részletes, kvalitatív feldolgozása során – éppen az ilyen részletes beszámolók elemezhetősége érdekében – érdemes figyelembe venni a kérdezői attitűdöket, illetve a viselkedés, a nyelvhasználat módosítására utaló reflexiókat is.

25.5. ÖSSZEGZÉS: UDVARIASSÁG ÉS MEGSZÓLÍTÁSOK AZ INTÉZMÉNYES NYELVI TANÁCSADÁSBAN

A Nyelvtudományi Kutatóközpont közönségszolgálati leveleiben szereplő udvariassági metadiskurzusoknak az áttekintése azt mutatja, hogy a megszólításokkal, a tegezés-magázás kérdéseivel kapcsolatos tanácskérések tipikusan a kérdező bizonytalanságának, kételyeinek feloldására irányulnak, és normatív iránymutatást igénylő kérdésekként fogalmazódnak meg. Az elemzés egy nyelvi tanácsot kérő levél, illetve az arra adott tanácsadói válasz esettanulmányként való feldolgozásával, értelmezésével szemléltette, hogy az ilyen kérdések megválaszolása összetett nyelvi tanácsadói feladat, mert a nyelvi adatok, a tudományos eredmények (Domonkosi 2002, 2017) bemutatása önmagában nem elég hatékony, mivel a kérdezők általában nem tájékoztatást, hanem egyértelmű tanácsot, iránymutatást várnak (vö. Domonkosi 2019a). A válasz kidolgozása ezért a tudományos eredmények ismerete mellett megköveteli a közösség udvariassági szokásrendjében való tájékozottságot, a kérdező szociokulturális helyzetének és környezetének felismerését, nyelvi és társas attitűdjeinek azonosítását is. Ezek a kérdések ezért az egyéb nyelvi problémák megoldására irányuló javaslatoktól részben eltérő tanácsadói stratégiák alkalmazását kívánják meg. A tanácsadói válasz nem illemtani jellegű, előíró tanács felkínálására törekszik, hanem reflektív, az adott helyzet összetevőit, a bevonódó értékeléseket, attitűdöket, érzelmeket is figyelembe

vevő, árnyalt tájékoztatásra. A tanács megfogalmazása pedig az udvariassági metadiskurzusba, az értékelő mozzanatok rekurzivitásába való bekapcsolódással alakítja is az udvariassági gyakorlatot.

A nyelvi tanácsadási folyamat során megfogalmazódó kérdések és válaszok tehát sajátos udvariassági metadiskurzusokként értelmezhetők, amelyekben az udvariasság-értelmezésekben megkülönböztetett különböző perspektívák komplexitása valósul meg, hiszen a kérdező és a tanácsadó párbeszédében mindig összekapcsolódnak, kereszteződnek és újraértelmeződnek a nyelvet használó, illetve a nyelvet megfigyelő vagy elemző, értékelő nézőpontok (vö. Kádár–Haugh 2013).

ÖSSZEGZÉS

Az egymáshoz fordulás módja, egymás megszólításának gyakorlatai döntő fontosságúak a társas kapcsolatok kialakításában és fenntartásában. A megszólításra használt nyelvi formák, kifejezések, a tegezés és nemtegezés változatai, a megszólító névmások, keresztnevek, vezetéksnevek és ezek sajátos kombinációinak választása révén formálni tudjuk a köztünk és beszélgetőtársaink között fennálló társadalmi távolságot és érzelmi viszonyt is.

A kötet olyan elemzési modellt alakít ki és működtet a megszólítási gyakorlatok értelmezésére, amelyben a beszédpartnerek személyközi viszonyainak konstruálása a nyelvi tevékenység folyamatos jellemzője, és amelynek dinamikus alakulása a társas és a társadalmi beágyazottság együttes értelmezésének eredménye.

A kapcsolattartási szokásrend variabilitását csak sok, az egyes diskurzustartományokra és a különböző, hálózatosan kapcsolódó gyakorlatközösségekre koncentráló kutatás révén lehet részleteiben megismerni. A megszólítási gyakorlatok sokféleségének megragadására törekvő monográfia ezért a leírni kívánt jelenség természetéből adódóan, ahhoz igazodva nem egy átfogó, nagy, rajzolatot, nem távlati rálátást nyújt, hanem kaleidoszkópszerűen, több irányból közelítve, többféle módszert alkalmazva, különböző adatforrásokat feldolgozva, a valós gyakorlatokat és a rájuk vonatkozó reflexiókat összevetve ad átfogó, egészes képet.

A kötet elemzései ennek megfelelően összetettségükben közelítik meg a mai magyar nyelvi kapcsolattartási gyakorlat változatosságát. Az értelmezések egyes diskurzustartományokat, műfajokat és értelmezési szempontokat kiemelve mutatják be a megszólítási szokásrendet. Az egyes részkutatások többféle módszerrel gyűjtött adatokra építve, változatos nézőpontok alapján nyújtanak képet a kiemelt területek,

azaz az egészségügy, az oktatás, a média vagy az online kommunikáció átfogó, a közösségek sokaságát, vagy akár a társadalom egészét érintő megszólítási gyakorlatairól.

A megszólítási gyakorlatok komplexitásának teljes megragadását ennek ellenére számos különböző tényező korlátozza. Az elemzések sokrétűségük ellenére sem terjednek ki kisebb, esetleg zártabb, nehezen tanulmányozható közösségekre; korlátozottan mutatnak fel egyes sajátos, szlenges, egyes szubkultúrákra jellemző megszólítási gyakorlatokat. Csak érintőlegesen, a korábbi kutatások eredményeit bevonva, illetve egyetlen határon túli gyakorlatközösség tanulmányozása erejéig szerepel a kötetben a többnyelvű helyzetek és közösségek megszólítási gyakorlatainak kérdése. Az értelmezések azonban számításba veszik azt a tényezőt, hogy a mai magyar gyakorlatokban jelentős szerepe van a két- és többnyelvű helyzetben élő közösségeknek is. Nem vetnek számot az elemzések a megszólítás műveletében rejlő poétikai-retorikai potenciál kérdésének teljességével sem, de a fiktív helyzetek elemzése, illetve a pedagógiai lehetőségek bemutatása során is érvényesül az az alapvetés, hogy a megszólítás műveletének működése a lírai és a drámai műfajokban és a szónoklatban is döntő szerepű.

A kötet egymáshoz hálózatosan kapcsolódó részkutatásainak eredményei igazolják, hogy a megszólítások választását számos különböző tényező befolyásolhatja. A változatos módszerekkel feltárt stílusminősítések, értelmezések, magyarázatok alapján a szolidaritás, a hierarchia, a bizalmasság mértéke, az érzelmi viszonyulás, a formalitás mértéke, a tisztelet, azaz az értékelő viszonyulás kifejezése, a földrajzi és társadalmi háttér, illetve a beszédpartnerek neme és kora mind olyan tényezők, amelyek szerepet kapnak a megszólítások választásában. Ezek a szempontok különböző mértékben érvényesülnek az egyes megszólítási változatok használatában, összetett és dinamikus keretet biztosítva ezáltal a társas viszonyok nyelvi alakításának. Az ezekre a tényezőkre alapozott modell alkalmazhatósága azt is bizonyítja, hogy a résztvevői, émikus nézőpont érvényesítése hatékony eljárás a megszólítások társas jelentések leírásában.

A megszólítások társas jelentése a történeti háttérrel együtt tárul fel, megmutatva a T- és V-formák grammatikalizálódásában rejlő lehetőségek mellett azt is, hogy az

elkülönült formákhoz kapcsolódó társas jelentések nem stabilak, hanem történetileg és gyakorlatközösségenként is eltéréseket mutatnak.

A megszólítások sokféleségét az elemzések tanúsága alapján a jelenlegi magyar nyelvű gyakorlatokban élesen tagolja a közléshelyzetek formalitási skálája: az informális helyzetek megszólításbeli sokszínűségével és jelentésgazdagságával a formális helyzetek megszólítási egysíkúsága áll szemben. A távolságtartó, formális érintkezés egyneműsége a hierarchia jelölésének kidolgozatlanságát, a tiszteleti formák differenciátlanságát jelenti. A semlegesen tiszteletadó, azaz általános érvényű megszólítások hiánya is hozzájárul ahhoz, hogy a korábban bizalmasnak, informálisnak számító formák fokozatosan semlegessé válnak, illetve általánosabb értékűek lesznek, ami a keresztnéven szólítás és a T-formák terjedésében is tetten érhető. A változatos gyakorlatok hátterében a helyzet által meghatározott formális-informális tengelyen túl, a vidékies és városias, a hagyományos és az újszerű értékvonatkozások dinamikája is érvényesül. Emellett az egyes megszólítási változatok használatában a különböző korosztályok jelentősen eltérő arányokat mutatnak.

A valós, szóbeli és írásbeli diskurzusok értelmező feldolgozása megmutatja, hogy a társas jelentés az interakcióban megképződő, nem pedig rögzített minőség, amelynek alakulásába az aktuális társas tényezők és a hagyományozódó társadalmi gyakorlatok is bevonódnak. A különböző közösségek kapcsolattartási szokásrendje érintkezik, hálózatosan egymásba fonódik, az eltérő társas jelentések dinamikája változékonyságot mutat, ami akár egy-egy nyelvi forma egészen ellenkező előjelű használati értékeléseiben is tetten érhető. Az egyes megszólítási formák használatának jelenlegi ellentmondásai részben norma folyamatos, dinamikus változásával, részben pedig a gyakorlatközösségek eltérő szokásrendjével magyarázhatók. A megszólításokban rejlő humor lehetőségeinek vizsgálata azért is megvilágító erejű, mert a tréfás, ironikus használat feldolgozásának előfeltétele az azonosan értelmezett társas jelentés.

A megszólítási gyakorlatok tudományos célú értelmezése – miként az ebben a monográfiában nyújtott elemzés is – maga is udvariassági metadiskurzust hoz létre. A kötetben megvalósuló többirányú megközelítésmód azért is lehet eredményes, mert a megfigyelt szokások, gyakorlatok, viszonylati dinamikák, társas jelölő ér-

tékek és a rájuk vonatkozó reflexiók összetettségének és viszonyának magyarázata egy olyan komplex értelmezésben valósulhat meg, amelyben összekapcsolódnak, kereszteződnek és újraértelmeződnek a nyelvet használó és a nyelvet megfigyelő, elemző, értékelő, illetve a hétköznapi és tudományos nézőpontok is.

IRODALOM

- Agha, Asif 2007. *Language and Social Relations*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Aalberse, Suzanne 2009. *Inflectional economy and politeness: morphology-internal and morphology-external factors in the loss of second person marking in Dutch*. Utrecht: LOT International Series.
- Alexander, John C. 2009. A társadalmi performansz kulturális pragmatikája: ritualitás és racionalitás között. In Horváth Kata – Deme János (szerk.): *Társadalmi performansz, (Színház és pedagógia: Elméleti és módszertani füzetek)* Budapest: Káva Kulturális Műhely anBlokK Egyesület. 26–69.
- Andersen, Elaine S. 1990. *Speaking with style: The sociolinguistic skills of children*. London: Routledge.
- Andok Mónika 2016. *Digitális média és mindennapi élet*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Andok Mónika 2017. *A kommunikáció rituális elmélete*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert 1995. Megszólítások egy átalakuló világban. *Jel-Kép* 2/3–4: 39–52.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert 2003. A megszólítási formák szociokulturális jellegzetességei a rendszerváltáskor. (Az elvtárs-tól az úr-ig). In Kontra Miklós (szerk.): *Nyelv és társadalom a rendszerváltáskori Magyarországon*. Budapest: Osiris. 290–313.
- Antalné Szabó Ágnes 2006. *A tanári beszéd empirikus kutatások tükrében*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Attardo, Salvatore 1994. *Linguistic Theories of Humour*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Attardo, Salvatore 2001. *Humorous Texts: A Semantic and Pragmatic Analysis*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Austin, John L. 1990. *Tetten ért szavak*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Balázs Géza 1993. *Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Balázs László 2010. A szerepviselkedés szociálpszichológiai háttere. In H. Varga Gyula (szerk.): *A kommunikációoktatás kontextusai*. Budapest: Hungarovox Kiadó. 44–54.
- Ballagó Júlia 2016. Metapragmatikai tudatosság – A tegező és a nem tegező formák az oktató és a hallgató közötti kommunikációban. In Bagyinszki Szilvia – P. Kocsis Réka (szerk.): *Anyanyelvünk évszázadai 2*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. 185–202.
- Bánhídi Zoltán 1973. A magyar megszólítás nehézségei. In Imre Samu (szerk.): *A Magyar Nyelvért és Kultúráért*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda. 18–22.
- Bartha Csilla – Hámori Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. *Magyar Nyelvőr* 134: 298–321.
- Bartha Csilla – Hámori Ágnes 2021. Stílus a szociolingvisztikában, stílus az interakcióban: Nyelvi variabilitás és társas jelentések a szociolingvisztika társas-konstruktivista stílus-vizsgálataiban. In Kontra Miklós – Borbély Anna (szerk.): *Tanulmányok a budapesti beszédről: a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján*. Budapest: Gondolat Kiadó. 261–296.
- Bates, Elizabeth – Benigni, Laura 1975. Rules of Address in Italy: A Sociological Survey. *Language in Society* 4/3: 271–288. DOI: doi:10.1017/S0047404500006679
- Bauko János 2011. Köszönések és megszólítások magyar–szlovák bilingvis környezetben. In Szabó Mihály Gizella – Lanstyák István (szerk.): *Magyarok Szlovákiában VII. kötet. Nyelv*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet. 423–436.
- Bauko János 2015. *Bevezetés a szocioonomasztikába*. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.
- Baumgarten, Nicole – Vismans, Roel (eds.) 2023. *It's Different with You: Contrastive Perspectives on Address Research*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Bécsy Tamás 1984. *A dráma lételméletéről*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bell, Roger T. 1976. *Sociolinguistics: Goals, Approaches and Problems*. London: Batsford.
- Bencze M. Ildikó 2010. A metonímia a kognitív pragmatikaelméletek tükrében. *Magyar Nyelvjárások* 48: 111–131.
- Biber, Douglas – Johansson, Stig – Leech, Geoffrey – Conrad, Susan – Finegan, Edward 1999. *Longman Grammar of Spoken and Written English*. Harlow: Pearson Education Limited.
- Bíró Ágnes – Huszár Ágnes 1985. Te, Maga, Ön. In Bíró Ágnes – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvi divatok*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bíró Ferenc 1996. Egri szakmunkástanulók megszólításformái. In V. Raisz Rózsa (szerk.): *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 133–141.

- Blom, Rinda 2006. *The Handbook of Gestalt Play Therapy: Practical Guidelines for Child Therapists*. London–Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Bódi Zoltán 2004. *A világháló nyelve*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bódi Zoltán 2010. A blogok nyelvészeti aspektusai. *E-nyelv Magazin* 3. <http://e-nyelvmagazin.hu/2010/09/10/a-blogok-nyelvészeti-aspektusai/> (Utolsó letöltés: 2024. 05. 20.)
- Borgulya Ágnes 2007. Üzleti kommunikáció előszóiban. In Borgulya Ágnes – Somogyvári Márta: *Kommunikáció az üzleti világban*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 168–193.
- Boronkai Dóra 2008. *A dialógus szövegtani jellemzői drámai művek és beszélt nyelvi társalgások alapján*. Doktori értekezés. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- Boronkai Dóra 2009. *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Budapest: Ad Librum.
- Boronkai Dóra 2012. A társalgási struktúra mint stílusműködő. Interakcionális stilisztikai vizsgálatok a belebonyolódás szakaszában. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Budapest: ELTE. 127–159.
- Borthen, Kaja 2010. On how we interpret plural pronouns. *Journal of Pragmatics* 42: 1799–1815.
- Bös, Birte – Kleinke, Sonja 2017. Publicness and privateness. In Bublitz, Wolfram – Hoffman, Christian (eds.): *Pragmatics of Social Media. Handbooks of Pragmatics* 11. Berlin–Boston: Gruyter Mouton. 83–121. DOI <https://doi.org/10.1515/9783110431070-004>
- Braun, Friderike 1988. *Terms of Address. Problems of patterns and usages in various languages and cultures*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Brown, Gillian – Yule, George 1983. *Discourse analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen 1987. *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, Roger – Ford, Margarite 1961. Address in American English. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 62/2: 375–385.
- Brown, Roger – Gilman, Albert 1960. The pronouns of power and solidarity. In Sebeok, Thomas A. (ed.): *Style in Language*. Cambridge: MIT Press. 253–276.
- Brown, Roger – Gilman, Albert 1975. A hatalom és a szolidaritás névmásai. In Pap Mária – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest: Gondolat Kiadó. 359–388.
- Bruti, Silvia – Perego, Elisa 2008. Vocatives in Subtitles: A Survey Across Genres. In Taylor, Christopher (ed.): *Ecolingua. The Role of E-Corpora in Translation and Language*. Trieste: Università di Trieste. 11–51.

- Bruti, Silvia – Zanotti, Serenella 2012. Orality Markers in Professional and Amateur Subtitling: The Case of Vocative and Address Pronouns. In Buffagni, Claudia – Garzelli, Beatrice (eds.): *Film Translation from East to West. Dubbing, Subtitling and Didactic Practice*. Bern: Peter Lang. 167–192.
- Bucholtz, Mary 2001. „Minek legyenek normális?” Nyelvi és identitásgyakorlatok külön lányok közösségében. *Replika* 45–46: 191–211.
- Buda Béla 1994. *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Budapest: Animula Kiadó.
- Butler, Judith 2006. *Problémás nem*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Caffi, Claudia 1998. Metapragmatics. In Mey, Jacob (ed.): *Concise Encyclopedia of Pragmatics*. Amsterdam: Elsevier. 581–586.
- Chang, Wei-Lin Melody – Haugh, Michael 2011. Evaluations of im/politeness of an intercultural apology. *Intercultural Pragmatics* 8/3: 411–442.
- Chen, Melinda Yuen-Ching 2002. The space in identity: A cognitivist approach to “outsider” discourses. In Duszak, Anna (ed.): *Us and Others: Social identities across languages, discourses and cultures*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. 87–110.
- Chovanec, Jan 2015. Participant roles and embedded interactions in online sports broadcasts. In Dynel, Marta – Chovanec, Jan (eds.): *Participation in Public and Social Media Interactions*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. 67–95.
- Clayman, Stephen E. 2010. Address terms in the service of other actions: The case of news interview talk. *Discourse & Communication* 4/2: 161–183.
- Clyne, Michael – Norrby, Catrin – Warren, Jane 2009. *Language and Human Relations. Styles of Address in Contemporary Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coupland, Nikolas 2007. *Style: Language variation and identity*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Craig, Robert T. 1999. Metadiscourse, theory, and practice. *Research on Language and Social Interaction* 32: 21–29.
- Culpeper, Jonathan. 2011. *Impoliteness: Using Language to Cause Offence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Culpeper, Jonathan – Haugh, Michael 2014. *Pragmatics and the English Language*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Császai Lajos 2002. *A média rítusai*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA – ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Csiszárík Katalin 2017. Kórházi szleng. Egy mozgásszervi rehabilitációs osztály szlengje. *Magyar Orvosi Nyelv* 2: 58–60.

- Csiszárík Katalin – Domonkosi Ágnes 2018. A gyógyító-beteg viszonylat megszólítási változatai egy mozgásszervi rehabilitációs osztály gyakorlatközösségében. *Acta Universitas de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Linguistica Hungarica* 43: 109–128.
- Csontos Nóra 2012. Az idézés kognitív szemantikai megközelítése. Az idéző rész szerepe és viszonya az idézettel. In Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. 195–201.
- Csontos Nóra 2016. Az idézés mint újrakonstruálás. *Jelentés és Nyelvhasználat* 3: 1–19.
- Dayan, Daniel – Katz, Elihu 1992. *Media Events: The Live Broadcasting of History*. Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press.
- de Oliveira, Sandi Michele 2013. Address in computer-mediated communication. In Herring, Susan C. – Stein, Dieter – Virtanen, Tuija (eds.): *Pragmatics of computer-mediated communication*. Bonn: Walter de Gruyter. 291–313.
- Dean, Jodi 2019. *Comrade. An Essay on Political Belonging*. London, UK: Verso.
- De Cock, Barbara – Kluge, Bettina 2016. On the referential ambiguity of personal pronouns and its pragmatic consequences. *Pragmatics* 26: 351–360.
- Deme László – Grétsy László – Wacha Imre 1987/1999². *Nyelvi illemtan*. Budapest: Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó – Szemimpex Kiadó.
- Dessewffy Tibor – Láng László 2015. Big Data és a társadalomtudományok véletlen találkozása a műtőasztalon. *Replika* 92–93: 157–170.
- Dickey, Eleanor 1997. Forms of Address and Terms of Reference. *Journal of Pragmatics* 33/2: 255–274.
- D. Máta Mária 1999. A névmások története a középmagyar kor végéig. *Magyar Nyelvőr* 123: 438–464.
- Domány Mária 2001. *A bábjáték varázsa*. Zenta: Thurzó Lajos Közművelődési Központ.
- Domonkosi Ágnes 1999a. A nyelvi viselkedés mintái a televízióban. *Magyar Nyelvőr* 123: 286–291.
- Domonkosi Ágnes 1999b. Tegeződő világháló? (Nyelvi udvariasság az interneten). *Magyar Tudomány* 44: 1010–1011.
- Domonkosi Ágnes 2001. A megszólítás és a nyelvi kapcsolattartás kérdése illemtankönyveinkben. *Módszertani Közlemények* 41/5: 202–206.
- Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. Debrecen: DE Magyar Nyelvtudományi Intézet.

- Domonkosi, Ágnes 2010. Variability in Hungarian address forms. *Acta Linguistica Hungarica* 57: 29–52.
- Domonkosi Ágnes 2007. Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek a rádiózás nyelvhasználatában. In *Kommunikáció és szövegkutatás. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XXXIV. Sectio Scientiarum, economicarum et socialium*. Eger: Líceum Kiadó. 97–110.
- Domonkosi Ágnes 2012. Metaforikus és metonimikus motivációk a magyar megszólításokban. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Budapest: ELTE. 339–350
- Domonkosi, Ágnes 2016. Perspective and attitudinal deixis in Hungarian. *Jezyk, Komunikacja, Informacja / Language, Communication, Information* 11: 86–98.
- Domonkosi Ágnes 2017a. A nyelvi kapcsolattartás alapformái. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelen és jövője*. Budapest: Gondolat Kiadó. 279–298.
- Domonkosi Ágnes 2017b. A nemtegezés változatainak szociokulturális értéke. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 12/2: 9–21.
- Domonkosi Ágnes 2018a. Megszólítások a közösségi oldalak társalgásaiban. In Balázs László – H. Tomes Tímea (szerk.): *Utak és útkeresztvezetők: Emlékkötet H. Varga Gyula 70. születésnapjára*. Eger: EKE Líceum Kiadó. 147–157.
- Domonkosi Ágnes 2018b. Nyilvánosság és attitűddeixis a közösségi oldalak diskurzusában. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 13/2: 63–75
- Domonkosi Ágnes 2018c. A megszólítások és a nemi szerepek konstruálása. *Performa* 7. performativitas.hu/a_megszolitasok_es_a_nemi_szerepek_konstrualasa (Utolsó letöltés: 2019. 06. 11.)
- Domonkosi Ágnes 2018d. Társas deixis – társas jelentés: az attitűdjelölő deiktikus elemek többértelműségének lehetőségei. In Geccsó, Tamás – Szabó Mihály (szerk.): *Egy- és többértelműség a nyelvben*. Budapest: Tinta Kiadó. 61–68.
- Domonkosi Ágnes 2018e. *A megszólítás mint humorforrás*. In Nemesi Attila László – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna – Barta Péter (szerk.): *Humorstílusok és -stratégiák. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához*. Budapest: Tinta Kiadó. 164–175.
- Domonkosi Ágnes 2018f. A nyelvi udvariasság és kapcsolattartás helye és lehetőségei az anyanyelvi nevelésben. In Lőrincz Gábor – Lőrincz Julianna – Simon Szabolcs (szerk.): *A magyar mint anyanyelv, kisebbségi és idegen nyelv oktatási kérdései és oktatási segédletei: A Variológiai Kutatócsoport 8. nemzetközi tankönyvkutató szimpóziumának tanulmányai*. Komárno: Selye János Egyetem. 14–28.

- Domonkosi Ágnes 2018g. Aszimmetrikus viszonyok – aszimmetrikus megszólítások A társas deixis szerepe a személyközi viszonyok alakításában. In Dombi Judit – Farkas Judit – Gúti Erika (szerk.): *Aszimmetrikus kommunikáció – aszimmetrikus viszonyok*. Bicske: SZAK Kiadó. 806–821.
- Domonkosi, Ágnes 2018h. Metaphorical and metonymic motivations behind Hungarian forms of address. In Grzegorz, Bubak – Nagy, László Kálmán – Tátrai, Szilárd (eds.): *Polskowęgierskie Badania Hungarologiczne. Lengyel-magyar hungarológiai kutatások*. Kraków: Jagello University. 129–141.
- Domonkosi, Ágnes 2018i. The Socio-Cultural Values of Hungarian V Forms of Address. *Eruditio – Educatio* 13/3: 61–72.
- Domonkosi, Ágnes 2018j. The role of gender in the use of Hungarian address forms. *Jezyk Komunikacja Informacja / Language Communication Information* 13: 175–187.
- Domonkosi Ágnes 2019a. A kutatásról a tanácsadásig, az illetemtől az adatokig – diskurzusok a nyelvi kapcsolattartásról. *Filológia* 10/1–2: 77–85.
- Domonkosi Ágnes 2019b. „...azt szoktam mondani: én így tudok Önnel dolgozni, magázódva...” Metadiskurzusok a terápiás gyakorlat megszólításairól. In Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: Eötvös József Collegium. 335–357.
- Domonkosi Ágnes 2019c. „Hogy tetszik lenni, Kovács néni?” Szabályszerűségek és ellentmondások az egészségügyi megszólítások használatában. *Amega* 26/4: 30–32.
- Domonkosi Ágnes 2019d. A nézőpont szerepe az attitűddeixis műveletében. *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Linguistica Hungarica* 45: 75–91.
- Domonkosi Ágnes 2019e. Attitűddeixis az audiovizuális fordításban. Tegezés, magázás, megszólítás a Csernobil című minisorozat magyar szövegváltozataiban. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 14/2: 73–88.
- Domonkosi, Ágnes 2019f. Address forms in conversations on social media. *Eruditio – Educatio* 14/3: 77–87.
- Domonkosi Ágnes 2020a. *Tisztelt MTA!* és *Kedves Egyesület!* Intézménynevek és intézményre utaló köznevek a megszólítás műveletében. *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Linguistica Hungarica* 56: 31–44.
- Domonkosi Ágnes 2020b. Verbális érintés a Facebookon. A tegelés mint megszólítás és személyemlítés. *Édes Anyanyelvünk* 42: 19.
- Domonkosi Ágnes 2020c. Megszólítási gyakorlatok az egri és a komáromi pedagógusképzésben: eltérések és azonosságok. In Lőrincz Gábor – Domonkosi Ágnes (szerk.): *Stílus*

- variativitás – műfordítás. *Köszöntő kötet Lőrincz Julianna 70. születésnapjára*. Komárom: Selye János Egyetem Tanárképző Kara. 77–88.
- Domonkosi Ágnes 2020d. Az egészségügy megszólítási változatai az internetes metadiskurzusok tükrében. In: Fóris Ágota – Bölcskei Andrea – Dér Csilla Ilona – Csontos Nóra (szerk.): *Nyelv, kultúra, identitás. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a 21. századi információs térben. II. Pragmatika, diskurzuselemzés, interkulturális kommunikáció*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 78–85.
- Domonkosi Ágnes 2020e. Metainformációs struktúrák a megszólításokkal kapcsolatos diskurzusokban. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 24/1: 114–122.
- Domonkosi, Ágnes 2020f. Roles of social deixis in distance education during the quarantine period. In Simon, Szabolcs (ed.): *Language and Literacy Section. Conference Proceedings*. Komárno: Janos Selye University 45–56.
- Domonkosi Ágnes 2021a. Megszólítási gyakorlatok és stratégiák az oktató-hallgató viszonyban. *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Linguistica Hungarica* 47: 13–21.
- Domonkosi Ágnes 2021b. „Tanárnő, bevenne a meetingbe?” A társas deixis szerepei a digitális távoktatás gyakorlatában. In Balázs László (szerk.): *Digitális kommunikáció és tudatosság*. Budapest: Hungarovox Kiadó. 127–139.
- Domonkosi Ágnes 2023. Személynév és megszólítás. *Magyar Nyelvjárások* 61: 203–210.
- Domonkosi Ágnes – H. Tómesz Tímea 2020a. Protokoll vs. személyes jelenlét, ünnepélyesség vs. bizalmasság. A társas deixis műveletei egy sportolói díjátadó ünnepségen. In H. Varga Gyula (szerk.): *Személyközi és médiakommunikációs tudatosság az iskolában*. Budapest: Hungarovox Kiadó. 181–194.
- Domonkosi Ágnes – H. Tómesz Tímea 2020b. Az attitűddeixis műveletei közvetített médiaesemények társas viszonyainak alakításában. *Hungarológiai Közlemények* 21/3: 31–47.
- Domonkosi Ágnes – H. Tómesz Tímea 2021a. Online rítusok a karantén alatt: A társas viszonyok nyelvi alakítása az MLSZ online közgyűlésén. *Jel-Kép: Kommunikáció, Közvélemény, Média* 1: 95–111. DOI: <http://doi.org/10.20520/JEL-KEP.2021.1.95>
- Domonkosi Ágnes – H. Tómesz Tímea 2021b. On the linguistic construal of social relations at an online general assembly of the Hungarian Football Federation. *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Linguistica Hungarica* 47: 111–136.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2015. A tetszikelés szociokulturális értéke. A tetszikelő kapcsolattartás szerepe az orvos-beteg kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 139: 39–63.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2016. „Hanyadikra tetszik menni?” – A kor szerepe a tetszikelés használatában. In Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Generációk*

- nyelve*. Budapest: ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék – Inter – Magyar Szemiotikai Társaság. 273–285.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes – Ludányi Zsófia 2018. Az írásbeli üzenetváltás szövegtípusainak hálózati jellege. Elhangzott: *Új nézőpontok a magyar nyelv leírásában. A nyelv hálózatos leírása*. ELTE BTK MNYFI Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 2018. november 22.
- Domonkosi Ágnes – Ludányi Zsófia 2018a. Írásbeli kapcsolattartás a hallgatóoktató viszonyban: szokásrendek és problémák a nyelvi reflexiók tükrében. *Acta Universitatis de Carolo Eötvös-Ház Nominatae Sectio Linguistica Hungarica* 44: 89–107.
- Domonkosi Ágnes – Ludányi Zsófia 2018b. A társas deixis szocializációs mintái az óvodai bábjátékban: Egy óvodapedagógus-képzésben zajló kísérlet tanulságai. In Tóth Péter – Maior Enikő – Horváth Kinga – Kautnik András – Duchon Jenő – Sass Bálint (szerk.): *Kutatás és innováció a Kárpát-medencei oktatási térben*. Budapest: Óbudai Egyetem Trefort Ágoston Mérnökpedagógiai Központ. 488–505.
- Domonkosi Ágnes – Ludányi Zsófia 2019. „További szép estét, tanárnő!” A nyelvi kapcsolattartás változásai a hallgató-oktató levelezés tükrében. In H. Tomesz Tímea (szerk.): *Generációs kérdések a kommunikációs készségfejlesztésben*. Budapest: Hungarovox Kiadó. 73–89.
- Domonkosi Ágnes – Ludányi Zsófia 2020a. Az életkori szerepek diszkurzív alakítása a hallgató-oktató e-mailezés gyakorlatában. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 20/1: 1–25.
- Domonkosi Ágnes – Ludányi Zsófia 2020b. Társas távolságtartás és nyelvi közeledés. E-mailezési gyakorlatok a koronavírus idején. In Kovács László (szerk.): *Globális kihívás – lokális válaszok: A koronavírus (Covid19) gazdasági és társadalmi összefüggései és hatásai*. Szombathely: Savaria University Press. 241–260.
- Domonkosi, Ágnes – Ludányi, Zsófia 2021. Address forms and age roles in emailing practices between university students and their teachers. In Uberman, Agnieszka – Trinder, Magdalena (eds.) *Text Sentence Word: Studies in English Linguistics IV*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. 26–38.
- Domonkosi Ágnes – Ludányi Zsófia 2023a. „Mi a helyes megszólítás?” Nyelvi udvariassági problémák a nyelvi tanácsadói gyakorlatban. In Albert Ágnes – Bóna Judit – Borbás Gabriella Dóra – Brdar-Szabó Rita – Csizér Kata – Vladár Zsuzsa (szerk.): *Fejezetek az alkalmazott nyelvészet területéről*. Budapest: Akadémiai Kiadó. https://mersz.hu/hivatkozas/m1062faant_2
- Domonkosi Ágnes – Ludányi Zsófia 2023b. Politeness metadiscourses in the practice of Hungarian language consulting. *Studia Linguistica Hungarica* 35: 24–37.

- Dömötör Adrienne 2005a. Tegezés/ nemtegezés, köszönés, megszólítás a családban. *Magyar Nyelvőr* 129: 299–318.
- Dömötör Adrienne 2005b. Változások a családi megszólítások használatában. In Klaudy Kinga – Dobos Csilla (szerk.): *A világ nyelvei és a nyelvek világa: Soknyelvűség a gazdaságban, a tudományban és az oktatásban. A XV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai*. Pécs – Miskolc: MANYE – Miskolci Egyetem. 21–26.
- Dörnyei, Zoltán 2007. *Research methods in applied linguistics*. New York: Oxford University Press.
- Drewes, Athena A. – Schaefer, Charles E. (eds.) 2017. *Puppet Play Therapy. A Practical Guidebook*. London: Routledge.
- Eckert, Penelope 2000. *Linguistic variation as social practice*. Oxford: Blackwell.
- Eckert, Penelope 2006. Communities of Practice. In Brown, Keith (ed.): *Encyclopedia of Language and Linguistics*. 2nd edition. Amsterdam: Elsevier. 683–685.
- Eckert, Penelope – McConnell-Ginet, Sally 1992. Communities of practice: Where language, gender and power all live. In Hall, Kira – Buchholtz, Mary – Moonwomon, Birch (szerk.): *Locating power: Proceedings of the Second Berkeley Women and Language Conference*. Berkeley: Berkeley Women and Language Group, University of California. 89–99.
- Erdély Judit 2012. *Fatikus beszéd: Megszólítások, köszönések, kapcsolattartó szokások a székhelyföldi nyelvhasználatban*. Sepsiszentgyörgy: A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet kiadványai 7.
- Érsok Nikoletta Ágnes 2007. *Az internetes kommunikáció műfajai: Különös tekintettel az interaktív magánéleti műfajokra*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE.
- Ervin-Tripp, Susan 1972. On Sociolinguistic rules: Alternation and Co-occurrence. In Gumperz, J. John – Hymes, Dell (eds.): *Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication*. New York: Holt, Rinehart and Winston. 213–250.
- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 2002. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books.
- Fairclough, Norman 2003. *Analysing Discourse*. London: Routledge.
- Farese, Gian Marco 2018. *The Cultural Semantics of Address Practices. A Contrastive Study Between English and Italian*. London: Lexington Books.
- Farkas Tamás 2013. A nevek humora. In Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna (szerk.): *Sokszínű humor. A III. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 131–139.
- Fehér Katalin 2014. Milyen stratégiák mentén épül fel a digitális identitás? Feltáró kutatási szakasz: a munkavállalás előtt álló egyetemisták. *Médiakutató* 15/2: 139–154.

- Félix-Brasdefer, J. César 2015. *The language of service encounters: A pragmatic-discursive approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fenyvessyné Békei Gabriella 2020. Levél a karanténból. *Anyanyelv-pedagógia* 13/1: 88–90. <http://anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=835> (2020. június 24.)
- Fillmore, Charles J. 1975. *Santa Cruz lectures on deixis*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- Fleming, Luke 2023. Dispensing with Europe: A comparative linguistic anthropology of honorific pronouns. *Journal of Linguistic Anthropology* 33/1: 25–50.
- Formentelli, Maicol 2009. Address strategies in a British academic setting. *Pragmatics* 19/2: 179–196.
- Formentelli, Maicol – Hajek, John 2015. Address in Italian academic interactions: The power of distance and (non)-reciprocity. In Norrby, Catrin – Wide, Camilla (eds.): *Address practice as social action: European perspectives*. Palgrave Macmillan. 119–140.
- Fremer, Maria 2015. At the Cinema: The Swedish ‘du-reform’ in Advertising Films. In Norrby, Catrin – Wide, Camilla (eds.): *Address Practice As Social Action: European Perspectives*. London: Palgrave Pivot.
- Friedrich, Paul 1972. Social context and semantic feature: The Russian pronominal usage. In Gumperz, J. John – Hymes, Dell (eds.): *Directions in Sociolinguistics*. New York: Holt, Rinehart and Winston. 270–300.
- Fülei-Szántó Endre 1994. *A verbális érintés*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Gardner-Chloros, Penelope 2007. Tu/vous choices: An “act of identity”? In Jones, Mari (ed.): *The French Language and Questions of Identity*. Oxford: Legenda. 106–116.
- Gasparov, Boris 2010. *Speech, Memory, and Meaning. Intertextuality in Everyday Language*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Geertz, Clifford 1994. „A bennszülöttek szemszögéből”. Az antropológiai megértés természetéről. In Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest: Századvég Kiadó. 200–216.
- Géró Györgyi 2016. A magyar vicc és határvidéke. In Boda-Ujlaky Judit – Barta Zsuzsanna – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *A humor nagytón keresztül*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 23–32.
- Giddens, Anthony 1997. *Szociológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gieryn, Thomas F. 2006. Határmunkálatok és a tudomány elhatárolása a nemtudománytól: feszültségek és érdekek a tudósok szakmai ideológiáiban. *Replika* 54–55: 173–194.

- Glózer Rita 2006. A diskurzuselemzés a társadalomtudományokban. In Feischmidt, Margit (szerk.): *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom- és kultúrakutatásban*. Digitális tankönyv. Budapest–Debrecen: Bölcsész Konzorcium. http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/index92e1.html?option=com_tanelem&id_tanelem=831&tip=0 (Utolsó letöltés: 2019. 02. 21.)
- Goffmann, Erving 2000. *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Budapest: Pólya.
- Gróf Annamária 2012. *A magyar nyelv érzelemkifejező rendszere interkulturális aspektusból. A gratuláció szociopragmatikai vizsgálata*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE.
- Guszkova Antonyina 1981. *A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- G. Varga, Györgyi 1992. A névmások. In Benkő Loránd (szerk.): *A mai magyar nyelv történeti nyelvtana II*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 455–569.
- Györffy Szabolcs 1998. A beregszászi diákság köszönésformáiról. *Hatodik Síp*. http://www.c3.hu/~hatodik_sip/98%20lapok/Irasok98/Nyar98/HS98NY-11.htm
- Gyuricza Eszter 2006. A nemiség performativitása. *Holmi* 9: 1257–1263.
- H. Tómesz Tímea 2023. A digitális távoktatás fonák helyzetei. A karanténoktatás tanári kommunikációjának paródiája. *Magyar Nyelvőr* 147: 653–669.
- H. Varga Márta 2017. Kic és mic vogmuc? A többes szám első személyű nyelvi formák funkcionális vizsgálata. *THL2: A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata* 1–2: 133–144.
- Habermas, Jürgen 2006. Political communication in media society: Does democracy still enjoy an epistemic dimension? The impact of normative theory on empirical research. *Communication Theory* 16: 411–426.
- Hajdú Mihály 1974. *Magyar becézőnevek. 1770–1970*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hajdú Mihály 1997. A tulajdonnév mint szófaji kategória. In B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest–Miskolc: Magyar Nyelvtudományi Társaság – Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézet. 471–477.
- Halász Gábor 2001. *Az oktatási rendszer*. Budapest: Műszaki Kiadó.
- Hámori Ágnes 2009. *A figyelem és a beszédaktusok összefüggései a társalgásban*. Bölcsészdoktori disszertáció. Budapest: ELTE BTK.
- Hámori Ágnes 2012. „Tudunk mi normális hangnemben is társalogni”. Stílus, személyesség és egyezkedés az internetes fórumokon folyó társalgásban. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Budapest: ELTE. 223–261.

- Hámori Ágnes 2017. Diskurzusműfaj, séma és forgatókönyv: A „vicc” műfaj sémájának jellemzői és kiépülési dinamikája a társas interakciókban. *Magyar Nyelv* 113: 311–329.
- Hámori Ágnes 2018. Diskurzusműfajok és beszélt nyelvi szövegtípusok. szociokulturális gyakorlat, elsajátítás és tudás az oktatásban és a mindennapokban. In Balázs Géza – Lengyel Klára (szerk.): *Grammatika és oktatás – időszerű kérdések. Struktúra, funkció, szemiotika, hálózat*. Budapest: ELTE BTK Magyar Nyelvi Tanszék – Inter (IKU) – Magyar Szemiotikai Társaság. 71–84.
- Hámori Ágnes 2019. A metanyelvi és metapragmatikai tudatosság óvodáskorban: 6 éves gyermekek társalgásainak metapragmatikai elemzése. In Bóna Judit – Horváth Viktória (szerk.): *Az anyanyelv-elsajátítás folyamata hároméves kor után*. Budapest: Eötvös Kiadó. 11–32.
- Haugh, Michael 2018. Corpus-based metapragmatics. In Jucker, Andreas – Schneider, Klaus P. – Bublitz, Wolfram (eds.): *Methods in Pragmatics*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Haverkate, Henk 1992. Deictic Categories as Mitigating Devices. *Pragmatics* 4: 505–522.
- Head, Brian F. 1978. Respect degrees in pronominal reference. In Greenberg, Joseph – Ferguson, Charles A. – Moravcsik, Edith A. (eds.): *Universals of human language*. Vol. 3. *Word structure*. Stanford: Stanford University Press. 151–211.
- Helmbrecht, Johannes 2003. Politeness distinctions in second person pronouns. In Lenz, Friedrich (ed.): *Deictic conceptualisation of space, time and person*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. 185–202.
- Helmbrecht, Johannes 2015. A typology of non-prototypical uses of personal pronouns: Synchrony and diachrony. *Journal of Pragmatics* 88: 176–189.
- Heltai Pál 2008. Kulturálisan kötött kifejezések visszafordítása az „Under the Frog” című regényben. *Fordítástudomány* 10/2: 61–75.
- Heltai Pál 2013. Kultúraspecifikus kifejezések és reáliák. *Fordítástudomány* 15/1: 32–54.
- Heltai Pál 2014. Tulajdonnevek és megszólítások a Szent Péter esernyője fordításaiban. In Bartakovács Katalin et al. (szerk.): *„Transfert nec margitur”. Albert Sándor tiszteletére 65. születésnapja alkalmából*. Szeged: JATE Press. 61–73.
- Hermann Alice 1967. Az esztétikai nevelés fontossága a kisgyermekkorban. In Hollós Róbertné (szerk.): *A bábjáték lélektana és pedagógiája*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda. 5–16.
- Hermann Alice 2003. A báb hatása a gyermek személyiségének alakulására. In Horváthné Fülep Éva – Kissné Fiák Judit (szerk.): *Báb, játék, bábjáték: szöveggyűjtemény a korszerű pedagógiai bábjáték és a művészi bábjáték köréből*. Debrecen: Didakt. 22–30.

- Hickey, Raymond 2003. The German address system: Binary and scalar at once. In Taavitsainen, Irma – Jucker, Andreas H. (eds.): *Diachronic perspectives on address term systems*. Amsterdam: John Benjamins. 401–425.
- Hoffmann István 2008. A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46: 5–20.
- Hoffmann István 2010. Név és identitás. *Magyar Nyelvjárások* 48: 49–58
- Hoffmann, István – Tóth, Valéria 2015. Viewpoints on the cognitive-pragmatic description of personal names. *Word* 61/1: 141–164.
- Holle Alexandra 2020. Oktatási rendszerek az új koronavírus-járvány idején. *Infojegyzet*. 10. április 6. https://www.parlament.hu/documents/10181/4464848/Infojegyzet_2020_10_oktatas_COVID-19.pdf/d2d78e9f-ca5e-2d45-466d-6777d21d32d9?t=1586153146764 (Utolsó letöltés: 2020. 06. 15.)
- Hollós Róbertné (szerk.) 1967. *A bábjáték lélektana és pedagógiája*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.
- Horváthné Fülep Éva – Kissné Fiák Judit (szerk.) 2003. *Báb, játék, bábjáték: szöveggyűjtemény a korszerű pedagógiai bábjáték és a művészi bábjáték köréből*. Debrecen: Didakt.
- House, Juliane 1997. *Translation Quality Assessment: A Model Revisited*. Tübingen: Narr.
- House, Juliane – Kádár, Zoltán Dániel 2020. T/V pronouns in global communication practices: The case of IKEA catalogues across linguacultures. *Journal of Pragmatics* 161: 1–15.
- Huszár Ágnes 2009. *Bevezetés a gendernyelvészetbe. Miben különbözik és miben egyezik a férfiak és nők nyelvhasználata és kommunikációja?*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Huszár Ágnes 2011. Zsófi néni elkönyvelte. *Élet és Irodalom* 55/30.
- Hübler, Axel 2011. Metapragmatics. In Bublitz, Wolfram – Norrick, Neal (eds.): *Foundations of Pragmatics*. Berlin: Mouton de Gruyter. 107–136.
- Hymes, Dell 1974. *Foundations of Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. Philadelphia: University Press.
- Imre Rubenné 2003. Megszólításformák Móricz Zsigmond „A fáklya” című regényében. *Magyar Nyelvjárások* 41: 231–238.
- Inchaurrealde, Carlos 1997. Space, reference, and emotional involvement. In Niemeier, Susanne – Dirven, René (eds.): *The language of emotions*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. 135–154.
- Isosävi, Johanna – Lappalainen, Hanna 2015. First names in Starbucks: A clash of cultures? In Norrby – Wide, Camilla (eds.): *Address practice as social action*. London: Palgrave Macmillan. 97–118.

- Isosävi, Johanna – Vecsernyés, Ildikó 2022. Addressing, Greeting and Related Gestures in the Opening Sequences of Finnish, French and Hungarian YouTube Videos. *Contrastive pragmatics: a cross-disciplinary journal* 3/3: 363–396.
- J. Soltész Katalin 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jászberényi József 2010. Az ageizmus. *Polgári Szemle* 1: 22–36.
- Jaworski, Adam – Coupland, Nikolas – Galasinski, Dariusz (eds.) 2004. *Metalinguage: Social and Ideological Perspectives*. Berlin: De Gruyter.
- Jobst Ágnes 2007. A mi mint a hatalom és a szolidaritás névmása. *Magyar Nyelvőr* 131: 29–47.
- Jucker, Andreas H. – Taavitsainen, Irma 2003. Diachronic Perspectives on Address Term Systems. In Jucker, Andreas H. – Taavitsainen, Irma (eds.): *Diachronic Perspectives on Address Term Systems*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. 1–25.
- Jucker, Andreas H. – Taavitsainen, Irma 2014. Complimenting in the history of American English: A metacommunicative expression analysis. In Taavitsainen, Irma – Jucker, Andreas H. – Tuominen, Jukka (eds.): *Diachronic Corpus Pragmatics*. Amsterdam: John Benjamins. 257–276.
- Juhász Valéria 2009. A MaxQDA szövegelemző program. In Nádor Orsolya (szerk.): *A magyar nyelv mint európai világnyelv*. MANYE XVIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. Budapest: MANYE – Balassi Intézet. (CD-melléklet.)
- Kádár, Zoltán Dániel 2013. *Relational Rituals and Communication*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1057/9780230393059>
- Kádár, Zoltán Dániel – Haugh, Michael 2013 *Understanding Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kádár Zoltán Dániel – Petykó Márton 2016. A bekiabálás vizsgálata mimetikus és személyközi nézőpontból. *Argumentum* 12: 1–31.
- Kálmán Béla 1981. Hivatalos név, szólítónév, említőnév. In Hajdú Mihály – Rácz Endre (szerk.): *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 119–120.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2002. Részt vevő megfigyelés a saját társadalomban – korszakok szimbolikája. In Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Jelbeszéd az életünk 2*. Budapest: Osiris Kiadó. 124–156.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor 2006. *A tömegkommunikáció szimbolikus üzenetei*. Budapest: Dialóg Campus, Sajtóház Kiadó.
- Kardos Tamás 2007. A magyar helyesírás problémái a nyelvi közönségszolgálat tükrében. Gondolatok a helyesírási szabályzat 12. kiadása elé. In Domonkosi Ágnes – Lanstyák

- István – Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. 114–129.
- Károly Sándor 1962. A mondatfajták. In Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 26–64.
- Kárpáti Eszter 2018. Az orvosról alkotott kép. In Dombi Judit – Farkas Judit – Gúti Erika (szerk.): *Aszimmetrikus kommunikáció – aszimmetrikus viszonyok*. Bicske: Szak Kiadó. 846–863.
- Kegyesné Szekeres Erika 2009. Becéző szavaink: Egy névtani vizsgálat tapasztalatai. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 4/1: 27–38.
- Keszy-Harmath Dániel 2020. Az anyanyelvi nevelés lehetőségei a digitális távoktatás rendszerében. *Anyanyelv-pedagógia* 13/2: 97–103. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=845>
- Keown, Anne 2003. Space, size, and „you”: Motivations for Polish pronouns of address. *Glossos* 4. slaviccenters.duke.edu/sites/slaviccenters.duke.edu/files/media_items_files/4keown.original.pdf
- Keown, Anne 2004. *Metaphorical motivations for politeness strategies: Linguistic evidence from Russian, Polish and Czech*. Dissertation under the direction of Laura A. Janda. University of North Carolina at Chapel Hill.
- Kertész Manó 1908. A magázás. *Magyar Nyelv* 4: 401–403.
- Kertész Manó 1931/1996². *Szállok az Úrnak. Az udvarias magyar beszéd története*. Budapest: KuK Könyvkiadó.
- Kiss Jenő 1993. Köszönés- és megszólításformák a rábaközi Mihályiban. *Magyar Nyelvőr* 117: 208–228.
- Kiss Jenő 1995. *Nyelvhasználat és társadalom. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő 2003. Ezredfordulós köszönés- és megszólításformák a magyar nyelvközösségben. *Magyar Nyelvjárások* 41: 315–319.
- Kiss Jenő 2011. Előzetes az Új magyar nyelvjárási atlasz szociolingvisztikai tanulságaiból. *Magyar Nyelvőr* 134: 385–389.
- Kiss Róbert Richard 2003. Köszönésformák a magyar nyelvben (különös tekintettel az új informatikai távközlési technológiák hatásaira és a diáknyelvre). Budapest: ELTE BTK – MediaCom.
- Klaudy Kinga 2017. A célnyelvi norma változásának nyomon követése egy Agatha Christie-regény újrafordításának elemzésével. *THL2* 1–2: 168–181.

- Kluge, Bettina – Moyna, María Irene (eds.) 2019. *It's Not All About 'You': New Perspectives on Address Research*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. 23–46.
- Koch, Peter 2004. Metonymy between pragmatics, reference and diachrony. *metaphorik.de* 7: 6–54. <http://www.metaphorik.de/07/koch.pdf>
- Kocsis Zsuzsanna 2017. Anyanyelv és bábjátszatás. *Anyanyelv-pedagógia* 10/4: 102–105.
- Kolosai Nedda 2011. Komolyan venni a játékot – Pedagógiai segítő munka a mentálisan sérülékeny szülők gyermekeivel és családjával. In F. Lassú Zsuzsa (szerk.): *Gyermekek mentálisan sérülékeny családokban. Kézikönyv pedagógusoknak*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 121–148.
- Kontra Miklós 1993. Kik köszönnek ma Magyarországon heló-val? In Vadon Lehel (szerk.): *Emlékkönyv Ország László tiszteletére*. Eger: Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola. 243–251.
- Kontra Miklós 2007. A heló térhódítása Budapesten. In Magay Tamás (szerk.): *Félmúlt és közeljövő*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 101–108.
- Kopecký, Jakub 2022. Divergent interests and argumentation in Czech Language Consulting Center interactions. In Nekula, Marek – Sherman, Tamah – Zawiszová, Halina (eds.): *Interests and Power in Language Management*. Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Warszawa – Wien: Peter Lang. 73–99.
- Koutny Ilona 2004. Hungarian greetings and addressing forms in a cross-cultural approach. *Modern Filológiai Közlemények* 1: 5–20.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora – gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kretzenbacher, Heinz L. – Schüpbach, Doris 2015. Communities of addressing practice? Address in Internet forums based in German-speaking countries. In Norrby, Catrin – Wide, Camilla (eds.): *Address practice as social action. European Perspectives*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 33–53.
- Kugler Nóra – Laczkó Krisztina 2003. A névmások. In Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 152–169.
- Kuna Ágnes 2016a. Hogy tetszik lenni? Hogy vagyunk, hogy vagyunk? A közelítés nyelvi stratégiái az orvos-beteg találkozón. *Magyar Orvosi Nyelv* 16: 75–79.
- Kuna, Ágnes 2016b. Personal deixis and self-representation in medical discourse. Usage patterns of first person deictic elements in doctors' communication. *Język. Komunikacja. Informacja* 11: 99–121.

- Kuna Ágnes 2016c. Személydeixis és önreprezentáció az orvos-beteg találkozón. *Magyar Nyelvőr* 140: 316–332.
- Kuna Ágnes 2023. Az orvos-beteg konzultáció mint társalgás – Spontán és tervezett diskurzusok. In Horváth Viktória – Dér Csilla Ilona – Hámori Ágnes – Krepsz Valéria (szerk.): *Empirikus társalgáskutatás Magyarországon*. Budapest: HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont. 211–244.
- Kuna Ágnes 2024. *Az orvos-beteg kommunikáció nyelvészeti elemzése: Elmélet, gyakorlat, módszer*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Kuna Ágnes – Domonkosi Ágnes 2020. Social meanings of the Hungarian politeness marker *tetszik* in doctor-patient communication. *Acta Universitatis Sapientiae Philologica* 12/3: 88–104.
- Kuna Ágnes – Domonkosi Ágnes 2022. Társas deixis és kapcsolatépítés orvos-beteg konzultációk oktatóvideóiban. In Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Tanulmányok a deixisről*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium. 251–278.
- Kuna Ágnes – Hámori Ágnes 2019. „Hallgatom, mi a panasz?” A metapragmatikai reflexiók szerepei és mintázatai az orvos-beteg interakciókban. In Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: Eötvös József Collegium. 215–239.
- Kuna Ágnes – Ludányi Zsófia 2023. Terminológiai elvek az orvosi szaknyelvben és a gyógyító kommunikációban. Problémák, tendenciák, ideológiák. In Prószték Gábor (főszerk.): *A magyar terminológiastratégia kialakítása*. Budapest: Nyelvtudományi Kutatóközpont. 109–134.
- Kuna, Ágnes – Scarvaglieri, Claudio 2022. Practices of relationship building in Hungarian primary care: Communicative styles and intergenerational differences. In Scarvaglieri, Claudio – Graf, Eva-Maria – Spranz-Fogasy, Thomas (szerk.): *Relationships in Organized Helping*. Amsterdam: John Benjamins. 221–241.
- Kutrovácz Gábor – Láng Benedek – Zemplén Gábor 2009. *A tudomány határai*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Laczkó Krisztina 2006. *A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció*. Budapest: Martin Opitz Kiadó.
- Laczkó Krisztina 2021. A deiktikus kivetítés. *Argumentum* 17: 467–487.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2015a. „Évek óta mást se csinálunk.” A többes szám első személyű deiktikus elemek működésének vizsgálatához. In Bárh János – Bodó Csanád

- Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére.* Budapest: ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 501–514.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2015b. A metapragmatikai tudatosság jelzései számítógép közvetítette társalgási narratívákban. *Beszédkutató* 23: 120–132.
- Laczkó, Krisztina – Tátrai, Szilárd 2015c. On the referential interpretation of computer-mediated narratives. *Journal of Estonian and Finno-ugric Linguistics* 6/2: 85–105.
- Lakatos-Báldy Zsuzsanna 2012. Kulturális reáliák a filmfordításban, különös tekintettel a nyelvhasználat reáliáira. In Dróth Júlia (szerk.): *Szaknyelv és szakfordítás.* Gödöllő: Szent István Egyetem, Nyelvi Központ. 69–86.
- Lakatos-Báldy Zsuzsanna 2015. Az audiovizuális fordítás sajátosságai és a filmfordítás mint interkulturális kommunikáció. *Apertúra* 2015. tél. <http://uj.apertura.hu/2015/tel/lakatos-baldy-az-audiovizualis-forditas-sajatossagai-es-a-filmforditas-mint-interkulturalis-kommunikacio/> (Utolsó letöltés: 2020. 05. 10.)
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought.* New York: Basic Books.
- Lambert, Wallace E. – Tucker, G. Richard 1976. *Tu, Vous, Usted: A Social-Psychological Study of Address Patterns.* Rowley: Newbury House.
- Lanstyák, István 2017. *Nyelvi ideológiák (általános tudnivalók és fogalomtár).* (2017. 05. 31-ei verzió.) http://web.unideb.hu/~tkis/li_nyelvideologiai_fogalomtar2.pdf (Utolsó letöltés: 022. 08. 29.)
- Lappalainen, Hanna – Vecsernyés, Ildikó 2023. Comparing address practices in the Finnish and Hungarian ‘Got Talent’ TV programmes. In Baumgarten, Nicole – Vismans, Roel (eds.): *It’s different with you: Contrastive perspectives on address research.* Amsterdam: John Benjamins. 13–34. DOI: <https://doi.org/10.1075/tar.5.01ap>
- Lappalainen, Hanna – Saviniemi, Maija 2024. Metalinguistic commentary on forms of address in a Finnish autobiographical novel series. *Languages* 9/5: 153. doi.org/10.3390/languages9050153
- Leech, Geoffrey 1999. The distribution and function of vocatives in American and British English conversation. In Hasselgård, Hilde – Oksefjell, Signe (eds.): *Out of Corpora: Studies in Humour of Stig Johansson.* Amsterdam: Rodopi. 107–118.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics.* London: Longman.
- Levinson, Stephen 1983. *Pragmatics.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Listen, Paul H. 1999. *The emergence of German polite Sie. Cognitive and sociolinguistic parameters.* New York: Peter Lang.

- Lőrincz Julianna 2017. A humor stílusalakzatai Szabó Magda leveleskönyvében. *Hungarológiai Közlemények* 18/4: 41–55.
- Lucy, John A. 1993. Reflexive language and the human disciplines. In Lucy, John A. (ed.): *Reflexive language: Reported speech and metapragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press. 9–32.
- Ludányi Zsófia 2015. Tisztelt Asszonyom, avagy a nők megszólításának mikéntjéről. *Helyes blog*. 2015. május 19. <https://helyesiras.mta.hu/helyesiras/blog/show/nok-megszolitasi> (Utolsó letöltés: 2020. május 13.)
- Ludányi Zsófia 2018. A hallgató-oktató írásbeli kapcsolattartás nyelvi problémái internetes fórumok metadiskurzusaiban. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 13/2: 76–97.
- Ludányi Zsófia 2020a. „Tisztelt Nyelvtudományi Intézet!” Megszólítások a nyelvi tanácsot kérő levelekben. <https://helyesiras.mta.hu/helyesiras/blog/show/megszolitasok-nyelvi-tanacszero-levelekben> (Utolsó letöltés: 2020. 06. 14.)
- Ludányi Zsófia 2020b. Nyelvi ideológiák és kvalitatív szövegelemzés a nyelvi tanácsadói diskurzusokban: esettanulmány. In Fóris Ágota – Bölcskei Andrea – Heltai János Imre (szerk.): *Nyelv, kultúra, identitás. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a 21. századi információs térben: IV. Szociolingvisztika, névtan, nyelvtörténet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ludányi Zsófia – Domonkosi Ágnes – Kocsis Ágnes – Jakab Dorottya 2022. A nyelvi menedzselés szemlélete és a nyelvi tanácsadás. In Deme Andrea – Kuna Ágnes (szerk.): *Tanulmányok a nyelvészet alkalmazásainak területéről*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 73–107.
- Lyons, John 1968. *Introduction to theoretical Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Madaráskné Marossy Ágnes 2003. „Az Isten milyen néven lökte a világra?” In Fercsik Erzsébet (szerk.): *A nevekről. A névtan oktatása és kutatása az ELTE Tanárképző Főiskolai Kar Magyar Nyelvtudományi Tanszékén. 1984–2003*. Budapest: Krónika Nova. 253–268.
- Marmaridou, Sophia 2010. Deixis. In Cummings, Louise (ed.): *The Pragmatics Encyclopaedia*. London: Routledge. 101–105.
- Marthy Annamária 2023. *Nyelvi interakciók elemzése a szülészeti ellátásban. Magyar szaknyelv a külföldi szüléssznóhallgatók képzésében*. Doktori disszertáció. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- Martin, Samuel R. 1975. A beszéd szintjei Japánban és Koreában. In Pap Mária – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó. 339–356.

- Mertz, Elizabeth – Yovel, Jonathan 2009. Metalinguistic awareness. In Dominiek, Sandra – Östman, Yan-Ola – Verschueren, Jef (eds.): *Cognition and pragmatics. Handbook of pragmatics highlights* 3. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. 250–271.
- Mészáros Vincéné 1967. A bölcsődei bábjáték. In Hollós Róbertné (szerk.): *A bábjáték lélektana és pedagógiája*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda. 19–28.
- Mészáros Vincéné 1982. *Óvodai bábjátékok*. Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat.
- Mey, Jacob 2001. *Pragmatics. An Introduction*. Second edition. Oxford: Blackwell.
- Molnár György – Szűts Zoltán 2017. Nem mondhatom el senkinek, elmondom hát mindenkinek! A privát média hatása a nyilvánosságra. *Korunk* 28/8: 16–20.
- Molnár Mária 2015. Megszólítási formák gender szempontú vizsgálata aszimmetrikus munkakapcsolatokban (Főnök-beosztott interakció) egy mezőgazdasági cég vállalati hierarchiájában. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 19: 256–276.
- Moreno, Marina Cristobalina 2002. The address system in the Spanish of the Golden Age. *Journal of Pragmatics* 34: 15–47.
- Moyna, María Irene – Blas-Arroyo, José Luis 2020. Pragmatics and forms of address. In Koike, Dale A. and Félix-Brasdefer, J. César (eds.): *The Routledge Handbook of Spanish Pragmatics*. London: Routledge. 289–303.
- Moyna, María Irene – Kluge, Bettina – Simon, Horst 2019. Address and address research: Here's looking at you, kid. In Kluge, Bettina – Moyna, María Irene (eds.): *It's Not All about You: New Perspectives on Address Research*. Amsterdam: John Benjamins, 1–20.
- Nemesi Attila László 2011/2016. *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció. Hét tanulmány*. Budapest: Loisir Könyvkiadó.
- Nemesi Attila László 2016. Beszéddaktusviccek. In Boda-Ujlaky Judit – Barta Zsuzsanna – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *A humor nagyítón keresztül*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 148–162.
- Németh Luca Anna – Kádár Zoltán Dániel – Haugh Michael 2016. Nyelvi udvariasság/udvariatlanság és metapragmatika. *Filológia.hu* 6–7/1–4: 4–27.
- Németh Luca Anna 2020. Az illemirodalom mint metapragmatikai műfaj. In Fóris Ágota – Bölcskei Andrea – Dér Csilla Ilona – Csontos Nóra (szerk.): *Nyelv, kultúra, identitás. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a 21. századi információs térben. II. Pragmatika, diskurzuselemzés, interkulturális kommunikáció*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 103–110.
- Németh Luca Anna 2022. *A magyar nyelvi udvariassági fogalma a 19. század második és a 20. század első felének illemirodalmában*. Doktori disszertáció. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola.

- Németh T. Enikő 2013. Intenciók és nézőpontok a nyelvhasználatban. In Kugler Nóra – Laczkó, Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 112–126.
- Németh, T. Enikő 2015. The role of perspectives in various forms of language use. *Semiotica* 203: 53–78.
- Németh T. Enikő 2019. Daddy 'apu', honey 'édesem', darling 'drágám'. Nyelvi és kontextuális kulcsok a perspektívák és intenciók megmutatásához és megfejtéséhez a verbális kommunikációban. *Argumentum* 15: 290–303.
- Niedzielski, Nancy – Preston, Dennis 2009. *Folk Linguistics*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Norrby, Catrin – Wide, Camilla – Lindström, Jan – Nilsson, Jenny 2015. Interpersonal relationships in medical consultations. Comparing Sweden Swedish and Finland Swedish address practices. *Journal of Pragmatics* 84: 121–138.
- Norrby, Catrin – Wide, Camilla (eds.) 2015. *Address practice as social action: European perspectives*. UK: Palgrave Macmillan.
- Norrby, Catrin – Warren, Jane 2012. Address practices and social relationships in Europe. *Language and Linguistic Compass* 6/4: 225–235.
- Norrick, Neal R. – Bubel, Claudia 2009. Direct Address as a Resource for Humour. In Norrick, Neal R. – Delia Chiaró (eds.): *Humour in Interaction*. Amsterdam: Benjamins. 29–47.
- NRC 2019. Tegeződünk? Reprezentatív kutatás a tegeződés, magázódás témaköréről. <https://apartman.hu/sites/default/files/doc/tegezodjunk-magazodjunk-piackutatas-2019-apartman-hu.pdf> (Utolsó letöltés: 2024. 06. 26.)
- Nuessel, Frank – Stewart, Arthur Van 1999. Research Summary: Patronizing Names and Forms of Address Used with Older Adults. *Names* 47: 401–409.
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian gigaword corpus. In Calzolari, Nicoletta et al. (eds.): *Proceedings of Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2014)*. ELRA. 1719–1723.
- Osváth Gábor 2007. *Tovariscs, elvtárs, tongzhi: jelentés és társadalom. Szakmai Füzetek*. Budapest: Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Főiskolai Kar. 112–116.
- Ördög Ferenc 1973. *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Páji Gréta 2018. Megszólítások és említőformák pragmatikai szempontú megközelítése Kosztolányi Dezső szépprózai szövegeiben az Aranysárkány és novellák alapján. *Magyar Nyelvőr* 142: 22–44.
- Pap Mária – Pléh Csaba 1972. A szociális helyzet és a beszéd összefüggései az iskoláskor kezdetén. *Valóság* 15/2: 52–58.

- Papacharissi, Zizi 2003. A virtuális szféra. *Médiakutató* 4/1: 119–137.
- Parker, Andrew – Tritter, Jonathan 2006. Focus group method and methodology: current practice and recent debate. *International Journal of Research & Method in Education* 29: 23–37.
- Pavlidou, Theodosia-Soula 2014. Constructing collectivity with ‘we’: An introduction. In Pavlidou, Theodosia-Soula (ed.): *Constructing Collectivity: ‘We’ across Languages and Contexts*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. 1–19.
- Peters, Isabella 2009. *Folksonomies. Indexing and Retrieval in Web 2.0*. Berlin: De Gruyter Saur.
- Polcz Alaine 1967. A bábjáték lélektanáról. In Hollós Róbertné (szerk.): *A bábjáték lélektana és pedagógiája*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda. 34–49.
- Pólya Tamás 2011. A számítógépes kommunikáció mediális sajátosságairól. Hoznak-e újat a (digitális) új médiumok a személyközi kommunikációban? In Martin József – Széchenyi Ágnes (szerk.): *Klió és a médiagalaxis. Tanulmányok a 70 éves Buzinkay Géza tiszteletére*. Budapest: Corvina Kiadó. 247–271.
- Ponori Thewrewk Emil 1897. Az udvariasság nyelve. *Magyar Nyelvőr* 26: 9–15, 101–108.
- Puky Istvánné 2003. *Konfliktusok az óvodában. Esetelemző gyakorlatok*. Pécs: Comenius Kiadó Bt.
- Pusztai Ferenc 1967. Tegezés és magázás a XVIII. század első felében. *Magyar Nyelv* 63: 297–307.
- Radden, Günter – Kövecses, Zoltán 1999. Towards a theory of metonymy. In Panther, Klaus-Uwe – Radden, Günter (eds.): *Metonymy in language and thought*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. 17–59. <https://doi.org/10.1075/hcp.4.03rad>
- Rädiker, Stefan – Udo Kuckartz 2018. *Analyse qualitativer Daten mit MAXQDA – Text, Audio und Video*. Wiesbaden: Springer-Verlag.
- Raffai Éva 1998. A megszólítás változatai Szabadkán és Szegeden. In Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó — nyelvi változás*. Szeged: JGYF Kiadó. 179–188.
- Ranzato, Irene – Zanotti, Serenella 2018. If You Can’t See It, You Can’t Be It: Linguistic and Cultural Representation in Audiovisual Translation. In Ranzato, Irene – Zanotti, Serenella (eds.): *Linguistic and Cultural Representation in Audiovisual Translation*. New York: Routledge. 1–8.
- Raskin, Victor 1985. *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht: D. Reidel.
- Raymond, Chase Wesley 2016. Reconceptualizing identity and context in the deployment of forms of address. In Moyna, Maria Irene – Rivera-Mills, Susana (eds.): *Forms of address in the Spanish of the Americas*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. 267–288.

- Reményi, Andrea Ágnes 1994. Influences and Values: A Sociolinguistic Study in the Hungarian System of Address. *Studies in Applied Linguistics* 1: 85–109.
- Reményi Andrea Ágnes 2000. Nyelvhasználat és hierarchia: munkahelyi csoportok megszólítási rendszerének diádikus elemzése. *Szociológiai Szemle* 10/3: 41–59.
- Sahoo, Kalyanamalini 2013. Pronouns, Address Forms and Politeness Strategies in Odia. *Acta Linguistica Asiatica* 3/1: 29–46.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view. In Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. 85–112.
- Sandig, Barbara 1986. *Stilistik der deutschen Sprache*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Sándor Anna 1996. Koloni köszönés- és megszólításformák. *Magyar Nyelvőr* 120: 303–318.
- Sárosi Zsófia 2015. Grammatikai mechanizmus vagy pragmatikai döntés? Tegezés és magázás váltogatása középmagyar kori szövegekben. In Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Szuszsanna (szerk.): *A nyelv dimenzió: Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK. 291–300.
- Sebestyén Eszter – Gayer Zoltán 2016. Az ó- és új nyilvánosság, mint önmagába térő ösvény. *Médiakutató* 17/3–4: 139–153.
- Sidnell, Jack 2009. Deixis. In Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola (eds.): *Key notions for pragmatics. Handbook of pragmatics highlights 1*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. 114–138.
- Síklaki István 2006. *Vélemények mélyén. A fókuszcsoport módszer, a kvalitatív közvélemény-kutatás alapmódszere*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Simon Gábor 2015. Megszólalás és megszólítás – az interszubjektivitás mintázatai a lírai diskurzusokban. In Bódog Alexa – Csatár Péter – Németh T. Enikő – Vecsey Zoltán (szerk.): *Használat és hatás: újabb eredmények a magyarországi pragmatikai kutatásokban*. Budapest: Loisir Kiadó. 35–66.
- Simon Gábor 2016. *Bevezetés a kognitív lírapoétikába. A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Simon, Horst J. 2003. *Für eine grammatische Kategorie ‚Respekt‘ im Deutschen: Synchronie, Diachronie und Typologie der deutschen Anredepronomina*. Tübingen: Niemeyer.
- Sólyom, Erika 2011. Linguistic address systems in post-1989 Hungarian urban discourse. In Tötösy de Zepetnek, Steven – Vasvári, Louise O. (eds.): *Comparative Hungarian Cultural Studies*. West Lafayette: Purdue University Press. 284–294.

- Somodi Júlia 2015a. *Megszólítások pragmatikája japán–magyar összevetésben. A japán apellatív megszólítások fordításának vizsgálata magyar filmszövegekben*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE.
- Somodi Júlia 2015b. Az interperszonális viszonyok alakulása a filmfordításokban az apellatív megszólítások fordítási stratégiájának tükrében. In Farkas Ildikó – Sági Attila (szerk.): *Kortárs Japanológia I*. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 130–149.
- Soós Tamás 2019. Hogyan lett a Csernobil az elmúlt évek legfontosabb sorozata? *ART7 Művészeti Portál*. 2019. július 16. <https://art7.hu/film/csernobil-hbo/> (Utolsó letöltés: 2020. május 10.)
- Spencer-Oatey, Helen 2011. Conceptualising 'the relational' in pragmatics: Insights from metapragmatic emotion and (im)politeness comments. *Journal of Pragmatics* 43: 3565–3578.
- Schüpbach, Doris 2015. German or Swiss? Address and other routinised formulas in Germanspeaking Switzerland. In Hajek, John – Slaughter, Yvette (eds.): *Challenging the Monolingual Mindset*. Bristol: Multilingual Matters. 63–77.
- Schüpbach, Doris – Hajek, John – Kretzenbacher, Heinz L. – Norrby, Catrin 2021. Approaches to the study of address in pluricentric languages: methodological reflections. *Sociolinguistica* 35/1: 65–188.
- Staley, Larssyn. 2018. *Socioeconomic Pragmatic Variation: Speech Acts and Address Forms in Context*. Amsterdam: John Benjamins.
- Svennevig, Jan 1999. *Getting Acquainted in Conversation. A study of initial interactions*. Benjamins: Amsterdam – Philadelphia.
- Svennung, Josef 1958. *Anredeformen. Vergleichende forshungen zur indirekten anrede der dritten person und zum nominativ für den vokativ*. Uppsala – Wiesbaden: Almqvist – Wiksell-Harrassowitz.
- Szarkowska, Agnieszka 2013. *Forms of Address in Polish-English Subtitling*. Berlin: Peter Lang.
- Szentirmai László 2005. *Nevelés kézzel-bábbal*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Szilágyi Dezső 1954. *Bábjátékok az iskolában és az óvodában*. Budapest: Művelt Nép.
- Szili Katalin 2003. A magázás-tegezés lélektanáról. In Hajdu Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság. 366–370.
- Szűts Zoltán 2018. *Online. Az internetes kommunikáció és média története, elmélete és jelenségei*. Budapest: Wolters Kluwer Kiadó.
- Szűts Zoltán 2012. A web 2.0 kommunikációelméleti kérdései. *Jel-Kép* 1–4. http://communicatio.hu/jelkep/2012/1_4/szuts_zoltan.htm (Utolsó letöltés: 2019. január 14.)

- Szűts Zoltán 2013. Az „én nyilvánossága” a Facebookon. *E-nyelvmagazin* 2013. 09. 5. <http://enelvmagazin.hu/2013/09/10/az-en-nyilvanossaga-a-facebookon/> (Utolsó letöltés: 2019. január 14.)
- Takiff, Hilary A. – Sanche, Diane T. – Stewart, Tracie L. 2001. What’s in a name? The status implications of students’ terms of address for male and female professors. *Psychology of Women Quarterly* 25/2: 134–144.
- Tátrai Szilárd 2006. „Várj csak, hogy is kezdjem, hogy magyarázzam?” – Néhány megjegyzés a metapragmatikai tudatosság jelöléséről. In Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest: Argumentum. 617–621.
- Tátrai Szilárd 2008. Aposztrofé. In Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 121–124.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai, Szilárd 2015. Apostrophic fiction and joint attention in lyrics: a social cognitive approach. *Studia Linguistica Hungarica* 30: 105–117.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In Tolcsvai Nagy Gábor (főszerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Tátrai Szilárd 2018. Az aposztrofikus fikció és a közös figyelem működése a dalszövegekben – társas kognitív megközelítés. In Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban*. Eger: Linceum Kiadó. 65–78.
- Tátrai Szilárd – Ballagó Júlia 2020. A stílustulajdonítás szociokulturális szituálttsága. Funkcionális kognitív pragmatikai megközelítés. *Magyar Nyelvőr* 144: 1–41.
- Terestyéni Tamás 1995. Styles of knowledge and greeting habits in Hungarian. *International Journal of the Sociology of Language* 111: 47–55.
- Terestyéni Tamás 2003. Köszönési szokások a rendszerváltáskor. In Kontra Miklós (szerk.): *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó. 314–322.
- Terkourafi, Marina 2012. Between Pragmatics and Sociolinguistics: Where Does Pragmatic Variation Fit In? In Félix-Brasdefer, J. César – Koike, Dale A. (eds.): *Pragmatic Variation in First and Second Language Contexts: Methodological Issues*. Amsterdam – Philadelphia: Benjamins. 295–318.
- Tisljár Roland 2011. *A humor szerepe és szerveződése a társas kapcsolatokban. Evolúciós modellek tesztelése*. Doktori disszertáció. Pécs: Pécsi Tudományegyetem. <http://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15278/tisljar-roland-phd2011.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (2017. 11. 20.)
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 95: 154–165.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. Kognitív egység és funkcionális változás a magyar nyelv történetében. *Magyar Nyelv* 113: 257–276.
- Ton, Thoai N. L. 2019. A literature review of address studies from pragmatic and sociolinguistic perspectives. In Kluge, Bettina – Moyna, Maria Irene (eds.): *It's Not All About 'You': New Perspectives on Address Research*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. 23–46.
- Traugott, Elizabeth – Dasher, Richard 2002. *Regularity in semantic change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Truan, Naomi 2022. When can I say *du* to you? The metapragmatics of forms of address on German-speaking Twitter. *Journal of Pragmatics* 191: 227–239.
- Trudgill, Peter 2011. *Sociolinguistic Typology: Social Determinants of Linguistic Complexity*. New York: Oxford University Press.
- Trudgill, Peter 2015. Societies of intimates and linguistic complexity. In de Busser, Rik – LaPolla, Randy (eds.): *Language Structure and Environment: Social, Cultural, and Natural Factors*. Philadelphia: John Benjamins. 133–148.
- Udvardi Anna 2017. A hatékony kommunikáció szerepe az egészségügyi ellátásban – az adherencia problémája és megoldási lehetőségei. *Magyar Nyelvőr* 141: 75–91.
- Udvardi Anna 2023. Gyógytornászok nyitókérdéseinek leíró elemzése. *Jelentés és Nyelvhasználat* 10: 1–26.
- Ulrych, Margherita 1996. Film Dubbing and the Translatability of Modes of Address. Power Relations and Social Distance in The French Lieutenant's Woman. In Heiss, Christine – Bollettieri Bosinelli, Rosa Maria (eds.): *Traduzione multimediale per il cinema, la televisione e la scena*. Bologna: Clueb. 139–160.
- Vácziné Takács Edit 2009. Megszólításformák Vámos Miklós Apák könyve című regényében. In Kuna Ágnes – Veszelszki Ágnes (szerk.): 3. *Félúton konferencia*. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem doktoranduszainak konferenciája. Budapest: ELTE. 309–327.
- Vaskovics László 2000. A posztadoleszcencia szociológiai elmélete. *Szociológiai Szemle* 10/4: 3–20.
- Vančo, Ildikó – Kozmács, István 2023. Differences in the forms of address between standard Hungary Hungarian and Slovakia Hungarian. In Baumgarten, Nicole – Vismans, Roel (eds.): *It's Different with You: Contrastive Perspectives on Address Research*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 294–315.
- Vermes Albert 2004. A relevancia-elmélet alkalmazása a kultúra-specifikus kifejezések fordításának vizsgálatában. *Fordítástudomány* 6/2: 5–17.

- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London – New York – Sydney – Auckland: Arnold.
- Verschueren, Jef 2000. Notes on the role of metapragmatic awareness in language use. *Pragmatics* 10: 439–456.
- Verschueren, Jef 2021. Reflexivity and meta-awareness. In Kádár, Zoltán Dániel – Terkourafi, Marina – Haugh, Michael (eds.): *The Cambridge Handbook of Sociopragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press. 117–139.
- Veszelszki Ágnes 2014. Közösségi oldalak nyelvi perspektívából. Facebook, Twitter & Co. In Magyarai Sára – Bartha Krisztina (szerk.): *A nyelv közösségi perspektívája*. Kolozsvár – Nagyvárad: Erdélyi Múzeum Egyesület – Partium Kiadó. 50–64.
- Veszelszki Ágnes 2017. *Bevezetés a netnyelvészetbe*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Veszelszki Ágnes szerk. 2012. *Netszótár @-tól a Zuckerbergetig*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Vicsek Lilla 2006. *Fókuszcsoport. Elméleti megfontolások és gyakorlati alkalmazás*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Vismans, Roel 2015. Negotiating address in a pluricentric language: Dutch/Flemish. In Norrby, Catrin – Wide, Camilla (eds.): *Address Practice as Social Action. European Perspectives*. London: Palgrave Macmillan. 13–32.
- Vismans, Roel 2023. Address and politeness. A theoretical exploration. In Baumgarten, Nicole – Vismans, Roel (eds.): *It's different with you. Contrastive perspectives on address research*. Amsterdam: John Benjamins. 397–442.
- Wacha Imre 2004. Beszéd és nyelvi helyesség a rádióban. A rádiós beszédhelyzetekről és beszédéről. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Scientiarum Economicarum et Socialium* 31: 56–90.
- Watts, Richard J. 2003. *Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilson, Nick 2010. Bros, boys and guys: Address term function and communities of practice in a New Zealand rugby team. *New Zealand English Journal* 24: 34–54.
- Wood, Linda A. – Kroger, Rolf O. 1991. Politeness and forms of address. *Journal of Language and Social Psychology* 10/3: 145–168.
- Wozniak, Monika – Holobut, Agata 2018. Politeness goes to the Scaffold: forms of address in Polish and Italian translations of Tudor films and television series. In Ranzato, Irene – Zanotti, Serenella (eds.): *Linguistic and Cultural Representation in Audiovisual Translation*. New York: Routledge. 46–58.
- Yule, George 1996. *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.
- Zwicky, Arnold 2007. Illeism and its relatives. *Language Log* posting 29 July 2007, (Utolsó letöltés: 2024. 06.01.)

FORRÁSOK

5. Szimmetria és aszimmetria a megszólítási gyakorlatokban

W₁ = Te, maga, ön. *Magyar Krónika*. 2002. augusztus 26. <http://www.magyardarkronika.com/gondolatok/00826.htm> (Utolsó letöltés: 2024. 06. 01.)

W₂ = Dr. Gyarmati Andrea: Talán adjunktus úr, ha szabad kérnem. *24.hu*. <http://24.hu/poszt-itt/2017/05/13/dr-gyarmati-andrea-talan-adjunktus-ur-ha-szabad-kernem/> (Utolsó letöltés: 2024. 06. 01.)

7. A megszólításokhoz kötődő metadiskurzusok változatai

Balázs Zsuzsa 2018. Futótűzként terjed a tegeződés, végleg kikophat a magázódás a nagyvárosi nyelvhasználatból. *Qubit*. <https://qubit.hu/2018/04/09/futotuzkent-terjed-a-tegezo-des-vegleg-kikophat-a-magazodas-a-nagyvarosi-nyelvhasznalatbol> (Utolsó letöltés: 2018. 08. 21.)

Ottlik Károly 1994. *Viselkedéskultúra a mindennapok gyakorlatában*. Budapest: Protokoll 96 Kiadó.

Sille István 1994. *Illem, etikett, protokoll*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Szafkóné Ács Márta 1998. *Tinédzserprotokoll*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.

Tóth Flóra 2018. „Kiskeziticsókolom” helyett, „heló!” – A köszönéskultúra igenis változik. *WMN*. <https://wmn.hu/wmn-life/49030-kiskeziticsokolom-helyett-helo--a-koszones-kultura-igenis-valtozik> (Utolsó letöltés: 2018. 08. 21.)

Valkó Lili 2014/2015. Tegeződünk vagy magázódjunk? Avagy hogyan szóljuk egymáshoz a terápiás és tanácsadói helyzetben? *Pszichoterápia* 2014: 121–123, 189–193, 275–277, 356–360, 419–421; 2015: 64–67, 141–144, 234–235.

W₁ = https://bendeguzakademia.hu/fajlok/nyelvesz-2017/jelentkezési_lap_2017.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 05. 13.)

W₂ = [https://www.gyakorikerdesek.hu/kultura-es-kozosseg__szokasok-etikett__9597918-ho-
gyan-szolitsam-meg-emailben-a-fiatal-tanaromat](https://www.gyakorikerdesek.hu/kultura-es-kozosseg__szokasok-etikett__9597918-ho-
gyan-szolitsam-meg-emailben-a-fiatal-tanaromat) (Utolsó letöltés: 2020. 05. 13.)

W₃ = [http://24.hu/poszt-itt/2017/05/13/dr-gyarmati-andrea-talan-adjunktus-ur-ha-sza-
bad-kernem/](http://24.hu/poszt-itt/2017/05/13/dr-gyarmati-andrea-talan-adjunktus-ur-ha-sza-
bad-kernem/) (Utolsó letöltés: 2020. 05. 13.)

W₄ = www.gyakorikerdesek.hu/kultura-es-kozosseg__szokasok-etikett (Utolsó letöltés: 2018. 08. 21.)

9. A nézőpont szerepe az attitűddeixisben

W₁ = www.lpl.hu/content/szappanopera

11. Intézménynevek és intézményre utaló köznevek a megszólítási gyakorlatokban

W₁ = [www.asz.hu/storage/files/files/Valasztas_2014/ogy_valasztas_tajekoztato_nyomta-
tott_sajto/hataridontul/alternational_alternationalhu.pdf?download=true](http://www.asz.hu/storage/files/files/Valasztas_2014/ogy_valasztas_tajekoztato_nyomta-
tott_sajto/hataridontul/alternational_alternationalhu.pdf?download=true) (Utolsó letöltés: 2020. 06. 14.)

W₂ = kimittud.atlatszo.hu/request/a_fidesz_es_a_szinapszis_kft_koz (Utolsó letöltés: 2020. 06. 14.)

W₃ = kimittud.atlatszo.hu/request/d-nt-shoz-test-letek-l-sei (Utolsó letöltés: 2020. 06. 14.)

W₄ = kimittud.atlatszo.hu/request/az-elte-btk-hok-penzugyei (Utolsó letöltés: 2020. 06. 14.)

W₅ = [tavfelugyelet.criterion.hu/wp-content/uploads/2020/02/CRITERION_Tavfelugye-
let_Szolgaltatas_felmondas_minta_20200206.pdf](http://tavfelugyelet.criterion.hu/wp-content/uploads/2020/02/CRITERION_Tavfelugye-
let_Szolgaltatas_felmondas_minta_20200206.pdf) (Utolsó letöltés: 2020. 06. 14.)

W₆ = [httpwww.testbike.hu/velemen/egyeb-cuccok/mav-start-zrt-kerekparszallitas?r-
vid=61236](http://httpwww.testbike.hu/velemen/egyeb-cuccok/mav-start-zrt-kerekparszallitas?r-
vid=61236) (Utolsó letöltés: 2020. 06. 14.)

W₇ = www.tgvhp.hu/leiras/NAV%20t%Eij%E9koztat%F3%2014M3o.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 06. 14.)

W₈ = www.facebook.com/bkvzrt1/posts/1264614227014766/ (Utolsó letöltés: 2020. 06. 14.)

W₉ = mavfigyelo.blog.hu/2008/11/15/kaosz_a_nyugatiban_1 (Utolsó letöltés: 2020. 06. 14.)

W₁₀ = [www.facebook.com/pg/BGE-PSZK-Sz%C3%A1mvitel-tansz%C3%A9k-hivatalos-ol-
dala-114026479976376/posts/](https://www.facebook.com/pg/BGE-PSZK-Sz%C3%A1mvitel-tansz%C3%A9k-hivatalos-ol-
dala-114026479976376/posts/) (Utolsó letöltés: 2020. 06. 14.)

W₁₁ = kimittud.atlatszo.hu/request/tanulmanyi_osztondijak_merteke (Utolsó letöltés: 2020. 06. 14.)

W₁₂ = [atletika.hu/sites/default/files/masz/dokumentumok/penzugy/tajekoztatole-
vel-2016iifelevesmuhelytamogatas.pdf](http://atletika.hu/sites/default/files/masz/dokumentumok/penzugy/tajekoztatole-
vel-2016iifelevesmuhelytamogatas.pdf) (Utolsó letöltés: 2020. 06. 14.)

- W₁₃ = konyvtar.elte.hu/hu/chat/tisztelt-konyvtar-nem-vagyok-beiratkozva-szakiranyu-to-vabbkepzesre-jarok-diakigazolvanyom (Utolsó letöltés: 2020. 06. 14.)
- W₁₄ = www.fehervartravelalapitvany.hu/tamogatottjaink-irtak.html?start=40 (Utolsó letöltés: 2020. 06. 14.)
- W₁₅ = www.mentsvar.hu/daganatos-cica/ (Utolsó letöltés: 2020. 06. 14.)
- W₁₆ = buckaiszovetseg.blog.hu/ (Utolsó letöltés: 2020. 06. 14.)
- W₁₇ = www.facebook.com/gadoriskola/posts/509763309061298/ (Utolsó letöltés: 2020. 06. 14.)
- W₁₈ = www.almosvezer.hu/html/oldalak/tiszteltiskola.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 06. 14.)
- W₁₉ = <https://www.facebook.com/bkvzrt1/posts/1264614227014766/> (Utolsó letöltés: 2020. 06. 14.)
- W₂₀ = https://www.gyakorikerdesek.hu/kozoktatas-tanfolyamok__egyeb-kerdesek__2143471-ha-a-suliban-egy-adott-tanszeknek-szeretnek-irni-bovites-miatt-akkor-milyen-meg (Utolsó letöltés: 2020. 05. 20.)
- W₂₁ = https://www.gyakorikerdesek.hu/kozoktatas-tanfolyamok__tanulasi-lehetosegek__9358502-a-tanulmanyi-osztalyos-neninek-hogyan-irnatok-e-mailt (Utolsó letöltés: 2020. 06. 14.)
- W₂₂ = https://www.gyakorikerdesek.hu/kultura-es-kozosseg__szokasok-etikett__6161077-ha-levelet-irok-egy-konyvtarnak-de-nem-tudom-ki-fogja-elolvasni-hogy-szolitsam (Utolsó letöltés: 2020. 06. 14.)

12. A megszólítás mint humorforrás

- Karinthy Frigyes 1999. *Viccelnek velem*. Fráter Zoltán (szerk.). Budapest – Győr: Elektra Kiadóház – Széchenyi Kiadó. <http://mek.oszk.hu/00700/00720> (Utolsó letöltés: 2018. 01. 24.)
- Kun Ákos 2005. *Viccek, humoreszkek, anekdoták I–II*. <http://mek.oszk.hu/03500/03556/pdf> (Utolsó letöltés: 2018. 01. 24.)

14. Az egészségügy megszólítási változatai az internetes meta-diskurzusok tükrében

- W₁ = Gyakori kérdések és válaszok. www.gyakorikerdesek.hu (Utolsó letöltés: 2019. 06. 13.)
- W₂ = Gyarmati Andrea 2017. Talán adjunktus úr, ha szabad kérnem. *24.hu*. <http://24.hu/>

poszt-itt/2017/05/13/dr-gyarmati-andrea-talan-adjunktus-ur-ha-szabad-kernem/
(Utolsó letöltés: 2019. 06. 13.)

W₃ = www.gyakorikerdesek.hu/gyerekvallalas-neveles___terhesseg___1558615-fontos-a-megszolitas-gaz-ha-a-dokimnak-csak-sima-doktor-urat-mondok-nem-ped (Utolsó letöltés: 2019. 06. 13.)

W₄ = www.gyakorikerdesek.hu/kultura-es-kozosseget_szokasok-etikett___9032842-ha-a-fog-orvossal-tegezodunk-o-ajanlotta-fel-nem-ismerem-mashonnan-az-assziszt (Utolsó letöltés: 2019. 06. 13.)

W₅ = www.facebook.com/24ponthu/posts/1477286992322227 (Utolsó letöltés: 2019. 06. 13.)

15. Metadiskurzusok a terápiás gyakorlat megszólításairól

TvM 1 = Tegeződünk vagy magázódunk? Avagy hogyan szóljuk egymáshoz a terápiás és tanácsadói helyzetben? 1. Rovatvezető: Valkó Lili. Vitaindítók: Berger Noémi, Justin Móni. *Pszichoterápia* 2014: 121–123

TvM 2 = Tegeződünk vagy magázódunk? Avagy hogyan szóljuk egymáshoz a terápiás és tanácsadói helyzetben? 2. Rovatvezető: Valkó Lili. Hozzászólók: Kútvölgyi Andrea, Cziglán Karolina, Törzsök-Sonneved Mária, Tornyossy Mária. *Pszichoterápia* 2014: 189–193.

TvM 3 = Tegeződünk vagy magázódunk? Avagy hogyan szóljuk egymáshoz a terápiás és tanácsadói helyzetben? 3. Rovatvezető: Valkó Lili. Hozzászólók: Igács János, Gaál Viktor, Ferencz Veronika. *Pszichoterápia* 2014: 275–277.

TvM 4 = Tegeződünk vagy magázódunk? Avagy hogyan szóljuk egymáshoz a terápiás és tanácsadói helyzetben? 4. Rovatvezető: Valkó Lili. Hozzászólók: Somogy Zsófia Borbála, Flaskay Gábor, Kavetzky Péter, Eörsi Dániel, Cserey Miklós, Simon Borbála. *Pszichoterápia* 2014: 356–360.

TvM 5 = Tegeződünk vagy magázódunk? Avagy hogyan szóljuk egymáshoz a terápiás és tanácsadói helyzetben? 5. Rovatvezető: Valkó Lili. Hozzászólók: Deák Zsolt, Erőss Ilona, Sinkó Dóra. *Pszichoterápia* 2014: 419–421.

TvM 6 = Tegeződünk vagy magázódunk? Avagy hogyan szóljuk egymáshoz a terápiás és tanácsadói helyzetben? 6. Rovatvezető: Valkó Lili. Hozzászólók: Veress Albert, Költő András, Vargay Adrienn, Székelyhidi Judit. *Pszichoterápia* 2015: 64–67,

TvM 7 = Tegeződünk vagy magázódunk? Avagy hogyan szóljuk egymáshoz a terápiás és tanácsadói helyzetben? 7. Rovatvezető: Valkó Lili. Hozzászólók: Kókény Veronika, Vörös Viktor, Kiss Tibor Cece, Matuszka Balázs. *Pszichoterápia* 2015: 141–144.

TvM 8 = Tegeződünk vagy magázódunk? Avagy hogyan szóljuk egymáshoz a terápiás és tanácsadói helyzetben? 8. Rovatvezető: Valkó Lili. Hozzászólók: Berger Noémi, Valkó Lili. *Pszichoterápia* 2015: 234–235.

17. Megszólítások a közösségi oldalak társalgásaiban

Poszt a Pesten hallottam csoportban:

<https://m.facebook.com/groups/154246568031113?view=permalink&id=1584434125012343>
(Utolsó letöltés: 2019. 04. 15.)

Jámbor András 2018. A családügyi államtitkár szerint mindenkinek lehetősége van pénzért magántanárt bérelni a gyerekeinek. szeptember 7. <https://cutt.ly/8tNBjf> (Utolsó letöltés: 2019. 04. 15.)

Kommentek:

<https://www.facebook.com/85568463466/posts/10156474287523467/> (Utolsó letöltés: 2019. 04. 15.)

https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=1819119134816503&id=490030231058740
(Utolsó letöltés: 2019. 04. 15.)

18. Társas viszonyok és megszólítások az MLSZ online közgyűlésén

W1 = <https://szovetseg.mlsz.hu/hir/tajekoztato-a-kuldottkozgyulesrol> (Utolsó letöltés: 2020. 06. 10.)

W2 = <https://haon.hu/sport/helyi-sport/foprobaval-keszultek-az-mlsz-online-kozgyulese-re-3985170/> (Utolsó letöltés: 2020. 06. 10.)

W3 = <https://szovetseg.mlsz.hu/hir/kozgyulesre-keszul-az-mlsz> (Utolsó letöltés: 2020. 06. 10.)

W4 = <https://szovetseg.mlsz.hu/hir/kituzte-a-jovo-evi-kozgyules-idopontjat-az-elnokseg>
(Utolsó letöltés: 2020. 06. 10.)

W5 = <https://www.youtube.com/watch?v=9ddAsYYiHuU> (Utolsó letöltés: 2020. 06. 10.)

W6 = http://index.indavideo.hu/video/Az_MLSZ_2020_evi_rendes_kuldottkozgyulese
(Utolsó letöltés: 2020. 06. 10.)

W7 = <https://szovetseg.mlsz.hu/hir/eloben-az-mlsz-eves-kozgyulese> (Utolsó letöltés: 2020. 12. 10.)

19. Az attitűddeixis műveletei egy sportolói díjátadó ünnepségen

Az év sportolója 2018 gála, M4Sport, 2019. február 14. Elérhető: <https://nava.hu/id/3469557/> (Utolsó megtekintés: 2019. 06. 29.)

20. Tegezés, magázás, megszólítás a Csernobil című minisorozat magyar szövegváltozataiban

A Csernobil a Magyar Filmadatbázisban: <https://www.mafab.hu/movies/chernobyl-323732.html> (Utolsó letöltés: 2020. 05. 10.)

A film forgatókönyve: <https://nofilmschool.com/Download-the-Chernobyl-Script-PDF> (Utolsó letöltés: 2020. 05. 10.)

23. A megszólítások helye és szerepe az oktatás metadiskurzusaiban

Csicsay Károly – Kulcsár Mónika 2013. *Magyar nyelv*. Tankönyv a középfokú szakmunkás-képző iskolák 1–3. osztálya számára.

Kartinty Frigyes 1923. Tegezés. In: *Nevető Dekameron*. Atheneum. Budapest. 174–176. mek. [oszk.hu/08100/08196/08196.htm](https://mek.oszk.hu/08100/08196/08196.htm)

Süveg Márk 2014. *Helló, viszlát*. <https://blog.poet.hu/blnt/sueg-mark:-hello-viszlat>

Téglásy Katalin – Valaczka András 2014a. *Magyar nyelv és kommunikáció*. 9. évfolyam. OFI.

Téglásy Katalin – Valaczka András 2014b. *Magyar nyelv és kommunikáció*. 10. évfolyam. OFI.

Valaczka András – Vitézi Annamária 2014. *Magyar nyelv és kommunikáció*. 5. évfolyam. OFI.

MELLÉKLETEK

1. Kérdőív *A gyógyító-beteg viszonylat megszólítási változatai egy mozgásszervi rehabilitációs osztály gyakorlatközösségében* címmel bemutatott kutatáshoz

1. Az osztály dolgozói által kitöltött kérdőív

Tisztelt Adatközlő!

A kérdőív kitöltése önkéntes és anonim. Minden kérdéshez írhat több választ is.

A kitöltést és a segítséget ezúton is köszönöm!

Nem:

Kor:

Munkahelyi beosztás:

1. Képzelsen el egy Gipsz Jakab nevű férfi beteget, aki 42 éves, most fekszik először az osztályon, a lábát műtötték. Szólítsa meg és mondja el neki, hogy maradjon mozdulatlan, amíg átköti a sebét!
2. Képzelsen el egy Tóth Józsefné (szül. Kiss Mária) nevű 84 éves beteget, aki minden évben kezelteti magát az osztályon. Hogyan hívja az idős hölgyet, amikor vele beszélget, és hogyan, amikor egy munkatársával konzultál róla?

Vele:

Róla:

3. Kérje meg az egyik ápoló kollégáját, hogy a hármas kórteremben cseréljen pelenkát az ablaknál fekvő betegen, mert Ön a telefonhoz igyekszik felvenni azt!
4. Hogyan állítja meg egy fontos kérdés miatt a reggel épp munkába érkező főorvost?
5. Kérje meg a beteghordót, hogy kísérje le a Tóth Józsefné nevű beteget a röntgenbe!
6. Kérdezze meg a Kovácsné Nagy Borbála nevű 56 éves beteget, hogy van-e szüksége segítségre a felöltözésben!

7. Szóljon az Ön mellett elhaladó gyógytornásznak, hogy ott felejtett a nővérpultnál egy egy pontú botot! Szólítsa is meg!
8. Kérdezze meg a főnővért, hogy jövő pénteken kivehet-e egy szabadnapot!
9. Tájékoztassa az Ön számára még ismeretlen Szabó János nevű 65 éves beteget, hogy ha a gyógytornát letudta, fél óra múlva beköti egy nővér az infúzióját!
10. Mondja el az említett Szabó Jánosnak, hogy a főorvos azt szeretné, ha még az osztályon töltene egy további hetet a teljes gyógyulás érdekében!
11. Kérdezze meg Tóth Józsefnét, hogy mi a keresztnéve a mellette, azaz az ötös kórterem kettes ágyán fekvő betegnek, aki most épp fizioterápiás kezelésen van, mert nem jut az eszébe!
12. Kérdezze meg az adminisztrátort, hogy kér-e kávé!
13. A folyosón állva Ön épp a hatos kórterem egyes ágyán fekvő középkorú nő másik kórterembe való átköltöztetéséről beszél az egyik kollégájával. Hogyan nevezi meg e diskurzus során a beteget?
14. Szóljon a főorvosnak, hogy az egyik miskolci kórház Nagy vezetéknévű doktora keresi egy konzílium miatt!

2. Az osztály betegei által kitöltött kérdőív

Nem:

Kor:

Hány alkalommal feküdt eddig az osztályon?

Jelenlegi bennlétét tekintve mióta fekszik az osztályon?

1. Ön két hete a mozgásszervi rehabilitációs osztályon fekszik. A kórtermébe új beteg érkezik, aki 40 éves. Köszönjön neki, és kérdezze meg, hogy honnan érkezett!
2. Ön a társalgóban tévézik egy 25 éves, Nóra nevű fiatal beteggel, aki a gerincsérvét kezelte az osztályon. Kérje meg, hogy kapcsoljon át a televízió másik csatornára!
3. Szólítsa meg a folyosón Ön mellett elhaladó főorvost, és kérdezze meg, hogy mennyi idő múlva mehet haza!

4. Szólítsa és kérje meg az egyik fiatal nővérkét, hogy segítsen az egyik szobatársának felülni!
5. Kérjen meg egy idősebb ápolót, hogy adjon Önnek egy fájdalomcsillapítót, mert fáj a feje!
6. Megismerkedett és összebarátkozott egy szomszéd kórteremben fekvő, Önnel azonos nemű beteggel, aki 65 éves. Képzelve el, hogy most találkoznak a folyosón. Üdvözlje, és kérdezze meg, hogy fáj-e még a lába!
7. Kérjen kölcsön egy tollat rejtvényfejtéshez a 60 év körüli Marika nevű nővértől!
8. Mondja el véleményét a szobatársának/szobatársainak a tegnapi ebédről, és érdeklődjön, hogy neki/nekik ízlett-e!
9. Kopogjon be a főorvosi szobába! Mondja el az orvosnak, hogy miért keresi!
10. Ön vitába keveredett egy szomszéd kórteremben fekvő, Önnel megközelítőleg egyidős, de ellentétes nemű beteggel. Írja le, hogyan mondja meg neki, hogy nincs igaza!
11. Írja le, hogyan mondaná meg a főnővérnek, hogy szeretne másik kórterembe költözni!
12. A beteghordó elkíséri Önt a röntgenbe. Kezdjen vele csevegésbe!
13. Tájékoztassa az Ön mellett fekvő beteg hozzátartozóit, akiket csak kicsit ismer, hogy a beteg épp a pezsgőfürdőben tartózkodik, negyed óra múlva jön vissza!
14. Az alábbi kérdések az Ön gyógytornászára vonatkoznak. Válaszolja meg őket!
 - I.) Kb. milyen korú az Önnel foglalkozó gyógytornász?
 - II.) Milyen nemű?
 - III.) Ő tegezi, magázza vagy tetszikeli Önt?
 - IV.) Ön tegezi, magázza vagy tetszikeli őt?
 - V.) Mióta ismerik egymást?
 - VI.) Milyen viszonyban vannak?
 - a) hivatalos beteg-dolgozói
 - b) a hivatalosnál barátságosabb
 - c) ismerősi, baráti
 - d) szülő-gyerek jellegű

15. Mitől függ, hogy Ön tegez, magáz vagy tetszikel egy ápolót, ápolónőt?

- a) a nemétől
- b) a korától
- c) a kapcsolatuk milyenségétől, például:
- d) egyéb:

2. Kérdőív a deiktikus kivetítés műveletének társas jelentéséről

Kedves Adatközlő!

Az alábbi kérdőív kitöltésével egy olyan nyelvészeti kutatáshoz nyújt segítséget, amely a társalgások szereplőinek nyelvi megjelenítési lehetőségeit vizsgálja.

Az A és a B pontban kifejtett kérdések érvényesek minden megnyilatkozásra.

A kérdőív kitöltése önkéntes és anonim, a kérdések előtt szereplő néhány személyes információra a vizsgálat értékeléséhez van szükség. Válaszait kizárólag tudományos célokra használjuk fel.

Együttműködését előre is köszönjük!

Az adatközlő adatai

nem:	iskolai végzettség:
kor:	lakóhely:

A. Értelmezze a következő, szituációba helyezett megnyilatkozásokat!

Minden megnyilatkozás esetén értékelje, hogy milyennek találja az adott nyelvi megoldást? Mi lehet a szerepe, milyen lehet a hatása a használt megnevezésnek, megszólításnak!

B. Értékelje a megnyilatkozást a megadott minősítések aláhúzásával. Húzzon alá minden olyan lehetőséget, amelyet jellemzőnek tart!

gyakori, véletlenszerű, ritka, megszokott, szokatlan, általános, csak bizonyos helyzetekre jellemző, kedves, modoros, hiteles, meggyőző, félreérhető, távolságtartó, kedveskedő, bizalmas, laza, semleges, ironikus, nevetséges, goromba, provokáló, személytelen, hideg, barátságos, udvarias, udvariaskodó, udvariatlan, bántó, sértő, hízelgő, megalázó, mesterkélt, furcsa, erőltetett, utasító, kioktató, lekezelő, közelítő szerepű, távolító szerepű, hivatalos, odafigyelő, a beszédpartnert előnyben részesítő, a beszélőt előnyben részesítő, kényeskedő, megjátszott, hagyományos, újszerű, önkicsinyítő, énközpontú, leereszkedő, személyes, közösséget vállaló, a szereppel azonosuló, játékos, ironikus, hétköznapi, körülményes, nehézkes, mókás, személytelen, rideg

Az értékelendő szituációk:

1. Anya a 3 és 6 éves gyerekeihez fordulva: *Anyának már nagyon szietnie kell.*
2. Nagymama a 3 éves unokához: *Na, mit hozott a nagyi?*
3. Gyakorlótanításon tanárjelölt alsó tagozatosoknak önmagáról: *Csak rossz minőségben tud vetíteni a tanárnő.*
4. Munkatársnők beszélgetése, a megnövekedett számú levelekről (a kérdésfeltevés módja)
 - *És mit szólok ehhez az e-mail-dömpinghez?*
 - *Igen, engem is nagyon kiakasztott.*
5. Nagymama a 15 hónapos unokának: *Jaj, de nagyon cuki vagyok!*
6. Közlekedési rendőr a megállított gépjárművezetőhöz: *És a forgalmink is itt van?*
7. Anyuka a barátnőjének 2 és fél éves kislányáról: *Már egy hónapja szobatiszták vagyunk, kivéve éjjel.*
8. Feleség a férjének, 2 gyermekük apjának: *Hová tetted a távirányítót, Apa?*
9. Nagyjából egykorú, huszoneves sógorok között (a szűk családban egyébként használt forma): *Öcsike, nézted tegnap a meccset?*
10. A fiútestvér anyósának megszólításában: *Mama is látta már az esküvői képeket?*
11. Kórházi ápoló a gyerekágyas anyához: *Anya, itt tudja sterilizálni a cumisüveget.*
12. Középkorú apuka és pályakezdő tanárnő párbeszéde:
 - *Kati néni, hogy teljesít mostanában Petike?*

– *Hát, kedves Apuka, bizony vannak gondok.*

13. Orvos a kórházi folyosón várakozó beteghez: *Ezzel a papírral a 6-os ajtóhoz kell mennie, Mama!*

14. Anyuka a 3 éves kisfiához: *Most be fogunk menni a doktor nénihez.*

Felelős szerkesztő: Krizsai Fruzsina
Szöveggondozó: Kocsis Zsuzsanna
Borítóterv, tördelés: Vincze Judit
Nyomdai munkák: Érdi Rózsa Nyomda
ISSN 2677-0407
ISBN 978-615-6617-08-8